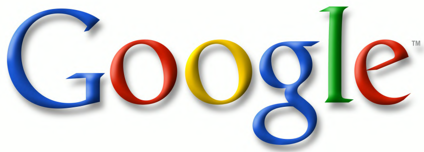
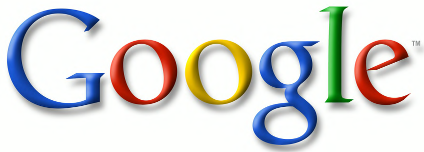

AANTEEKENINGEN

OP DE

GESCHIEDENIS

DER

NEDERLANDSCHE HERVORMDE KERK;

DOOR

A. YPEIJ,

Doctor en Hoogleeraar der godgeleerdheid te Groningen.

EN

I. J. DERMOUT,

Secretaris van de Algemeene Synode der Nederlandsche Hervormde Kerk en Predikant te 's Gravenhage.

TWEEDE DEEL.

Te BREDA, bij

W. VAN BERGEN en Comp.

1822.

AANTEEKENINGEN.

Bl. 5. (1) Zie UITENBOGAARTS *Kerkelijke historie*, III bl. 64.

Bl. 10. (2) Zie KOKS *Vad. woordenb*; XVIII bl. 586—588 en het *Kerkelijk register van de plaatsen en namen der predikanten onder de synodus van Zuidholland*; door SOERMANS, bl. 127—133. Over JAN PIETERSZ *van Kastricum* zie men de aanteekening van F. VAN LELYVELD, achter het tweede deel van HUYDECOPERS *Proeve van taal en dichtkunde*; bl. 560.

Bl. 11. (3) Wij hebben dit ontleend uit het gemelde werk van SOERMANS. Men zie aldaar de lijst der predikanten onder de klassis van *Schieland*.

Bl. 14. (4) Dit vonden wij in de *Handelingen* der synode van Noordholland, ten jare 1574 gehouden Met grooten voorspoed kreeg het werk der stichting van hervormde gemeenten, zoo op de dorpen, als in de steden van Noordholland, een gewenscht beslag. Men verg. de *Kronijk van Hoorn*, door THEODORUS VELIUS; bl. 342, 364.

Bl. 14. (5) Men leest dit besluit in de Noordhollandsche synodale *handelingen* van dien tijd.

Bl. 14. (6 Dit bleek ons uit de resolutiën der staten van Holland, ook uit die, welke door dezelve genomen zijn, met betrekking tot de gemelde dorpen, den 18 van oogstmaand des jaars 1581.

Bl. 15. (7) Wij ontleenden dit uit de *Chronologia eccle-*

siastica, of *Kerkelijk tijdregister van de plaatsen en namen der leeraren onder de Noordhollandsche synode;* door M. VEERIS.

Bl. 17. (8) Zie WAGENAARS *Vaderl. historie;* VII bl. 190, 191.

Bl. 19. (9) Zie WAGENAARS *Amsterdam, in zijne opkomst* enz., III stuk; bl. 425—481, in deszelfs *Vaderl. hist.* VII bl. 203—209; ook het *Vaderl. woordenb.* van KOK III bl. 851—853 en 926, 927.

Bl. 19. (10) Heeft ooit een roomsch prelaat getoond, dat de kracht van het reine Evangelie meer op hem vermogt, dan al het geld of goed der wereld, dan was het deze VAN TIL, of zoo als UITENBOGAART in zijn *Leven en bediening*, bl. 3, hem noemt VAN TIELT, en ook TILIUS. Zijne abdij leverde hem een jaarlijksch inkomen op van zestig duizend guldens. Dan hetgene hij voorheen het grootste voordeel had geschat, achtte hij naderhand voor schade, om CHRISTUS wil. Hem dienstbaar te zijn, ter uitbreiding van deszelfs rijk hield hij voor de hoogste eer; Hem toetebehooren voor de grootste winst. Hij legde zijne aanzienlijke geestelijke waardigheid neder, om naar de overtuiging van zijn hart het reine woord des Evangelies te prediken, geene andere belooning begeerende, dan de goedkeuring van zijnen Heer en meester. Zie HOOFTS *Nederl. hist.* IV bl. 151 en TE WATERS *Historie der herv. kerk te Gent;* bl. 258.

Bl. 19 (11) Zie KOKS *Vaderl. woordenb.* III bl. 926, 927.

Bl. 19. (12) CUCHLINUS was predikant geweest bij de hervormden te *Tackenheim* in den *Palts.* Vandaar hebbende moeten vlugten, hield hij zich ambteloos eenigen tijd op te *Emden;* en van daar werd hij beroepen te *Amsterdam.* Ten jare 1595 of 1596 werd hij regent van het staten kollegie te *Leijden*, en stierf in die betrekking ten jare 1606. 's Mans zoon HERMANNUS CUCHLINUS is predikant geweest te *Edam* en daarna te *Leijden*, waar hij overleed in het jaar 1625. HARDENBERG werd ook in *Amsterdam* beroepen uit Oostvriesland, waar hij welligt in eene dorpsgemeen-

meente predikant was. Van *Amsterdam* vertrok hij, geroepen zijnde, ten jare 1579 of 1580, als predikant, naar *Zwol*, waar hij overleed in het jaar 1582. Zie de *Chronol. eccles.* of *Kerkelijk tijdregister der leeraren in Noordholland;* door M. VEERIS bl. 2 en 3, en deszelfs *Kerkelijk alphabeth*, *behelzende de namen van al de leeraren onder de synodus van Noordholland;* bl. 36, 60.

Bl. 19. (13) Zie KOKS *Vaderl. woordenboek;* III bl. 927. KOK voegt er bij, dat DATHEEN toen te *Amsterdam* predikant bij leening was. Indien al dit berigt echt is, zoo kan toch die leening niet lang geduurd hebben. DATHEEN was toen predikant te *Gent*, waar hij in het laatst van het jaar 1575 gekomen, en de toedragt der omstandigheden, waarin hij zich gewikkeld had, zoodanig was, dat men hem niet ligtelijk, al ware het bij leening, zoude hebben doen vertrekken, om voor een' ruimen tijd afwezig te zijn, tot stichting van eene andere gemeente Men vergelijke onze aanmerkingen in het I deel dezes werks bl. 242 en volgg. Trouwens wanneer een predikant, die eene vaste roeping ergens had, te dien tijde, in eene vreemde gemeente, eens ééne of meer predikbeurten waarnam, noemde men hem wel eens eenen *predikant bij leening*. Meer dan één zoodanig predikant is er bij voorbeeld geweest nog in de jaren 1618 en 1619 te *Utrecht;* gelijk nader door ons gemeld zal worden Dan gansch en al ongegrond is het verhaal van FOPPENS in zijne *Biblioth. Belgica;* II p. 972, dat DATHEEN in het jaar 1578 de eerste predikant der hervormden te *Utrecht* zoude geweest zijn. Alles evenwel vindt genoegzame opheldering in hetgene uit de geschiedenis der nederlandsche hervormde kerk van dien tijd bekend is. In zomermaand van het jaar 1578 werd er te *Dordrecht* eene nationale synode gehouden, waarvan DATHEEN niet alleen lid, maar ook voorzitter is geweest Deze synode heeft geduurd van den 2 tot den 18 dier maand, en de reis van *Gent* derwaarts zal vervolgens DATHEEN gelegenheid hebben gegeven, om in sommige voorname steden van Holland en van het sticht, gelijk misschien ook van Zeeland

land eenige dagen zich optehouden, en nu of dan eens te prediken. Dat hij *te dier tijd te Utrecht in de minderbroeders kerk gepredikt heeft*, verhaalt TRIGLAND in zijne *Kerkelijke historie;* III bl 320. Maar geheel onwaar is het, dat hij in het jaar 1578 vast predikant te *Utrecht* is geweest. Dit blijkt genoegzaam uit de Gentsche geschiedenissen van dat jaar, waarin hij, gelijk wij in het eerste deel onzes werks ter straks aangehaalde plaatse verhaald hebben, eene voorname rol, schoon niet tot zijnen lof, speelde. Ook op de *Lijst van de namen der predikanten van de hervormde kerk onder de provincie van Utrecht*, uitgegeven door H. VAN RHENEN, wordt DATHEENS naam niet gevonden.

Bl. 20. (14) Zie de *Gentsche geschiedenissen* II bl. 72, VAN REYDS *Nederl. oorl.* II bl. 39 en TE WATERS *Historie der hervormde kerk te Gent;* bl. 199.

Bl. 21. (15) Zie WAGENAAR'S *Amsterdam* enz. III bl. 11 tot 13 en KOKS *Vad. woordenb.* III bl. 926—928.

Bl. 23 (16) Zie BRANDTS *Hist. der reform.* I bl. 602; WAGENAARS *Vad. Hist.* VII bl. 209, 210; KOKS *Vaderl. woordenb.* XIX bl. 114 en 115, en VEERIS *Chronol. eccles.* bl. 26. Onder de vroegste leeraars van den hervormden godsdienst te *Haarlem* mogen geteld worden JOHANNES SARTOR, die men meent, dat er reeds ten jare 1545 het zaad der waarheid in der menschen harten heeft uitgestrooid, en KORNELIS KOOLTUIN, die voor het jaar 1566 uit *Alkmaar* derwaarts niet zelden overkwam. In dat jaar hebben zich te *Haarlem* als hervormde predikanten verdienstelijk gemaakt JAN ARENDSEN, ook uit *Alkmaar*, PIETER GABRIËL SCHAGEN en MARTEN JANS KOSTER. De eerste leerrede bij de hervormde gemeente te *Haarlem*, nadat de stad uit de handen van den vijand verlost was, werd gehouden den 24 van lentemaand des jaars 1578, door THOMAS VAN TIL of TIELT, predikant te *Delft*. Vid. SCHOOCKII *Lib. de bonis ecclesiasticis;* p. 477, 478.

Bl. 24. (17) Zie BEVERWIJKS *Beschrijving van Dordrecht;* bl. 352 en BRANDTS *Hist. der reform.* I bl. 529.

Bl.

Bl. 24. (18) Zie de *Beschrijving van Delft*, uitgekomen bij BOITET; bl. 439, 440.

Bl. 24. (19) Zie ORLERS *Beschrijving der stad Leyden*; bl. 565.

Bl. 24. (20) Zie de *Vaderl. Hist.* van WAGENAAR, die, VII, bl. 64, betrekkelijk het lijk van dezen predikant eenige merkwaardigheden verhaalt, welke bijzonder ook de aandacht der staten van Holland tot zich schijnen getrokken te hebben, blijkens hunne resolutie van den 16 van hooimaand des jaars 1582. Nadat namelijk het lijk zestien maanden lang aan de galg had gehangen, werd hetzelve nog even gaaf gevonden, als of het slechts vier dagen na de voltrekking van het vonnis aan de lucht ware blootgesteld geweest.

Bl. 25. (21) Zie UITENBOGAARTS voorrede voor zijn *Leven*; en vergelijk BRANDTS *Hist. d. ref.* I bl. 560.

Bl. 25. (22) De geschiedschrijvers verhalen wel, dat de eerste leerrede bij de hervormden te *Rotterdam* gehouden is door K. KOOLTUIN. Men zie onder anderen KOKS *V. woordenboek* XXV; bl. 9. Doch dit kan niet zoo geweest zijn, wijl KOOLTUIN reeds te *Emden* overleed in het jaar 1567. Verg. onze aanteekening op het eerste deel dezes werks; (118)

Bl. 25. (23) Zie KOKS V. *woordenb.* XVIII bl. 586—588 en SOERMANS *Kerkel. register der pred. van Zuidholland*; bl. 127—133. Nopens QUIRIJN DE PALME en JOOST DE JONGE, van welke beide in den tekst melding wordt gemaakt, vindt men eenige bijzonderheden in de voorrede van J. ENGELSMA voor zijne, met veel oordeel en oudheidkunde geschrevene, *Volglijst der predikanten onder de klassis van Zevenwouden*; bl. 50—52. Men leze ook het werk van SCHOOCK *de bonis eccles.* p. 490.

Bl. 25. (24) Zie 's mans *Hist. d. ref.* I bl. 541.

Bl. 26. (25) Te *Hoorn* werd de eerste leerrede voor de hervormden gedaan, den 5 van hooimaand des jaars 1572, door den in den tekst gemelden LEONARDUS, anders ROOYGANS genoemd. Zie de *Kronijk van Hoorn*, door THEODORUS VELIUS, bl. 342. Wel waarschijnlijk was bij dezelfde

met LEONARDUS GIJSBERTI PANHUYZEN, die in het jaar 1572 te *Hoogkarspel*, onder de klassis van *Enkhuizen*, predikant werd bij de hervormden, reeds een bejaard man zijnde. In het jaar 1575 werd hij predikant te *Medenblik*, waar hij, uit hoofde van zijnen ouderdom, den dienst nederlegde ten jare 1579. Zie de *Chronol. eccles.* door VEERIS; bl. 113, en het *Kerkelijk alphabeth* enz door denzelfden; bl. III. Ter deze plaatse wordt wel berigt, dat PANHUYZEN reeds omstreeks het jaar 1570 hervormd predikant geweest is te *Hoogkarspel;* doch dit is een misslag, tenzij men stelle, dat hij, als in naam roomschkatholiek priester, aldaar toen de leer der hervormden begonnen is te prediken. Zoodanige verborgene hervormde predikanten waren er voor het jaar 1572, gelijk elders, ook in Noordholland vele. Vergelijk onze aanteekening (16) Uit het eene en andere blijkt, dat hij nooit vast predikant te *Hoorn* geweest is. Nadat hij er de eerste leerrede gehouden had voor de hervormden, noodigden deze hunnen voormaligen predikant KLEMENT MAARTENSZ, die ten jare 1567 gevlugt was, en zich sedert meest te *Emden* had opgehouden, om terug te komen, en het predikambt onder hen, op eene vaste jaarwedde van twee honderd en vijftig guldens, waartenemen. Hij volgde die roeping op, en werd bij de Hoornsche hervormde gemeente, na hare herstelling, de eerste vaste predikant. Zie de *Kronijk van Hoorn*, door VELIUS; bl 267 en 342. Nevens MAARTENSZ kwam in het jaar 1573, als vast predikant bij de hervormden, te *Hoorn*, JURIAAN EPESZ, die ook uit Oostvriesland schijnt beroepen te zijn, werwaarts hij ten jare 1567 uit *Leijden* de vlugt had genomen Zie de *Chronol. eccles.* door VEERIS; bl. 128 en SOERMANS *Kerkelijk register* bl. 49. De zonderlinge omstandigheid van den dood des laatstgenoemden predikants, die door een der slagtoffers van SONOY's bekende wreede regtspleging, nadat hij tegen de harde aanspraak des leeraars op het schavot zijne onschuld betuigd had, binnen drie dagen voor Gods regterstoel gedaagd werd, en binnen den gezetten tijd stierf, verhaalt VELIUS in zijn *Kronijk van Hoorn* op het jaar 1575 als eene niet ongeloofwaardige daadzaak. Bl.

Bl. 28. (26) Men vindt die woorden en het geschrift, waarin zij gelezen worden, in de *Kerkel. hist.* van UITENBOGAART III bl 65

Bl. 29. (27) Lezenswaardig is, met betrekking tot de beide gemeenten, in den tekst vermeld, een brief van JOHANNES BOGERMAN, predikant toen te *Enkhuizen*, aan zijnen voormaligen ambtgenoot GOSUINUS GELDORP, toen predikant te *Sneek*, naderhand te *Amsterdam*, geschreven den 15 van louwmaand des jaars 1603, en voor de nakomelingschap bewaard door H. GREVESTEIN, in de voorrede voor zijne *Naamlijst der predikanten onder de klassis van Bolsward*; ** 4. In dien brief echter stralen hier en daar reeds duidelijke sporen door van die partijzucht, welke wij vervolgens zien zullen dat bij den schrijver, zoo zeer gewerkt heeft, ook met opzigt tot het bestuur der kerk, hetwelk te *Enkhuizen* zoo geheel tot zijn genoegen was. Hij prijst bovenmate de godsdienstigheid der hervormde gemeente van die stad. Volgens de berigten van SCHOOCK in zijn boek *de bonis eccles.* p. 492 moet zij ook toen dien lof zich waardig hebben gemaakt. Maar inzonderheid prijst BOGERMAN de goede gezindheid der regering van *Enkhuizen*, in hare betrekkingen tot den kerkenraad.

Bl. 29. (28) De vaderlandsche historieschrijvers stemmen in het bepalen van den dag, waarop de, in den tekst gemelde, gebeurtenis is voorgevallen, niet overéén. Sommigen noemen den vijfden, anderen den zesden, anderen den achtsten, anderen weder den tweeden van grasmaand. Zie het voortreffelijk werk van den beroemden J. W. TE WATER *Kort verhaal der reformatie van Zeeland* bl. 161. De oudheidkundige VROLIKHERT in zijnen *Vlissingschen kerkhemel*, bl. 3, meent, op de getuigenis van JORIS DE RAAD, in deszelfs opdragt van zijn *Kort begrip der onderwijzingen* (*institutiones*) van CALVIN, hetwelk, door hem uit het latijnsche werk van GULIELMUS LAUNEUS vertaald, in het licht verscheen ten jare 1594, aan den magistraat van *Vlissingen*, dat de uitdrijving van de spaansche bezetting te dier stede heeft plaats gehad *op een' paaschdag*, den 2

van grasmaand, *'s morgens vroeg.* En dit is om de, door VROLIKHERT bijgebragte, redenen ook wel het aannemelijkste. Immers DE RAAD geboren te *Nieuwkerk* (misschien bij *Zierikzee*) was niet alleen omstreeks dien tijd rektor der latijnsche scholen te *Vlissingen*, maar woonde in die stad, reeds ten jare 1574. Dit was VROLIKHERT gebleken uit de armenrekeningen der Hervormde gemeente van *Vlissingen*, waarin hij, op het jaar 1574, als diaken gevonden werd. Men zie VROLIKHERTS a. w. ter a. pl. en bl. 337 en 338. Ja waarschijnlijk bekleedde hij den post van schoolbestuurder of rektor reeds ten jare 1572. Dit meenen wij te kunnen opmaken uit hetgene TE WATER in het a. w., bl. 289, 290, nader van DE RAAD ons berigt, vergeleken met een ander berigt van VROLIKHERT in het a. w. bl. 337, 338. TE WATER namelijk verhaalt van DE RAAD, dat hij predikant is geworden te *Kapelle*, onder de klassis van Zuidbeveland, in het jaar 1578, zijnde vandaar beroepen ten jare 1587 naar *Hoedekenskerke*, waar hij overleed in het jaar 1596. En VROLIKHERT teekent aan, dat DE RAAD, volgens zijne verklaring in de gemelde *opdragt*, het zijn dezes mans eigene woorden, *zes jaren lang de Vlissingsche school bestuurd had.* Dus volgt, dat, indien de DE RAAD, rektor der latijnsche school te *Vlissingen* zijnde, ten jare 1578 te *Kapelle* tot predikant beroepen, derwaarts trok, hij reeds in het jaar 1572 in de gemelde stad woonachtig is geweest, den genoemden post bekleedende, en alzoo zeker weten konde, op *welken* dag zijne medeburgers de poort voor de vrijheid ontsloten hadden. Op 's mans berigt, dat die dag de 2 van grasmaand geweest is, mogen wij derhalve genoegzamen staat maken. En alzoo werd het vaandel der vrijheid op de muren van *Vlissingen* geplant, toen 's daags te voren de kloeke nederlandsche watergeuzen den Spanjaard de stad *Brielle* ontweldigd hadden. Zulk eene in onderscheidene plaatsen gelijktijdige zege, op den vijand behaald, alschoon men haar meer aan het geluk, dan aan de wijsheid van hen, die haar bevochten, te danken had, moest dus wel in de harten van Neêrlands volk

volk eenen moed storten, die de wapenen deed opvatten, om, ware het mogelijk, het knellend juk van overheersching te verbrijzelen. Indien ergens, in de geschiedenis der herstelling van de vrijheid des volks in Nederland; de magtige hand van den wijzen en goeden God zigtbaar is, dan is het in den bewonderenswaardigen zamenloop van hetgene op éénen tijd in den *Briel* en te *Vlissingen* gebeurde. Te zigtbaarder is hierin Gods hand, wijl de heldhaftige bewerkers van hetzelve hier en ginds van elkanders doel niets wisten, zeker wederzijds niet in staat waren den uitslag te berekenen.

Bl. 31. (29) Zie VROLIKHERTS aangeh. werk; bl. 5 en 6. De voornaam van den in den tekst laatstgemelden predikant was MATTHEUS, doch deszelfs toenaam is onbekend. Andere berigten kunnen er dus niet wel van hem worden ingewonnen, dan die in den tekst opgegeven zijn.

Bl. 31. (30) Zie VROLIKHERTS a. w. bl. 12—17 en des hooggeleerden TE WATERS *Verh. d. ref. van Zeeland*, bl. 166.

Bl. 31. (31) Deze beroemde man heeft zich omtrent de hervorming der nederlandsche kerk zeer verdienstelijk gemaakt Omstandig vindt men deszelfs geschiedenis in het aangehaalde werk van VROLIKHERT bl. 17—27. Ook worden daar de menigvuldige schriften vermeld, welke hij heeft nagelaten. Onder dezelve was mede een belangrijk werk; hetwelk door hem in het jaar 1603 is uitgegeven, onder den titel van *Waarachtig verhaal van den staat der gereformeerde kerk, die den Zoon Gods binnen Utrecht, door het Evangelie vergaderd wordt, mitsgaders van alle andere mindere dingen, tot hulp en onderhouding van denzelfden staat aldaar gebruikelijk, en in trein zijnde.* Dus wordt de titel, dien VROLIKHERT slechts met een woord opgeeft, volledig ons medegedeeld door VAN RHENEN in zijne *Lijst van de namen der predikanten onder de provincie van Utrecht*. bl. 24 In hetzelve vindt men, volgens het berigt van VAN RHENEN een zeer omstandig, naauwkeurig, verhaal van alle fundatiën, stichten en godshuizen, welke te *Utrecht* van ouds her waren opgerigt geweest. GEROBULUS heeft vele

 stand-

standplaatsen gehad. Ten jare 1566 was hij predikant te *Delft*. Zie de *Lijst der Delftsche predikanten* in de *Boekzaal der gel. wereld*, voor het jaar 1729; II bl. 750. Vandaar vlugtte hij in het jaar 1567 naar *Emden*. Hier werd hij konrektor der latijnsche scholen. Zie de *Boekzaal der geleerde wereld* voor het jaar 1723; II bl. 580. In het laatst van het jaar 1573 of in het begin van het jaar 1574 werd hij predikant te *Vlissingen*, van waar hij, in dezelfde betrekking ten jare 1586 naar *Harlingen* verhuisde, doch niet lang bleef, zijnde hij in het eigenste jaar reeds predikant geworden te *Deventer*. Ten jare 1588 werd hij predikant te *Harderwijk*, en in het jaar 1590 te *Utrecht*. Hier overleed hij den 14 van sprokkelmaand des jaars 1606. Over hem zie men inzonderheid *Oostvrieslands kerkelijke geschiedenis*, door E. MEINERS; I bl. 338, 339.

Bl. 31. (32) Zie 's mans *Verhaal* enz. bl. 167.

Bl. 32. (33) JAN VAN MIGRODE was van adelijke afkomst en te *Vere* voorheen geweest kanunnik en pastoor van de parochiale kerk. In en reeds voor het jaar 1566 was hij de hervormer der Veersche christelijke gemeente. Hij vlugtte ten jare 1567 naar Engeland, waar hij predikant bij de nederlandsche hervormde gemeente te *Colchester* werd, doch kwam in het jaar 1572 weder in *Vere*, en bleef er toen predikant tot in eenen hoogen ouderdom. Hij overleed aldaar in het jaar 1627 den 6 van bloeimaand. Men zie over hem SMALLEGANGES *Kronijk van Zeeland*; bl. 489, de *Sententiën* VAN ALVA, door MARKUS; bl. 104; *Naamlijst der predikanten van Vere*, in de *Boekzaal der gel. wereld* voor het jaar 1731; I bl. 604 en volgg. TE WATERS *Verhaal* enz. bl. 90—93 en 168, 's GRAVEZANDES *Tweede eeuwgedachtenis der Middelburgsche vrijheid*; bl. 459, en inzonderheid VAN IPERENS *Redevoering ter eere van* J. VAN MIGRODE.

Bl. 32. (34) Zie de gemelde *Naamlijst der predikanten van Vere*, in de *Boekz. d. gel. wer.* t. a. p.

Bl. 32. (35) Zie TE WATERS a. werk bl. 169—176, waar men een uittreksel uit de gemelde *Naamlijst* enz., omtrent de-

desen beroemden man, leest, volgens hetwelke, gelijk dit ook van elders blijkt, hij niet den 7 van oegstmaand des jaars 1627, zoo als te onregt door ons in den tekst geboekt is, maar op dien dag, in het jaar 1631, toen nog predikant van de Veersche gemeente, te *Leijden* is overleden. In het vervolg zullen wij gelegenheid vinden, om 's mans uitmuntende geleerdheid te doen kennen.

Bl. 33. (36) Zie TE WATERS a. w. bl. 177 vergeleken met HOOFTS *Nederl. hist.* VI bl. 239.

Bl. 34. (37) Zie BOXHORNS aanmerkingen op REIGERSBERGS *Kronijk van Zeeland;* II bl. 555. Eene korte historie van de belegering van *Middelburg* vindt men in den *Tegenwoordigen staat van Zeeland;* I bl. 156—161. Verder leze men TE WATERS *Verhaal* enz. bl. 173—180. Maar eene meer volledige historie daarvan, gelijk mede van al de rampen, welke de Middelburgers moesten verduren, leest men in het aangehaalde oordeelkundige geschrift van 's GRAVEZANDE, *Tweede eeuwgedachtenis enz.*

Bl. 34. (38) De hervormde gemeente te *Middelburg* was ten jare 1566 zoo aanzienlijk, dat de wethouderschap haar beveiligde tegen den overlast van andersgezinden, wanneer zij, buiten de stad, in eene haar toegestane, ruime, schuur of pakhuis godsdienstiglijk vergaderd was. Bij de beeldbestorming, welke te dien jare ook aldaar plaats had, was het gemeen dermate op hol geraakt, dat, al ware de magistraat den hervormden niet genegen geweest, dezelve echter, om verderen moedwil voortekomen, hun wel vergunnen moest hetgene zij begeerden. Het gemeen had de deuren der openbare stadsgevangenis opengebroken, en er één en twintig burgers uit verlost, wier goed en bloed bij de inquisitie in de waagschale was gesteld. Vid. SCHOOCKII *Lib. de bon. eccles.* p. 494. Zie verder KOKS *Vaderl. woordenb.* XXIII; bl. 53. W. J. D' HOORNE, ook wel d'EENHOORNE genoemd, van wien wij in den tekst straks nadere melding zullen maken, was bij de hervormden toen aldaar predikant, reeds sedert het jaar 1559. Zie TE WATERS *Verhaal* enz.; bl. 20; en 's GRAVEZANDES a. w. bl. 438. Schoon

D'

D[?]. HOBENE van ambacht een schoenmaker was, muntte hij echter uit in zuivere evangeliekennis. 's GRAVEZANDE meent uit hetgene door hem eigenhandig gesteld is in de kerkeraadsboeken der hervormde gemeente te *Middelburg*, bewijzen genoeg gevonden te hebben, dat hij geen gewone leek, maar een geletterd man geweest is. Zie het a. w. t. a. pl. BOXHORN in zijne aanmerkingen op REIGERSBERGS' *Kronijk van Zeeland*; bl. 169, noemt hem een' geleerd man. En TE WATER in het a. w. bl. 180, 's mans overlijden vermeldende, hetwelk voorviel den 24 van hooimaand des jaars 1575, voegt er bij, dat zijne gezegende nagedachtenis leven zal, zoo lang de hervormde kerk in Zeeland, bijzonder in Walcheren, zal bloeijen.

Bl. 34. (39) Zie 's GRAVEZANDES a. w. bl. 429. In de plaatse van BORREL, die omtrent het begin des jaars 1577 overleed, werd den 13. van grasmaand diens jaars van *Norwich*, in Engeland, beroepen te *Middelburg* MICHAËL PANNEEL, doch eerst den 3 van slagtmaand van dat jaar bevestigd. Zie TE WATERS *Verhaal* enz. bl. 183, waar men verder al de overige, gevolgde, predikanten der *Middelburgsche* hervormde gemeente vermeld vindt. Ten jare 1576 waren er bij dezelve nog slechts drie predikanten. Dit getal werd, in het jaar 1582, aangevuld tot vier, in het jaar 1586 tot vijf, in het jaar 1590 tot zes, en in de volgende jaren tot negen, welke er reeds waren in het jaar 1599. Waar bloeide te dien tijde zoo eene hervormde gemeente?

Bl. 35. (40) Wie de eerste waalsche hervormde predikanten te *Middelburg* geweest zijn, is onzeker. De eersten der genen, die er in die betrekking bekend staan, waren LIEVEN MASSIS en LOUIS D'OUTRELEAU. De eerste werd er ten jare 1579 beroepen, en de andere aanvaardde er zijne bediening in het jaar 1580. Dit berigt is getrokken uit eene voorrede van J. DU POURS, voor zijn boek, *La Divine melodie du sainct psalmiste*, uitgekomen te *Middelburg* in het jaar 1644. Vergelijk TE WATERS *Verhaal* enz. bl. 192, 193.

Bl. 35. (41) Men vergelijke het eerste deel onzes werks, bl. 262 en de aanteekening (210).

Bl. 37. (42) Zie de *Wetten der klassikale vergadering in Walcheren;* voorr. bl. 7.

Bl. 37. (43) Zie de aangehaalde *Wetten der klass. verg. in W.* voorr. bl. 11.

Bl. 39. (44) Zie TE WATERS a. w. bl. 212—216.

Bl. 40. (45) Ook in die betrekking matigde zich MODET zoo veel gezags aan, dat de prinses gewoon was hem *Iu modet* te noemen. Zie HOOFTS *Nederl. hist.* VI bl. 252. TE WATER meent in zijn a. w. bl. 216, dat HOOFT de heerschzucht van MODET te sterk gekleurd heeft. En misschien is die meening wel niet van allen grond ontbloot. Men vergelijke de *Historie der hervormde kerk te Gent door* WILLEM TE WATER, waar men bl. 222—249 een omstandig berigt vindt van MODETS diensten en ondiensten, aan de kerk gedaan. Heerschzuchtig genoeg was anders MODET, gelijk zijn gedrag te *Antwerpen* in lentemaand van het jaar 1567 getoond heeft bij den opstand tegen den prins, gelijk wij vervolgens (214) daarvan nog iets zullen verhalen. Ook heeft hij in de *Utrechtsche* beroerten ten tijde van LEICESTER, ter stijving van het gezag en de bedoelingen diens landvoogds, gelijk HOOFT verhaalt in het XXV B. van zijne *Nederl. hist.* eene zeer onbetamelijke rol gespeeld, die 's mans kerkelijke staatzucht, ook bij zijne tijdgenooten, veracht heeft gemaakt.

Bl. 41. (46) Zie TE WATERS *Verhaal* enz. bl. 239—257.

Bl. 41. (47) Het geheele artikel vindt men in de aanmerkingen en bijvoegselen van BOXHORN op REIGERSBERGS *Kronijk van Zeeland;* II bl. 579—584. Men zie hierover verder TE WATERS *Verhaal* enz. bl. 258 en 259, en de *Redevoering van* des hoogleeraars broeder JAN TE WATER, die predikant te *Wemeldingen* in Zuidbeveland is geweest, *ter blijde gedachtenis der verlossing van Goes in Zuidbeveland;* bl. 24—27.

Bl. 43. (48) Volgens het berigt van KOK, in zijn *Vaderl. woordenb.* XVIII bl. 454, heeft men voldoende zekerheid, dat het getal der hervormden te *Goes* op verre of na zoo groot niet was, als dat der kerkplunderaars. Allen, die

zich

zich aan de misdaad van kerkschennis schuldig maakten, toonden toch duidelijk genoeg aan den predikant BRANDT, die hunnen boozen handel te stremmen zocht, dat zij tot deszelfs gemeente niet behoorden, ten minste geenen eerbied voor zijne vermaning hadden. Het was hun dus niet om den godsdienst, maar om plundering en om roof te doen. TE WATER denkt er even zoo over in zijn *Verhaal* enz. bl. 262. Deze historische opmerking strekt mede ter bevestiging van 's mans gissing, dat ten tijde der algemeene beeldstorming, in het jaar 1566, het roomsche graauw daaraan wel degelijk de hand heeft geleend. Zie het *Verhaal* enz. bl. 135, en vergelijk het werk van deszelfs geleerden vader W. TE WATER, *Historie der hervormde te Gent;* bl. 18, 24, Ook vergelijke men onze aanmerkingen hierover in het eerste deel van dit ons werk; bl. 193, 194.

Bl. 43. (49) Ter voortzetting van het werk der kerkhervorming waren binnen *Goes* gekomen van *Vlissingen* de predikant GEROBULUS, en van *Vere* de predikant VAN MIGRODE, die nevens den, in den tekst gemelden, predikant der *Goesche* hervormde gemeente met den magistraat op het stadshuis handelden, toen de kerk door het gemeen bestormd werd. De dringende vertoogen der hervormde kerkelijken, aan de eene zijde, en de woeste bewegingen van het lage volk, aan de andere zijde, bragten den magistraat in verlegenheid. TE WATER prijst in zijn *Verhaal* enz. bl. 258 —265 zeer het gedrag der predikanten, en laakt daarentegen dat van den magistraat. Of deze zich zulk eene laking wel waardig hebbe gemaakt, meenen wij dat met regt gevraagd, en niet in alles met ja! beantwoord kan worden. Men neme toch in aanmerking, dat de magistraat van *Goes* geheel uit ijverige roomschgezinden bestond, van welke gevergd werd, dat zij hunnen vaderlijken godsdienst zouden helpen verstoren en doen ophouden. Vandaar bij hen in het eerst ernstige waarschuwingen aan de kerkelijken en vervolgens weigering van derzelver verzoeken, hoe billijk die ook anders wezen mogten, en hoe overeenkomstig met den wil der staten van Zeeland. Gode meer gehoorzaam

te

te zijn, dan menschen, dachten zij, dat hun pligt ware. Dan hoe men ook over de zaak oordeele, toen dezelve door den loop der omstandigheden beslist was, meenen wij, dat de magistraat der stad toch lof verdiende, daar dezelve, bij resolutie van den 1 van wintermaand des jaars 1578, op verzoek van eenige kerkelijken, die, toen uit *Walcheren* en welligt ook van elders gekomen, op dien dag eene vergadering in *Goes* hielden ter regeling der zaken van de hervormde gemeente aldaar, het besluit nam, om den predikant derzelve eene jaarlijksche bezoldiging toeteleggen van drie honderd en vijftig guldens. Men vindt dit in het *Notulenboek der stad Goes*, begonnen met wijnmaand des jaars 1574, fol. 27, waaruit TE WATER ons hetzelve heeft medegedeeld, t. a. p. Eene zeer aanmerkelijke som in die tijden! Te *Hoorn*, waar, ten jare 1572, de magistraat den hervormden godsdienst beleed, werd de jaarlijksche inkomst van den eersten predikant, welke er toen beroepen werd, bepaald op slechts twee honderd en vijftig guldens. Zie de *Kronijk van Hoorn*, door VELIUS; bl. 342. In Holland over het geheel genomen waren trouwens, gelijk wij in het eerste deel reeds getoond hebben, bl. 277 de inkomsten der predikanten maar zeer gering. Dan op het eiland *Walcheren* gaf men aan dezelve toen reeds overal eene betere bezoldiging. Hun werd eene jaarwedde betaald van vier honderd guldens. Zie TE WATER a. w. bl. 265, en in de *Bijlagen*, bl. 104 en 113. Al is het dus, dat men dit in aanmerking neemt, zoo was echter het traktement van den predikant in *Goes* meer evenredig aan dat der overige predikanten in Zeeland, dan aan dat der Hollandsche predikanten. Over het gebeurde te *Goes* zie men verder HOOFTS *Nederl. historie* XIV bl. 577, 578; BRANDTS *Historie der ref.* I bl. 623—626 en UITENBOGAARTS *Kerkel. hist.* III bl. 197. Reeds in de jaren 1566 en 1567 had zich de regering van *Goes* zeer inschikkelijk gedragen, omtrent de hervormden, en hen tegen de inquisitie, welke de raad des konings daar wilde doen gelden, in bescherming genomen, zoo goed zij konde. Over den afkeer der Goesche regering

van

van alle vervolgingen leze men KOKS *Vad. woordenb.* XVIII bl. 448—451

Bl. 44. (50) In de *Lijst der Goesche hervormde predikanten*, welke men aantreft in de *Boekzaal der gel. wereld*, voor het jaar 1729; II bl. 492—497, staat aangeteekend, dat, in herfstmaand des jaars 1578, „de roomsche afgoderij in Zuidbeveland uit de openbare kerken is weggenomen." Doch dit, over het geheel genomen, kan niet wel in die maand geschied zijn, omdat eerst op den laatsten dag dier maand zulks plaats greep te *Goes*, ten ware het wegruimen der beelden te platten lande in sommige kerken eerder gebeurd mogt zijn, hetgene echter geheel niet waarschijnlijk is. Naar den aard der plaats gehad hebbende omstandigheden, kan men niet wel anders denken, dan dat kort daarna het beeldwerk uit de openbare godsdiensthuizen van de dorpen zal zijn weggenomen. Derhalve zal het in bovengemelde lijst aangeteekende alleen moeten verstaan worden van hetgene in *Goes* den 30 van herfstmaand is voorgevallen.

Bl. 44. (51) Zie de aangehaalde *Boekz. der gel. w.* voor het jaar 1729 II bl. 492.

Bl. 47. (52) Zie TE WATERS *Verhaal* enz. bl. 315—321.

Bl. 50. (53) I D. bl. 329.

Bl. 50. (54) I D. bl. 198—200; vergelijk MATTHÆI *Analecta v. ævi;* III p. 584.

Bl. 50. (55) Duidelijk kan men het in den tekst vermelde zien uit de lijst der vriesche predikanten, die ten jare 1567, bij plakkaat van den 15 van zomermaand, gebannen zijnde, het land verlieten. Deze lijst, waarop ook de standplaatsen dier gevlugte predikanten zijn aangeteekend, wordt gevonden in de *Geschiedenis van Vriesland* door SCHOTANUS; bl. 741, in WINSEMII *rerum frisic. Histor.* Lib. II p. 88, en in SCHOOCKII *Lib. de bon eccles.* p. 505, 506. Dat er al zeer vroeg onroomsche geestelijken in Vriesland geweest zijn, die vandaar naar elders vertrokken zijn, om er het Evangelie zuiver te prediken, inzonderheid naar Oostvriesland, is op eene geschiedkundige wijze betoogd

door

door DREAS, in zijne *Naamlijst der predikanten onder de klassis van Dokkum;* een werkje, waarin veel merkwaardigs gevonden wordt, dat op goede historische gronden rust, maar ook vele gewaagde gissingen zijn, die den toets van naauwkeurige onderzoekers niet kunnen doorstaan, bl 16, 17.

Bl. 51. (56) SIBRANDUS LEO, de *Vitis et rebus gestis abbatum in Lidlum*, p. 585 (in MATTHÆI *Vet. aevi Anal.*) besluit zijn verhaal van hetgene in Groningerland toen gebeurd was, met deze woorden; *Frisia isto terrore liberata rempublicam tranquilliorem habuit.*

Bl. 51. (57) I D. bl. 325. Men zie verder de (55) aangehaalde *Lijst* enz.

Bl. 52. (58) Zie de *Beschrijving van oud en nieuw Vriesland*, door FOEKE SJOERDS; II bl. 711. De brief, waarin de Leeuwaarder gemeente haar voorstel aan die van *Emden* deed, was door vijftien personen onderteekend, den 27 van louwmaand des jaars 1569. Zie HARKENROHTS *Aanmerkingen over de huis en kruiskerken*, in de *Boekzaal d. gel. w.* voor het jaar 1731, II bl. 76—79. F. SJOERDS berigt wel ter a. p. dat het verzoek der Leeuwaarders niet ingewilligd werd, maar men uit *Emden*, in plaatse van HOTZES, hun twee andere leeraars toezond. Doch HOTZES zelf getuigt, in een zeker, door hem uitgegeven, *Traktaat*, dat hij te dien tijde twee jaren lang predikant te *Leeuwaarden* bij de hervormden geweest is. Zie de belangrijke *Naamlijst der predikanten in de klassis van Franeker*, vervaardigd door A. GREIJDANUS, en uitgegeven door JOHANNES HERINGA, laatst predikant in *'s Gravenhage;* bl. 21. Het aldaar gemeld *traktaat* wordt niet bepaaldelijk genoemd. Volgens BRANDTS *Hist. der ref.* II bl. 144 zoude men kunnen denken, dat hetzelve geweest is *Isagoge in nonum caput epistolae* PAULI *ad Romanos.* De roeping van HOTZES naar *Leeuwaarden* was, door den Emdenschen kerkenraad, op die voorwaarde toegestaan, dat hij in Vriesland alom de verstrooide gemeenten bezoeken zoude. Dit berigt GREIJDANUS of HERINGA t. a. p. doch voegt er bij, dat er reeds in de lente van het jaar 1569 klagten in die provincie rezen over

's mans niet of weinig beantwoorden daaraan. Evenwel waren al spoedig die klagten weggenomen. En wel ware dit gebeurd den 19 van grasmaand deszelfden jaars. Deze juiste opgave van jaar en dag strekt tot een voldoend bewijs, dat HOTZES te dien tijde vast predikant te *Leeuwaarden* is geweest, en het bovengemeld berigt van F. SJOERDS niet naauwkeurig is. De geschiedschrijver WINSEMIUS verhaalt wel, in zijne *Kronijk van Friesland*, bl. 547, dat de hervormden te *Leeuwaarden* in het jaar 1568 andermaal zich van de *Oudehoofsche* kerk meester hebbende gemaakt, er den 7 van wintermaand het heilig avondmaal plegtiglijk gehouden hadden. Iets dergelijks, waarschijnlijk uit de gemelde *Kronijk* overgenomen, wordt in *It Aade Friesche terp* verhaald; bl. 77. Maar wij twijfelen zeer aan de echtheid van dat verhaal, om meer dan ééne reden. Ook is hetzelve geheel niet overeen te brengen met de geschiedenis van dien tijd, toen men, volgens het berigt van S. A. GABBEMA, in zijn *Verhaal van Leeuwaarden*; bl. 415, wel geene zeer strenge, maar toch verscheidene plakkaten van 's konings wege bij herhaling afkondigde tegen de hervormden en hunne godsdienstoefeningen. Ook herinnere men zich hier de geschiedkundige aanmerking van S. LEO hiervoor. (56) JELLE HOTZES was een der geleerdste theologanten van zijnen tijd, ook een voortreffelijk beoefenaar der latijnsche letterkunde. Verscheidene latijnsche gedichten zijn nog van hem voorhanden in het zeldzame werk, *Frisia nobilis*, waar wij dezelve onderteekend vinden, GELLIUS SNECANUS, gelijk hij gewoon was zich te onderschrijven naar zijne geboorteplaats *Sneek*. Uit deze gedichten blijkt het, dat hij in hooge achting is geweest bij de edelen en voornaamsten in Vriesland, en met dezelve eenen gemeenzamen omgang had. Behalve te *Leeuwaarden*, waar hij, na het jaar 1570, toen hij naar elders vertrok, andermaal predikant is geweest in het jaar 1573 en 1578, heeft hij vervolgens in die zelfde betrekking eene vaste standplaats gehad ergens onder de klassis van *Bolsward*, wijl hij uit dezelve, ten jare 1583, afgevaardigd was naar de vriesche sijnode, welke te *Frane-*

neker gehouden werd. Volgens eene aanteekening, voorheen door ons gemaakt, meenen wij, doch weten niet wel waar, gelezen te hebben, dat hij van het jaar 1586 tot het jaar 1588 vast predikant is geweest te *Harlingen*. Dit evenwel strookt niet met de handelingen van de gemelde vriesche synode des jaars 1583, waarin GREIJDANUS, volgens zijne *Naamlijst d. pred. in de klass. van Franeker;* bl. 22, berigt, gevonden te hebben, dat HOTZES toen zijn ontslag van den kerkelijken dienst verzocht had, hetgene hem, wegens zijne hooge jaren, was ingewilligd geworden, met vriendelijke bede, dat hij ten nutte der hervormde gemeenschap werkzaam mogt blijven in het uitgeven van wel bearbeide schriften, terwijl den staten der provincie gevraagd werd om een toereikend jaarlijksch pensioen voor hem, hetwelk ongetwijfeld zal verleend zijn geworden. Sedert dien tijd woonde hij dan hier, dan daar in Vriesland, soms zich ophoudende, voor eenen tijd, ook in de huizen van edelen en aanzienlijken. Zie de a. *Naamlijst der predikanten onder de klassis van Franeker;* bl. 23. En zoo kan hij dan wel van het jaar 1586 tot 1588, te *Harlingen*, ambteloos gewoond hebben, gelijk wij weten, dat hij op andere tijden gewoond heeft te *Franeker*, te *Bolsward* en elders. Intusschen bragt hij bij voortduur niet weinig toe ter bevordering van het hervatte werk der kerkhervorming. Ook hieruit laat het zich verklaren, dat hij, in zijne uitgegevene schriften achter zijnen naam GELLIUS SNECANUS doorgaans slechts voegde, *verbi divini minister*, zonder eene plaats van de kerke, waar hij diende, te melden. Ten minste vinden wij dit alzoo overal achter zijne gemelde latijnsche gedichten. In het laatst der zestiende eeuw schijnt hij overleden te zijn, en wel vermoedelijk te *Leeuwaarden*, waar hij, volgens de a. *Naamlijst* enz. t. a. p. ten jare 1596 woonde, en zijne gemelde *Inleiding* uitgaf *tot het negende hoofdstuk van den brief aan de Romeinen*. In het vervolg zullen wij dezen uitmuntenden man nog nader leeren kennen. Te *Leeuwaarden* schijnt men ten jare 1569 ook het oog gehad te hebben op MARTINUS ELIACUS, dien men aldaar aan de gemeente, welke hij in

het jaar 1567 had moeten verlaten, verbonden achtte, gelijk hij zelf er zich aan verbonden hield. Maar dezen had men te *Emden*, waar hij zich toen bevond, niet zonder moeite bewogen, om zich bij de gemeente aldaar den 15 van slagtmaand des jaars 1568 als predikant te laten bevestigen. Zie MEINERS *Oostv. kerkel. gesch.* I bl. 458.

Bl. 54. (59) Onder de voornaamste leden der hervormde kerk te *Bolsward* was TJAARD KLAASZ. SICCAMA, openbaar *notaris*, en naderhand sekretaris van den magistraat dier stad, de vader van den beroemden regtsgeleerden SIBRANDUS SICCAMA, die ook sekretaris van den magistraat dier stad geweest is.

Bl. 54. (60) Te *Stavoren* was misschien toen predikant de hierna te noemen JOHANNES VAN DEVEREN. De opschudding, de vervolging van de roomschen, het schenden van hunne heilige plaatsen, het wegrooven van hunne kerksieraden en kloostergoederen, dat met de vriesche omwenteling van het jaar 1572, in den tekst vermeld, bij het gemeene volk gepaard ging, vindt men zeer eenvoudig en naar waarheid beschreven in het historisch vertoog van SIBRANDUS LEO, *de rebus gestis abbatum in Lidlum*, in de *Analecta* van MATTHÆUS p. 587, 588, waaruit men tevens ziet, dat er te dien tijde in Vriesland vele hervormden zich ophielden, die uit andere provinciën derwaarts gevlugt waren. Ten blijke van de onpartijdigheid dezes schrijvers strekt, dat hij zeer roemt de zorg van DUCO MARTENA, anders het hoofd der bewerkers van de omwenteling, voor de goederen in het huis van den abt van *Lidlum*, te *Franeker*, welke hij tegen de roofzucht beveiligde, zelf in bewaring nam, en na dat de orde weder hersteld was, in de regte handen terug bragt. Het klooster *Lidlum* zelf, niet verre van gemelde stad, werd op eene verschrikkelijke wijze geheel uitgeplunderd.

Indien men staat mogt maken op de berigten, welke ons worden medegedeeld in de *Naamlijst der predikanten in de klassis van Franeker;* bl. 59, 60, en in die van de *predikanten onder de klassis van Leeuwaarden*, bl. 56, zouden er te st. *Jakobs parochie* op het *Bild*, sedert ongeveer het

het jaar 1570, en te st. *Anna parochie* aldaar sedert het jaar 1575, reeds hervormde predikanten, en die gemeenten na het jaar 1567 de eerste herstelde hervormde gemeenten in Vriesland geweest zijn. Doch die berigten schijnen ons toe niet in alle opzigten zoo gegrond te zijn, dat wij er iets uit durven opmaken, hetwelk geschiedkundig zeker is. Alleen is het, volgens de eerstgemelde *Naamlijst* t. a. p. wel denkelijk, dat de dorpskerk te st. *Jakobs parochie* ten jare 1570, indien al niet gebouwd, altoos vernieuwd is. Naderhand is dezelve eerst in het jaar 1635 en vervolgens in het jaar 1649 zeer vertimmerd en vergroot. En hieruit kan het verklaard worden, dat er, zoo als in die *Naamlijst* bl. 59 aangeteekend staat, in of aan dezelve in de eerste helft van de achttiende eeuw geene de minste overblijfselen der roomsche bijgeloovigheden bespeurd werden. Er toch uit te willen bewijzen, dat er in of aan die kerk, wanneer ze dan ook gebouwd moge zijn, nooit eenige teekenen van roomsche bijgeloovigheid geweest zijn, gaat geheel niet aan. En nog minder kan er uit bewezen worden, dat, zoo als de schrijver der gemelde *Naamlijst*, ter a. pl. schijnt te denken, de roomsche godsdienst in dat dorp nooit geoefend ware geworden. Of waren reeds de *namen* der drie op het *Bild* liggende dorpen, die nog voor het midden der zestiende eeuw schijnen gesticht te zijn, geene overblijfselen van roomsche bijgeloovigheden. Die namen st. *Jakobs parochie*, st. *Anna parochie*, *Vrouwen parochie* duiden tevens aan, dat deze drie dorpen toen even zoo vele roomschkatholieke *gemeenten* of *parochiën* geweest zijn. Schotanus berigt wel in zijne *Geschiedenis van Vriesl. tusschen het Vlie en de Lauwers* bl. 217, dat er op het *Bild* geene geestelijke goederen waren tot onderhoud van kerken, predikanten enz. Maar het tegendeel vindt men aangewezen in de *Oudheden en gestichten van Vriesland;* II bl. 305 Wanneer men dit alles in aanmerking neemt, hoe wil men dan met eenigen grond beweren, dat de bewoners van het *Bild* de alleroudste hervormden in Vriesland zouden geweest zijn, en als zoodanige ééne of meer gemeenten hebben uitgemaakt?

Het *Bild* werd, na deszelfs eerste indijking, die ten jare 1504 heeft plaats gehad, terstond tot een dekenschap verheven, en onder den proost der st. *Janskerk* van *Utrecht* geplaatst. De eerste pastoor van st. *Jakobs parochie* was toen heer JOACHIM. Zie de *Oudh. en gestichten van Vriesl.* ter a. pl. Te st. *Anna parochie* werd de pastorie gebouwd in het jaar 1575. Maar zulks geeft mede geen' genoegzamen grond, om er uit te besluiten, gelijk in de tweede gemelde *Naamlijst* bl. 56 geschiedt, dat er toen reeds een hervormde predikant geweest, altoos beroepen was. De pastorie kan even goed gebouwd zijn geworden voor een' roomschen pastoor, als voor eenen hervormden predikant. Wel, waarschijnlijk is het echter, dat er te st. *Anna parochie*, gelijk ook te *Vrouwen parochie* in het jaar 1567 vele hervormden geweest zijn, wijl de beide priesters der gemeenten aldaar toen het land zijn uitgedreven met eene menigte andere vriesche priesters, gelijk blijkt uit de lijst, van welke wij gewaagden hiervoor. (55) Hoogstwaarschijnlijk is het ook, dat er in de gemeente van st. *Anna parochie* na het jaar 1578 al vroeg een vast hervormd predikant geweest is. De eerste was MATTHEUS DIRKSZOON, overleden tegen het laatst der zestiende eeuw. Deze, als ook zijn naaste opvolger, JOHANNES ARCERIUS, die er in het jaar 1597 kwam, schijnt wel predikant van het geheele *Bild* geweest te zijn, gelijk trouwens ook andere predikanten op het *Bild* als zoodanige bekend staan in de *Naaml. der predik. onder de klas. van Franeker* bl. 139. In de beide andere Bildsche gemeenten, st. *Jakobs* en *Vrouwen parochie*, tusschen welke beide st. *Anna parochie* in ligt, is het ons voorgekomen, dat er geene vaste hervormde predikanten zijn geweest voor ongeveer den aanvang der zeventiende eeuw. De eerste vaste predikant te st *Jakobs parochie* schijnt geweest te zijn GULIELMUS FOLKERI, onder wiens bediening van het jaar 1603 tot het jaar 1652, toen hij overleed, de gemeente aanmerkelijk toenam. Hij vond er veertig ledematen en liet er twee honderd achter. De eerste predikant te *Vrouwen parochie* was denkelijk JOHANNES PAPMA, die er overleed ten jare 1638. Intus-

tusschen neme men in aanmerking, dat de nieuwe kolonie, gedurende dien tijd, door de aankomst van noordhollanders zeer aangroeide, terwijl velen van derzelver kinderen naar Noordholland tot hunne maagschap terugkeerden. Wij weten dit uit oude, met de hand geschrevene, aanteekeningen.

Veelligt strekt ter opheldering ook het volgende. Het *Bild* was voor de vijftiende eeuw nog geheel zee. In die eeuw werd hetzelve door aanwas aan het vaste land gehecht. Ten jare 1504 liet GEORG, de hertog van Saksen, hetzelve bedijken. Doch weldra leerde de ondervinding, dat de dijken tegen den drang van het water niet bestand waren, hetgene den hertog een verdrag deed aangaan met vier hollandsche zeer begoedigde lieden, die eene nieuwe bedijking ondernamen, op voorwaarde, van de landerijen elf jaren lang vrij te zullen mogen gebruiken. De akte van het verdrag leest men geheel in het *Charterboek van Vriesland* op het jaar 1505. Zij is geteekend den 18 van louwmaand diens jaars. Onder deze ondernemers waren wel de voornaamste de broeders FLORIS en DIRK VAN WIJNGAERDEN, die te st. *Jakobs parochie* gewoond hebben, en daar in groot aanzien waren. Van hunne nakomelingen zijn er verscheidenen geweest, die nog in de zeventiende eeuw het sekretariaat der grietenij van het *Bild* bediend hebben. De pachters der landerijen, door hen uit Noordholland derwaarts gelokt, waren voor het grootste gedeelte doopsgezinden. Zie de *Naamlijst der pred. in de kl. van Franeker;* bl. 59. Men vergel. U. EMMII *Hist. Fris.* ad ann. 1504. De beide andere aannemers van het werk der bedijking, THOMAS BEUCKLAER en JAKOB RIDDER, gelijk ook de pachters hunner landerijen, gelegen onder st. *Anna parochie* en *Vrouwenparochie*, waren mede hollanders. Doch gebleken is het ons niet, uit welk gedeelte van Holland, en van welke geloofsbelijdenis zij waren. Denkelijk waren zij ook noordhollanders. Vanwaar anders, dat nog heden de tongval der spraak van de bildbewoners meer noordhollandsch, dan wel vriesch is? Uit deze aanmerkingen kan men intusschen besluiten, dat de vroegste bewoners van het *Bild*, altoos te st. *Jakobs parochie*, noord-

noordhollandsche, deels katholieken, grootstendeels doopsgezinden, geweest zijn, die, zoodra het licht der hervorming in Vriesland eenen onbelemmerden doortogt vond, zich ook als zoodanigen openlijk verklaarden en zien lieten. Buiten twijfel zijn deze doopsgezinden meest alle tot de hervormde kerk, van tijd tot tijd, overgegaan. Op het *Bild*, meenen wij, is thans en al sedert vele jaren, geene andere doopsgezinde gemeente, dan te st. *Anna parochie*. Van de godsdienstbelijdenis der eerste bewoners van st. *Anna* en *Vrouwen parochie* laat zich, gelijk wij gezegd hebben, wel niets stelligs bepalen, doch indien zij mede, niet uit Zuidholland, maar uit Noordholland herkomstig zijn geweest, is het wel waarschijnlijk, dat onder hen ook vele doopsgezinden waren, die vervolgens voor een groot deel hervormden zullen zijn geworden. Uit al dit aangemerkte laat het zich eenigzins verklaren, hoe de gemelde berigten, welke in de laatstgemelde *Naamlijst*, bl. 60, gezegd worden herkomstig te zijn van den predikant te st. *Jakobs parochie*, TITUS STAAK, die in het jaar 1759 overleden is, uit eene geheel vervalschte overlevering van iets waars ontstaan zijn en gangbaar geworden.

Bl. 56. (61) Wij zijn hier gevolgd de kopij van *Antwerpen*, gedrukt bij PLANTIJN in het jaar 1579.

Bl. 56. (62) Wij bedoelen R. FRESINGA VAN FRENNICKER, in zijne *Memoriën van gedenckwordigen dingen* enz. in DUMBARS *Analecta*; III bl. 73.

Bl. 56. (63) Zie MEINERS *Oostvriesl. kerkel. gesch.* II bl. 52, 53. Hij wordt daar wel slechts FEITO genoemd, maar kan toch geen ander, dan FEITO RUARDI geweest zijn. SOPINGIUS is ook toen evenmin, als RUARDI, te *Leeuwaarden* in *vasten* dienst geweest. In het jaar 1579 was hij reeds predikant te *Utrecht*. Zie van RHENENS m. a *Lijst der predikanten in de provincie van Utrecht* bl. 5. VRIEMOET meldt, in zijne *Athenae Frisiacae*, p. 101, dat SOPINGIUS reeds in het jaar 1570 predikant te *Utrecht* werd. Doch dit is eene feil of van 's mans eigene hand, of bij den druk ingeslopen. SOPINGIUS werd te *Utrecht* beroepen in het jaar 1578, maar kwam aldaar eerst in het jaar 1579.

Bl.

Bl. 57. (64) Het eene en andere wordt door P. SJOERDS; in zijne *Beschrijving van Vriesland;* II bl. 720, verhaald. LAURMAN in zijne *Naaml. der pred. onder de kl. van Leeuwaarden*, bl. 3, teekent aan, dat er vooraf eene geweldige beeldstorming had plaats gehad; maar dit strookt niet met het (62) aangeh. berigt van FRESINGA. Die beeldstorming volgde, *met bewilliging der monniken.*

Bl. 58 (65) Zie de a. *Memoriën* van FRESINGA, bl. 98, 99. In den tekst leest men bl. 57 dat de beeldstormerij geschiedde den 9 van wijnmaand *des jaars* 1580. Dit is een blijkbare misslag in den druk, en moet zijn 1578.

Bl. 58. (66) Zie het aangehaalde werk van P. SJOERDS; II. bl. 720.

Bl. 58. (67) Vid. WINSEMII *Rerum fris. hist.* V p. 552. Niet alleen was er eene kerkplundering, maar ook eene vervolging, zelfs verwoesting geschied aan de eigendommen van sommige spaanschgezinde roomschen. Voornamelijk was men ingenomen tegen de raden van het provinciale geregtshof, die verdacht werden gehouden van kwade oogmerken tegen 's lands vrijheid. Alle werden zij van hunne posten ontzet, en in derzelver plaatse dadelijk slechts eenige weinigen gekozen, die den hervormden godsdienst toegedaan en van den spanjaard afkeerig heetten te zijn. Dit gebeurde in bloeimaand des jaars 1578. Zie SCHOTANUS *Beschrijving van Vriesland;* bl. 130, en de *Naamrol der raden 's hoffs van Vriesland;* bl. 26. Velen der oude raden werden in verzekerde bewaring genomen, sommigen slechts bewaakt door eene wacht in hunne eigene huizen, anderen naar de gemeene gevangenis gevoerd. Een en ander ook ontduikte het gevaar, waarschijnlijk door de vlugt. Onder deze was JUW DEKEMA van *Kortezwaag.* Hij verscheen altoos niet voor den stadhouder, den graaf van RENNENBERG, die hem voor zich had laten dagvaarden. Tegen DEKEMA was wel het volk het ergst ingenomen, als die naar het algemeene gevoelen de lijn der koningsgezindheid veel te sterk getrokken had, en aan wien zijn voormalige vriend DUCO MARTENA in een latijnsch gedicht (te vinden achter de *Naamrol der raden 's hoffs van*

Vriesland; bl. 129) toeduwde, dat het voor hem beter ware geweest zijne genoegens in de jagt te scheppen. Even buiten *Leeuwaarden*, onder het dorp *Huizum*, had hij, tot zijn vermaak, een' boomgaard aangelegd; en toen te gemelden jare het volk aan het hollen geraakte, trok het uit, *na bekomen appointement van het nieuwe geregtshof*, om denzelven te verwoesten, gelijk zij dien ook met tak en wortel geheel uitroeide. Vid. VAN DEN SANDE *Decis.* Lib. V Tit. VII. Welk eene wederregtelijkheid! Maar wat doet niet al in zulke tijden de partijzucht? J. VAN BURMANIA, die met eene dochter van DEKEMA gehuwd was, verzocht in kalmere tijden, ten jare 1623, bij het gemelde geregtshof vergoeding van de, door zijnen schoonvader geledene, schade; maar volgens een vonnis, door hetzelve geslagen, den 23 van wintermaand diens jaars, werd dezelve niet ontvangbaar verklaard. Zie de a. *Naamrol der raden 's hoffs van Vriesland;* bl. 21 en 22. Met de verdelging van DEKEMA's lusthof even buiten *Leeuwaarden* begon het woeste volk zijne oproerige bewegingen. De stad weder ingerend zijnde viel het op de kerken aan. Volgens eene oude overlevering, te *Leeuwaarden* gangbaar, sleepte men een groot deel der beelden uit de kerken tot op de steenen brug voor het, toen onlangs, sedert het jaar 1565 tot het jaar 1571, uit de verbeurde goederen der gevonnisde zoo genoemde wederdoopers kostbaar gebouwde, geregtshof. Aldaar werden dezelve, onder een wild rumoer, door het bandeloos gemeen aan stukken en brokken gehakt en geslagen. Waarschijnlijk geschiedde zulks op die plaatse met oogmerk, en om de toen afgezette leden van het geregtshof te honen, en om den raden, welke in derzelver plaatse waren aangesteld, eenig genoegen te willen bezorgen.

Bl. 58. (68) Die smeekschriften leest men in de *Kronijk van Vriesland, door* WINSEMIUS, bl. 624, 625.

Bl. 59. (69) Men leest het smeekschrift, tot dat einde ingediend, in het a. w. van WINSEMIUS, bl. 627, 628.

Bl. 59. (70) „ Den 9 van bloeimaand des jaars 1580 verscheen voor de synode „ van Noordholland, te *Hoorn*, verga-

gaderd," Dr. OTTO SWALUE," dus lezen wij in de *handelingen* dier kerkvergadering; art. 3, „ als kommissaris der gedeputeerde staten van Vriesland, zijnen last te kennen gevende, om te verzoeken, opteëischen en te beroepen naar Vriesland alle Noordhollandsche predikanten, welke geboren vriezen waren, en ook zulke, welke, schoon geene vriezen van afkomst, nogtans in Noordholland bij geene *beslotene* gemeenten dienden." De synode, dit verzoek billijkende, gaf dadelijk den gedeputeerden staten van Noordholland hiervan kennis. En ook deze waren genegen der vriesche kerk hunne hulp te bieden, mits er voor gezorgd wierd, dat hunne kwartieren niet te zeer van brave godsdienstleeraren mogten ontbloot worden. Nadat de afgevaardigden der synode tot de gedeputeerde staten dat berigt binnen hadden gebragt, werden terstond door de synode eenige predikanten gekozen ten dienste dier vriesche kerk. Deze waren SUFFRIDUS PAULI, toen predikant te *Grootebroek*, SIBRANDUS ABELUS, toen predikant te st. *Maarten* en *Valkoog*, SIBRAND GERRITS VOMELIUS, predikant te *Ham*, ... IULLIUS, predikant op *Texel*, ALBERTUS VAN DOKKUM, predikant te *Bersingerhorn* en meer anderen. De eerstgenoemde werd predikant in Vriesland, te *Hallum*, de tweede te *Harlingen*, de derde te *Pietersbierum* en *Winaldum*, de vierde te *IJlst*, de vijfde te . . . . . Behalve deze zijn ten jare 1580 uit Noordholland naar vriesche gemeenten als predikanten beroepen AUGUSTINUS . . . . . predikant te *Abbekerk*, FREDERICUS . . . . . predikant te *Midlie* en *Quadijk*, . . . LAURMAN, predikant te . . . . . HENRICUS . . . . . predikant te *Benningbroek* enz. SIXTUS RIPPERTI, één van de beroemdste herstellers der hervormde kerk, was uit Noordholland van *Twisk* reeds ten jare 1578 in Vriesland gekomen, als predikant bij de gemeente te *Franeker*, vereenigd met die van *Bolsward*. Zie de *Naamlijst der pred. in de klass. van Franeker*, bl. 24—26, en de *Naamlijst der predikanten in de klassis van Bolsward*; voorr. bl. 10, en in het werk bl. 3 en verg. het *Vervolg van het kerkel. alphabeth*, door VEERIS bl. 149. Ten aanzien van vele andere

pre-

predikanten werd de vriesche kommissaris Dr. SWALUE door de synode gewezen maar de gemeenten zelve; om met deze, over een gewenscht ontslag van hare leeraren ten dienste der hervormde kerk van Vriesland, eene overeenkomst te treffen; doch hetgene een minder goed gevolg schijnt gehad te hebben. Ook de synode had aan den kommissaris, met opzigt tot eenige andere predikanten, welke, naar zijn oordeel, voor de vriesche kerk mede zeer geschikt waren, deszelfs begeerte niet ingewilligd. Trouwens de synode deed uit liefde voor hare vriesche broeders veel, zeer veel. Hare gedachtenis is deswege waardig bij de vriesche hervormden in zegening te blijven. Wij hebben dit alles ontleend uit de gemelde handelingen der synode van Noordholland, in het jaar 1580 gehouden.

Bl. 60. (71) Zie de *Memoriën van gedenckwerdigen dingen*, door R. FRESINGA; bl. 181, en verg. de voorr. van ENGELSMA voor zijne *Volgl. der pred. onder de klass. van Zevenw.* bl. 24. De bisschop van *Leeuwaarden* was toen reeds verdwenen, na vooraf, wegens zijne onbetamelijke gedragingen in het wegschrapen van onderscheidene geestelijke goederen, door gansch Vriesland met verachting behandeld te zijn; zelfs twee jaren lang op het kasteel te *Harlingen* in hechtenis gezeten te hebben. Van den aartshertog MATTHIAS had hij een pensioen verzocht, en deze had hem jaarlijks acht honderd guldens toegelegd; maar de staten van Vriesland weigerden hem die som te betalen. En hierop week hij nog in het jaar 1579 van *Bergum*; waar hij in het daar zijnde klooster toen als balling leefde, naar *Keulen*. Zie de *Kronijk van Vriesland*, door WINSEMIUS; bl 639, 640, ook de *Volglijst der pred. onder de kl. van Zevenw.* bl. 30, 31, waar men alles, wat door WINSEMIUS geboekt is, door den kundigen J. ENGELSMA kortelijk met oordeel vindt zamengetrokken. Geenszins is het ons oogmerk dezen eersten en laatsten bisschop van *Leeuwaarden*, nopens de hem aangedane beschuldigingen, te verdedigen. Wij weten ook niet, of zijne zaak wel verdedigbaar is. Maar wij kunnen toch niet achterhouden hetgene hij zelf tot zijne verde-

diging heeft ingebragt in eenen brief, door hem geschreven te *Bergum*, in het jaar 1579, aan den raadsheer van het vriesche geregtshof JOACHIMUS AXONIUS. Die verdediging is eenvoudig gesteld, en draagt vele kenmerken van eene onverniste waarheid. Volgens dezelve was de bisschop zelf onschuldig, maar lag al de schuld op zijnen zaakbezorger of fiskaal, gelijk hij hem noemt. Deze had eenigen tijd, naar het scheen, zijnen post wel waargenomen, maar had eindelijk in het verborgene, op 's bisschops naam, geldvorderingen ondernomen, knevelarijen gepleegd, en de geestelijkheid op eene schandelijke wijze van hare wettige eigendommen beroofd. Toen de bisschop daarvan kennis had gekregen, was hij, na behoorlijk onderzoek der zake, niet in gebreke gebleven zijnen ontrouwen rentemeester daarover strengelijk te straffen. Deze, blakend van spijt en woede, dreigde den bisschop den dood, en toonde welhaast, dat het hem ernst ware, zijnen haat in deszelfs bloed te koelen Op zekeren tijd viel hij den bisschop, die in zijnen tuin wandelde, met vreesselijke blikken aan, en zoude hem buiten twijfel dadelijk vermoord hebben, indien niet des doodelijk ontstelden mans huisbedienden nog in tijds waren toegeschoten, om hem te behouden. De brief, waarin CUNERUS PETRI dit schrijft, is gedagteekend den 27 van lentemaand des jaars 1579, en het adres of opschrift was, *clarissimo consultissimoque domino* D. JOACHIMO AXONIO, *regiae. Maiestatis in curia Frisiae consiliario dignissimo*, D. *et amico suo. Leovardiam.* Indien dit alles echt is, dan is de aanteekening van den schrijver van de *Naamrol der raden 's hoffs van Vriesland*, bl. 27, onecht. Wij lezen daar, dat AXONIUS den 4 van grasmaand des jaars 1579 door den aartshertog MATTHIAS werd aangesteld tot raadsheer in het hof van Vriesland. Dit moet reeds voor den 27 van lentemaand diens jaars geschied zijn. Eene dagtelling naar onderscheiden stijl kan hier niet in aanmerking komen, wijl de nieuwe gregoriaansche stijl eerst in het laatst van het jaar 1582 hier te lande is ingevoerd. Meer staat zal men kunnen maken op hetgene er daar bij gevoegd wordt, namelijk dat die aan-

stel-

stelling niet zeer tot genoegen der vriesche staten was. De reden daarvan schijnt voornamelijk deze geweest te zijn, dat er twijfel was, of AXONIUS, met zekeren, ook tot raadsheer aangestelden, SUCQUET, goedgekeurd zijnde, en twee anderen, die geheel afgekeurd werden, alle uitlanders, wel den hervormden godsdienst toegedaan, en van den spanjaard afkeerig waren; welke vereischten in eenen raadsheer van het vriesche geregtshof toen moesten plaats grijpen. Verg. onze aanteekening. (67) Men mag uit zijne vrienschap met CUNERUS PETRI ook opmaken, dat die twijfel zeer gegrond was. Hij was en bleef, en roomsch, en spaanschgezind. Niet zeer lang kan hij ook lid van den vrieschen geregtsraad geweest zijn. FOPPENS, die in zijne *Bibl. belg.* I bl. 554, van 's mans eereposten gewaagt, maakt geheel geene melding van zijnen raadsheerspost in Vriesland. Volgens FOPPENS woonde hij lang in Antwerpen. Daar werd hij oud, en overleed er ten jare 1605. Hij was een zeer geleerd man, die zich door vele schriften heeft beroemd gemaakt, en onder deze ook door een vertoog *de libero hominis arbitrio contra* LUTHERUM *et* CALVINUM. CUNERUS PETRI overleed te Keulen, in het jaar 1580. Ook hij heeft zich door de uitgave van vele schriften vermaard gemaakt, welke door FOPPENS in het a. w. I worden opgeteld; bl. 22, 23. Den brief van C. PETRI aan AXONIUS vindt men in de *Epist. ab illustr. et claris viris scriptae*, quas edidit S. A. GABBEMA p. 179.

Bl. 60. (72) Zie de *Beschrijving van Vriesland* door F. SJOERDS; II D. bl. 727, 728, vergeleken met de *Kronijk van Vriesland*, door WINSEMIUS; bl. 660.

Bl. 61. (73) Men vindt de resolutie in het *Charterboek van Vriesland;* IV bl. 144, gelijk ook in het a. w. van WINSEMIUS; bl. 676. Vergelijk de voorrede van de *Volgl. der predikanten onder de klass. van Zevenwouden,* door ENGELSMA; bl. 24—26.

Bl. 62. (74) Zie het aangehaalde werk van F. SJOERDS; II bl. 728, 729, vergeleken met het a. w. van WINSEMIUS; bl. 662.

Bl. 62. (75) Zie het a. w. van WINSEMIUS; bl. 700, en het a. w. van F. SJOERDS II bl. 731.

Bl. 63. (76) Deze vier waren predikanten te *Bolsward*; doch voor geen' zeer langen tijd. BOGERMAN schijnt er het langst, ongeveer zes jaren, het predikambt waargenomen, en ter uitbreiding van de gemeente zeer veel goeds gesticht te hebben. Hij is vervolgens predikant geweest te *Kampen*, te *Steenwijk* en in meer andere plaatsen. Hij overleed te *Hasselt*, blijkens de ons ten gebruike toegestane kerkenraadshandelingen der hervormde gemeente van *Bolsward*, en VRIEMOETS *Athenae fris.* p. 114. KORNELIS WIGGERTSZ schijnt maar een' zeer korten tijd te *Bolsward* geweest te zijn, misschien wel niet langer, dan één jaar. Hij is van daar vertrokken naar *Harlingen*, en, na aldaar zeven jaren de bediening waargenomen te hebben, ten jare 1590 predikant geworden te *Hoorn*. In het vervolg zullen wij hem nader leeren kennen. Op de lijst der predikanten in de gemelde kerkenraadshandelingen der hervormde gemeente te *Bolsward* wordt hij genoemd WIGERI, en vindt men aldaar achter deszelfs naam met eene latere hand, die van de zeventiende eeuw schijnt te zijn, geschreven, en aangeteekend, *magnorum in ecclesiis Hollandicis tumultuum author*. Men vergelijke de *Naamlijst der pred. onder de kl. van Bolsward* door H GREVENSTEIN; bl. 4, 5.

Bl. 64. (77) Zie de *Naamlijst der pred. in de kl. van Franeker*; bl. 109. In eenige grietenijen van Vriesland brak het licht der hervorming niet overal zeer spoedig door, als daar waren, behalve de grietenijen in de Zevenwouden, waarvan in het vervolg, en *Barradeel*, hier in den tekst gemeld, *Wijmbritzeradeel*, *Wonzeradeel*, *Hennaarderadeel*, *Oost* en *Westdongeradeel*, *Dantumadeel*, *Idaarderadeel*, enz. Zie de *Gesch. van Vriesland* door SCHOTANUS, bl. 45, en vergelijk de *Volgl. d. pred. onder de klass. van Zevenw.* bl. 45. Te *Wartena*, een dorp, in de laatstgenoemde grietenij, woonde ten jare 1607 de roomsche priester KLAAS MARTENSZ nog in de pastorij. Zie de *Naaml. d. pred. in de kl. van Franeker*; bl. 148. ENGELSMA schrijft den tragen voortgang der hervorming in de gemelde grietenijen toe aan de geringe inkomsten, welke aldaar op

ve-

vele dorpen de predikanten konden genieten. Vandaar, meent hij, ontstond een zoo groot gebrek aan leeraars, dat de gemeenten op verre en na niet bij voortduur bediend konden worden. Zie zijne m. a. *Volglijst* enz. bl. 46. Wij meenen redenen te hebben, om zulks in allen deele niet toetestemmen. Maar vanwaar dan de trage voortgang der hervorming in die grietenijen? De ware oorzaak schijnt geene andere geweest te zijn, dan de onrustwekkende overlast, dien de bewoners altoos van sommigen der gemelde grietenijen dikwerf nog van den vijand te lijden hadden. Voor en even na het begin der zeventiende eeuw waren echter in de meeste dorpen der gemelde grietenijen hervormde gemeenten gesticht, die ook hare predikanten hadden. In andere grietenijen was welligt de oorzaak van den tragen voortgang der hervorming daarin gelegen, dat de bewoners van vele dorpen aan den vaderlijken godsdienst te zeer gehecht waren, om zich door beter onderwijs van hunne misbegrippen te laten overtuigen, waardoor alle middelen, om hen tot eenen reineren godsdienst overtehalen, vergeefsch waren. Dus schijnt het altoos te *Wartena* geweest te zijn, dat van den vijand zoo zeer niet te lijden had, en daar nog heden, zoo niet de meeste, dan toch zeer vele bewoners roomschkatholiek zijn.

Bl. 64. (78) Zie de *Volglijst* enz. door ENGELSMA, bl. 46.

Bl. 64. (79) De klassis van Zevenwouden namelijk werd door de friesche synode opgerigt in het jaar 1596, maar weder ontbonden ten jare 1599. De gemeenten, altoos voor een groot gedeelte, werden toen betrokken onder de klassis van *Leeuwaarden*. Eindelijk is de klassis van Zevenwouden in het jaar 1601 weder hersteld, en van toen af in stand gebleven. In de *Naaml. d. pred. in de klassis van Franeker;* in de voorr. bl. 20, wordt wel gemeld, dat de klassis hersteld werd ten jare 1602, doch men zie de *Volglijst der pred. onder de klass. van Zevenwouden* bl. 46, 47, en vergelijke de *Naaml. der pred. in de klass. van Bolsward* voorr. *** 2; en het zal blijken, dat de klassis weder haar bestaan kreeg reeds ten jare 1601. Deze klassis

sis hield hare vergaderingen het eerst, dan eens te *Oudeschoot*, dan eens op de *Jouwer*, en sedert het jaar 1630 ook nu en dan in het toen voor weinige jaren aangelegde, en in bevolking zeer toenemende *Heerenveen*, doch sedert het jaar 1641 nergens elders, dan in dit aanzienlijke vlek. Ook vergaderde er van dien tijd af altijd de vriesche synode, wanneer hare beurt in de Zevenwouden viel. Zie de *Voorr. voor de Volgl. d. pred. onder de klass. v. Zevenw.* bl. 48.

Bl. 65. (80) Zie de aangeh. *Volglijst* enz. bl. 46; en 57 —64. ENGELSMA bepaalt aldaar de plaats hebbende schaarschheid van predikanten in beide grietenijen tot in het jaar 1600; maar wij meenen, dat zij in den gemelden zin slechts geduurd heeft tot ongeveer het jaar 1595. Immers toen of maar zeer kort daarna was er reeds een vast predikant, in de grietenij van *Weststellingwerf*, te *Noordwolde*, met drie omliggende dorpen vereenigd, gelijk ook te *Oudelemmer* en *Oudetrijne*. Zie de gemelde *Volglijst* enz. bl. 256 en 279. In de grietenij van *Ooststellingwerf* daarentegen, welke uit tien dorpen bestaat, was toen nog maar één predikant, met name JACOBUS RUDOLPHI. In *Ooststellingwerf* had anders al zeer vroeg het helder licht des Evangelies doen branden ABELUS FRANKENA, geboortig van *Oosterwolde*, een dorp in die grietenij. Zie HARKENROHTS *Huis en Kruiskerken van Nederland*; in de *Boekzaal der gel. w. voor het jaar* 1731; II d. vergeleken met de *Volglijst der pred. onder de klassis van Zevenw.* bl 246. Deze ABELUS FRANKENA was waarschijnlijk de zoon van JOHANNES FRANKES, die grietman van *Ooststellingwerf* is geweest, sedert het jaar 1544 tot het jaar 1568, en de vader van MATTHIAS FRANKENA, die van het jaar 1611 tot het jaar 1624 sekretaris van de grietenij *Weststellingwerf* geweest is, en in wiens plaats deszelfs zoon FRANK REONERI FRANKENA dat ambt heeft bekleed tot aan het jaar 1634. Zie de *Naaml. d. grietslieden en sekretarissen in Vriesland*; bl. 68, 71. Ook zoude hij de vader kunnen geweest zijn van ABEL FRANKENA, die op de lijst der Drenthsche predikan-

ten, in de aanteekeningen van Mr. TONCKENS, betrekkelijk de kerkzaken van Drenthe, gevonden wordt, als predikant te *Wapsterveen* in het jaar 1601, „Ten tijde der herstelling van de burgerlijke en kerkelijke vrijheid in Vriesland, trad ABELUS FRANKENA, op 's vaders voetspoor, eene politieke loopbaan in. Hij werd van de vriesche staten in verscheidene, gewigtige, betrekkingen gebruikt, zelfs met gevaar van goed en leven, gelijk onder anderen, in het jaar 1580, te *Groningen*, waar de graaf van RENNENBERG welligt zijnen euvelmoed aan hem gekoeld zoude hebben, ware hij niet zoo vaardig als behendig uit zijne gevangenis ontsnapt. Zie de m. a. *Memoriën* van FRESINGA; bl. 194, 195. In het volgende jaar werd hij gedeputeerde staat van Vriesland, met welke eer MENSO ALTING hem toen door Dr. OTTO SWALUE liet geluk wenschen. Vid. *Epist. ab. illustr. viris script. et coll. a* S. A. GABBEMA; p. 706. Als zoodanig hielp hij op eene dringende wijze het staatsbesluit nemen tot de oprigting eener akademie te *Franeker*, en hield bij de oprigting zelve, in der staten naam, eene plegtige latijnsche redevoering, welke geheel te lezen is in de *Kronijk* van WINSEMIUS; bl. 762 en 763. De meeste diensten, welke hij ter bevordering der kerkelijke belangen door leeren en prediken bewezen heeft, schijnen bepaald te moeten worden tot het jaar 1566 en 1567. Te laatstgemelden jare nam hij de vlugt naar *Emden*. Zie de *Naamlijst* van predikanten door MENSO POPPIUS achter deszelfs werkje, *Mira Dei opera, anno 1566 in terris occiduis visa;* en vergelijk de aangehaalde *Volglijst* enz. bl. 246. ENGELSMA meent aldaar, dat hij dezelfde is geweest met eenen ABELUS, *vicarius* te gezegden tijde in *Weidum*; maar voor die meening is geen de minste grond, naar het ons voorkomt. Wij vonden ook, dat de naam van dien vicarius was ABBAEUS of ABBE.

Bl. 66. (81) Zie het eerste deel bl. 357—360. Bij voortduur werd dit distrikt van Vriesland steeds ontrust door den vijand. Nog in het jaar 1622 deden de spaanschen een aanval op het *Heerenveen*, hetgene geheel Zevenwouden

met

met gegronde vrees vervulde voor roof en brand, doch werden terug geslagen. Zie *It Aade friesche terp;* bl. 90, 91. Zeer wijdvoerig, met alle daarbij plaats gehad hebbende omstandigheden, wordt dit voorval verhaald door I. VAN DEN SANDE, in zijne *Belg. hist. epit.;* Lib. VII p. 139, 140. Ter nadere beoordeeling van het in den tekst verhaalde neme men in aanmerking, dat er vervolgens, van tijd tot tijd, in Zevenwouden ongeveer veertig hervormde gemeenten gesticht zijn geworden, die door even zoo vele predikanten bediend worden. Wij betrekken hier onder de Zevenwouden mede de grietenij *Gaasterland*, welker hervormde gemeenten anders sedert het jaar 1602 onder de klassis van *Sneek* behoord hebben. Met opzigt tot het besluit, door de vriesche synode in het jaar 1595 genomen, om uit elke der vijf kerkklassen twee predikanten afte vaardigen naar de Zevenwouden, ten einde deze daar hervormde gemeenten mogten stichten, zie men de a. *Volglijst* enz.; bl. 46 en de *Naaml. der pred. in de kl. van Franeker;* voorr. †† 2.

Bl. 66. (82) Voor KLINKHAMER waren op de *Jouwer* vijf predikanten, slechts bij leening, geweest, namelijk JOSIAS EYTERING, ANDREAS PELLIO, BAUKE BAUKES, JARIO NICOLAI en TAMME GERRITS. Het kerkeboek der gemeente luidt wel, dat zij er beroepen zijn geweest als vaste predikanten; maar dit is niet denkelijk. Verg. de a. *Volgl.* enz. bl. 117—120. Eene nog meer beduidende proeve van den tragen voortgang, welken de uitbreiding der hervormde kerk in de Zevenwouden had, levert de gemeente van *Korte* en *Lange Swaag* op. Ondanks de pogingen, welke men had in het werk gesteld, om aldaar eene hervormde gemeente te stichten, gelukte zulks niet voor het jaar 1633. De eerste predikant aldaar was JACOBUS ADAMA. Hij arbeidde er slechts vier jaren, overlijdende den 1 van slagtmaand des jaars 1637. En naauwelijks was de gemeente leeraarloos, of de roomschen begonnen er terstond weder de mis te bedienen, en andere uiterlijke godsdienstplegtigheden van hunne kerk openlijk te oefenen, waaraan de invloed van het huis van DE-

KEMA, van wien wij in de aanteekening (67) gemeld hebben, niet weinig zal hebben toegebragt. Nog in het midden der zeventiende eeuw woelden aldaar, vooral in *Kortezwaag*, de roomschgezinde ingezetenen zeer sterk, zich zelfs vermetende hunne stemmen uittebrengen, bij het beroepen van eenen hervormden predikant. Dit bewoog de klassis van Zevenwouden, om den grietman SAKE FOKKENS daarover ernstig te onderhouden, als die tegen zulke verkeerdheden hadde dienen te waken, en hem te waarschuwen, dat, indien iets van dien aard weder mogt gebeuren, zoodanig eene beroeping onwettig zoude worden verklaard. Zie de *Volglijst* enz. bl. 225 en 226. Sedert dien tijd schijnt allengs het getal der roomschgezinden in beide plaatsen zeer verminderd te zijn, inzonderheid nadat sedert het midden der zeventiende eeuw niemand uit het huis van DEKEMA er meer zijn verblijf heeft gehad. In geheel Zevenwouden zijn, na het midden dier eeuw, van tijd tot tijd, de roomschen tot de belijdenis der hervormde kerk overgaan, zoo dat men er thans niet meer, dan slechts omstreeks zeven roomschkatholieke gemeenten telt.

Bl. 67. (83) Zie WAGENAARS *Vad. hist.* VII bl. 160, 161. Betreffende de zaak der hervorming, te *Utrecht*, in het jaar 1566, voorgevallen, welke wij in den tekst vermeld hebben, is ons merkwaardig voorgekomen de *ordonnantie* en het plakkaat, aldaar den 25 van slagtmaand van dat jaar uitgevaardigd, uit naam en van wege den prins van Oranje, als stadhouder en kapitein generaal van den koning over Bourgondië, Holland, Zeeland, Westvriesland en Utrecht, en met 's prinsen naam geteekend. In dat plakkaat wordt om de onrust, die binnen de stad *Utrecht*, *uit oorzaak van de nieuwe religie*, onlangs was ontstaan, aan de genen, die derzelve waren toegedaan, te eenenmaal verboden het hooren van sermoenen, predikatiën in vergaderingen, uitgezonderd alleen in de plaats, hun daartoe buiten de stad vergund. Ook wordt aan deze, als mede inzonderheid aan de gebannene predikanten en ministers van de nieuwe religie eenig sermoen te doen verboden, al eer zij den eed van on-

onderdanigheid en getrouwheid aan zijne majesteit, aan de officieren en regeerders der stad, in alle burgerlijke zaken, hadden afgelegd. Wijders wordt hun verboden in hunne predikatiën te gebruiken eenige oproerige of seditieuse propoosten of woorden tegen eenige overheid, hetzij geestelijke, hetzij wereldlijke. Voorts wordt hun geboden, dat zij buiten de stad, ter plaatse daartoe bestemd, hunne predikatiën doende, zorgen moesten, dat alles geschiedde met modestie, zonder verbodene wapenen, als bussen, zinkroeren, hellebaarden, spiezen en knevelstaven, (*jagtsprieten*) kunnende zij zich verzekerd houden, dat als dan hun geene storenis of moeijenis zal gedaan worden, tot dat bij zijne majesteit anders zal zijn vastgesteld, volgens het akkoord met de verbondene edelen gemaakt. Wijders wordt bevolen, dat men die van de nieuwe religie, die zich naar het voorschrevene gedragen, in hunne sermoenen niet zoude hebben te storen, te iniureeren met woorden of werken, ook niet te bespotten. Eindelijk worden verboden alle iniuriën ter zake van religie, onder de burgerij, alle oproerige woorden en daden, het verhinderen van de straf der beeldenstormers, het verkoopen of hebben van fameuse boeken tegen den koning, de gouvernante of eenige overheid, en het zingen van fameuse en oproerige liederen. Op dit alles wordt de straf des doods of eener andere *arbitraire correctie* gedreigd.

Bl. 68. (84) Zie BRANDTS *Historie der reform.* I bl. 616.

Bl. 71. (85) In den zoogenoemden *adiaphoristischen* twist, nadat het bekende boekje *Interim* was uitgekomen, oordeelde MELANCHTHON, dat men den koorrok en andere dingen als *adiaphora* of *middeldingen*, die men houden of wegdoen konde, mogt gebruiken, naar dat men het verkoos. Vid. MATTHÆI *Anal. v. ævi;* II p. 791. Dit gevoelen van MELANCHTHON is mede eene oorzaak geweest van de groote scheuring, die er bij de Lutheranen heeft plaats gegrepen, en waaraan niemand meer heeft toegebragt, dan de vermaarde MATTHIAS FLACIUS ILLIRICUS. Men leze de voorrede voor MELANCHTHONS *Corpus doctrinae christianae*, waar de brave

man zich over FLACIUS te dezen opzigte zeer beklaagt. Ook in Nederland dachten hierover zoo, als MELANCHTHON, vele regt verstandige en geleerde mannen, gelijk ADRIAAN SARAVIA, H. DE GROOT, HOOFT en anderen. Vooral leze men SARAVIAE *Epistola ad lectorem*, *Tractatui de diversis ministrorum gradibus* præfixa.

Bl. 71. (86) Zie 's mans lofschrift onder de beeldtenis van DUIFHUIS, in de *Hist. der ref.* I bl. 613.

Bl. 72. (87) Zie BOR's *Nederl. oorlogen*; XIII bl. 117—119; en verg. het eerste deel van dit ons werk, bl. 250.

Bl. 72. (88) Met die namen vinden wij beide gemeenten onderscheiden in een oud *handschrift*, even voor of in het jaar 1590 door eenen geleerden roomschgezinden vervaardigd, waarin bl. 30 en 40 melding wordt gemaakt van de hervormde gemeente in de st. JAKOBS kerk te *Utrecht*. De titel van dat handschrift is, *Epistel tot den Friesen*, *ofte een brieff gescreven aen den verstrooyden ghemeente der catholycker kercke in Frieslant*. De naam van *beslotene gemeente* is ons ook voorgekomen in de *Handelingen der noordhollandsche synode van het jaar* 1580. Zie onze aanteekening hiervoor. (70) Wij twijfelen niet, of door dien naam zal men hebben willen aanduiden eene gemeente, welke reeds gevestigd niet alleen, maar door openbaar, zoo wel burgerlijk als kerkelijk, gezag gewettigd was.

Bl. 73. (89) Een fraai geschreven vertoog over de verdiensten van DUIFHUIS leverde ons onlangs de geleerde J. SCHELTEMA, in het tweede stuk van zijn *Geschied en letterkundig mengelwerk*. HELMICHIUS, in den tekst gemeld, zullen wij vervolgens nader leeren kennen. Van SOPINGIUS hebben wij hiervoor (63) reeds eenig gewag gemaakt. Hij was de vader van GODEFRIDUS SOPINGIUS, die in het begin der zeventiende eeuw predikant was bij de hervormden te *Bolsward*, en tot hoogleeraar in de godgeleerdheid te *Franeker* beroepen zijnde, overleed in het jaar 1615. Een berigt van 's mans leven plaatste de geleerde SIBRANDUS SICCAMA voor een werk, dat hij had nagelaten, en toen in het licht kwam onder den titel van *Responsio ad bonam fidem*

dem LUBBERTI, van welk werk in het vervolg iets nader.

Bl. 73. (90) BRANDT noemt TAKO SIBRANDS een' bekwamen, geleerden, zedigen, godvruchtigen man, die zich in Vriesland met de landbouwerij geneerde, toen hij te *Utrecht* in de st. JAKOBS kerk tot predikant beroepen werd. Zie BRANDTS *Hist. der reform.* I. bl. 672. Het eerste willen wij niet betwijfelen; maar het laatste, hoezeer het ook bij vele andere geschiedschrijvers, die van den man melding hebben gemaakt, wordt gevonden, komt ons onwaarschijnlijk voor, tenzij men zulks hebbe willen zeggen van eenen dorpsleeraar, die de landen, aan zijne pastorij behoorende, zelf gebruikte, hetgene te dien tijde in de noordelijkste provinciën vrij algemeen plaats had, en nog, altoos in Vriesland, Groningerland en Drenthe, hier en daar plaats heeft. In die opzigte kan TAKO SIBRANDS landbouwer geweest zijn, die uit de vruchten van zijn akkerwerk een bestaan had. Dan het is niet waarschijnlijk, dat men zoo iets bedoeld heeft. SIBRANDS was de laatste roomschkatholieke priester geweest te *Nieuwland*, in de vriesche grietenij van *Wijmbritzeradeel*, gelijk zijn ambtgenoot ELKONIUS een der allerlaatste roomschkatholieke priesters te *Harlingen* geweest was. Dit is ons gebleken uit het, hiervoor (88) vermelde oude handschrift, waarin hij bl. 40 met even zoo vele woorden genoemd wordt TAECKO, *leste pastoer op 't Nieulant by Bolswart.*

Bl. 75. (91) Ten jare 1589 werd SIBRANDS predikant te *Medenblik*, en hier overleed hij in het jaar 1615. Zie de *Chronol. eccles.* van VEERIS, bl. 114 en deszelfs *Kerkelalphabeth.* bl. 151. In het vervolg zullen wij dezen man nader leeren kennen.

Bl. 76. (91*) Deze DU JON, anders genoemd JUNIUS, is dezelfde, van welken wij reeds gewaagd hebben in het I d. onzes werks bl. 173 en (126) en op meer andere plaatsen. Toen hij in *Utrecht* de rust herstelde, was hij hoogleeraar in de godgeleerdheid te *Leyden*.

Bl. 77. (93) Zie BRANDTS H. R. W. I bl. 637, 713, 755. Men vergelijke H. VAN PAPENDRECHTS *Historie der Utrecht-*

 sche

sche kerk; bl. 8 en volgg. en ook VAN RHENENS *Lijst van de namen der predikanten onder Utrecht;* bl. 1—22. In de domkerk werd voor de hervormden de eerste leerrede gehouden door WERNERUS HELMICHIUS, den 15 van louwmaand des jaars 1581.

Bl. 77. (94) Langzaam ging in het sticht van *Utrecht* te platten lande het werk der hervorming voort. In het jaar 1587 namen den 22 van grasmaand de staten der provincie eene resolutie, waarbij de roomsche geestelijken overal van hunne bedieningen ontslagen, en de gemeenten uit dien hoofde gelast werden, om hervormde predikanten te beroepen. Ten aanzien van het laatste werd die resolutie bij herhaling aangekondigd in het jaar 1588 en vervolgens. En evenwel verliepen er vele jaren, eer die herhaalde aanschrijvingen aan de gemeenten tot het beroepen van hervormde predikanten regt in werking kwamen. Zoo op den arbeid der godsdienstleeraren, als op de pogingen van het burgerlijk bestuur, om de grenzen der hervormde kerkgemeenschap in de utrechtsche provincie uittezetten, zag men eerst in de zeventiende eeuw eenen wezenlijken voorspoed. En naar mate de ijver der leeraren groot was ter bereiking van zulk een heilzaam doel, vermeerderden de hervormde gemeenten, en namen zij, waar ze gesticht waren, in bloei en uitgebreidheid toe. Ten voorbeelde zij de gemeente van *Nederlangbroek*, waar in of niet lang na het jaar 1620 CHRISTIAAN VAN OOY de eerste predikant was. Volgens een, ons uit eene echte hand, toegekomen berigt, telde deze gemeente, in het jaar 1642 nog maar zeventien ledematen; en tegenwoordig bestaat zij uit meer of min twee honderd. Ongetwijfeld heeft deze gemeente hare eerste uitbreiding te danken gehad aan den onvermoeiden arbeid van ANDREAS ESSENIUS, dien zij als haren predikant in het laatst van het jaar 1641 ontving en in die betrekking met het grootste genoegen behield tot in het jaar 1651. Hij vertrok toen naar *Utrecht*, waar hij eerst predikant en vervolgens hoogleeraar in de godgeleerdheid geweest is. Verg. V. RHENENS *Lijst*, bl. 175. 's Mans leven vindt men beschreven door BURMAN in *Trajecto erudito*, p. 95—99.

Bl.

Bl. 78. (95) Deze predikant J. J. MOY, een voormalige roomsche priester van *Bunschoten*, werd, met goedvinden der staten van Holland, den 18 van oogstmaand des jaars 1581, onder voorwaarde, dat vooraf zijne bekwaamheden, in een kerkelijk onderzoek, moesten blijken, aangesteld tot predikant van eenige dorpen van het *Gooiland*, in de nabuurschap van *Bunschoten*, waar hij, roomschkatholiek priester zijnde geweest, met zijne gemeente tot de hervormde kerk overgegaan was, en mede den dienst bleef waarnemen, ook zijne woonplaats schijnt gehouden te hebben. Wij hebben dit gevonden in de resolutiën der staten van Holland. Zie verder VAN RHENENS *Lijst* enz. 151. VAN RHENEN meldt ook, dat MOY te gelijken tijde de zorg was aanbevolen voor de gemeente van *Barneveld*. Dus zal men de woorden van V. RHENEN, die hier donker zijn, moeten verstaan. Vergelijk de *Alphabetische naamlijst van alle predikanten in Gelderland*, door DE JONGH; bl. 373, waar dit berigt echter ook niet naauwkeurig is. Men kan uit deze bijzonderheden ontdekken, hoe groot in sommige oorden van ons vaderland de schaarschheid aan predikanten ware, daar één predikant vijf gemeenten bediende, uren verre van elkanderen, en wel in drie onderscheidene provinciën, gelegen. Of moet dit ook toegeschreven worden aan de hindernissen, welke den hervormden leeraars van sommige oorden des lands door den spanjaard in den weg werden gelegd, om gemeenten te stichten? of waar zij gesticht mogten zijn, met ongestoorden ijver optebouwen? wij meenen ja, dat ook dit, mede in de gemelde plaatsen, wel degelijk in aanmerking moet genomen worden. De dienst van den predikant MOY te *Barneveld* zal uit dien hoofde niet zeer vruchtbaar geweest zijn. Trouwens wij zullen dat uit de aanteekening (109) nader zien.

Bl. 79. (96) Merkwaardig is zekere brief van den graaf JAN VAN NASSAU, gedagteekend den 20 van slagtmaand des jaars 1579, aan de hervormde kerkelijken te *Emden*, waarin het eene en andere, betrekkelijk de hervorming der kerk

 in

in Gelderland, verhaald wordt. Men vindt denzelven in het *Scrinium antiq.* van GERDES I. p. 103 et seqq.

Bl. 80. (97) Vid. SMETIUS in *Oppid. Batav.* C. VI p. 75 & *Annales Noviom* auctore J. IN DE BETOUW; p. 180.

Bl. 82. (98) Omstandiglijk wordt dit gebeurde verhaald in eenen brief van de hervormde gemeente van *Arnhem*, geschreven aan den stadhouder van Gelderland, en te vinden in de, door Mr. G. VAN HASSELT uitgegevene, *Stukken voor de vaderlandsche historie;* IV. bl. 43—48. Men vergelijke verder des oudheidskundigen mans opbelderingen in hetzelfde werk, bl. 263, en zijne *Kronijk* van *Arnhem;* bl. 218, 219.

Bl. 83. (99) Zoo groot was de blijdschap der Arnhemsche regering over de komst des graven van LEICESTER, die haar nu alle vrees benomen had; dat zij, naar de zede van die tijden, hem den 11 van zomermaand des jaars 1586 twee toelasten wijn en honderd mudden haver vereerde. Zie v. HASSELTS *Kronijk van Arnhem;* bl. 231 en 232.

Bl. 83. (100) Zie v. HASSELTS *Kron. van Arnhem;* bl. 233—236.

Bl. 85. (101) Eene authentieke geschiedenis van de eerste stichting der hervormde gemeente te *Harderwijk*, die allermerkwaardigst is, vindt men in de *Stukken voor de vaderl. historie*, door v. HASSELT uitgegeven; II bl. 87—104. Men zie ook SLICHTENHORSTS *Geldersche geschiedenissen*, bl. 515.

Bl. 85. (102) Zie het werk van SCHRASSERT, *Harderovicum antiquum;* II bl. 126, 127. Het onweder, dat de franciskaner broeders ontweken, trof het bagijne klooster te *Harderwijk*, hetwelk zijn woord intrekkende, tegen de aanschrijving van het hof van Gelderland, in herfstmaand van het jaar 1581, zeer onwillig werd, om zich aan de stad over te geven; en met een aangeboden jaarlijksch pensioen tot onderhoud der zusteren niet vergenoegd was. Dit liep tot groot nadeel af van deze stichting. De zusters bleven er echter in wonen tot in den aanvang der zeventiende eeuw. Zie het a. w. van SCHRASSERT; II bl. 128, 129.

Bl. 85. (103) Vergelijk onze *Kerkelijke geschiedenis van de achtt. eeuw;* XII bl. 191, 192.

Bl.

Bl. 85. (104) Zie de *Naamlijst der predikanten onder de Geldersche synode*. door H. DE JONGH; bl. 156.

Bl. 86. (105) Deze verdeeling was eenigermate overeenkomstig met de *afdeelingen der synoden en klassen van al de nederlanden*, welke op de nationale synode, te *Dordrecht* gehouden in het jaar 1578, gemaakt waren, en waarvan wij eene authentieke kopij bewaard vinden in de handelingen der synode van Noordholland, tusschen die van den 7 van grasmaand en die van den 15 van herfstmaand des jaars 1580. Naar die *afdeelingen* heeft men zich anders in de nederlanden geheel, of zeer weinig geschikt. Trouwens zij waren ook, volgens den titel, *afdeelingen bij provisie*. Zulk eene *provisionele* verdeeling was mede die der synode van Gelderland, doch deze is in het vervolg steeds zoo gebleven.

Bl. 86. (106) De gemeenten van den *Thieler* en *Bommelerwaard*, voor zoo verre zij, in de eerste tijden, hervormd waren, maakten, gelijk wij in het vervolg nader zien zullen, maar een zeer klein getal uit, en behoorden toen tot de synode van Zuidholland, onder de klassis van *Dordrecht*. Eerst in het jaar 1600 werden zij gebragt tot de synode van Gelderland en wel onder de Nijmeegsche klassis. Het duurde echter niet lang, of ook deze verandering bleek hare bezwaren te hebben. Reeds ten jare 1603 werd er, op de geldersche synode, door de gemeente van *Bommel* zeer sterk geklaagd, dat de klassis van *Nijmegen* te groot was. En dit gaf aanleiding tot een besluit, waarbij dezelve in drie klassen gedeeld werd, namelijk van *Nijmegen*, *Thiel* en *Bommel*, zoo evenwel, dat elke derzelve ten minste uit tien leden moest bestaan. Doch deze verdeeling kwam niet tot stand voor het jaar 1607, en toen ook nog niet eens volgens het besluit der synode. In dat jaar vindt men in de synodale handelingen van Gelderland gewag gemaakt van de klassis van *Bommel*, als eene vijfde klassis, doch de tweede in rang, terwijl het tevens blijkt, dat onder dezelve toen behoorden de hervormde gemeenten van de stad *Thiel* en haren waard. Vandaar komt deze klassis in de gemelde han-

handelingen voor onder den naam van *classis Tilo-Bommelensis*. Eindelijk hebben zich de gemeenten van *Thiel* en de omliggende dorpen ten jare 1613 afgescheiden van die van *Bommel*, en zijn zij, op de synode van Gelderland, te dien zelfden jare, als eene bijzondere klassis uitmakende, erkend geworden, welke toen de tweede in rang werd, en op welke die van *Bommel* als de derde volgde.

Dit eene en andere is ons uit de vroege handelingen der geldersche synode, die nog bewaard worden, medegedeeld door den weleerwaardigen zeer geleerden heer H. D. G. IMMINCK, thans rustenden predikant van de gemeente te *Harderwijk*, wien wij hiervoor openlijk onzen dank betuigen.

Bl. 87. (107) In een *Naamregister van predikanten, welke van den beginne der reformatie onder de klassis van Nederveluwe hebben gestaan*, vervaardigd door JACOBUS VAN MEDENBACH, predikant te *Ermello*, te vinden in de *Boekzaal der gel. wereld*; voor het jaar 1720; I bl. 479—481, treft men een aantal voorbeelden aan van zulke predikanten, die onder zekere bepalingen waren toegelaten, maar vervolgens werden afgezet van hunne bedieningen. Dat wijders in het eerst de gemeenten der gemelde klassis nog geene kerkenraden hadden, uitgezonderd de drie in den tekst genoemden, blijkt uit de klassikale handelingen van het jaar 1594. In dezelve leest men, dat de kredentiën van de gemelde gemeenten gelezen werden, en vindt men er bijgevoegd, „dat de andere leden zonder kredentiën geadmitteerd werden, wijl zij geene *gemeenten* hadden." De heer IMMINCK merkt hier aan, dat men door *gemeenten* zal moeten verstaan *kerkenraden*. Wij weten er ook geene andere verklaring aan te geven. Het is wel zoo, dat er op de *Nederveluwe* eenige dorpen toen geweest zijn, waar hervormde predikanten waren, zonder dat zij echter nog gezegd konden worden eene hervormde gemeente gesticht te hebben. Maar dus was het geenszins met alle plaatsen, aldaar gelegen, ten jare 1594. Niet alleen had men er hervormde predikanten, maar ook hervormde gemeenten. Zeer vele veluwsche hervormde gemeenten zijn in het jaar 1592 ge-

gesticht door hare voormalige roomsche priesters, onder welke er echter vele onkundigen waren, die, het onderzoek niet kunnende doorstaan, werden afgewezen, maar ook huichelaars geweest zijn, gelijk de eerste predikant te *Nunspeet*, JOHANNES WILHELMI, die met den godsdienst gezegd wordt den spot gedreven te hebben, en reeds in het jaar 1593 zijnen dienst verlaten heeft, blijkens de handelingen der nederveluwsche klassis van dat jaar. Gevestigde en door gewettigde leeraars bestuurde gemeenten waren, voor het jaar 1592, behalve de drie in den tekst genoemde, die van *Nijkerk*, *Oldebroek* en *Doornspijk*.

Bl. 87. (108) De Harderwijksche hervormde gemeente was, gelijk wij in den tekst bl. 84 berigt hebben, reeds ten jare 1577, aanwezig, en had zelfs eenen vasten predikant. Trouwens zij werd toen hersteld, en bestond reeds, hetgene wij ook berigt hebben, in het jaar 1566. En nogtans is haar in latere tijden die eer betwist geworden, gelijk zij nog wordt betwist, door de gemeente van het naburig *Ermello*, welke zegt, dat zij de moedergemeente van de Harderwijksche hervormden is, en wel op dien grond, dat zij in het register van de goederen en inkomsten harer pastorij deze merkwaardige aanteekening leest, welke ons voor eenige jaren is medegedeeld door den wel eerwaardigen zeer geleerden heere G. H. ARNTZEN, toen predikant te *Ermello*, thans te *Woudrichem*. „De predikant van *Ermello* ontvangt jaarlijks van de kerk van *Harderwijk* een lood zilver, hetwelk met dertien stuivers betaald wordt *in recognitionem, quod ecclesia Ermellana sit mater ecclesiae Hardervicenae*." Dan de hervormde gemeente van *Ermello* is door haren voormaligen roomschen leeraar, GEORGIUS *a* COOT of VAN COOTH, eerst ten jare 1592 gevestigd. Ook is er geen spoor van te ontdekken, dat hare grondslagen reeds voor of in het jaar 1566 gelegd zijn, toen de *Harderwijksche* hervormde gemeente gesticht is. Vergelijk onze aanmerkingen in den tekst bl. 85 en de aanteekening. (101) Dus leidt de aard der zake ons tot de gedachte, dat hetgene dit aangeteekende behelst van eene veel oudere herkomst is, en gebragt zal moeten worden tot die vroege tijden,

toen

toen de christelijke godsdienst op de *Veluwe* is ingevoerd. De waarde van dertien stuivers was ook, in het derde of laatste vierde gedeelte der zestiende eeuw, reeds te gering, om dezelve als een geschenk van erkentenis te doen gelden.

Bl. 88. (109) Zie VAN HASSELTS *Kronijk van Arnhem*, bl. 247. Te *Arnhem* zelfs waren in het jaar 1600 de lijkkleeden voor de begrafenissen nog met beelden en kruisen versierd. Doch in het laatst van dat jaar werd het gebruik dier roomsche overblijfselen, op last van den magistraat, verboden en afgeschaft. Zie het a. w. bl. 259, 260. Uit het hier en in den tekst gemelde, vergeleken met het voorgaande, laat het zich van zelf opmaken, dat het werk der hervorming op de Veluwe en den Veluwenzoom, gelijk ook te *Arnhem*, eenen zeer tragen voortgang had. In onze aanteekening hiervoor (95) hebben wij gewaagd van den predikant MOY, die ten jare 1581, of omtrent dien tijd, de hervormden van het aanzienlijke dorp *Barneveld* bestuurde. Dan die hervormden schijnen aldaar geen groot getal uitgemaakt te hebben, wijl er in het jaar 1592 nog geene eigenlijk gezegde gemeente bestond. In de, ons door den heer IMMINCK medegedeelde, synodale en klassikale berigten van Gelderland vinden wij met betrekking tot *Barneveld* aangeteekend, dat de eerste vaste predikant aldaar geweest is REYNERUS WINCOPIUS, eigenlijk WIJNKOOP, uit een aanzienlijk geldersch geslacht; dat hij er in dienst gekomen is, in het jaar 1592, en hij er in den beginne niet vele vruchten van zijnen arbeid plukte. Eerst in herfstmaand des jaars 1694 had hij, naar het schijnt, eenige lidmaten der gemeente aangenomen, of wel slechts hoop, om die te mogen aannemen, en met hen het heilig avondmaal te houden. En opmerkelijk zijn de woorden, die er in dit berigt worden bijgevoegd. „Deze predikant," lezen wij daar, „had den 3 van herfstmaand des jaars 1594 nog nooit „het heilig avondmaal in de hervormde kerk zien bedie„nen. Uit welken hoofde hem werd opgelegd, dat te *Nij„kerk* te gaan bijwonen en gebruiken, en voorts gelast te „*Barneveld* eene gemeente opterigten." Waarschijnlijk was hij

hij te voren in *Barneveld* roomsch priester geweest. Deze aanteekening strekt alzoo mede ten bewijze, dat de Barneveldsche hervormde gemeente uit de kleinste beginselen ontstaan is. De bevolking bestond er toen reeds, gelijk thans, uit ongeveer twee en twintig honderd zielen. Onder deze zijn thans twee duizend hervormden en twee honderd roomschgezinden. In de meeste veluwsche dorpen zijn thans weinige roomschgezinden. In de overige dorpen zijn er vele. Het grootste getal van roomschgezinden vindt men te *Vaassen*; hetzelve wordt aldaar begroot op ongeveer drie honderd en zestig zielen, en dat der hervormden op acht honderd en tachtig. Te *Nijkerk* is wel de grootste gemeente van roomschgezinden, welke op ongeveer duizend berekend wordt, terwijl de gemeente der hervormden uit ruim vier duizend zielen bestaat. In *Harderwijk* is het getal der roomschen niet zeer groot.

Bl. 89. (110) Deze G. GALLUS of DE HAAN is naderhand hoogleeraar in de godgeleerdheid te *Leyden* geweest, en aldaar overleden den 28 van louwmaand des jaars 1616. Over hem zie men het werk van REVIUS, *Daventria illustrata* p. 332, 511—515, en ook JÖCHERS *Gelehrten lexic.* op GALLUS. Een der vroegste verlichte godsdienstleeraars in Gelderland is ongetwijfeld deze DE HAAN geweest. En een man van geleerdheid zijnde, lijdt het mede geen' twijfel, of hij zal in die provincie, inzonderheid in *Arnhem* en *Nijmegen*, veel nuts gesticht hebben. Reeds voor het jaar 1560 wordt hij gezegd in den priesterdienst geweest te zijn te *Elst*, een dorp tusschen de beide genoemde steden in gelegen. Te gemelden jare vertrok hij vandaar naar *Deventer*. Zie de *Naamlijst van alle predikanten onder de geldersche synode*, door DE JONGH; bl. 21.

Bl. 90. (111) Zie KOKS *Vaderl. woordenboek;* XI bl. 356. *Deventer* echter viel in den zomer van het jaar 1587 weder in spaansche handen, en bleef er in tot in den herfst van het jaar 1591. Dit verachterde zeer het werk der hervorming in geheel Overijssel. Evenwel de omstandigheden aldaar, over het algemeen genomen, waren wel de voor-

naam-

naamste oorzaken, dat hetzelve zeer traag en langzaam voortging. Nadat *Deventer* ten jare 1591 weder in de magt der staten was gekomen, beriep er de hervormde gemeente MICHAËL KEKKIUS, die te *Weesp* predikant was, en niet lang daarna FRANCISCUS SCHURCHMANN van *Nyenhuis* in het Benthemsche, waar hij predikant was. Niet meer, dan deze twee predikanten bedienden de hervormde gemeente van *Deventer* ruim vier jaren lang. Eerst ten jare 1596 werd hun als ambtgenoot toegevoegd THOMAS ROOTHUYS. Vrij groot was in het jaar 1591 te *Deventer* het getal der roomschgezinden. Weinige hervormden waren er, naar het schijnt, overgebleven. Langzamerhand echter won toen weder het getal der hervormden aan, terwijl de roomschen tegen hen zeer verbitterd bleven. Dit ging zoo verre, dat zij hunne niets ontziende handen aan de onnoozele hervormden sloegen. De gemelde predikant SCHURCHMAN, onder anderen, werd het voorwerp van hunne bloedgierigheid. Deze, den 21 van louwmaand des jaars 1599 van den predikstoel komende, werd door een' roomschgezinden burger, binnen de muren der kerk van achteren in den rug gestoken, zoodat hij ter aarde viel en stierf. Men zie het werk van J. REVIUS, *Daventria illustr.* p. 515 en SCHOOCKII *Liber de bonis eccles.* p. 509.

Bl. 90. (112) Zie de *Memoriën van den gedenckwerdigen dingen* enz. door R. FRESINGA; bl. 169—171; waar men een breedvoerig verhaal kan lezen van hetgene toen te *Kampen*, niet zonder bloedstorting, gebeurd is. Zie ook SCHOOCKS a. w. p. 510.

Bl. 90. (113) Zie de *Memoriën* door FRESINGA; bl. 211.

Bl. 91. (114) Zie WAGENAARS *Vaderl. hist.* VII bl. 266. De eed, dien de staten van Overijssel, bij die gelegenheid, aflegden, vindt men uit het oorspronkelijke in de aanmerkingen van DUMBAR op de *Memoriën* enz. door FRESINGA; bl. 591, 592.

Bl. 91. (115) Zie de *Naamketen der predikanten onder de overijsselsche synode*, door ARNOUT MOONEN; in de voorrede bl. 3, volgens de uitgave van het jaar 1807, door den weleerwaardigen JOHANNES HOOGEWAL bezorgd.

Bl.

Bl. 91. (116) Die voorbeelden treft men aan in de *Memoriën* enz. door FRESINGA; bl 232, 233.

Bl. 92. (117) Zie de *Korte geschiedenis der stad Zwolle*; door J. A. OOSTKAMP; in de *Tijdtafel*, vergeleken met MOONENS *Naamketen*; voorrede; bl. 3.

Bl. 92. (118) Zie de aanteekeningen van B. G NOORDBEEK op de voorrede van MOONENS *Naamketen* enz. bl. 4.

Bl. 94. (119) Dit blijkt uit de *Naamketen* enz. door MOONEN uitgegeven, op onderscheidene plaatsen, ook uit de voorrede.

Bl. 94. (120) Zie de voorrede van MOONEN voor zijne *Naamketen* enz., bl. 7 en 8, waar ook uit de *handelingen der klassikale vergaderingen*, gehouden te *Oldensaal*, in wijnmaand des jaars 1601, en te *Deventer* in slagtmaand van hetzelfde jaar, berigt wordt, dat de drosten aan der staten aanschrijving voldeden.

Bl. 96. (121) Zie onze *Leerrede ter gedachtenis van de groote verdiensten der nederlandsche vaderen, betrekkelijk het werk der kerkhervorming.* Men zie ook de beknopte historie der hervorming in en om de stad *Groningen*, door SCHOOCK geleverd in zijn werk *de bonis eccles.* p. 511—514.

Bl. 97. (122) Vid. U. EMMII liber *de agro Frisiae*; p. 249. De beide oudste burgemeesters waren toen JAN HORENKEN, de vader, en JAN SICKINGE.

Bl. 97. (123) Zie het *Gedenkboek van stad en lande*; door. H. H. BRUCHERUS; bl 27, 28.

Bl. 98. (124) Gedenkwaardig genoeg is M. ALTING in de geschiedenis van de hervorming der kerk, om het volgende hier van hem aanteteekenen. In het jaar 1566 werd de verdienstelijke man te *Heidelberg* tot den predikdienst, onder de hervormden, toegelaten. Terstond keerde hij van daar terug naar zijn vaderland, kwam te *Groningen*, predikte eerst te *Helpen*, en vervolgens in de stad, nevens de twee andere genoemde leeraars. De beker, welken hij te *Helpen*, bij het eerste door hem daar bediende heilige nachtmaal, heeft gebruikt en doen gebruiken, is bij een' zijner nakomelingen, den wel eerwaardigen heer N. VAN LACUM, predi-

kant te *Spijk*, aan de wester *Eems*, nog aanwezig. Niet lang echter heeft ALTING onder de Groningers toen het Evangelie verkondigd. Reeds te zelfden jare werd hij predikant te *Sleen*, in *Drenthe*, vanwaar hij, nog voor ALVA's komst, in het jaar 1567, ter naauwer nood de handen zijner vervolgers den 1 van hooimaand ontsnapte. Hij was geboren te *Eelde*, ook in *Drenthe*, had zich in de roomsch scholastieke godgeleerdheid geoefend te *Keulen*, doch van godsdienstige denkwijze aldaar veranderd zijnde, als theologant, zijne toen beter ingerigte studiën voortgezet te *Heidelberg*. Van *Sleen* gevlugt zijnde, vertrok hij weder ten jare 1567 naar den Palts, en werd, na eerst de gemeente van *Leizelsheim*, gelijk daarna die te *Dirmstein*, bediend te hebben, eindelijk predikant te *Heidelberg*. Vandaar verhuisde hij, in dezelfde betrekking, ten jare 1575, naar *Emden*, waar hij overleden is den 7 van wijnmaand des jaars 1612. Vid. M. ALTINGII *vita*, *descripta per* U. EMMIUM; *et succincta narratio de claris in republica*, *ecclesia et arte militari* ALTINGIIS, *contexta a* MENSONE HENRICO ALTING, ed. a. 1772. Men vergelijke *Oostvrieslands kerkel. geschiedenis;* door MEINERS; I bl. 461-478 en II bl. 58—60, 283, 292, 293, 296-301, 307—309, 316, 326—329, *Gedenkboek van Stad en lande;* door BRUCHERUS, bl. 7 en 29, en HARKENROHTS *Emdens herderstaf;* bl. 12—14.

Bl. 98. (125) Zie 's mans *Historie der ref.* I bl. 365.

Bl. 99. (126) Zie WAGENAARS *Vad. Historie;* VI bl. 222, 223, vergeleken met VIGLII AB AYTA *Epistola ad* HOPPERUM I.

Bl. 100. (127) Zie het *Gedenkboek* enz. door BRUCHERUS; voorber. bl. 38.

Bl. 102. (128) Men leze *Groningen verlicht in duisternis*, door J. MARTINUS; de *Verkondiging van het eeuwig Evangelium*, door A. TROMMIUS; M. ALTINGII *vita descripta per* U. EMMIUM, p. 84, 85; *Succincta narratio de claris* ALTINGIIS; p. 12—16, S. AMAMAE *Oratio funeb. in obitum* S. LUBBERTI; p. 25, als mede het uitmuntende werk van Mr. H. L. WICHERS; *Verklaring van het traktaat van de*

re-

reductie der stad Groningen aan de unie van Utrecht. De stadhouder graaf WILLEM LODEWIJK stelde op de beide friesche hoogleeraars een onbepaald vertrouwen, het regelen der groningsche kerkzaken hun met den meesten ernst aanbevelende. Om die reden werden zij ten jare 1596 ook door hem genoodigd ter bijwoning der groningsche synode, waar toen LYDIUS voorzitter werd. Zie de *Naamlijst der predikanten van Groningen*, enz., door C. ADAMI; voorberigt; § 87.

Bl. 102. (129) Zeer onderscheiden vinden wij dezen naam gespeld; dan eens WERNERUS, gelijk wij hem ook zoo genoemd hebben in het eerste deel van dit ons werk; bl. 358, dan WERMERUS, maar door hem zelven in zijne onderteekening van de kerkordening der stad *Groningen* VERMERUS, en in zijne onderteekening van zeker attest, in het werk de *Præpos. reformatis* door D. VAN AMSWEER, VERMERIUS. 's Mans naam zal welligt geweest zijn VERMEER; dus ook schreven wij dien, toen wij van hem gewaagden, als vermoedelijk één' der eerste predikanten van *Leeuwaarden* en *Franeker*, in den tekst; bl. 51. Men verg. de *Naaml. der predik. in de kl. van Franeker;* bl. 21. Of zoude die JOCHEM VERMEER van *Leeuwaarden* en *Franeker* niet voor dezelfde moeten gehouden worden met JOCHEM VERMEER van *Groningen?* Dit wordt wel twijfelachtig, wanneer men in de *Effigies et vitae profess. acad. Gron.* p. 4 van den groningschen VERMEER leest, dat hij een *Hamburger* van geboorte was, en in het jaar 1586, zoo als BRUCHERUS in zijn *Gedenkboek* enz. bl. 8, en ook, volgens deszelfs berigt, naar het schijnt, A. G. DREAS, in de opdragt voor zijnen *Kerkvrede*, dat verklaart, oorspronkelijk der augsburgsche geloofsbelijdenis toegedaan zijnde, door zijne broeders uit hunne kerkgemeenschap verstoten zoude zijn. Doch voor die verklaring is geen grond. Als *hervormde* werd hij door de strenge Lutherschen te *Hamburg* en te *Wittenberg* vervolgd. Dit beteekenen de woorden in de *Effigies* cet. t. a. p. BRUCHERUS en DREAS beide hebben bij gebrek van historiekunde die woorden niet

niet wel verstaan. Als *hervormde* kan hij dus, schoon zeer jong zijnde, ongeveer het jaar 1566, te *Franeker* gepredikt hebben. Hij overleed te *Groningen*, oud zijnde negen en zestig jaren, in het jaar 1614.

Bl. 103. (130) HOUBINGIUS was tevens rektor der latijnsche scholen te *Appingadam*, en kon zich uit dien hoofde minder met het herderlijke werk bemoeijen. BOGERMANS ijver hierin kon grooter zijn. Hij vond er ten jare 1596 ruim vijftig ledematen der gemeente, behalve eenigen, die, als voormalige ballingen om den godsdienst, reeds ledematen zijnde, zich er met de woning gevestigd hadden; doch onder zijnen tweejarigen dienst werd dit getal met zeven en veertig vermeerderd. Zie het *Gedenkboek* enz. door BRUCHERUS; bl. 49.

Voor het overige zij van DOEDE VAN AMSWEER en ABEL COENDERS, in den tekst vermeld, nog ook dit aangemerkt, dat zij, door de staten der provincie, den 23 van wintermaand des jaars 1603, door een' bijzonderen last gevolmagtigd werden, om de gemeenten in de *Ommelanden* en in het *Oldambt* te bezoeken. VAN AMSWEER had terstond na de reduktie reeds last ontvangen, om de hervorming der kerk in de provincie te bevorderen; waarin hij zich ook loffelijk gekweten heeft. Vergelijk onze aanmerkingen in den tekst bl. 100.

Bl. 104. (131) In eene resolutie van den 20 van hooimaand des jaars 1596 mogten de heeren der Ommelanden er wel met regt op roemen, dat in dezelve *overal de pastorijen mit gereformeerde predigers besettet waren.* Op de eerste provinciale synode, gehouden den 14 van hooimaand des jaars 1595, waren reeds negen en veertig predikanten tegenwoordig, van welke de meeste roomsche priesters geweest waren. Zie de doorgaande *Naaml. der predik. in Groningen en Ommelanden* door ADAMS; ook het voorberigt, § 77, 86.

Bl. 104. (132) Vergelijk het *Gedenkboek* door BRUCHERUS, die de gemeenten van het *Gooregt*, van de beide *Oldambten* en van het *Westerkwartier* opgeeft, welke in de eerste tijden na het jaar 1594 nog geene vaste predikanten hadden.

den. Zie aldaar de doorgaande lijsten. Hiertoe zullen inzonderheid betrekkelijk gemaakt moeten worden de synodale schikkingen van den vroegsten tijd, dat het nalaten van sommige predikbeurten aan ijverige leeraars niet euvel zoude genomen worden, wanneer zij geene toehoorders genoeg konden krijgen, en dat er daarom twee of drie, of meer dorpen bij elkanderen moesten gevoegd worden, waarin bij beurten het heilig avondmaal gehouden wierd, en men ouderlingen en diakenen konde aanstellen. Zie de *Naamlijst der predikanten in Groningen en Ommelanden* door ADAMI; voorberigt; § 81. Het spreekt van zelf, dat hier uitgezonderd moeten worden de thans bloeijende, volkrijke, hervormde gemeenten in *Veendam*, de *Wildervank* en de *Pekel*, welke eerst in het midden der zeventiende eeuw, de eene vroeger, de andere later, gesticht zijn, als bestaande uit volkplantingen, die zich aldaar op de veenen toen hebben gevestigd. Zie het *Gedenkboek* enz. door BRUCHERUS; bl. 225, 226, 231, 232, 236, de *Kronijk van Groningen en Ommelanden*, [naar men meent, oorspronkelijk vervaardigd door H. HOFSNIJDER, raadsheer te *Groningen*; bl. 240; *Naamlijst der pred. onder de klass. van Dokkum* bl. 162, en het *Vijftal leerredenen* van H. JANSSONIUS, in de voorrede.

Bl. 105. (133) Zie PICARDTS *Chronijck der landtschap Drenthe*; bl. 213—219.

Bl. 106. (134) Zoo verdreven de Drenthenaars de soldaten van RENNENBERG, in wintermaand des jaars 1573, op eene dappere wijze, die hunnen moed, welken de graaf zelf roemen moest, tot eere strekte. Zie FRESINGA'S *Memoriën* enz. bl. 132. De uiterste nood vorderde zulks. Van het, over het landschap toen verdeelde, krijgsvolk werden zij deerlijk geplaagd. Zie bl. 133.

Bl. 107. (135) Vid. *Diss. acad.* a G. OOSTING *defensa Harderovici* a. 1805, de *origine et progressu iuris Drenthini*; p. 51. Buiten twijfel dacht de geleerde schrijver hier aan de getuigenis van TACITUS, nopens de oude Germanen; „ plus in Germania boni mores valent, quam alibi

bonae leges." *De moribus German.* C. XIX. Het oude *Drentksche landregt* was gegrond op slechts twee privilegiebrieven. De eerste was van het jaar 1395, door FREDERIK, markgraaf van *Baden*, bisschop te *Utrecht*, en de andere van het jaar 1447 door ROELOF of RUDOLF van DIEPHOLT gegeven. De artikelen van het, in die brieven gemaakte, wetboek zijn zeer weinig in getal. De brief van den bisschop FREDERIK behelst slechts vijf burgerlijke wetten, en die van den bisschop RUDOLF hoofdzakelijk slechts acht lijfstraffelijke wetten... Wij hebben dit ontleend uit eenige met de hand geschrevene aanteekeningen van Mr. J. TONCKENS over de Drenthsche zaken. Verg. verder OOSTINGS *Diss.*

Bl. 107. (136) In het jaar 1614 werd, door het kollegie van drost en gedeputeerden, een burgerlijk wetboek ingevoerd, hetwelk uit vier afdeelingen bestond en in het jaar 1629 *gereformeerd*, dat is veranderd en verbeterd, is geworden. Vergelijk den *Tegenw. staat van Drenthe* I bl. 52; waar in plaatse van 1641 moet gelezen worden 1614. Een afschrift van dit wetboek met de er bijgevoegde reformatie, ons ten gebruike medegedeeld door de vriendelijke hand van den heer en Mr. H. O. FEITH, hebben wij hier voor ons liggen. Naderhand is dit wetboek andermaal verbeterd en vernieuwd. Als zoodanig werd hetzelve ten jare 1713 door de regering van het landschap ingevoerd. Zie den *Tegenw. staat v. Drenthe* ter a. p.

Bl. 108. (137) Zie het eerste deel van dit ons werk; bl. 357—360.

Bl. 112. (138) In het jaar 1698 stond te *Haren*, als predikant, een man van geheel denzelfden naam, van wien in de *Naamlijst der pred. in de prov. van Stad en lande* door C. ADAMI, bl. 15. is aangeteekend, dat hij daar was beroepen van *Hellum*, en ten jare 1608 vertrokken is naar *Beilen*. Hetzelfde vindt men in het *Gedenkboek* enz. door BRUCHERUS; bl. 26, 64, 76, met dat onderscheid, dat hij van *Hellum* naar *Slochteren*, en van hier naar *Haren* zoude vertrokken zijn. BRUCHERUS voegt er bij, dat S. J. PHILÆUS te *Hellum* in het jaar 1595 was gekomen, nadat hij in het

jaar

jaar 1589 te *Oostzaandam* als predikant van zijnen dienst ontslagen was geworden. Dit alles moet geheel onnaauwkeurig zijn, of deze SIMON JOHANNES PHILÆUS is een gansch ander man geweest, dan de predikant van *Meppel*, die denzelfden naam droeg, en aldaar van zijnen dienst werd afgezet, in herfstmaand van het jaar 1601. Te *Meppel* was hij reeds predikant in het jaar 1598. Te *Beilen* stond in het jaar 1608 en de eerst volgende jaren, als predikant, PAULUS ANTHONII.

Bl. 113. (139) Zie het I D. bl 360.

Bl. 114. (140) Zie BACHIENES *Kerkelijke geografie*; IV bl. 164, 165.

Bl. 115. (141) Bij de in den tekst gemelde kerkvisitatien bleek het, dat er in verscheide gemeenten nog schoolmeesters ontbraken, zoo dat de predikanten zelve den schooldienst moesten waarnemen.

Bl. 115. (142) Welk eene kerkelijke magt VAN HIL had, blijkt uit het slot van den lastbrief, door den stadhouder aan hem jaarlijks, nog zelfs in het jaar 1619, gegeven, hetwelk dus luidt; *versoukende, begerende ende ordonnerende allen den geenen, die dezen aangaen magh, den vors:* HILLENIUM *int effectueren van tgene voorschreven is, ende daeraen dependeren magh, behoirlick te verstaen, te respecteren ende t' obedieren. Actum 's Gravenhage den 26 Augusti* 1619, *stylo veteri.* (onderstondt) WILHELM LUDWICH, *graff zu Nassauw.* Dit is door ons ontleend uit de *handelingen* der Drenthsche synode, die gehouden werd te *Assen*, den 7 van herfstmaand des jaars 1619. Ligtelijk laat het zich denken, dat zoodanig eene onbepaalde, kerkelijke, magt, aan VAN HIL door den stadhouder gegeven, den predikanten in *Drenthe* zeer tegen de borst was. Maar zij moesten zich onderwerpen aan den stadhouder. In het eerst hadden zij wel wederstand geboden; maar die bragt hun meer schade toe, dan bate. In het jaar 1612 namelijk gaf de stadhouder door zijnen kommissaris aan de synode kennis, dat hij voornemens was, om inspectoren over de Drenthsche kerken aantestellen. Doch de synode ver-

zocht, dat er geene *inspectoren*, maar *visitatoren* mogten worden aangesteld, en ook deze eene meer bepaalde magt mogten hebben, dan de stadhouder hun wilde verleenen. Ook dit verzoek werd toen toegestaan. Uit elke klassis werd een *visitator* benoemd. Maar in het eerstvolgende jaar gaf toch, gelijk wij in den tekst zagen, de stadhouder het oppertoezigt of de *superintendentie* geheel aan den *Groningschen* predikant VAN HIL, die echter van zijne magt geen misbruik gemaakt, maar de belangen der hervormde kerk in *Drenthe* zeer behartigd heeft.

Bl. 116 (143) Men vergelijke het te voren door ons aangemerkte in de aanteekeningen op het I d. (331) en verder over de kerkelijke gebeurtenissen in *Drenthe* nog ook het door ons aangemerkte aldaar (308) (310) (321) (323).

Bl. 119. (144) Zie de *Naamlijst der predikanten onder de geldersche synode* door DE JONGH; bl. 46—92.

Bl. 122 (145) Deze aanteekeningen zijn vervaardigd door NICOLAUS VOETIUS, eerst, sedert het jaar 1658, predikant te *Meeuwen*, daarna te *Heusden*, en eindelijk te *Utrecht*, als opvolger van zijnen vader GIJSBERTUS VOETIUS. Door hetgene wij hier uit deze aanteekeningen, als historische gebeurtenissen, opgeven, zullen, inzonderheid betrekkelijk de eerste predikanten van sommige gemeenten in het land van *Heusden* enz., eenige misslagen, zoo in RADEMAKERS *Kabinet van kerkel. oudh.* IV bl. 276, als in het *Kerkelijk register* van SOERMANS, onzen lezeren ligtelijk in het oog vallen, en alzoo door hen gemakkelijk verbeterd kunnen worden.

Bl. 124. (146) In het *Kerkelijk register* enz. door SOERMANS, bl. 101 wordt TAMERUS wel gevonden als de tweede predikant in de hervormde gemeente te *Ethen* en *Meeuwen*; maar dit komt geheel niet overeen met de aanteekeningen van VOETIUS, die hem alleen te *Doeveren* en *Genderen* plaatst, en wel lang voor het 1609. Dit jaar was anders het tijdpunt, vanwaar in het land van *Heusden*, in de *Langstraat*, te *Zevenbergen*, *Hooge* en *Lage Zwaluwe* enz. de stichting der hervormde kerk gerekend moet worden haren wezen-

tenlijken aanvang genomen te hebben. Toen eerst kon hetzelve gelijk wij in den tekst, bl. 122, aanmerkten, met voegelijkheid en met kracht geschieden. Zoo verre is het er echter van daan, dat, naar het oordeel van NICOLAUS VOETIUS, in zijne aanteekeningen, voor dien tijd de staten van Holland de hervorming der kerk in de genoemde distrikten van hunne provincie zouden verwaarloosd hebben, dat zij integendeel reeds in het jaar 1607 hunne gunstige gezindheid aan den dag legden, om den godsdienst der hervormden tot stand te brengen. In de Resolutiën der staten van Holland, genomen den 17 van wijnmaand des jaars 1607, lezen wij „ Op de requeste van de dienaren des H. Evangeliums on„ der de classe van Dordrecht, om te hebben eenige naar„ dere ordre op voorzieningc der kerckendiensten in de dor„ pen van de *Langestraat* is geappoincteert, als volgt. De „ staten — verstaen, dat de gerechten van de dorpen ge„ houden sullen wezen te procureren, dat hare sauvegarde „ geclausuleert worde, dat zij eenen kerckendienaer in ha„ re dorpen vrij sullen mogen houden, ende daertoe de „ bailluw van Zuid Hollant nevens de requestranten de hand „ houden sullen." Nog sterker is der staten resolutië van den 7 van wintermaand deszelfden jaars 1607, waarin „ ge„ ordonneert werd, aan de classen van *Dordrecht* en „ *Gornichem* te worden geschreven, te despicieren eeni„ ge bekwame personen, om daarna beroepen te wor„ den tot predikanten te *Zevenbergen* één, *Made*, *Drim„ melen* en *Geertruidenberg* één, *'s Gravenmoer* één, *Was„ pik*, *Raemsdonck* en *Capelle* één, *Besoijen* en *Sprang* „ één, *Dussen* één, *Ethen*, *Meeuwen* en *Drongelen* één, „ *Baertwijck* één, *Genderen*, *Babiloniënbroeck*, *Doeve„ ren* één; *Wijck*, *Veen* en *Aelburg* één, *Hedickhuisen* „ en *Herpt* één, *Oudkeusden* en *Hoesbeen* één, en „ *Vlijmen* één predikant." Hierop volgt; „ Soo men be„ rigt, werd bij graef HENDRICK beroeping van kercken„ dienaers op de *Zwaluwe* en *Made gedaen*." De princelijke personen stelden dus toen reeds belang in de vestiging van den hervormden godsdienst onder hunne

 heer-

heerlijkheden. Volgens het verdrag omtrent de verdeeling der palatenschap van wijlen prins WILLEM den eersten, tusschen de drie broeders, te lezen in WAGENAARS *Vaderl. hist.* IX bl. 458, was de *Hooge* en *Lage Zwaluwe* aan prins F. HENDRIK ten deele gevallen.

Bl. 126. (147) In de *handelingen* der synode te *Emden* gehouden, in het jaar 1571, art. 10 wordt de gemeente van *Limburg* uitdrukkelijk genoemd nevens die van *Maastricht*. Te dien jare bestond zij dus nog. In den tekst leze men voor 1577, hetwelk eene drukfeil is, 1571.

Bl. 126. (148) Zie WAGENAARS *Vaderl. hist.* VII bl. 275, 276 en BACHIENES *Kerkelijke geogr.* I bl. 100, en de *Naamlijst der pred. onder de Geldersche synode* door DE JONGH, bl. 219. Naauwelijks vier honderd burgers worden gezegd in het leven gelaten te zijn. De overige werden door het zwaard of de koord omgebragt, of in het water gesmoord. Vid. SCHOOCKII Lib. *de bonis ecclesiasticis*; p. 453, 454. STRADA verhaalt *Hist.* Lib. III *Decad.* II, dat de hervormde *predikanten*, ziende, dat zij de galg niet ontkomen konden, zich zelve, door wanhoop en woede gedreven, in het water geworpen hebben. Dan SCHOOCK verhaalt t. a. p., dat er te dien tijde maar één hervormd predikant in de stad was, met name JACOBUS DE PALME, en deze, het gevaar op eene verwonderlijke wijze ontsnapt zijnde, vervolgens te *Brugge* voor de hervormde kerk van goeden dienst is geweest. Het berigt van STRADA schijnt minder geloofwaardig, dan dat van SCHOOCK, omdat, gelijk wij op goede gronden in den tekst gemeld hebben, er toen telkens bij opvolging maar één predikant was. DE PALME schijnt dus BLIJBER in het jaar 1578 of 1579 opgevolgd te zijn.

Bl. 127. (149) Zie BACHIENES a. w. I t. a. p. Vandaar is het, dat sedert dien tijd de ingezetenen der stad steeds onderscheiden zijn geweest in *Brabanders* en *Luikenaars*. Verg. het *Vaderl. woordenboek*, door KOK; XXII bl. 213.

Bl. 128. (150) Zie BACHIENES *Kerkel. geogr.* I bl. 102, 103.

Bl. 129. (151) Zie BACHIENES a. w. I bl. 103 en volgg. Wijders leze men, nopens de hervorming der christelijke

kerk

kerk te *Maastricht* en *Limburg*, BRANDTS *Hist. d. ref.* I bl. 299—402 en 449, 450. Onder de godsdienstleeraars, die aan de hervorming der kerk aldaar ijverig gearbeid hebben, vooral te *Maastricht*, hebben zich inzonderheid verdienstelijk gemaakt de, in den tekst bl. 127 genoemde, geleerde mannen FELBACH en MARESIUS. De eerste was er zes en twintig jaren lang predikant, na vooraf hoogduitsche predikant bij de hervormden in 's *Gravenhage* geweest te zijn, van het jaar 1626 tot het jaar 1632. De, van den hemel gezegende, arbeid, door hem te *Maastricht* en in de landen van *Overmaas* ter uitbreiding van 's Heilands rijk verrigt, is aldaar nog in gedachtenis, gelijk wij uit een berigt van den Maastrichtschen hoogleeraar VERLOREN weten. Wat MARESIUS, onvermoeid opworstelende tegen den geweldigen wederstand der roomsche geestelijkheid, ter bevordering van hetzelfde oogmerk, in *Maastricht* gedaan heeft, verhaalt hij zelf, met aandoening des harten, en met dankzegging tot God, in zijn vertoog, *Bonum signum ex mala causa, contra monachum iesuitam; qui ficto nomine* W. OUTHERTHOMA *se vocitat in libello inscripto; Munus adventitiam;* p. 13 et seqq. Een uitvoerig verhaal leest men daar van den voortgang der hervorming in *Maastricht*, *Limburg* enz. te dien tijde. Voor verkorting is hetzelve niet vatbaar. Het voornaamste hebben wij in den tekst geboekt. Dit weinige slechts willen wij er hier nog met 's mans eigene woorden bijvoegen. *Crescebat in dies ecclesia et magno concursu nostra sacra frequentabantur. Multi etiam Leodii, multi in agro vicino, multi in provincia Limburgensi nomina sua dabant* CHRISTO *et papatui vala dicebant.* Te *Limburg* was, nevens den in den tekst bl. 127 genoemden HORTON, waalsch predikant CYRUS DU MOULIN, in het jaar 1634, toen de stad weder in de magt van Spanje geraakte. Na dien tijd heeft de hervormde gemeente aldaar geenen vasten predikant weder gehad. Men verg. de aangehaalde *Naamlijst der predikanten* door DE JONGH, bl. 229.

Bl. 130. (152) Zie BACHIENES, *Kerkel. geogr.* I bl. 106—108.

Bl. 131. (153) Dit is te onzen behoeve ontleend uit het re-

register der resolutiën van den magistraat der stad *Breda*; B. bl. 128 en 195. D. bl. 176, gelijk ook uit de stads rekeningen van 1581, door den wel edelen gestrengen heere s. b. jantzon van *Nieuwland*, burgemeester te *Breda*.

Bl. 151. (154) De aanzienlijke uitgebreidheid der hervormde gemeente te *Breda* laat zich vrij wel berekenen uit de groote menigte der burgers, die sedert het jaar 1581 de stad verlaten hadden, en geene anderen schijnen geweest te zijn, dan onroomschen en staatsgezinden. Verstoken van alle godsdienstige vrijheid en afkeerig van eene slaafsche onderwerping aan een vijandelijk burgerbestuur namen ze meest alle van tijd tot tijd de wijk naar elders, daar zij ruimeren adem mogten halen. In de gansche stad bleven eindelijk naauwelijks vier honderd burgers meer over, van welke men schier dagelijks dezen of genen wegens gebrek en armoede zag omkomen. Men zie de *Beschrijving der stad en lande van Breda*; door t. e. van goor; bl. 149. Deze omstandigheid laat geen' den minsten twijfel over, of de hervormde gemeente te *Breda* was in het jaar 1581 zeer groot geweest.

Bl. 152. (155) Dit getal laat zich dus bepalen. In *Breda* namelijk mogt men voor het jaar 1625 rekenen ten minste op ruim negen duizend inwoners, buiten de daar in bezetting liggende krijgslieden. Dan in het jaar 1631 bevond men er bij eene zeer naauwkeurige telling niet meer dan twee duizend zeven honderd en twee zielen. Derhalve moet het getal der gevlugten begroot worden op ongeveer zes duizend. En daar de roomschen geene reden hadden, om de stad te verlaten, ligt het in den aard der zake, dat die gevlugten verre voor het grootste deel hervormden waren, en strekt het alzoo ten bewijze, hoe vrij algemeen de belijdenis van den hervormden godsdienst toen te *Breda* is geweest. Eene bijzonderheid, hiertoe betrekkelijk, staaft zulks ook genoegzaam. Van goor namelijk heeft in zijne *Beschrijving* enz. bl. 119 aangeteekend, dat in het jaar 1625, terstond nadat *Breda* weder onder de magt des konings van Spanje gebragt was, de kinderen uit het weeshuis

huis aldaar vervoerd werden naar *Delft*, om in de hollandsche weeshuizen verdeeld te worden, en zij aldaar tot de herwinning der stad vertoefd hebben, toen zij weder terug keerden. Aanmerkelijk groote geldsommen werden in het jaar 1638 den teruggekeerden hervormden in rekening gebragt voor het onderhouden van hunne verlatene en toen weder betrokkene huizen, welke de regering voor instorting bewaard had. Groot waren die sommen, op zich zelve beschouwd, maar klein naar het groote getal van huizen, waaraan de hand had moeten worden geslagen. De geheele som was, volgens de rekening der stads rentemeesters, HENDRIK JOOSTEN en KORNELIS VAN GENT, 5593 — 15 — :. Dit is ons door den heer JANTZON uit de stadsrekeningen medegedeeld. Wel verdienden dank hebbe hij voor deze vriendelijkheid!

Bl. 132. (156) Bij het tweede artikel der *kapitulatie* deden de roomschen wel eene poging, om de groote kerk te behouden, eene gemengde regering te bedingen, en de helft der goederen van het weeshuis der hervormden aan zich te trekken; maar al die punten werden hun geweigerd.

Bl. 133. (157) Wanneer men VAN GOOR, in deszelfs *Beschrijving van Breda*; bl. 391 en 392 raadpleegt, zoude men moeten denken, dat er in den omtrek van *Breda* geene hervormde gemeenten zijn geweest voor ongeveer het jaar 1638. Maar het tegendeel blijkt uit de geschiedenis. In de *Leur*, bij voorbeeld, zoude zelfs geene gemeente zijn geweest voor het jaar 1653. Dan uit het akteboek der gemeente aldaar kan bewezen worden, dat er reeds in het jaar 1614 een hervormd predikant is geweest. Deze was GUALTERUS POMERANUS VAN SCHAGEN, die er overleed in het 1634. Verg. het *Kerkelijk register* enz. door SOERMANS; bl. 158. VAN GOOR meldt ter a. p. dat er in het jaar 1714 eene sierlijke kerk gebouwd is; doch dit is een blijkbare misslag in den druk; hetzelve is gebeurd ten jare 1614; en bevestigt dus onze aanmerking, dat in dat jaar de gemeente hier gesticht is. Die kerk is toen, gelijk de heer JANTZON ons berigt, op eigene kosten der gemeente gebouwd

bouwd; waarom ook in het jaar 1798 de poging der roomschen, om dezelve voor zich te bekomen, vruchteloos is geweest.

Bl. 133. (158) Wij hebben dit ontleend uit de handelingen der synode van Zuidholland, in dat jaar gehouden. Men vergelijke BACHIENES *Kerkel. geografie;* II bl. 158—167.

Bl. 135. (159) Meer andere bijzonderheden, tot de hervormde gemeenten in het land van *Breda* betrekkelijk, leze men in BACHIENES *Kerkel. geografie* II bl. 158—167.

Bl. 135. (160) Deze bijzonderheid is ons ook medegedeeld door den heer JANTZON.

Bl. 135. (161) Zie OUDENHOVENS *Beschrijving van 's Hertogenbosch;* bl. 132, 133; *Beschrijving van 's Hertogenbosch*, door BOR; bl. 18 en de *Historie der stad en meijerij van 's Hertogenbosch* door Mr. JOHAN HENDRIK VAN HEURN; I bl. 456, 457.

Bl. 136. (162) Zie het a. w. van OUDENHOVEN; bl. 133 en 134; en BORS *Beschrijving van 's Hertogenbosch*, bl. 21, 22; gelijk ook de *Hist. der reform.* door BRANDT; I bl. 108 en het a. werk van VAN HEURN; I bl. 477, 478.

Bl. 138. (163) Zie het werk van OUDENHOVEN; bl. 145; het werk van BOR; bl. 25 en dat van VAN HEURN; II bl. 43. Hetgene wij hier verhalen van het gebeurde te 's *Hertogenbosch* was te dien tijde vrij algemeen in Nederland het treurige lot, dat de hervormden ondergingen tegen het gegevene woord van de vijandelijke overheid. Zeer eigenaardig vinden wij dit met weinige woorden uitgedrukt door HENRICUS ANTHONIDES VAN DER LINDEN, in zijnen brief aan de algemeene staten, in het jaar 1611 geschreven, en ons door GERDES medegedeeld in zijne *Miscell. Gron.* III F. I p. 54 *E plebis fece et ex pueris paucorum annorum pervolatur in fana, franguntur idola; corripiuntur panico metu adversarii. Incerti quid agant; prensant haec, illa. Permittunt purioris religionis exercitium, promittunt de conscientiis non excitandis mitissima; mox vetant quod inviti permiserant, et puniunt qui indulto usi erant. Addit etiam alia Satan.*

Bl.

Bl. 138. (164) Zie het a. w. van VAN HEURN; II bl. 48.

Bl. 139. (165) Zie BACHIENES *Kerkel. geografie;* I bl. 76.

Bl. 140 (166) Zie de *Naaml. der pred. onder de geldersche synode;* door DE JONGH; bl. 177.

Bl. 140. (167) Uit de *eerste handelingen* des kerkeraads van den 11 van slagtmaand des jaars 1629 blijkt het, dat men toen reeds tot het verkiezen van ouderlingen en diakenen voorloopige schikkingen gemaakt had. Men vergelijke het a. w. van VAN HEURN; II bl. 455.

Bl. 143. (168) In deze vergadering hadden zitting de hier volgende, daartoe door de algemeene staten afgevaardigde; predikanten, als uit Gelderland: J. SMETIUS, van *Nijmegen*, en A. DE ROOY, van *Zutphen*, uit Holland C. TRIGLAND, van *'s Gravenhage*, en H. DIBBETZ, van *Dordrecht*, uit Zeeland G. UDEMAN, van *Zierikzee*, uit het sticht van Utrecht C. DE MAATS, hoogleeraar en predikant te *Utrecht*, uit Vriesland A. HASIUS, van *Leeuwaarden*, uit Overijssel J. TICHLER, van *Deventer*, uit Stad en lande W. EMMEN, van *Groningen*. Welke de redenen zijn geweest, waarom de algemeene staten uit de synode van Noordholland geen' één' predikant hadden genoodigd of afgevaardigd, verklaarden zij niet in hun antwoord op een' brief van de zuidhollandsche synode, hun daarover toegezonden. Alleen gaven zij dit bescheid, dat zij zulks niet goedvonden. Uit de klassis van *'s Hertogenbosch* waren er E. SCHULIUS, F. N. DE WAAL, C. LEMAN, H. CONRADI, J. VALCKENAER, alle predikanten in de stad, J. VAN DER HAGEN, predikant te *Eindhoven*. en J. L. AELSTIUS, kandidaat tot de heilige bediening, het predikambt waarnemende in de schansen ISABELLE en ANTHONY. Wijders waren in deze vergadering, als ouderlingen, JAKOB SUERIUS, raad van de hoogmogenden in Braband, D. VAN DEN BROECK uit *Eindhoven*, G. VAN BRUSSEL, G. TIELMANS, J. VAN BERCH, J. MARTENS, A. TEMPELAAR en W. WIELIG of WYLYCHIUS, alle uit *'s Hertogenbosch*.

Bl. 145. (168) Verg. het I d. van dit ons werk in de aanteekening (255).

Bl. 145. (169) BACHIENES meldt in zijne *Kerkelijke geografie;*

sie; I bl. 80 dat alle zes en veertig in de *Meijerij* beroepene predikanten reeds elders in die betrekking gediend hadden. Dan dit is door ons geheel anders bevonden, in de *handelingen* der groote kerkvergadering, toen te 's *Hertogenbosch* gehouden, waarvan de weleerwaardige zeer geleerde heer J. MARTINET KUIPERS, predikant te *Groningen*, met vriendelijke bereidvaardigheid ons ten gebruike een onder hem berustend afschrift heeft medegedeeld; waarvoor wij hem hier onzen dank openlijk betuigen.

Bl. 146. (170) Men zie het *Groot plakkaatboek;* I bl. 257. Het bevel was van den 16 van zomermaand des jaars 1648.

Bl. 146. (171) Deze resolutie der algemeene staten vonden wij in de *handelingen* der meergemelde groote kerkvergadering.

Bl. 148. (172) Menigvuldige klagten over deze, voor de hervormde kerk treurige, omstandigheden vonden wij in de gemelde *handelingen* der kerkvergadering.

Bl. 149. (173) Men mag dit veilig besluiten vooreerst daaruit, dat er ten jare 1629 in drie openbare kerken gepredikt werd voor de hervormden, maar inzonderheid daaruit, dat onder de drie eerste leerredenen, in de drie kerken, door de armbezorgers werd ingegaderd eene som van omtrent drie duizend guldens. Men meende te kunnen berekenen, dat er bij die gelegenheid in de drie kerken te zamen geweest waren acht duizend toehoorders. Zie OUDENHOVENS *Beschrijving* van *'s Hertogenbosch;* bl. 141, waar dit gemeld wordt van de godsdienstige plegtigheid, toen in de hoofdkerk, onder den dienst van MARKINIUS, gevierd. Maar door VAN HEURN in zijne *Historie der stad en meijerij* enz. bl. 454, wordt dit op meer aannemelijke gronden van waarschijnlijkheid, betrekkelijk gemaakt in het algemeen tot het aantal en tot de milddadigheid der verblijde hervormden, die in de drie kerken, welke op denzelfden dag voor hen geopend waren, zich hadden laten vinden. Vergelijk hetgene wij in den tekst bl. 139 en 140 verhaald hebben.

Bl. 149. (174) Zie de *Geschiedenis van Axel;* door den ge-

geleerden Dr. SCHARP; I bl. 103, 104, en BACHIENES *Kerkel. geografie;* III; bl. 50. Het Axeler ambacht, waarvan in den tekst melding wordt gemaakt, is, in de geschiedenis der onder Zeeland behoorende hervormde kerken, bekend bij den naam van het *Committimus*, wijl hetzelve onder het bewind stond der *gecommitteerde* raden van Zeeland, met bewilliging van den raad van state.

Bl. 152. (175) Zie de wetten der *klassis van Walcheren;* en de voorrede; bl. 8—11, en SCHARPS a. w. II bl. 219, 220.

Bl. 155. (176) Vergelijk het I deel van dit ons werk; bl. 551, 552. De bron van het hooge gezag, dat LEICESTER hier te lande had, was door de algemeene staten zelve geopend geworden. Hem hadden zij zulk een algemeen gezag verleend, hem zulk eene magt gegeven, als nooit eenige stadhouder, onder keizer KAREL of koning PHILIPS, gehad had. Met dit gezag bekleed vleide hij, om hetzelve regt te kunnen handhaven, de kerkelijken, die zich voor hem bogen, als ware hij *alleen* de beschermheer van den hervormden godsdienst. Onder deze mengden zich vele listige, gevaarlijke, lieden, van welke sommigen werden gedreven door uitzigt op eigen voordeel, anderen niets dan verwarring zochten, ten voordeele van den vijand. Men zag dit ten laatste maar al te duidelijk; en zoo werd het misbruik, hetwelk LEICESTER van zijne hooge magt maakte, eene oorzaak van zijnen lagen val. Men vergelijke COMMELINS *Beschrijving van Amsterdam;* bl. 1078, 1079; DE GROOTS *Jaarb.* V bl. 101, en inzonderheid de aanteekeningen van S. CENTEN op de *Kronijk van Hoorn*, door VELIUS, bl 468, 469.

Bl. 155. (177) Zie BORS m. a. w. XXIII B; bl. 73, en WAGENAARS *Vaderl. hist.* VIII bl. 249, 250. De reden, welke bij de kerkelijken zulk eene overdrevene genegenheid voor LEICESTER verwekte, was gelegen in zijne voorbeeldige godsdienstigheid, waarmede hij hun de oogen verblindde, en om den tuin leidde; maar ook daarin, dat zij zich eene vermeerdering hunner inkomsten van hem beloofden, en ook daartoe gronds genoeg hadden. Zie de aanteekeningen

van CENTEN op de *Kronijk van Hoorn*, door VELIUS; bl. 471. Eene dubbele reden, welke anders niet te wraken, maar zeer te billijken was! De hervormde geestelijkheid heeft te allen tijde moeten worstelen tegen eene schaarschheid van inkomsten, tot wezenlijk nadeel van de belangen der kerke. Een zoo eerbiedwaardige stand verdiende te allen tijde betere bezoldiging, dan dezelve genoot. De kerkelijken anders zagen toch ook toen wel het drijven van geweld, waarmede LEICESTER naar de opperheerschappij stond over Nederland!

De vriesche kerkelijken ijverden voor hunnen voedsterheer niet minder krachtig, dan de hollandsche, gelijk wij voorheen gezien hebben, in het I d. bl. 348, 349 en (298). Zelfs na het vertrek van LEICESTER vergaderden ten jare 1588, op dezelfde wijze, als 's jaars te voren, te *Sneek*, waarvan wij hiervoor ter aangehaalde plaatse hebben melding gemaakt, eenige vriesche predikanten te *Franeker*, middelen beramende, waardoor men den geliefden verdediger van de belangen der hervormde kerk mogelijk weder in het land mogt terug bekomen. Die kerkvergadering werd ten gemelden jare gehouden den 12 van lentemaand. En den 17 van wintermaand des naastvorigen jaars had LEICESTER reeds, in Engeland, afstand gedaan van het bewind over de nederlanden, gelijk wij hiervoor I bl. 352 gezien hebben. Dan de koningin van Engeland, ELIZABETH, hield zulks voor de nederlandsche staten, niet zonder voor zich gewigtige redenen, lang verborgen. Niet voor den 1 van grasmaand des jaars 1588 ontving men er hier te land berigt van. Zie WAGENAARS *Vaderl. hist.* VIII bl. 264. Aangaande de vriesche kerkvergadering, te *Franeker* gehouden, zie men de *Naamlijst der predik. onder de klass. van Dokkum*, bl. 167. Niemand vermoede, dat deze kerkvergadering geene buitengewone, maar de jaarlijksche synode geweest zij; want deze werd te dien jare te *Bolsward* gehouden, blijkens de *Volglijst der pred. onder de klass. van Zevenwouden*; bl. 55.

Bl. 161. (178) Den inhoud van het verdrag, deswege gemaakt,

maakt, leest men in WAGENAARS *Vaderl. hist.* IX bl. 436—443.

Bl. 162. (179) Zie WAGENAARS a. w. IX bl. 575—578.

Bl. 162. (180) Zie het I d. van dit ons werk; bl. 316, 317.

Bl. 163. (181) Zie het I d. van dit ons werk; bl. 316.

Bl. 164. (182) De geschiedenis van het hier bedoelde kwam ons niet voegelijk voor in den tekst te verhalen. Beter paste zij, onzes oordeels, hier in eene aanteekening. Zij betreft eenige bijzondere leeraars der hervormde kerk, welke oorspronkelijk zwinglianen of melanchthonianen waren, maar van welke de meesten de gevoelens van hunne gezindte vereenigden met vreemde gevoelens, waarvan de hervormers geheel afkeerig waren geweest. Dit dan ook heeft ten gevolge gehad, dat zelfs andere zwingliaansche hervormde leeraars derzelver misbegrippen wraakten, en de synodale vonnissen, tegen hen uitgesproken, niet afkeurden. De geschiedenis zoo van hunne gevoelens, als van hetgene hun bejegend is, welke wij hier zullen laten volgen, meenen wij, dat alzoo mede ten bewijze zal strekken van hetgene wij in den tekst beweren, dat men niet voor in het laatst der zestiende eeuw de zuivere zwinglianen en melanchthonianen heeft beginnen te verketteren, toen de gezindte der kalvinisten allengs de overhand had gekregen en behield. De godsdienstleeraars, hier bedoeld, waren zuid en noordhollandsche predikanten in de hervormde gemeenten van *Leyden*, *Dordrecht* en *Gouda*, van *Hoorn* en *Medenblik*. Doorgaans is het den historiekundigen voorgekomen, dat men, bij de behandeling der geschillen met die predikanten, ten opzigte van het gevoelen over de voorverordening, in de vergaderingen der kerkelijken, dan eens rekkelijker, dan weder gestrenger, echter niet zoo gestreng, als in latere tijden, gedacht heeft. Wij willen niet ontveinzen, dat ook ons dit altijd zoo was voorgekomen. Maar wij hebben de zaak onderzocht, en de doorgaande meening niet zoo gegrond gevonden, als zij wel schijnt te zijn. De geschillen, met die predikanten gevoerd, waren van eenen gansch anderen aard. Voor dit gedeelte der geschiedenis, waarmede wij ons thans on-

onledig houden, is de geschiedenis der geschillen, welke die predikanten verwekt hebben, zeer belangrijk. Met de meestmogelijke beknoptheid zullen wij dezelve hier opgeven.

Te *Leyden* ontstond er in het jare 1579 een zware twist tusschen den magistraat der stad en eenige predikanten der hervormde gemeente aldaar, over het kerkbestuur. De magistraat beweerde, dat hun het bewind toekwam over den openbaren kerkdienst bij de gemeente; de predikanten stelden zich daartegen met alle magt, hetzelve zich willende toeeigenen, gelijk op andere plaatsen zulks het geval was. Aan beider zijde werd echter te *Leyden* veel te sterk geijverd. De twist liep zoo hoog, dat er bij de staten van Holland een besluit genomen werd, hetwelk de goedkeuring van WILLEM den eersten wegdroeg, en waarbij den magistraat werd aangeschreven, om geene veranderingen ten aanzien van het kerkbestuur in de hervormde gemeente van *Leyden* te maken. Der partij van den magistraat was toegedaan de predikant KASPAR COOLHAAS, dien wij hier voor bl. 89 als den eersten hervormden predikant te *Deventer* reeds hebben leeren kennen. Deze, na het uitvaardigen van gemeld staatsbesluit niet willende rusten, viel op nieuw zijnen ambtgenooten lastig, door telkens voor het regt, dat hij in dezen der regering wilde toegekend hebben, met moed en kracht te pleiten. Groote onlusten ontstonden hieruit in de Leydsche gemeente der hervormden, welke als het ware geheel begon te verloopen. COOLHAAS, alle sterkte meenende te hebben in de handen der regering, bleef voortgaan in het handhaven zijner begrippen. Hij schreef eene verdediging van de zaak, welke hij voorstond. Dezelve werd op den raad van YSBRAND BALCK, toen predikant te *Antwerpen*, in het midden des jaars 1580, door de staten van Holland aan het oordeel bevolen van vier politieke en vier kerkelijke regters. Doch deze vonden in het verschil zoo vele zwarigheden, dat zij het bij wege van verdrag liever wilden doen eindigen, dan bij wege van vonnis beslissen. De voorwaarden echter waren niet zoo aannemelijk, voor den magistraat en voor COOLHAAS, als voor

den

den kerkenraad. COOLHAAS zoude voor de gemeente schuld moeten belijden van zijnen te verre gedreven ijver, en de magistraat het zich moeten laten welgevallen, dat de bij den aanvang van dezen twist door hem van zijne bediening ontzette predikant PETRUS KORNELISSEN, dadelijk in dezelve weder hersteld werd. Deze evenwel zoude voor de gemeente ook schuld moeten belijden van hetgene, waarin hij te verre van het regte spoor was gegaan. COOLHAAS weigerde in de eerste plaatse ronduit voor de gemeente eene belijdenis van schuld afteleggen, omdat hij zich vrij vond van schuld. Inmiddels had COOLHAAS in de gemelde verdediging waarvan het eerste stuk, met het begin des jaars 1580, en het tweede, in bloeimaand van dat jaar, door den druk gemeen werd, vele verklaringen gedaan van zijne verdraagzaamheid omtrent eenige leerstukken, waarover men in de hervormde of liever protestantsche kerk van Nederland onderscheidener wijze dacht, en denken mogt; eene verdraagzaamheid, welke geen angel in het vleesch had moeten zijn, ook anders niet zoude geweest zijn voor rekkelijke broeders Dan de kerkklassen in Holland, die zich reeds van den aanvang af aan met het verschil over het kerkbestuur gemoeid hadden, waarin zij het met COOLHAAS niet ééns waren, namen nu den inhoud zijner verdediging te baat, om hem van onregtzinnigheid in de leer te beschuldigen. Alzoo kwam de zaak ter tafel van de nationale synode, welke in bloeimaand en zomermaand van het jaar 1581 te *Middelburg* werd gehouden. Men onderzocht de genoemde schriften van COOLHAAS, en men vond dezelve strijdig met de zuivere leer der kerk, zoo als die was voorgesteld in de nederlandsche geloofsbelijdenis, welke hier toen eerst regt voor den dag werd gebragt. Dit laatste toch mogen wij denken, omdat verscheidene leden van de synode met bevreemding vroegen, welk eene geloofsbelijdenis het zijn mogt, waaraan men de gevoelens van den beschuldigden man toetsen wilde? Zie BRANDTS *Hist. der reform.* I bl. 674. COOLHAAS werd door de synode verwezen tot eene openbare schuldbekentenis; maar hij weigerde zich aan dit

vonnis te onderwerpen. Inmiddels deelden de politieke gekommitteerden tot deze zaak hunne uitspraak mede aan de staten van Holland, die, voorheen van andere gedachte, nu van oordeel werden, „ dat de gansche loop van dit geding aan de gewetens der kerkelijken moest verblijven, en zij mogten procederen, zoo als zij luiden naar Gods woord en leer bevinden zouden te behooren!" Dit verklaarden zij in eene staatsresolutie van den 4 van wintermaand des jaars 1581. Evenwel verboden zij in dezelfde staatsresolutie aan COOLHAAS het prediken, zoo in het heimelijke, als in het openbare, *ter tyt hy met de kercke* CHRISTI *zoude syn gereconcilieert* Deze akte of resolutie der staten leest men in de *Geschiedenis der remonstranten*, uitgekomen bij KOK te *Amsterdam* in het jaar 1773 bl. 15, 16. Men vindt ook deze staatsresolutie in het *Kerkelijk plakkaatboek*; II bl. 35—37, waar dezelve verkeerdelijk gedateerd staat in *september* voor *december*. En welk was nu het gevolg? In eene synodale vergadering van kerkelijken uit Zuid en Noordholland, gehouden te *Haarlem*, van den 15 tot den 24 van lentemaand des jaars 1582, werd COOLHAAS, nadat hij een en andermaal tot eenige *bekeering ofte leetwesen van den voorgaende fauten* te vergeefs was opgewekt geworden, uit de hervormde kerk gebannen, als een *verscheurder*, en als een, die er buiten behoorde te zijn *tot aen die tyt toe, dat hy hem van* HERTEN *bekeerde*. Wij ontleenen dit uit de *akte van excommunikatie*, welke, volgens besluit der synode, den 23 van lentemaand genomen, openlijk voor de hervormde gemeente, door MARTINUS LYDIUS, predikant te *Amsterdam*, in de kerk te *Haarlem*, wijl het, om redenen, uit het gedane verhaal ligtelijk afteleiden, te *Leyden* niet geschieden konde, werd afgekondigd, en woordelijk gelezen wordt in de *handelingen* der gemelde synode; art. 30. Tot geene geringe smart van de meerderheid der synodale leden hadden zich echter met dit vonnis niet kunnen vereenigen de afgevaardigden uit de klassis van *'s Gravenhage*. De magistraat van *Leyden* liet aan COOLHAAS zijne jaarwedde van twee honderd en dertig guldens behouden.

Maar

Maar welke waren nu wel de bijzondere gevoelens, waarin COOLHAAS gehouden werd aftewijken van de leer der hervormde kerk? Zij liggen zeer in het donkere; noch uit 's mans eigene schriften, noch uit die van anderen, toen uitgekomen, noch uit de staatsresolutiën, tot deze zaak betrekkelijk, noch uit de synodale handelingen van dien tijd, zijn ze zoo optegeven, dat men bepaaldelijk weet te zeggen, „ dat of dat heeft de man gedacht en gesteld." Dit is ook zeer wel aangemerkt in het *Vaderl. woordenboek*; door KOK; X d bl. 517; hoezeer ook anders COOLHAAS daar gansch ongunstig beoordeeld wordt. In het bijzondere heeft men naderhand wel luide geschreeuwd van zijne onregtzinnigheid, betrekkelijk de leer der verkiezing en verwerping. Maar waar is er het bewijs van? Het is wel zoo, dat men hem naderhand ten jare 1586 ook daarmede bezwaarde, toen hij, voor de nationale synode, in 's *Gravenhage* geroepen zijnde, naar het schijnt, zelf eene poging deed, om hersteld te worden in den dienst. Maar hoe gering werd dat bezwaar toen geacht? Men willigde hem namelijk zijn verzoek in onder deze voorwaarde, dat hij de nederlandsche geloofsbelijdenis verklaren zoude voor overeenkomstig met de heilige schrift, uitgenomen het punt *van de verwerping* in het zestiende artikel, waaromtrent men inschikkelijkheid met hem gebruiken wilde. Men verlangde van hem slechts eene verklaring, „ dat al de genen, die zalig worden, niet door hunne eigene verdienste, waardigheid of heiligheid, maar alleen uit loutere genade van God, die eenen goeden wil werkt in de uitverkorenen, zalig worden, en dat de genen, die verloren gaan, om hunne eigene schuld verloren gaan, en God daarvan geene oorzaak is." Zie BRANDTS a. w. I bl. 717. Op die voorwaarde zoude men hem weder als een lidmaat der hervormde kerk erkennen, en hij weder tot de bediening van het Evangelie beroepbaar zijn. COOLHAAS was gereed, om zulk eene verklaring te doen; en hij deed die. Doch zijne vijanden te *Leyden* stuurden de zaak weder in het riet; en de ongelukkige man zag zijne goede oogmerken verijdeld. Men ziet hier-

hieruit, dat deszelfs onregtzinnigheid niet zoo zeer bestond in eene afwijking van de leer der voorverordening, naar de denkwijze van CALVIN en BEZA. Deze leer trouwens begon toen eerst regt in de hervormde kerk door te dringen; anders ook zoude men omtrent het zestiende artikel der geloofsbelijdenisse met COOLHAAS niet zulk eene toegevendheid gebruikt, maar daaraan wel meer gewigts gehangen hebben. En hetgene deze gedachte versterkt, is, dat men in de gemelde zuid en noordhollandsche synode, te *Haarlem* gehouden, waarin COOLHAAS buiten de hervormde gemeente gesloten werd, ter overweging het volgende voordroeg; ,, alsoo eenige dienaers swarigheit maken in de leere van die predestinatie, wort gevraagt, hoe verre een dienaer hierin te draegen sy?" Dan hierop werd geen voldingend antwoord niet alleen gegeven, maar goedgevonden het voorstel buiten deliberatie te houden. Men vindt dit in de handelingen dier synode; art. 32. En in die zelfde vergadering zoude COOLHAAS, alleen of voornamelijk, omdat hij zwarigheid maakte in de leer der voorverordening buiten de gemeenschap der hervormde kerk gewezen zijn? Dit immers zal zich nu van niemand, die met ons den gang zijner zaak heeft gadegeslagen, laten denken. Tot het doen der gemelde vraag kan echter iemand wel uit het geval van COOLHAAS aanleiding genomen hebben. Hier komt eindelijk nog bij, dat op het laatst zeer ijverige bestrijders der gevoelens van COOLHAAS waren, onder de hoogleeraars der godgeleerdheid, JOHANNES HOLMAN, en onder de predikanten YSBRAND BALCK, welke beide omtrent de leer der voorverordening niet de begrippen van CALVIN en BEZA, maar van ZWINGLI en BULLINGER omhelsden, gelijk wij in het vervolg zien zullen. Vid. SCHOOCKII *Liber de bonis eccles.* p. 481. Wij kunnen ons vergissen, maar ons komt het voor, dat hetgene men COOLHAAS als onregtzinnigheid toedichtte, niets anders geweest is, dan zijne, misschien te sterk gedrevene, verdraagzaamheid omtrent andersgevoelenden, die aan eene zekere onverschilligheid scheen te grenzen omtrent de hervormde kerkleer. In het bijzonder ijverde men

te

te dien tijde tegen de *strenge* Lutheranen en doopsgezinden, welker gevoelens omtrent het heilig avondmaal en den heiligen doop voor grove dwalingen gehouden werden. Deze beide verklaarde COOLHAAS voor zijne broeders, met welke hij gaarne gemeenschap aan 's Heeren tafel wenschte te hebben, indien zij slechts van openbare zonden zich onthielden. Die gemeenschap ware eene algemeene christelijke gemeenschap, waartoe allen moesten worden toegelaten, die, na zich beproefd te hebben, daarvan begeerden deelgenooten te zijn, zonder dat zij juist hunne namen op de rol der leden van deze of gene gezindheid hadden laten aanteekenen. Men leze BRANDTS *Hist. der ref.* I bl. 655, 656, waar wij het eene en andere uit de eigene schriften van COOLHAAS vinden opgegeven. Vandaar dan ook, dat de aanhangers van COOLHAAS, toen hij door de zuid en noordhollandsche synode te *Haarlem* buiten de hervormde kerk gedreven was, voor een groot gedeelte, of tot de Lutheranen of tot de doopsgezinden overgingen. Zie BRANDTS a. w. I bl 675. Hier kwam wel zijne verklaring bij, dat hij de leer der verkiezing en verwerping voor eene verborgenheid wilde gehouden hebben, waaromtrent men geene bijzondere begrippen zich behoorde te vormen. Doch die verklaring kon, zoo als wij zagen, hem in en voor het jaar 1582 zulk een' tegenstand niet doen ontmoeten, als hij toen ondervonden heeft.

Te *Dordrecht* werden den hervormden predikant aldaar, HERMAN HERBERTS, geboortig van *Grol*, ten jare 1582, vele moeijelijkheden verwekt, omdat men hem verdacht hield van onzuiverheid in de leer. En op welken grond? Hij hadde getracht het *Wonderboek* van den bekenden DAVID JORIS, wiens gevoelens en met regt zeer verfoeid werden, te doen drukken. Dit was de beschuldiging, waarmede HERBERTS door de kerkelijken der klassis van *Dordrecht* bij de zuidhollandsche synode, in 's *Gravenhage*, gehouden ten jare 1583, bezwaard werd, doch waarvoor geene of ten minste geene genoegzame bewijzen door hen konden worden ingeleverd. Dus bleef de uitspraak over het verschil achter,

en

en HERBERTS buiten verdere onaangenaamheden. Zie de *handelingen* der gemelde synode; art. 11. Intusschen zag zich HERBERTS tegen eenigen nieuwen aanval van zijne klassisbroeders nog in hetzelfde jaar beveiligd door eene beroeping, op hem uitgebragt door de gemeente van *Gouda*, waar hij in het jaar 1578 bij leening reeds gediend had. Hij volgde die beroeping; maar daar zijnde, berokkenden hem andere kerkelijken in de jaren 1585 en 1586, weder niet weinig leeds over deszelfs bijzondere gevoelens, aangaande de volkomenheid der christenen, de letter en den geest, de regtvaardiging en de predestinatie. Het hierover ontstane verschil werd beoordeeld in de nationale synode, ten jare 1586 in 's *Gravenhage* gehouden, en diervoege vereffend, dat HERBERTS vrij verklaard werd van alle onregtzinnigheid in de leer, en hij, de geloofsbelijdenis der nederlandsche hervormde kerk voor overeenstemmend met de heilige schrift erkennende, zich volvaardig toonde, die zelfs te onderteekenen, mits het zestiende artikel, betrekkelijk de leer der verwerping, zoo verstaan wierd, dat God geene oorzaak was van de zonde. En daartegen had niemand, even als in hetzelfde geval met COOLHAAS, iets intebrengen. Dan hij had in het licht gegeven eene zekere *Korte verklaring* enz. waarin, naar het oordeel veler kerkelijken, eenige ongerijmdheden en donkere gezegden voorkwamen, welke men wilde, dat door hem verklaard zouden worden. Ook nam hij dit op zich; maar hieruit rezen weder nieuwe moeijelijkheden, die hem niet minder dan zeven jaren achter elkanderen het leven onaangenaam maakten. Hij werd voor de eerstgehoudene zuidhollandsche synode gedagvaard, maar verscheen niet. De magistraat van *Gouda* verhinderde hem zich voor dezelve verantwoordelijk te stellen, belovende, dat men hem tegen allen ban of afsnijding zoude vrijwaren, en, wat er ook gebeuren mogt, hem zijne jaarwedde laten behouden. Vijf jaren achtereen riep men hem voor de provinciale synode van zuidholland, maar men had daar geene voldoening van. Hij weigerde te komen. De synode ten laatste vol verontwaardiging over zijne halsstarrigheid, schort-

schortte hem ten jare 1591 in zijnen dienst. De staten van Holland traden tusschen beide, en door derzelver bemiddeling werd het tegen hem uitgesproken vonnis van schorting weder opgeheven in het jaar 1593. Wij hebben dit verhaal ontleend uit de *Hist. der ref.* door BRANDT; I bl. 692, 693, 715, 716, vergeleken met de *handelingen der zuidhollandsche synoden*, die in de gemelde jaren gehouden zijn. Uit dit verhaal ziet men even als uit dat nopens COOLHAAS, dat de twist met dezen man niet zoo zeer de leer der predestinatie heeft betroffen, als wel vele andere punten, waarvan sommigen niets beteekenden; als bij voorbeeld, welk eene *gehoorzaamheid* men in het honderd en veertiende antwoord van den Heidelbergschen katechismus te verstaan hadde, namelijk of eene gehoorzaamheid in dit leven, of eene gehoorzaamheid na dit leven Het laatste hield HERBERTS staande; van zulk eene aanstaande, volmaakte, gehoorzaamheid *hadden ook de allerheiligsten in dit leven slechts een klein beginsel.* Zie BRANDTS a. w. I bl. 715. HERBERTS overleed als predikant te *Gouda* in het jaar 1607, na, onder alle ongenoegen, zeven jaren het genoegen te hebben gehad, dat twee liberaaldenkende predikanten zijne ambtgenooten waren. De een was zijn zoon THEODORUS HERBERTS, en de ander HERBOLDUS THOMBERGEN. Vid. SCHOOCKII l. l. p. 487.

Te *Hoorn* was te dien tijde, sedert het jaar 1590, predikant bij de hervormden KORNELIS WIGGERTSZ, van welken wij reeds hiervoor bl. 63 en in de aanteekening (76) melding hebben gemaakt. Op dezen man viel aldaar het vermoeden van onregtzinnigheid niet alleen, maar ook de tuchtigende hand zijner klassikale ambtsbroeders, die zich overtuigd hielden van de gegrondheid der tegen hem gerezene beschuldigingen. De klagten over onzuiverheid in de leer waren zoo hoog gestegen, dat de synode van Noordholland, in het jaar 1592 te *Edam* vergaderd, WIGGERTSZ voor zich ontbood, om met hem daarover in gesprek te komen; iets, waarin hij verschenen zijnde, om gegronde, door hem toen opgegevene, redenen, niet wel bewilligen konde. Men vond

uit

uit dien hoofde, ook volgens zijn eigen voorstel, toen goed, schriftelijk met hem te onderhandelen, waaruit eene, door hem ondergeteekende, belijdenis haren oorsprong had, welke belijdenis alzoo strekken kan ten blijke, hoedanige beschuldigingen men tegen hem had ingebragt. Zij betroffen eenige veranderingen, welke hij gewoon was te maken in sommige formulieren van de liturgische boeken, als in het formulier van de bediening des heiligen doops en in het formulier van het gebed des zondags voor de predikatie. De belijdenis, door WIGGERTSZ in de synode afgelegd en onderteekend, luidde dus, volgens derzelver *handelingen*; art. 17.

I. „CORNELIUS WICHERI verklaert te gevoelen en te bekennen naekomers ADAMS kinderen des toorns ende des „verdoemenisse syn, als men seidt, niet absoluitelyck, maer „met byvoeginghe van deze woorden, *van natuiren of uit* „*ons selven.*"

II. „Bekent oock de kinderen der heidenen, als Tartaren, Barbaren, Brasilianen enz. gerekent moeten worden „buiten het verbondt Godts niet allene des doops, maer „oock buiten het verbondt der genaede staende in die vergevinghe der sonden, gerechtigheidt JESU CHRISTI en heilighmakinghe des Geestes."

III. „CORNELIUS WICHERI bekent, dat hy de woorden, „*reinight ons verstandt van alle blintheidt, en onse herten van alle moetwil en hertneckigheidt*, toestaet van de „vermeerderinghe ofte progressië, en begeert, dat men daerby „magh lijden, *hoewel wy in* CHRISTO *gereinight syn, reinight* „*ons meer en meer.*"

IV. „CORNELIUS heeft bekent, dat hy int gebedt des „doops, daerin van de inlivinge der kinderen gesproken „werdt, overeenkomt met het verstandt der materie, maer „begeert, dat hem mochte toegelaten werden te seggen; *gelyck uwe soone* CHRISTO *ingelyft is, also meer en meer* „*ingelyft werde.*"

V. „Also hy vermaent is van de synode, dat hy het „eerste deel in den voorvermaninghe van de bedieninge „des doops zal meede uitspreken, dat hij verklaret, dat „by

„ hy geen swarigheidt sal hebben, als hij tot openinge „ daerby mach voegen, *buiten* CHRISTUM *of van naetuire.*"

„ Onderstondt geteickent, CORNELIUS WICHERI."

In geen één dezer artikelen wordt melding gemaakt van de leer der predestinatie. Het blijkt dus dat hij hieromtrent niet verdacht was. Met deze belijdenis hield zich de synode toen volkomen tevreden, volgens het achttiende artikel van hare handelingen. Dan in de eerstvolgende synode, te *Alkmaar* in het jaar 1593 gehouden, werden er nieuwe klagten ingebragt over 's mans wangevoelens uit een groot geschrift, dat hij den 13 van zomermaand des jaars 1592 aan de deputaten der synode had ter hand gesteld. Dit had ten gevolge, dat men hem, onderscheidene malen, door onderscheidene afgevaardigden liet verzoeken, om voor de synode te verschijnen, en zijne zaak te bepleiten. Maar geenszins daartoe bereid zijnde, verklaarde hij te zullen afwachten hetgene hem boven het hoofd mogt hangen. Hierop nam de synode, art 19, dit besluit; „ C. WIGGERS wort ver- „ klaert voor *contumax*, ongehoorsaem ende *rebel*, en sal der- „ halven sodane straffe dragen, soo hy soo voortgaet, als „ in den nationali synodo art. 73 en 69, besloten is over „ sodanige." In de gemelde artikelen der nationale synode ten jare 1686 in *'s Gravenhage* gehouden, wordt op voortdurende *hardnekkigheid*, in het verwerpen van broederlijke vermaningen, als straf gesteld *afsnijding* van de gemeente, en op het drijven van eene valsche leer of ketterij *opschorting* of *afstelling* van den dienst. Opgeschort werd WIGGERTSZ toen in den dienst; eene *volkomene afstelling* van den dienst kon hij derhalve ligtelijk te gemoet zien, indien hij zich niet mogt willen onderwerpen. Doch door den magistraat van *Hoorn* zeer ondersteund wordende, verachtte hij het vonnis der synode. De *afstelling* kon dus niet wel uitblijven. Nadat te *Haarlem* de synode in het jaar 1594 het vonnis der Alkmaarsche synode, na naauwkeurig onderzoek der zake, bevestigd had, werd op de synode te *Amsterdam*, gehouden den 19 tot den 26 van zomermaand des jaars 1595, (volgens het vijfde artikel van derzelver hande-

lin-

lingen) door de staten van Holland de voortgang der gemeene kerkelijke maatregelen tegen WIGGERTSZ gestremd tot dat zij zelve in staat mogten zijn, de zaak te beoordeelen. De staten begeerden van de synode eene opgave van de punten, waarin zij WIGGERTSZ onregtzinnig verklaarde. Daaraan werd door de afgevaardigden der synode tot deze zaak voldaan. Het onderzoek daarvan werd wijders door de staten aanbevolen aan de drie Leydsche hoogleeraren in de theologie, FRANCISCUS JUNIUS, LUKAS TRELCATIUS en FRANCISCUS GOMARUS; bij welke gevoegd werden JEREMIAS BASTINGIUS, regent van het statenkollegie te *Leyden*, en JOHANNES UITENBOGAART, predikant te 's *Gravenhage*. Deze, een rapport, dat te *Leyden* geteekend was den 6 van herfstmaand deszelfden jaars 1595, uitgebragt hebbende, verklaarden daarin, dat de gevoelens des beschuldigden predikants van de nederlandsche geloofsbelijdenis en den Heidelbergschen katechismus, ja van de belijdenissen aller overige hervormde kerken afweken, en niet zonder groote ergernis in Gods kerke geleerd konden worden. En nu werd KORNELIS WIGGERTSZ door de staten van Holland en Westvriesland *verlaten ende ontslagen van zijnen kerkendienst binnen Hoorn*, nogtans niet zonder pensioen. Hij konde zich, volgens de omtrent hem genomene resolutie, naar Vriesland, zijn' geboortegrond, begeven, en de staten zouden hem aldaar twee of drie jaren lang een behoorlijk onderhoud doen genieten, vertrouwende, dat hij intusschen zich met de kerk mogt verzoenen. De resolutie der staten was genomen den 27 van hooimaand des jaars 1596, en wordt ook gevonden in de *Geschiedenis der remonstranten*, uitgekomen bij KOK, te *Amsterdam*; I bl. 20. Den raad der staten, om zich naar *Vriesland* te begeven, volgde nogtans WIGGERTSZ niet op. Hij bleef wonen te *Hoorn*, geacht bij de regering der stad, die hem niet stoorde in het stille waarnemen van zijn predikwerk voor een aantal, in een bijzonder huis vergaderde, leden der gemeente, zoo dat ook waarschijnlijk wel voor zijn onderhoud zal gezorgd zijn geworden tot zijnen dood toe. Hij overleed te *Hoorn* in het jaar

1624

1624. Als lid van de hervormde gemeente werd hij reeds in het jaar 1598 afgesneden door de synode, die te *Edam* gehouden werd. Zie derzelver *handelingen* art. 18.

Dan welke waren nu wel de bijzondere gevoelens, waarin WIGGERTS afweek van de gezonde leer der hervormde kerk? Op last der synode te *Haarlem*, in het jaar 1594 gehouden, hadden PETRUS PLANCIUS en PIETER KORNELISZ, predikanten te *Amsterdam* en *Alkmaar*, uit de geschriften van WIGGERTS die wangevoelens gebragt tot de volgende punten, namelijk nopens het *beeld van God in den eersten mensch*, *Gods voorzienigheid*, *de erfzonde*, *de zedelijke herstelling van den mensch*, *de uitwendige roeping*, *den vrijen wil*, *de goede werken en de volharding in dezelve*. Men vindt deze punten, volgens het gevoelen van WIGGERTSZ aangaande dezelve, uitvoerig ontwikkeld aan het einde der handelingen van de laatstgemelde noordhollandsche synode. Hier had men ook wel 's mans bijzondere gevoelens over de *verkiezing* bijgevoegd. Doch welke die ook mogen geweest zijn, allerduidelijkst blijkt het, dat WIGGERTS geheel en al niet veroordeeld is wegens *zwingliaansche* of *bullingeriaansche* gevoelens betrekkelijk de leer der *verkiezing*. Het was daar zoo verre van af, dat men 's mans beide ambtgenooten te *Hoorn*, KLEMENT MAARTENSZ en KORNELIS MEINDERTSZ SPRUYT, die er in de synode, te *Hoorn* gehouden in het jaar 1596, openlijk voor uitkwamen, dat zij de *zwingliaansche* of *bullingeriaansche* gevoelens omhelsden, in hunne bedieningen niet alleen liet, maar hen zelfs tegen de woelingen van heet gebakerde kalvinisten beschermde Zie BRANDTS *Hist. der reform.* I bl. 793 en 794, ook de aangehaalde *Geschiedenis der remonstranten*; I bl. 21; en inzonderheid de handelingen der gemelde synode; art. 48. Ook beide die predikanten, de ambtgenooten van WIGGERTS te *Hoorn*, wettigden in de synode openlijk het vonnis, tegen hem uitgesproken. Zie de *handelingen* derzelfde synode; art. 49. Welk een ijverende verdediger van het zwinglische gevoelen, omtrent de leer der voorverordening, KLEMENT MAARTENSZ, als een echt leer-

ling

ling van den beroemden Emdenschen theologant A. R. HARDENBERG, was, had hij getoond door de uitgave van een geschrift over dat onderwerp, waarvan wij met een woord melding vinden gemaakt in BENTHEMS *Holl. kirch und schulen staat*; bl. 628, doch hetwelk voor het overige ons onbekend is.

Te *Medenblik* was bij de hervormde gemeente te dien tijde predikant TAKO SIBRANDS, welken wij reeds uit de geschiedenis der kerkhervorming van *Utrecht* hebben leeren kennen, als een' ijverigen voorstander der gevoelens van DUIFHUIS of liever van BULLINGER en MELANCHTHON, welke beide hij volgde, even als DUIFHUIS hen gevolgd was. Te *Utrecht* als predikant bij de st. Jakobsgezinden ten jare 1586 zijne bediening nedergelegd hebbende, woonde hij sedert dien tijd drie jaren lang te *Alkmaar*. Vandaar werd hij door den magistraat van *Medenblik* bij de hervormde gemeente aldaar beroepen. Hij kwam er in den dienst ten jare 1589, maar geraakte aldaar, staande den handel met WIGGERTSZ, even als deze, bij sommige warmhoofdige kerkelijken, van welke de voornaamste geweest schijnt te zijn PETRUS PLANCIUS, predikant te *Amsterdam*, onder verdenking van onregtzinnigheid in de leer. Eerst werden tegen hem beschuldigingen ingebragt bij de noordhollandsche synode, en daarna bij de staten van Holland en Westvriesland, die de beslissing der zaak toevertrouwden aan JEREMIAS BASTINGIUS en JOHANNES UITENBOGAART. En ook dit goede oogmerk werd, hoewel niet zonder moeite, bereikt; de zaak werd eindelijk beslist. SIBRANDS legde in de synode, te *Alkmaar* gehouden ten jare 1599, eene schriftelijke verklaring af, waarin hij zich dus uitdrukte, „ dat hij tot bewijs syns continuelen eenparigen gevoelens in de salighmakende leer den catechismus en de nederlandsche confessie approbeerde en aannam.'' Zie de *handelingen* dier synode; art. 15. *Mondelijk* had hij in de onderhandelingen met de synode meer, dan eens, zoodanig eene verklaring gedaan; maar daarmede had men zich niet tevreden gehouden. Men had den man bij voortduur van onzuiverheid in de

leer

leer beschuldigd, en op de synode, die ten jare 1597, in Enkhuizen gehouden werd, voorgenomen hem van den predikdienst te ontzetten. Zie de handelingen dier synode; art. 52—56. Doch dit werd door den invloed der politieke kommissarissen, jonkheer WILLEM VAN ZUYLEN VAN NIEVELT en KORNELIS KORNELISSEN, dadelijk verhinderd, en wel alleen omdat men, naar het oordeel dier heeren, SIBRANDS van hetgene hem was aangetegen, *niet wettelyck overtuight hadde*. Men zie de *handelingen* dier synode; art. 37. Een der voornaamste gronden, waarop 's mans tegenstanders hem den voet dwars zetteden, was, dat hij te *Utrecht* predikant was geweest in de gemeente der st. Jakobsgezinden. Dit is ons gebleken uit het negende artikel van de handelingen der buitengewone synode, welke te *Alkmaar* den 20 van wijnmaand des jaars 1598 geheel en alleen over 's mans zaak gehouden is. Neemt men dit in aanmerking, zoo laat het zich zien, dat in SIBRANDS tijd op verre of na nog niet alle hervormde predikanten van Noordholland, in hunne gevoelens strenge kalvinisten, maar integendeel zeer velen onder hen zwinglianen, ten minste derzelver aanhang zeer toegedaan zijn geweest. Immers men trede met SIBRANDS eens negen jaren terug. BRANDT verhaalt in zijne *Hist. der reform.* I bl. 765, dat SIBRANDS toen door de klassis van *Alkmaar*, die hem toch voor eenen zwingliaan of melanchthoniaan erkende, als predikant aan de regering van *Medenblik* zeer was aanbevolen, en deze ten jare 1589 hem daarop beroepen had. Dit verhaal zal welligt van sommigen in twijfel worden getrokken. Doch hetzelve is volkomen echt, uitwijzens de aanmerking, welke daaromtrent gemaakt werd door de staten van Holland, en geboekt is in de handelingen der noordhollandsche synode, te *Amsterdam* gehouden, in het jaar 1596, art. 5.

Uit de historische berigten nopens al deze godgeleerden ziet men, dat zij wel oorspronkelijk tot de zwingliaansche partij behoorden, doch in alles hun eigen licht volgden, en daardoor soms van het spoor der waarheid afweken, als andersdenkende, of slechts schenen aftewijken. Geen wonder dus,

dat vele nederlandsche hervormde kerkelijken hen niet verdragen konden.

Bl. 164. (183) Deze aanmerking wordt bevestigd door het eene en andere, hetwelk wij in de naastvorige aanteekening verhaald hebben, altoos met betrekking tot de predikanten van Holland. De gezindheid echter, die, ten aanzien van de leer der verkiezing, CALVIN volgde, wachtte zich wel de hierin andersdenkenden dadelijk van onregtzinnigheid te beschuldigen. Zij verdroeg hen, indien er geene andere gevoelens bijkwamen, welke zij meende te moeten verwerpen. De oordeelkundige H. L. BENTHEM, die, in zijn werk, *Holl. kirch und schulenstaat;* bl. 626, 630, met ons de geschiedenis der leerbegrippen van de nederlandsche hervormde godsdienstleeraars in de zestiende eeuw uit hetzelfde oogpunt beschouwt, voegt bij zijne historische aanmerkingen hierover wel uitdrukkelijk het volgende: ,, Niemand betwistte ,, den anderen zijn gevoelen, niemand droeg den anderen ,, daarover vijandschap toe. Men bekommerde er zich niet ,, over, of de een dit, of zulk een gevoelen omhelsde. De ,, verschillenddenkenden werden zonder onderscheid tot open- ,, bare kerkelijke ambten bevorderd.'' Ook, nadat wij onze gedachten hierover in den tekst hadden ter nedergesteld zagen wij met genoegen, dat onze geliefde vriend H. MUNTINGHE, in zijne onlangs uitgekomene *Historia religionis christianae*, p. 330, over de gesteldheid der hervormde kerk in Nederland, van hare stichting af tot aan het einde der zestiende eeuw, als uit *zwinglianen* en *kalvinisten* bestaande, waarvan de laatste den eersten allengs boven het hoofd groeiden, volkomen zoo denkt, als wij denken, en onze gedachten hebben opgegeven. Ook vindt men voor het overige deze onze gedachten goed ontwikkeld, in het voortreffelijke werk van P. E. JABLONSKI *Institut. hist. christianae*, sec. XVII: sect XI § 1 et 2. Men zie ook de *Kerkelijke geschiedenis*, door J. H. S. FORMEY, II bl. 379—381 (eerste uitgave) welk werk grootstendeels eene vertaling is van de *Institut. hist.* van JABLONSKI.

Bl. 165. (184) In het jaar 1605 werd er op de zuidholland-

sche

sche synode te *Dordrecht* een bezwaar ingeleverd over de gevoelens van ARMINIUS, als strijdig zijnde met de leer der hervormde kerk. Ten gevolge daarvan had er den 10 van oogstmaand diens jaars eene onderhandeling plaats tusschen GOMARUS en LUKAS TRELCATIUS, beide hoogleeraaren der godgeleerheid te *Leyden*, ter eene, en ARMINIUS nevens JOHANNES CUCHLINUS, regent van het statenkollegie te *Leyden*, ter andere zijde, met oogmerk, om, konde het zijn, het verschil te vereffenen. Ook gaf de uitslag dier onderhandeling den vredelievenden goede hoop op zulk een gewenscht vereffenen. De onderhandelaars verklaarden bij geschrifte, dat, indien hun oordeel hen niet misleidde, er, betrekkelijk tot de *fondamenten der leer*, tusschen hen geene oneensgezindheid was. Zie het *Onpartijdigh Chronyxken der voornaamste nederlandsche geschiedenissen*, achter het *Kort verhaal van de reformatie*, door G. BRANDT, derde uitgave, bl, 10. Naar het schijnt, schaamde men zich toen nog elkanderen over eene onderscheidene denkwijze, betrekkelijk de gemelde leerpunten, te veroordeelen.

Dusdanig was het begin van den openbaren twist tusschen ARMINIUS en GOMARUS; een begin, gelijk men ziet, dat toen nog zoo zeer geene erge gevolgen deed vreezen. Hier kwam ook bij, dat het getal der genen, die aan de zijde van ARMINIUS stonden, schoon wel de meerderheid niet uitmakende, echter vrij aanzienlijk was, hetgene toch een spoedig uitbarsten van het smeulend twistvuur voorkwam. Erg genoeg was het, dat dit vuur van tijd tot tijd aangloeide, en, van onderscheidene kanten aangeblazen wordende, eindelijk in vollen brand sloeg.

Bl. 165. (185) Den 14 van bloeimaand des jaars 1608 verklaarde reeds GOMARUS, na een gesprek met ARMINIUS gehouden te hebben, dat het verschil tusschen dezen en hem zoo groot was, dat hij met deszelfs gevoelen niet voor het oordeel van God zoude durven verschijnen. Zie UITENBOGAARTS K. *Hist.* bl. 437, en het *Onpartydigh Chronyxken*; bl. 14. Nu week aan beide zijden geheel de broederlijke verdraagzaamheid. Het jaar 1608 liep met wrokkend

morren der verschilhebbenden tegen elkaâr ten einde. Men twistte, men keef en streed, men verketterde en veroordeelde; en na den aanvang van het jaar 1609 was straks de nederlandsche hervormde kerk in volle beweging en opstand.

Bl. 166 (186) Zie de *Levensbeschrijving van eenige voorname meest nederlandsche mannen;* I bl. 167.

Bl. 167. (187) Men leze den brief van DU MOLIN aan JOHANNES UITENBOGAART, in de *Brieven van verscheidene vermaarde en geleerde mannen dezer eeuw*, uitgekomen te *Amsterdam* bij JAN RIEUWERTSZ, in het jaar 1662; I bl. 61. Deze *Brieven* zijn voor de geschiedenis, welke wij hier behandelen, zeer belangrijk. Derzelver uitgave hebben wij te danken aan ENGELBERTUS VAN ENGELEN, predikant bij de remonstranten te *Arnhem.*

De leer der voorverordening was wel het eerste punt, dat in aanmerking kwam. Eigenlijk gezegd was de onderscheidene denkwijze over die leer voor en even na het jaar 1586 zoo zeer niet door opzettelijk daartoe ingerigte strijdschriften gestoord geworden. Maar naar mate men die leer meer en meer met een spitsvindig oog beschouwde, begon men elkanderen misbegrippen te verwijten, en geraakten alzoo de harten tegen elkanderen in ijver en drift. Ook door dien weg onderscheidden zich, als in hunne meening alleen regtzinnigen, de kalvinisten niet slechts van de zwinglianen, maar zelfs van elkanderen. De kalvinisten verdeelden zich in twee gezindheden; en dit heeft wel de meeste aanleiding gegeven, dat de strenge kalvinisten, de meer redelijk denkende kalvinisten niet kunnende verdragen, de zwinglianen nog veel minder konden dulden, en toen tegen deze den uitval waagden, welke de gansche hervormde kerk in oproer bragt. De gang, welken deze zaak eindelijk kreeg, kwam hierop uit. In het jaar 1589 gaven twee hervormde predikanten van *Delft*, met name ARNOLDUS CORNELII VAN DER LINDEN en REINIER DONTECLOCK, een geschrift in het licht, dat den titel droeg van *Responsio ad argumenta quaedam* BEZAE *et* CALVINI *ex tractatu de praedestinatione in cap.* IX *ad Romanos.* In dit geschrift werden de be-

begrippen van CALVIN en BEZA nopens de voorverordening met goede redenen wederlegd, en de bewijzen dier beide kerkhervormers met kracht van tegenspraak ontzenuwd. Het gevoelen van CALVIN en BEZA kwam hierop neder: „ God „ hadde voor de grondlegging der wereld, naar zijn wijs „ welbehagen, sommige menschen uitverkoren tot het genot „ eener eeuwige zaligheid, al de overige menschen daar- „ entegen verworpen, hen overlatende aan een wis verderf, „ ten einde door deze menschen, zoo wel door de verwor- „ pene, als door de uitverkorene, Zijne deugden mogten „ verheerlijkt worden. Dit *besluit* der verkiezing en ver- „ werping hadde God genomen, voordat Hij nog *besloten* „ hadde eene wereld te scheppen, en daarin menschen te „ plaatsen, naar zijn beeld gevormd, maar die te laten val- „ len in de zonde. Het *laatstgemelde besluit* hadde God dus „ genomen, ten einde Hij het *eerstgemelde* mogt uitvoeren „ ter verheerlijking van Zijne deugden." De verdedigers van dit gevoelen staan in de geschiedenis der leerstellige godgeleerdheid bekend onder den niet oneigenaardigen naam van *bovenvaldrijvers*. In de scholen worden zij genoemd *supralapsarii*. Het gemelde werk, waarin aan dit gevoelen door de twee Delftsche predikanten zijne kracht werd benomen, verwekte bij de strenge kalvinisten niet weinig opziens en opspraak Inzonderheid trok dit werk tot zich de aandacht van MARTINUS LYDIUS, hoogleeraar der theologie te *Franeker*. Deze oordeelde, dat het gevoelen, in hetzelve bestreden, hoe eerder zoo liever openlijk behoorde gehandhaafd te worden. En wie dacht hij, dat daar wel de meeste bekwaamheid toe had? Geen ander, dan JACOBUS ARMINIUS, toen pas predikant geworden te *Amsterdam*. Deze was een leerling van BEZA; en zoude dus wel gaarne de verdediging van zijns meesters gevoelen op zich nemen, en de Delftsche predikanten met wel gebruikte wapenen uit het veld drijven! Het gevoelen der Delftsche predikanten kwam hierop neder. „ God hadde, volgens zijn wijs welbehagen, „ eerst besloten eene wereld, en daarna besloten men- „ schen te scheppen, naar zijn beeld, en derzelver val

 „ toe-

„ toetelaten, en vervolgens, bij een onveranderlijk besluit, uit „ de gevallene menschen eenige verkoren tot het genot eener „ eeuwige zaligheid, en al de overige menschen willen over- „ laten aan een wis verderf." Dit gevoelen, dat den naam mag dragen van *benedenvaldrijvend*, of, zoo als het in de scholen heet, *sententia infralapsariorum*, te wederleggen, oordeelde LYDIUS, dat voor ARMINIUS, die het tegenovergestelde gevoelen uit de lessen van BEZA zoo wel kende, zeer gemakkelijk zoude zijn. Hij stelde dit aan ARMINIUS voor en wekte hem op, om zijne krachten daaraan te beproeven. En inderdaad ARMINIUS liet zich er toe bewegen. Hij aanvaardde den arbeid, hem door LYDIUS opgedragen; hij las en herlas het geschrift van V. D. LINDEN en DONTECLOCK; hij zocht naar tegenredenen, maar vond die niet. Het was daar zoo verre van, dat hij weldra den beiden schrijveren moest bijvallen en BEZA afvallen. Alzoo werd hij er van overtuigd, dat de leer, waarin hij de dwaling meende te zullen vinden, niets dan waarheid behelsde. Een' tijd lang bleef hij daarvan overtuigd Maar nu eenmaal aan het doordenken van dit leerstuk gewoon geworden, bespiegelde hij hetzelve van lieverlede met een meer naauwkeurig oog, en, in het voortgaan op den weg des onderzoeks, verliet hij ook eindelijk het spoor, door de Delftsche predikanten ingeslagen en hem aangewezen. Hij vond een ander spoor. Naar zijn begrip „ had God van eeuwigheid „ besloten, om uit het gevallene menschelijk geslacht zalig „ te maken allen, die aan zijne opwekkende genade door „ waarachtig geloof en ongeveinde godzaligheid gehoor ga- „ ven, of alleen geloovigen en godzaligen." Overeenkomstig met dit eenvoudig begrip leerde hij vervolgens, dat PAULUS in het negende hoofdstuk van den brief aan de Romeinen geheel niet gedacht had aan eene zoogenoemde volstrekte voorverordening, gelijk BEZA meende, maar slechts zijn betoog van de leer der regtvaardiging uit het geloof vervolgde, waarover hij in de voorgaande hoofdstukken gehandeld had, en nu hetzelve tegen eenige bedenkingen der Joden nader staafde. ARMININS hield dit zijn gevoelen niet ver-

bor-

borgen, maar ontwikkelde hetzelve openlijk, van den predikstoel. Dit gaf aanleiding, dat vele predikanten eerst te *Amsterdam*, daarna elders, tegen ARMINIUS zich hooren lieten, als ware hij afgeweken van de zuivere leer der hervormde kerk. Na het overlijden van den beroemden FRANCISCUS JUNIUS hield dat echter de bezorgers der hoogeschool van *Leyden* ten jare 1603 niet terug, om in deszelfs plaatse ARMINIUS aantestellen. GOMARUS, een' kloeken verdediger der gevoelens van CALVIN en BEZA, was dit een scherpe doorn in het vleesch. Door den invloed van dezen werd ARMINIUS in de noodzakelijkheid gebragt, om zich over de leer in verschil te verklaren. Hij deed dit, betuigende, dat hij de leer der hervormde kerk, zoo als zij gevonden werd in de nederlandsche geloofsbelijdenis en in den Heidelbergschen katechismus niet wilde tegenspreken, maar in de uitlegging van bijbelplaatsen, daartoe betrekkelijk; zijne vrijheid wilde behouden, en aan geen menschelijk gezag wilde gebonden zijn. GOMARUS zelf moest zich daarmede te vrede houden, en ARMINIUS nevens hem den akademischen leerstoel te *Leyden* zien beklimmen. Dan al ras bleek het, dat ARMINIUS verscheidene bijbelplaatsen anders uitlegde, dan GOMARUS. De ijver van dezen werd daardoor tegen genen ontvonkt. Er rees onder de studerende jongelingen verdeeldheid en tweespalt. En GOMARUS schroomde niet, openlijk van den akademischen leerstoel zijnen nieuwen ambtgenoot voor een' bestrijder van de leer der hervormde kerk te verklaren. Dusdanig waren de gevolgen der uitgave van het bovengemelde werk der Delftsche predikanten, *Responsio cet.* Zie BENTHEMS *Holl. kirch und schulen staat;* bl. 631. VRIEMOETS *Athenae fris.* p 24. BRANDTS *Hist. der ref.* II bl. 95, 198, TRIGLANDS K. *Geschied.* III bl 220, UITENBOGAARTS K. H. bl. 313, inzonderheid de *Memorabilia ecclesiastica*, auctore AND. CAROLO ABBATE, I p. 209.

Bl. 170 (188) ZWINGLI was zeer ingenomen *tegen* al wat naar partijzucht zweemde, maar ingenomen *met* eene eenvoudige, ombewimpelde, voorstelling der zaligende waarheden, door wien zij ook geschiedde. Eenvoudig waren zijne

eigene gevoelens, omtrent die waarheden, ontdaan geheel van menschelijke bijbegrippen, en geheel bijbelmatig. Hoe eenvoudig waren, bij voorbeeld, zijne gedachten, omtrent het heilig avondmaal! Eenvoudig moesten dus zijne gedachten ook zijn omtrent de leer der voorverordening, en de leer der voldoening. Liever wilde hij bij den wortel van den boom beneden blijven staan, dan in denzelven naar boven klimmen, het gevaar kennende van nedervallen, en zich kwetsen. Trouwens hij, wiens zacht menschlievend oordeel over het eindelijk lot van deugdzaamlevende heidenen bekend is, kon, wanneer hij van de leer der voorbeschikking en der voldoening sprak, geene harde gevoelens voeden, geene harde uitdrukkingen gebruiken. Vergelijk des geleerden MEDERS *Openlijke kerkleer der evangelisch gereformeerde gemeente;* I bl. 53, 59. Verscheidene plaatsen, uit de schriften van ZWINGLI bijeengebragt, die ons doen zien, met welke eene behoedzaamheid de groote hervormer over de leer der voldoening gedacht heeft, worden ook in dat zelfde werk van MEDER gevonden II d. II st. bl. 223, 224, waarmede de plaatsen kunnen worden vergeleken, door ons den lezer medegedeeld in de aanteekeningen op het I d. van dit ons werk; bl. 145. Wijders kan het aldaar uit eene aangehaalde plaats, betrekkelijk tot de leer der voorbeschikking mede blijken, hoezeer ZWINGLI, gelijk wij in den tekst hebben aangemerkt, wel buiten alle verschil blijven wilde, maar, zoo volgens zijn liefderijk karakter, als volgens zijne gevoelens, welke hij niet geheel verbergen mogt, dat niet konde doen.

Bl. 170. (189) Zie BRANDTS *Hist. der reform.* I bl. 89, 99.

Bl. 170. (190) Vergelijk de *Brieven van verscheidene vermaarde mannen*, uitg. bij RIEUWERTSZ; II bl. 411, 412.

Bl. 170. (191) Verg. de aangeh. *Brieven* enz. II bl. 444, 445.

Bl. 171. (192) In zijnen katechismus schijnt URSINUS de zijde van CALVIN gehouden te hebben, ten aanzien der leer van 's menschen wil en magt in de bevordering van zijne zaligheid. Doch met opzigt tot de leer der verkiezing en vol-

voldoening nadert hij weder meer ERASMUS, ZWINGLI en MELANCHTHON. Van de verkiezing en verwerping maakt hij nergens gewag. Immers in de antwoorden op de twee en vier en vijftigste vragen is het denkbeeld van *verkiezing*, gelijk elk deskundige weet, geheel iets anders. En met betrekking tot de leer der voldoening drukt hij zich, in het antwoord op de zeven en dertigste vraag, geheel naar de zwingliaansche wijze van denken uit. Men vergelijke de *Explicationes catechet.* van URSINUS; P. II p. 13, waar men leest; *Praestita satisfactione omnes debent servari? Scilicet amplectentes et non petulanter abiicientes satisfactionem oblatam. Non enim sufficit a* CHRISTO *satisfactum esse; sed requiritur applicatio satisfactione per fidem, quae non sit in omnibus, sed in solis electis credentibus.* In het laatste gedeelte van deze uitspraak ziet men ook, hoe na het gevoelen van URSINUS aan dat van ZWINGLI over de leer der verkiezing grensde. Waarom anders voegt hij achter het woord *electis* het woord *credentibus?*

Bl. 172. (193) Vide GROTII *Parallelon rerumpublicarum*, ab ampliss. JOH. MEERMAN edit. III p. 90 et 135. Met regt mogt derhalve SCHOOCK in zijn werk, *de bonis ecclesiasticis;* p. 514, 515 schrijven. *Perhibent quidem multi, rerum nostrarum imperitissimi, e Germania, Gallia et Anglia huc lucem primitus illatam, quod quamvis non negaverim respectu ulterioris ac distinctioris illuminationis, neutiquam tamen concesserim, si ratio habeatur primae annunciationis Euangelicae.* In de provincie van Holland, merkt SCHOOCK aan, dat voor het jaar 1517 reeds vele verstandigen niet meer roomsch, maar onroomsch en hervormd waren, en van toen aan hunnen ijver voor de verdediging der erkende waarheid aan den dag legden. Zie 's mans a. w. p. 476.

Bl. 172. (194) BULLINGERUS wordt van MELCHIOR ADAM, in deszelfs leven, p. 506 genoemd, na ZWINGLI en OECOLAMPADIUS, de grootste godgeleerde van Zwitserland, en geroemd als een scherpzinnige verdediger van de zwitsersche geloofsbelijdenis. WEISMANN noemt hem in zijne *Introductio*

in memorabilia ecclesiastica historiae sacrae; I p. 1591, met nadruk eeren verdediger der leer van ZWINGLI. Onuitsprekelijk groot is het nut geweest, dat hij, ook hier te lande, gesticht heeft door zijn *Huisboek*, waarvan wij melding hebben gemaakt in het eerste deel van dit ons werk; bl. 428, 429. Vandaar is het, dat dit boek in de vroegste handelingen der provinciale synoden niet zelden ten sterkste aangeprezen, en in latere tijden nog zoo zeer hooggeschat werd van HUGO DE GROOT in eene redevoering, voor de vroedschap der stad *Amsterdam* gehouden; waarvan wij nader in het vervolg gewagen zullen. Zie intusschen BRANDTS *Hist. der reform.* II bl. 352. De overige in den tekst vermelde schriften hebben wij voor een groot deel doen kennen in dit ons werk, ter aangehaalde plaatse, en in de aanteekeningen (405) en (406).

Bl. 173. (195) Deze brief wordt gevonden in de *Præstant. et eruditorum virorum Epist.* p. 497—504 en onder de *Brieven van verscheidene vermaarde mannen*, uitgekomen bij RIEUWERTSZ; bl. 64—92. De plaatsen, uit denzelven in den tekst aangehaald, zie men in het eerste werk, p. 499 en in het andere I bl. 71, 72.

Bl. 174. (196) Zoo algemeen was de zwinglisch-melanchthoniaansche denkwijze in Zuidholland ten jare 1573, dat JAN YSBRANDSZ, predikant te *Rotterdam*, van de leer der voorverordening, naar het gevoelen van CALVIN, *hoorende spreken*, dezelve dadelijk wederlegde. Zie UITENBOGAARTS *Kerkel hist.* bl. 48, en BRANDTS *Hist der ref.* I bl. 550. Van de eerste godgeleerden en predikanten in Westvriesland of Noordholland mogen wij hetzelfde aanmerken. De meeste predikanten aldaar waren of vriezen, welke wij zien zullen, dat zoo niet alle, dan zeker voor het grootste deel Zwinglianen of Bullingerianen waren, of zoodanigen, die, zoo lang het schrikbewind van ALVA hier te lande geduurd had, zich in Oostvriesland hadden opgehouden. En aldaar weet men, dat te dien tijde de meeste godgeleerden en predikanten de leer van ZWINGLI verdedigden en verkondigden. Wij hebben dat in het eerste deel van dit ons werk,

bl.

bl. 433 en (410) aangetoond, en zullen hetzelve straks nog nader aantoonen. Eindelijk van de godgeleerden en predikanten in de provincie van *Utrecht* zal men dit ook niet geheel betwijfelen willen, na de geschiedenis van de oprigting der hervormde kerk aldaar gelezen te hebben, hiervoor bl. 66—76. Men zie voorts het werkje van P. HEYLIN, hofkapellaan van KAREL den eersten, koning van *Grootbrittannië*, *Historie van de vijf artikelen* (der remonstranten) vertaald door G. BRANDT, den jongen; bl. 69; waar men vindt aangeteekend, dat in die provincie de predikanten, over het algemeen beschouwd, der partij van ZWINGLI of BULLINGER waren toegedaan.

Bl. 174. (197) Zoo *algemeen* ja was, in Holland, de zwinglisch godsdienstige denkwijze, ten jare 1575, dat, bij de oprigting der akademie van *Leyden*, zelfs THEODORUS BEZA, toen het hoofd der strenge kalvinisten op den leerstoel te *Geneve*, tot eenen der eerste hoogleeraren in de godgeleerdheid aldaar ten sterkste aanbeval JOHAN HOLMAN, dien wij in den tekst, bl. 165, reeds genoemd hebben, als voor de hervormde kerk van Holland den geschiksten. En hoedanig een was deze HOLMAN? een zoo ijverige voorstander van het zwinglische stelsel, als BEZA was van dat van CALVIN. Zie BRANDTS *Hist. der reformatie;* I bl. 558, de *Institutiones hist. christ.* van JABLONSKI; T. II. seculo XVII sect. XII § I en FORMEY'S *kerkelijke hist.* II bl. 380. Hoedanig was toen dus de gesteldheid der hervormde kerk van Nederland? heerschten er de gevoelens van CALVIN of van ZWINGLI? Antwoord op deze vraag te geven zal wel niet noodig zijn. Opmerkelijk zijn de woorden van den Delftschen predikant REINIER DONTEKLOCK, welken wij als een gematigden kalvinist reeds hebben leeren kennen, in zijn antwoord op zeker schrift van den Leydschen predikant J. A. CORVINUS, eenen vriend van ARMINIUS, waarin deze ten jare 1609 de twisten le partijen tot vrede vermaande. „ Voor de komst van ARMINIUS, te *Leyden*," schrijft DONTECLOCK, „ is onder de professoren der theologie verscheidenheid der gevoelens geweest over het punt der predes-

„ ti-

„ tinatie, zonder dat daardoor eenige twist ontstond, naar-„ dien zij elkanderen daarin leden. Ook het gevoelen hier-„ in is altijd vrij geweest onder de predikanten, zonder „ dat daardoor der kerke eenige zwarigheid overkwam, naar-„ dien het niet werd gehouden voor de leer der kerk, „ maar voor een *partikulier* gevoelen, daar niemand aan „ gebonden was." Voor zulk een *partikulier* gevoelen, waaraan niemand gebonden was, veel minder nog de geheele hervormde kerk van Nederland, hield DONTECLOCK toen ook het gevoelen van GOMARUS, die een zeer strenge bovenvaldrijver was. Zie BRANDTS a. w. II bl. 95. En deze zelfde REINIER DONTECLOCK was, hoe gematigd ook van denkwijze, gelijk wij gezien hebben, buiten zijne schuld de veroorzaker geweest van het zware verschil, dat tusschen GOMARUS en ARMINIUS oprees, en de gansche hervormde kerk van Nederland in twee deelen scheurde. Hij zelf bleef die hij was, staande tusschen GOMARUS en ARMINIUS, tegen dezen echter meer ingenomen dan tegen gehen, omdat hij, eerst door hem te regt gebragt, hem naderhand verlaten had.

Bl. 174. (198) Zie het werk *Oorsprong en voortgang der nederlandsche verschillen*, geschreven door UITENBOGAART; bl. 19 en BRANDTS a. w. II bl. 68; gelijk ook de *Historie der remonstranten, door* J. REGENBOOG; I bl. 30 en 31, inzonderheid de aanteekening.

Bl. 175. (199) Van *Gelderland* en *Overijssel* wordt zulks niet onduidelijk gemeld in eenen brief van V. VAN AYTA aan HOPPERS, gelijk in eene onzer volgende aanteekeningen (214) zal worden aangetoond.

Ter opheldering zoo wel als ter staving van het in den tekst aangemerkte, willen wij hier de moeite nemen het volgende overteschrijven uit een werk, van hetwelk de vervaardiger, naar het ons voorkomt, de zaak zeer juist beoordeeld heeft. „ Men had hier (te lande) geene groote man-„ nen van naam, geen LUTHER, ZWINGLI of CALVIN, die „ het werk (der hervorming) hadden ter hand geslagen. „ Maar de schriften van den gematigden, verstandigen, en

„ ge-

„ geleerden ERASMUS, dien grooten Rotterdammer, en het „ gezond verstand, van de gewetensheerschappij, ongerijmdheden en bijgeloovigheden der roomsche kerk afkeerig, „ hadden hier (te lande) de eerste beginselen der hervorming, door de kennis der heilige schriften, doen uitspruiten. Vervolgens hadden de schriften der buitenlandsche „ hervormers, met name die van MELANCHTHON en van BULLINGERUS, wiens *huisboek* in veler handen was, en nog „ meer het woeden der vervolgingen dezelve doen toenemen en aangroeijen. Het gevolg daarvan was, dat de gevoelens der gereformeerden of hervormden hier vrijer waren, en minder bepaald, dan daar de gemelde groote en „ geleerde mannen de hervorming leerden of geleerd hadden, en in alles voorgaande, gelijk het gaat, ook stipter „ gevolgd werden, uit hoofde der achting en het daarop „ gegronde gezag, dat zij zich verkregen hadden. De heilige schrift was hier de eenige regel, dien men volgde; „ en wegens derzelver meening volgde ieder zijn eigen oordeel, terwijl allen eenparig het gezag en de ongerijmdheden, doch inzonderheid ook den dwang en de wreedheid der roomsche kerk verwierpen. Volgens deze beginselen was het, dat men hier te lande, ik meene bijzonderlijk in Holland, het sticht van Utrecht, Gelderland „ en Overijssel, gewesten, meer naar den kant van Duitschland grenzende, wegens den hervormden godsdienst dacht. „ En in dit begrip bleef ook de hooge overheid hier te „ lande steeds bestendig, als overeenkomstig met de christelijke vrijheid en de waarachtige en zuivere gronden, „ waarop de gansche hervorming, zelfs door de gemelde „ groote mannen, gebouwd was." Het hier afgeschrevene is ontleend uit de *Historie der remonstranten*, door J. REGENBOOG; I bl. 20 en 21. Men moge er mede vergelijken BRANDTS *Hist. der reform.* I bl. 550, 551; waar men ook al hetgene tot de beginsels der hervorming der kerke hier te lande betrekkelijk is, overeenkomstig met de historische waarheid vindt opgegeven.

Bl. 175. (200) Genoegzaam blijkt zulks reeds uit den titel

van het meergemelde werk des heeren MEDER, hetwelk voor eenige jaren is in het licht gekomen, *Openlijke kerkleer der Evangelisch gereformeerde gemeente in Emden en Oostvriesland, — overeenkomstig den geest der zwingliaansche kerkhervorming.*

Bl. 176 (201) Ten jare 1530 waren er in de provincie van *Groningen* vele onroomschen, die tegen den haat der roomsche geestelijkheid gedekt werden door KAREL VAN GELDER, die toen aldaar stadhouder was geworden. Deze werd, uit dien hoofde, door de monniken veracht, als een afvallige van het geloof der vaderen, en wel tot dat van den zwitserschen kerkhervormer ZWINGLI. Zie het *Gedenkboek van Stad en Lande*, door BRUCHERUS; bl. 246. Men vergelijke desselfden schrijvers, dezer dagen uitgekomene, *Geschiedenis van de opkomst der kerkhervorming in de provincie Groningen;* bl. 80 en 81. En dit, meenen wij, kan zeer wel ten bewijze strekken, dat de hervormden in Groningerland te dien tijde de gevoelens van ZWINGLI omhelsd hebben.

Bl. 176. (202) Zie TE WATERS *Verhaal der reformatie van Zeeland;* bl. 15.

Bl. 176. (203) Zie het *Gedenkboek van st. en lande*, door BRUCHERUS; bl. 249. En uit het andere a. werk van BRUCHERUS, bl. 152, 153, kan men genoegzaam opmaken, dat nog ongeveer het jaar 1560, de hervormden te *Groningen* aankleven waren van ZWINGLI en van de zurigsche geloofsbelijdenis. Zelfs de pastoor van de hoofdkerk der stad, STEPHANUS SYLVIUS, predikte sedert het jaar 1560 tot het jaar 1567 *die* belijdenis voor het volk, zonder ooit de mis te bedienen.

Bl. 177. (204) Zie dit ons werk; I bl. 200 en (147).

Bl. 177. (205) SIBRANDUS LEO, een roomschgezind geleerde, die priester was te *Menaldum*, in Vriesland, drukt zich, in zijn m. a. geschrift, *Vitae et res gestae abbatum in Lidlum*, de geschiedenis verhalende, van de verandering in den openbaren godsdienst, die in het jaar 1566 te *Leeuwaarden* heeft plaats gehad, dus uit: *anno Domini* 1566 *pri-*

pridie natalis Divae virginis fit religionis veteris mutatio. Civium plerique fortunae lautioris, vocatis ad urbem concionatoribus Zwinglianis ANTHONIO et MARTINO *apostatis, negotium diu celatum tandem per vim aperiunt.* Men vindt dit geschrift van LEO in de *Analecta vet. aevi*, uitgegeven door A. MATTHAEUS; III; en het aangehaalde p. 584. De eerste van deze zwingliaansche godsdienstleeraars ANTHONIUS KLAASZ, of gelijk zijn toenaam schijnt geweest te zijn, VAN WASSENAAR, (zie de *Naaml. der pred. in de klassis van Franeker* bl. 176) was voorheen roomsch priester geweest te *Hoogebeintum*, tusschen *Leeuwaarden* en *Dokkum*, en de ander MARTINUS ELEUS of ELIACUS roomsch priester te *Tjum*, niet verre van *Franeker*. Zie de *Naamlijst der predikanten onder de klassis van Dokkum;* bl. 29, en de *Naamlijst der predikanten in de klassis van Franeker;* bl. 105. Beide waren zij, volgens het verhaal van LEO, toen te *Leeuwaarden* beroepen, als vaste hervormde predikanten, en gelijk wij van elders weten, uit Oostvriesland. De eerste was te dien tijde te *Opleewert* in het *Gretemerambt* predikant bij de hervormden. Zie de *Naaml. der predikanten onder de klassis van Leeuwaarden;* bl. 2. In het jaar 1574 was hij predikant te *Enkhuizen*, blijkens de *handelingen* der noordhollandsche synode, toen gehouden den 19 van grasmaand. Tien jaren later was hij weder predikant in Vriesland te *Workum;* gelijk men weet uit de handelingen der vriesche synode van het jaar 1584. Te dien jare gaf hij in het licht eene latijnsche verhandeling *de magistratu*, en legde daarin zijne zwinglische gevoelens, met betrekking tot het kerkbestuur, aan den dag. Vervolgens is hij predikant geweest te *Stiens*, ongeveer het jaar 1591. Op de synode te *Franeker* was hij voorzitter in het jaar 1595. Eindelijk werd hij, oud en zwak zijnde, na bekomen ontslag van zijn ambt, lid van den kerkenraad te *Leeuwaarden*, waar hij schijnt overleden te zijn. Men zie de *Naaml. der predikanten in de klass. van Franeker;* bl. 137, 138, vergeleken met de aangehaalde *Naaml. der pred onder de klass. van Dokkum*, bl. 29—31. MARTINUS ELIACUS was,

voor

voor zijne beroeping naar *Leeuwaarden*, predikant bij leening te *Hinte* in Oostvriesland. Van *Leeuwaarden* verdreven, keerde hij naar Oostvriesland terug, waar hij in het najaar 1568 vast predikant werd te *Emden;* hij overleed in die betrekking den 6 van wintermaand des jaars 1573. Zie MEINERS *Oostvriesl. kerkel. geschied.* I bl. 458, 459. Ten aanzien van het bijgebragte uit het werk van S. LEO, staat nog aantemerken, dat deze schrijver anders de onroomschen doorgaans noemt *Goseani*, dat is *Geuzen*, welken naam hij, van de hervormde predikanten sprekende verwisselt met dien van *zwinglianen.* Van *kalvinisten* in Vriesland schijnt hij niet geweten te hebben. LEO voleindde dit werk in het jaar 1575 in wijnmaand, gelijk uit de voorrede blijkt.

Nog één bewijs willen wij hier bijbrengen ter staving van het beweerde, dat namelijk ten tijde dier stichting van de hervormde gemeenten in Vriesland derzelver predikanten geene kalvinisten, maar zwinglianen zijn geweest. Dit bewijs ontleenen wij uit hetgene men verhaald vindt door WINSEMIUS in zijne *Kronijk van Vriesland;* bl. 538. Toen SJOERD BEYMA en HARTMAN GALAMA, met andere vriesche edelen en ook onedelen, alle onroomschen, in het jaar 1567 op zee verraderlijk gevangen genomen zijnde, van welk voorval wij gewaagd hebben in het eerste deel, bl. 127, 218, en (161) te *Harlingen* waren binnen gebragt, gaf de graaf van ARENBERGHE, bij zijn vertrek, aan zijnen plaatsvervanger SEGER GROSBEECK in last, *om den zwinglischen en de wederdoopersgheeinde met de inquisitie te ondertasten.* Het getal der gevangenen was zeer aanzienlijk, gelijk wij ter aangehaalde plaatse hebben aangemerkt. Deze alle derhalve werden voor *zwinglische* onroomschen gehouden, en er is geen twijfel aan, of zij zullen het ook geweest zijn. In Vriesland schijnt men dus geene andere onroomschen of hervormden gekend te hebben, dan zwinglianen en doopsgezinden, die *wederdoopers* genoemd werden. Er werd ja ook, volgens WINSEMIUS, in den lastbrief aan GROSBEECK, wel gewag gemaakt van *wederdoopersghesinde.* Maar voorheen hebben wij meermalen aangemerkt, dat alle on-

onroomschen met dezen naam bestempeld werden, alleen om hen hatelijk te maken. En in dezen zin zal die naam ook van de te *Harlingen* binnengebragte gevangenen moeten genomen worden. De redenen, welke zulks doen denken, ja voor zeker houden, zullen elken oordeelkundigen lezer van zelve hier wel invallen. De gevangenen immers hadden zich in betrekkingen bevonden, waar zich de zoogenoemde wederdoopers, volgens hunne godsdienstbegrippen, geheel buiten hielden.

Bl. 177. (206) De beide predikanten, te *Leeuwaarden* de hervormde gemeente bedienende, in en na het jaar 1580, JAKOB ARENDS en YSBRAND BALCK, behoorden ten minste tot de zwinglische partij. Ook hunne voorgangers, in den tekst bl. 56 vermeld, waren zoodanigen.

Bl. 177. (207) Men leze verder, met opzigt tot geheel Vriesland, eenen brief van MENSO ALTING, predikant te *Emden*, geschreven aan Dr. OTTO CHELIDONIUS (SWALUE) in de lente van het jaar 1581, en te vinden onder de *Epist. ab illustribus et claris viris scriptae, quas edidit* S. A. GABBEMA, p. 702—706. ALTING, onder de Oostvriesche predikanten, bijkans de eenigste kalvinist, zocht in dien brief ook SWALUE tot zijne partij overtehalen, ten einde door dezen, wiens invloed op de godsdienstige denkwijze in Vriesland hij kende, aldaar ook vele anderen, zoo leeraars als leeken, voor dezelve te winnen. Uit dien brief meenen wij genoegzaam te kunnen zien, dat de toenmalige, weinige, hervormde predikanten in Vriesland geene kalvinisten, maar deels zwinglianen, deels niet bevestigd in hunne begrippen, echter meer der gezindheid van de laatsten, dan van de eersten waren toegedaan. ALTING wilde in gemelden brief, dat SWALUE inzonderheid dorpsleeraars zoude opwekken tot het lezen en beoefenen alleen van schriften, waarin geene andere gevoelens, dan die van CALVIN en BEZA werden voorgedragen. Zie hier 's mans woorden: *Multum impedit studia theologica, quod iuniores ignorent, quos libros potissimum legere debeant, ut fundamenta fideliter iaciant. Ergo quum sis frequenter in agro, hortare iuniores, ut an-*

te omnia discant et ediscant Catechismum Heidelbergensem, *cum annotatis et descriptis in margine testimoniis.... Eo absoluto coniungant* OLEVIANI *libellum* in symbolum apostolicum, Confessionem BEZAE, quaestiones et responsiones. *Tandem: ad* CALVINI Institutiones *progrediantur, quas iis praemissis magno cum fructu legere possint. Si hoc consilium sequantur, longis commentariis non indigebunt, sed unus* CALVINUS cum annotationibus BEZAE maioribus et minoribus *ad formandam concionem sufficient.* Dit voorschrift, nopens de wijze van zich te oefenen in de godgeleerdheid, toont ten duidelijkste aan, dat men in Vriesland te dien tijde eenen anderen weg volgde, en ALTING daarin gaarne eene hervorming bewerkstelligd zag. Was men er toch kalvijnschgezind geweest, wat bewoog dan wel ALTING, om de werken van CALVIN en BEZA zoo zeer boven alle mate aanteprijzen? Dr. SWALUE, een regtsgeleerde, maar ook een godgeleerde, kende die schriften te wel, dan dat ALTING er hem op behoefde te wijzen, als voor aankomelingen in den predikdienst de beste hulpmiddelen bij de beoefening hunner theologische studie. Trouwens in de volgende aanteekeningen zal het ten overvloede blijken, dat de meeste hervormden in Vriesland toen zwinglianen waren.

Bl. 178 (208) Dit is door GREYDANUS of HERINGA ontleend uit de *handelingen* der vriesche synode, te *Bolsward* gehouden in het jaar 1583, in de door beide geleerden bearbeide *Naamlijst der predikanten in de klassis van Franeker;* bl. 22.

Bl. 178. (209) Men vindt dit in de *Kerkel. Hist.* van UITENBOGAART; bl. 748, en in de *Hist. der ref.* door G. BRANDT I bl. 778. Het geschrift van G. HOTZENUS, waarvan wij in den tekst melding hebben gemaakt, wordt wel door UITENBOGAART en BRANDT niet genoemd, maar is waarschijnlijk het boek, hetwelk de geleerde man te dien tijde heeft uitgegeven onder den titel van *Methodica descriptio, sive Fundamentum praecipuorum locorum communium aut dogmatum sacrae scripturae de cognitione Dei atque hominis, eiusque triplici statu.* De denkwijze der godgeleerden en pre-

predikanten was te dien tijde reeds dermate veranderd, dat schoon HOTZENUS bij de uitgave van dit geschrift zijnen naam niet verzweeg, de boekhandelaar echter, die de uitgave bezorgde, redenen meende te hebben, om den zijnen te verbloemen. Beneden op den titel las men, *Juxta Harlemum ex officina* JOHANNIS THEOPHILI. TRIGLAND heeft in zijne *Kerkel. ges.* IV bl. 929, 930, die getuigenissen van UITENBOGAART en BRANDT zoeken te wederleggen, en dezelve voor leugenachtige opraapsels verklaard. Doch daarmede kan de onpartijdige onderzoeker der waarheid niet tevreden zijn. Wij zijn niet in staat de schriften van HOTZENUS zelve te raadplegen. Het is even als of zij uit de wereld verbannen zijn. Nooit is ons eenig geschrift, door dien geleerden man uitgegeven, onder de oogen gekomen. Hier of daar echter zal er misschien, bij eenigen liefhebber, nog wel een exemplaar van het eene of andere schuilen. Uit den inhoud derzelver houden wij ons verzekerd, zal het genoegzaam blijken, dat de schrijver zijne gevoelens, eer hij die aan het publiek mededeelde, wel rijpelijk, met gezond verstand, heeft doorgedacht, en hij gansch niet, gelijk TRIGLAND t. a. p. het daarvoor houdt, *zonder moedwil, in eenvoudigheid* of onnoozelheid, *gedwaald heeft*.

Bl. 179. (210) De eerste predikant van den kalvijnschgezinden aanhang te *Leeuwaarden* schijnt geweest te zijn RUARDUS ACRONIUS, die er bij leening kwam in het jaar 1582, en de tweede SIBRANDUS LUBBERTI, die er ten jare 1584 beroepen, en tot hoogleeraar in de godgeleerdheid aan de nieuw gestichte akademie te *Franeker* in het jaar 1585 werd aangesteld. En wel voornamelijk schijnt in *Leeuwaarden* de aanhang, welke de gevoelens van CALVIN omhelsde, boven den anderen aanhang zich zeer verheven te hebben, staande eenen heeten twist, die in het jaar 1588 gevoerd werd tusschen den gemelden ACRONIUS en YSBRAND BALCK, zijnen ambtgenoot, eenen ijverigen verdediger der gevoelens van ZWINGLI. Van dezen twist vinden wij gewaagd in het m. a. Handschrift, getiteld *Epistel totten Friesen*; bl. 40 en 41. Om dezen twist te be-

beslechten, werden van staatswege naar *Leeuwaarden* gezonden de drie hoogleeraars in de godgeleerdheid te *Franeker*, SIBRANDUS LUBBERTI, MARTINUS LYDIUS, HENRICUS ANTHONIDES VAN DER LINDEN, en de hoogleeraar in de grieksche taal JOHANNES ARCERIUS. Of deze de twistende predikanten hebben hereenigd, is ons onbekend; maar de gemeente schijnen zij tot rust gebragt te hebben. Beide predikanten verzochten in het jaar 1589 hun ontslag, hetwelk hun niet geweigerd werd. Hunne opvolgers echter waren ook deels zwinglischgezinden, deels kalvinisten Naar het ons voorkomt hadden, aan de zijde van ACRONIUS gestaan, de hoogleeraars LUBBERTI en LYDIUS, en aan de zijde van BALCK, VAN DER LINDEN en ARCERIUS. De beide eersten altoos waren der partij van de kalvinisten, en wel van de minst gematigde kalvinisten, de beide laatsten der zwinglische partij toegedaan. Ten aanzien van V. D. LINDEN straalt zulks duidelijk door in zijne *Epistola ad ordines Belgii missa* a. 1611, GERDESII *Miscell. Groning.* inserta; T, III Fasc. I p. 55. Van ARCERIUS is zulks wel niet zeker, doch allerwaarschijnlijkst. Hij was geboortig van *Noordhorn* in Groningerland, en een kweekeling van den rektor der beroemde school te *Groningen*, REGNERUS PRÆDINIUS, wiens zwinglische godsdienstbegrippen genoegzaam bekend zijn, en wiens gewoonte het was, dezelve der jeugd inteboezemen. Vid. SCHOOCKII *Liber de bonis eccles.* p. 512. Te *Franeker* werd ARCERIUS ten jare 1568 rektor der latijnsche scholen. Hier zijnde, geraakte hij ongeveer het jaar 1570 of 1571 in den haat bij den bisschop van *Leeuwaarden*, CUNERUS PETRI, die hem door zijne angstwekkende bedreigingen Vriesland deed verlaten. Hij vestigde zich in het laatst van het jaar 1572 te *Haarlem*, maar, wegens het, kort daarna om die stad geslagen, beleg, vlugtte hij eerst naar *Leyden*, en nam vervolgens, om meer rust te genieten, de wijk naar *Emden*. Hier woonde hij eenen geruimen tijd in het jaar 1573, en vond eenen zeer gemeenzamen vriend aan MARTINUS ELTACUS, die, gelijk wij gemeld hebben, toen aldaar predikant was, en wij weten,

dat

dat de zwinglische gevoelens omhelsde. 's Mans betrekking tot dezen waardigen predikant van *Emden* zie men uit eenen brief, te *Delft*, werwaarts hij verhuisd was, aan hem geschreven den 2 van wijnmaand des laatstgenoemden jaars, en te vinden in de *Bibl. Bremens.* VI p. 543—546. In het jaar 1576 werd ARCERIUS predikant te *Purmerend*, en na eenige andere standplaatsen gehad te hebben, was hij in het jaar 1686 predikant te *Leeuwaarden*, vanwaar hij te zelfden jare beroepen werd tot rektor der latijnsche scholen te *Utrecht*, en, in die betrekking ongeveer drie jaren verkeerd hebbende, aangesteld tot hoogleeraar in het grieksch te *Franeker*. Vid. VRIEMOETII *Athenae frisiacae*; p. 73—81. Hij moet niet verward worden, gelijk door HARCKENROHT geschiedt, in de *Bibl. Brem.* VI p. 547, met eenen JOHANNES ARCERIUS, die predikant is geweest op het *Bild*, blijkens onze aanteekening hiervoor (60) en naderhand te *Altona*, bij *Hamburg*. Deze was de zoon van den hoogleeraar te *Franeker*.

De hevige twist, welke te dien zelfden tijde de hervormde kerk in Vriesland zoo zeer beroerde, tusschen de predikanten der klassen van *Leeuwaarden*, *Franeker* en *Dokkum*, waarin ook ACRONIUS, het hoofd der eene partij, het vuur met de meeste drift aanstookte, was van eenen geheel anderen aard, als *niet de leer des heilighen Euangeliums ofte eenighe poincten van dien raeckende.* Dit verklaarden de verschil gehad hebbende zelve in een schriftelijk verdrag van vereeniging, dat door bemiddeling der staten van Vriesland, getroffen werd den 16 van slagtmaand des jaars 1589. Zie de *Kronijk van Vriesland*, door WINSEMIUS; bl. 800—802.

Bl. 179. (211) In hetgene wij (199) uit het werk van REGENBOOG hebben afgeschreven, wordt de provincie Zeeland met stilzwijgen voorbijgegaan. Ook maken de staten van Holland in dat gedeelte van hunnen brief aan den koning van Grootbrittanië, hetwelk hiervoor in den tekst door ons is overgenomen, geen het minste gewag van Zeeland. En echter is het niet te betwijfelen, dat in de vroegste tijden de meeste hervormden aldaar, zoo wel als elders in het

noordelijkste gedeelte der nederlanden, zwinglianen zijn geweest. REGENBOOG merkt in eene aanteekening wel aan, dat men, volgens het oordeel van den hoogleeraar TE WATER, in zijn *Verhaal der reformatie van Zeeland;* bl. 185, in die provincie al vroeg heel anders gedacht heeft, dan in Holland. Doch het, door den heer TE WATER, aldaar gestelde heeft alleen betrekking op het kerkbestuur, en zoude dus misschien eenig bewijs *kunnen* opleveren, dat sommigen in Zeeland, inzonderheid te *Middelburg*, daarover ten jare 1579 anders dachten, dan in *Holland*, voornamelijk te *Leyden*, maar levert, met betrekking tot de leer, in deze zaak volstrekt geen bewijs. Treden wij in Zeeland terug tot het midden der zestiende eeuw, zoo schijnt het genoegzaam voldongen te kunnen worden, dat de eerste hervormden aldaar zwinglianen geweest zijn. Alleen laat zich dit denken uit de gemeenschap, welke de zeeuwsche hervormden toen hadden met de nederlandsche hervormde gemeenten in Engeland, die, gelijk wij in het eerste deel van dit ons werk, naar wij meenen, duidelijk hebben aangetoond, de gevoelens van ZWINGLI omhelsden. Maar er kunnen meer gronden daarvoor worden bijgebragt. VROLIKHERT schrijft in zijn werk, *Vlissingsche kerkhemel*, bl. 2, dat men van de beginselen der ware kerkhervorming in Zeeland niets vindt voor het jaar 1540. Hier mede stemt overeen TE WATER, in zijn *Verhaal der reform. van Zeeland;* bl. 15. Een der eerste hervormers in Zeeland, die ons uit de geschiedenis bekend zijn, zoo niet de eerste, was WOUTER DELEEN, de vader van PETRUS DELEEN, van wien wij gewaagd hebben hiervoor bl. 176 en (202). Nevens hem, of na hem, arbeidde aldaar te zelfden einde zekere IMAN ORTZEN, van welken wij ook reeds melding hebben gemaakt, in het I d. van dit ons werk; bl. 117, 118, en (90). Beide gemelde hervormers schijnen zich vooral opgehouden te hebben in *Middelburg*. SCHOOCK verhaalt, en wel op goede gronden van overtuiging, gelijk hij er dit bijvoegt, in zijn werk, *De bonis ecclesiasticis*, p. 494, dat WOUTER DELEEN in het jaar 1540 te dier stede eenigen tijd gewoond heeft. Van IMAN ORT-

ORTZEN is het wel zoo zeker niet, dat hij te *Middelburg* geleerd heeft. Doch zeer waarschijnlijk is het, dat hij nu en dan aldaar tusschen het jaar 1548 en het jaar 1560, toen hij uit *Wezel* gebannen was, ter bevordering van de zaak der hervorming zal verkeerd hebben. Op de *Middelburgers* had hij eene bijzondere betrekking; onder hen had hij de grondslagen van zijne studieoefeningen gelegd; onder hen had hij zijne vrienden en vele bekenden. Ook schijnt hij daar zijne bloedverwanten gehad te hebben. ANDRIES JAKOB OIRTZEN of ORTZEN was te *Middelburg* in het jaar 1567, en later, schepen, en van den hervormden godsdienst. Zie 's GRAVEZANDES *Tweede eeuwg. der Middelb. vrijh.*, bl. 60, 63 en 522. Uit dien hoofde werd IMAN ORTZEN misschien daarom *alleen* doorgaans de *zeeuw* genoemd. Die naam laat zich toch anders niet wel verklaren, wijl hij geboortig was van *Oude Tonge* in *Overflakkē*. Beide hervormers, DELEEN en ORTZEN, waren mannen van buitengewone geleerdheid, en beide behoorden zij tot de zwingliaansche partij. Van den eersten meenen wij, dat 'er geen de minste twijfel aan zijn kan, wanneer men in overweging neemt, dat hij van het jaar 1549 tot het jaar 1553, predikant is geweest bij de nederlandsche hervormde gemeente in Engeland, welke de leer van ZWINGLI beleed. Van den anderen is insgelijks zulks boven allen twijfel. Vooreerst was hij een bijzondere vriend van À LASCO; vergelijk het I d. van dit ons werk; (90) en wij weten, wie À LASCO geweest is. Dan ten tweede zijn de zwinglische gevoelens van ORTZEN ten duidelijkste gebleken uit 's mans eigene handschriften aan ANTHONIUS DORTH, predikant weleer te *Wezel*, die een handschrift heeft nagelaten, waaruit de geleerde GERDES in zijne *Historia reform.* III p. 129 ons het volgende heeft medegedeeld. IMANNUS ORTZENIUS *orthodoxam, aut si mavis*, ZWINGLIANAM *doctrinam suis inculcavit auditoribus, Lutheranorum adversarius strenuus, prout hoc eius, quae penes me sunt, autographa satis testantur.* ORTZEN overleed te *Wezel* in het jaar 1571.

Bl. 180. (212) Zie het I deel van dit ons werk bl. 262.

Onder de overgeblevene zwinglische predikanten van Zeeland bevond zich in het laatst der zestiende eeuw, buiten allen twijfel, JACOBUS BASELIUS, predikant te *Bergen op Zoom*, een vriend van UITENBOGAART en ARMINIUS. En ten aanzien van het kerkbestuur waren op de Middelburgsche synode van het jaar 1591 zeker meest alle predikanten zwinglischgezind Zie VROLIKHERTS *Vliss. kerkhemel;* bl. 15.

Bl. 181. (213) Zie de *Sententiën en indagingen van den hertog van* ALVA, uitgegeven door MARCUS; bl. 219 en 220.

Bl. 181. (214) Zie 's mans *Epist. ad* HOPP 34, te vinden in de *Analecta belgica*, uitgegeven door C. P. HOYNCK VAN PAPENDRECHT; T. I. Part. I. De vriesche edelman VAN AYTA meldt in eenen brief van den 23 van bloeimaand des jaar 1567 aan zijnen vriend en landgenoot HOPPERS, die toen te *Madrid* aan het hof van Spanje was, dat er te dien tijde maar weinige oude lutheranen in Braband waren, dat vele onroomschen zich wel zoo gedragen hadden, als of zij der Augsburgsche geloofsbelijdenisse waren toegedaan, maar dat, indien ze al ter goede trouw hierin gehandeld hadden, zij dan toen toch zouden moeten bekennen, zich zeer bedrogen te zien. Maar welker belijdenis waren zij toegedaan geweest? Deze was alleen de door MELANCHTHON veranderde. Zoo als de Augsburgsche belijdenis van MELANCHTHON was aangenomen, hadden de hervormden die ook willen aannemen. Die alle nu, weet men uit de geschiedenis, dat geene echte kalvijnschgezinden kunnen geweest zijn, maar zwinglisch-melanchthoniaansche hervormden waren. VAN AYTA voegt er wel tusschen in: *calvinismus omnium pene corda occupavit;* maar dit invoegsel vindt men in het verband zoo geplaatst, dat de woorden beteekenen: „ nu de onroomschen, die in het eerst voorstanders waren van de Augsburgsche belijdenis, te dezen aanzien veranderd zijn, heeft het calvinismus de harten van bijkans allen ingenomen." Door dit eene en andere wordt alzoo wederlegd hetgene TRIGLAND in zijne *Kerkelijke geschiedenissen;* III 154, te dezen aanzien heeft aangemerkt. Wat de oorzaak van zulk eene spoedige omkeering van zaken geweest is, zullen

len wij in het vervolg van deze aanteekening zien. Het blijkt alzoo, dat ongeveer het jaar 1567 het calvinisme in Braband eerst regt is doorgedrongen, terwijl men uit andere bescheiden met genoegzame bewijsbaarheid kan opmaken, dat voor dien tijd, altoos sedert het midden der zestiende eeuw, de meeste brabandsche en vlaamsche onroomschen tot den aanhang der zwinglianen behoorden. Immers deze brabandsche en vlaamsche hervormden maakten toen een zeer groot en aanzienlijk deel uit der nederlandsche hervormde zwinglische kerk in Engeland.

Niet weinig lichts ontvangt dit alles wijders uit eenen vroegeren brief van denzelfden VAN AYTA, den 23 van herfstmaand in het jaar 1566 ook aan HOPPERS, die toen reeds te *Madrid* zijn verblijf had, geschreven. Epist. XVI. Schrijvende over den voortgang der godsdienstverandering drukt V. AYTA zich dus uit: *serpit hoc malum quotidie latius, et iam in Gel-driam, Transisalaniam ac Frisiam nostram mittuntur, qui ad confessionem Augustanam eos sollicitant, passim-que pastores ad hos desciscunt, quemadmodum qui versus Galliam vergunt* CALVINI *sectam mordicus defendunt, ana-baptistis inter hos quoque tuto sua dogmata profitentibus invalescentibusque.* Met opzigt tot Vriesland werd toen een meer volkomen en uitvoerig berigt van den graaf van ARENBERGHE aan den koning van Spanje gezonden. V. AYTA altoos maakt in denzelfden brief melding van zulk een berigt. Wij zien dan in dezen brief, hoe V. AYTA, die en zijne bijzondere berigten en die van ARENBERGHE zal gevolgd zijn, de nederlandsche onroomschen van zijnen tijd in twee gezindheden onderscheiden heeft. In de zuidelijkste provinciën, die aan Frankrijk grensden, waren de onroomschen echte, strenge, kalvinisten. Dit is overeenkomstig met de historische waarheid, welke bekend is. Van de provinciën Braband, Vlaanderen, Zeeland, Holland enz. die tusschen de zuidelijkste en noordelijkste provinciën inlagen, zwijgt hij. Evenwel laat zich met waarschijnlijkheid uit het verband afleiden, dat aldaar zoo vele kalvinisten niet gevonden werden, als in de zuidelijkste provinciën. Het verband van 's

mans woorden laat zich anders volstrekt niet verstaan. Maar met ronde woorden schrijft hij, dat in de noordelijkste provinciën, met name Gelderland, Overijssel en Vriesland, vele onroomsche geestelijken, en wel bijzonder parochiepriesters of *pastoren* waren, die der Augsburgsche belijdenis *werden* toegedaan. Iemand, in de geschiedenis der protestantsche kerk van die dagen onervaren, zoude aan VAN AYTA'S berigt geene andere verklaring kunnen geven, dan dat de onroomschen in de gemelde drie provinciën toen oude strenge lutheranen waren *geworden*. Maar de Augburgsche belijdenis is hier geene andere, dan die van MELANCHTHON beleden was. Immers de onroomsche parochiepriesters in die provinciën waren geene anderen dan zwinglianen; en deze vereenigden zich ligtelijk met de belijders der augsburgsche belijdenis, zoo als die door MELANCHTHON veranderd was. Uit welken hoofde zij zoo wel melanchthonianen, als zwinglianen genoemd worden.

In Geldriam, Transisalaniam et Frisiam nostram mittuntur, qui ad confessionem cet. schrijft VAN AYTA, maar hij voegt er niet bij, vanwaar, of door wie de zendelingen naar die provincien waren afgevaardigd. Doch de geschiedenis geeft hier alle licht. Door den verschrikkelijken beeldenstorm, die toen eene zeer groote verwarring in de zaken van staat en kerk had na zich gesleept, was, naar het oordeel van WILLEM den eersten, geen beter redmiddel uit te denken, dan dat alle protestanten zich genootschappelijk vereenigden, onder den *algemeenen* naam van der Augsburgsche geloofsbelijdenis toegedane evangelische christenen, zonder dat er een onderscheid behoefde gemaakt te worden tusschen de *veranderde* en *onveranderde*. Alleen onder dien naam *konde* men tegen Spanje hulp bij de duitsche vorsten zoeken. Het voorstel daartoe geschiedde door afgevaardigden aan de hervormde kerken van Nederland, welke deels uit melanchthoniaanschgezinde zwinglianen, deels uit kalvinisten bestonden. Inzonderheid zocht men daartoe te bewegen de kerken van *Valenciennes* en *Doornik*, van *Antwerpen* en *Amsterdam*, waar wel de meeste kalvinisten onder de her-

vorm-

vormden gevonden werden. Het antwoord van de kalvinisten in de twee eerstgemelde steden was van de hand wijzend, dat der twee andere was, dat zij zich anders wel konden vereenigen met de Augsburgsche belijdenis, maar ten aanzien van het heilig avondmaal bedenkingen hadden, die een rijp beraad vorderden, eer er een besluit door hen konde genomen worden. Voor het overige betoonden zich in beide die steden de zwinglianen terstond gereed, om de door MELANCHTHON veranderde konfessie van Augsburg aantenemen. Ve g. hetgene wij reeds in het I d. van dit ons werk gemeld hebben, bl. 320, 321 (274 en 275). Te *Leyden* deden insgelijks de zwinglische hervormden aan den magistraat de verklaring, dat zij de veranderde belijdenis van *Augsburg* hadden aangenomen, en geene andere godsdienstleer omhelsden, dan die in dezelve begrepen was. Zie de aangehaalde plaatsen uit het I d. van dit ons werk. De zwinglianen maakten met de kalvinisten éénе kerkgemeenschap uit. Geen wonder derhalve, dat de strengsten onder de laatstgemelden het den eerstgemelden kwalijk namen, dat zij zich, door eene openbare verklaring, met de lutherschen wilden verzwageren, door het aannemen van de Augsburgsche belijdenis, al ware het dan ook de veranderde. Veel onaangenaams wedervoer te dezen aanzien den Amsterdamschen predikant JAN ARENDSEN, die het hoofd der zwinglische melanchthonianen aldaar was, van KASPAR VAN DER HEYDEN, den predikant en het hoofd der strenge kalvinisten te *Antwerpen*. Zie BRANDTS *Historie der reformatie* I bl. 387. Gelijk er naar elders afgevaardigden waren uitgezonden, alzoo schrijft V. AYTA aan HOPPERS, dat er ook eenigen werden gezonden naar Gelderland, Overijssel en Vriesland. Immers toen V. AYTA dit schreef, werd over het gemelde voorstel in de konsistoriën van *Amsterdam* en elders reeds gehandeld. Wij behoeven dus niet te twijfelen, of hij bedoelde de afgevaardigden tot hetzelfde einde, naar de gemelde provinciën. En wijl er aldaar geene andere, ten minste bijkans geene andere onroomschen waren, dan zwinglianen, die de *veranderde* geloofsbelijdenis van *Augsburg* gaarne aannamen, behoeven

wij

wij ons ook over het bijgevoegde niet te verwonderen, *passimque pastores ad hos desciscunt.*

Dan dit middel, uitgevonden, om den verwarden staat van zaken in orde te brengen, verergerde zeer de kwaal, tegen aller wensch. Naauwelijks had de landvoogdes van dit ontwerp kennis gekregen, of zij oordeelde het van belang, hetzelve geheel in duigen te doen spatten, indien het geschieden konde; voorziende, dat anders eene eendragt in gevoelen en handelen de magt, welke tegen haar was opgestaan, onoverwinnelijk zoude maken. Er moest met list een krachtig tegenmiddel worden aangewend. En van wien kon zij zich in dezen beter bedienen, dan van den voorzitter in haren raad, VIGLIUS VAN AYTA? Diens schranderheid verzon een wis werkend middel, om het vuur van tweespalt tusschen de strenge lutherschen en de andersgezinde onroomschen aantestoken, en wist daartoe meer dan ééne soort van ligt ontvlambare brandstof aantevoeren. Vooreerst ruide hij bedektelijk de onderscheiden denkende onroomschen tegen elkanderen op. Ten tweede opende VAN AYTA zich eenen toegang tot de strenge lutheranen in *Antwerpen*, der *onveranderde* Augsburgsche belijdenis toegedaan, welke in getal, vergeleken met andersdenkende onroomschen, wel weinige waren, maar, wijl zij voor het meeste deel, als vermogende duitsche kooplieden, behoorden tot de handelkompagnieschap van de *Hanzesteden*, *Bremen*, *Lubek*, *Hamburg* enz. bekend, onder den naam van *luthersche oosterlingen*, nog al eenig gezag en aanzien hadden. De overige lutherschen in *Antwerpen* waren melanchthonianen, die de *veranderde* geloofsbelijdenis van *Augsburg* hadden aangenomen. Op de harten der *oosterlingen* bezorgde zich VAN AYTA, door zijne diepdoordringende staatkunde, zoo veel invloeds, dat deze naar eenen hun toen gegeven raad wilden luisteren. VAN AYTA wekte namelijk, langs verborgene gangen, de voornaamsten onder de oosterlingen op, om eenige van hunne beroemdste godgeleerden uit Duitschland te doen komen, ten einde die eens met al de kracht hunner snedigheid in het redetwisten den melanchthonianen en kalvinisten den mond stop-

stoppen en hen tot eene vereeniging met zich dringen mogten. Het eigenlijk doel van V. AYTA was echter zulk een doel in geenen deele; gelijk men ligtelijk vermoeden kan. Zijn doel was geen ander, dan om de grootste wanorde te stichten onder de protestanten of onroomschen, geen ander, dan om door ontstane verdeeldheid derzelver krachten te breken, en door die krenking hen in zulken nood te brengen, dat zij eindelijk heul te *Rome* en te *Madrid* moesten zoeken. VAN AYTA's raad, aan de oosterlingen gegeven, werd uitgevoerd. Deze ontboden werkelijk uit Duitschland eenige strenge, heethoofdige, lutheranen, moedige helden in den strijd voor de *onveranderde* Augsburgsche geloofsbelijdenis, driftige, twistzoekende vijanden der aanhangers zoo van MELANCHTHON als van CALVIN. In Duitschland zond men zulken gaarne af. Het oogmerk vond men edel, en de bereiking voor de meest daartoe geschikte mannen was misschien zeer gemakkelijk. Men vaardigde daartoe af MATTHIAS FLACCIUS of FLACIUS, geboortig uit *Illirië*, vanwaar hij toegenoemd werd ILLIRICUS, predikant te *Maagdenburg*, een' man van groote geleerdheid, maar die mede de oorzaak was geweest der scheuring tusschen de lutherschen en de melanchthonianen; blijkens onze aanteekening (85); JOHAN SPANGENBERG, predikant te *Wittenberg*, een' man van geleerdheid niet alleen, maar van een vlug verstand en van een scherp, spotziek, vernuft; JOHAN FELIX of SALIGER, een' heeten drijver van zijne begrippen, die geene rust, maar altijd onrust zocht, gelijk hij door zijn gedrag te *Woerden*, waar hij daarna predikant bij de lutherschen geweest is, getoond heeft, en HERMAN HAMELMAN, van wiens hoofd en hart wij geene andere bescheiden weten te geven, dan dat hij zich met onstuimigheid te *Antwerpen* een bijna onbepaald gezag aanmatigde. En dit van dezen te weten zoude genoeg zijn, al ware ook hetzelfde niet gebleken, toen hij ruim twintig jaren daarna superintendent der luthersche kerk van *Oldenburg* was. Deze waren de voornaamsten der uit Duitschland naar *Antwerpen* afgevaardigden. Aldaar gekomen zijnde, openden zij den strijd met de hervormden, met de kalvi-

vinisten niet alleen, maar ook met de melanchthonianen; voerende tegen hen met alle krachten den oorlog, eerst in eene mondelijke, daarna in eene schriftelijke konferentie. Dan de drift steeg aan beide zijden welhaast tot zulk eene hoogte, dat men elkanderen met schampere beleedigingen naar het hoofd wierp, en met bijtende scheldwoorden aanviel. Hierop volgden smaadschriften, die, door den openbaren druk gemeen gemaakt, de stad en het land doorvlogen, en de gemoederen nog meer verbitterden. Eenige roomsche geestelijken gordden mede het harnas aan. Ook dit was een wel overlegd werk, hetwelk mede aan het oogmerk moest dienstbaar zijn. Deze randden dan eens de strenge lutheranen, dan eens de andere partij aan. Door al dat twistvoeren afgemat, zagen zich de onroomschen eindelijk genoodzaakt het strijdveld te verlaten, en zich blootgesteld aan de bespotting der roomschen. ANTHONIUS CORANUS of CORRANUS, voormaligen predikant bij de hervormden in *Languedoc*, een begunstigde van WILLEM den eersten, dien de verergerde vijandschap der onroomsche broeders tegen elkanderen evenzeer, als de hatelijke verheuging der roomschen daarover aan het hart ging, zond aan de gemeente der luthersche *oosterlingen* van *Antwerpen* eenen regt gemoedelijken brief, gedagteekend den 22 van louwmaand des jaars 1567, waarin haar op eene zeer bescheidene wijze de onverdraagzaamheid onder het oog werd gebragt, waarmede zij de melanchthonianen en kalvinisten bejegende, en zij werd opgewekt tot christelijke liefde jegens allen, die het met haar in de hoofdzaak van den verbeterden godsdienst ééns waren. Dezen brief, welke geheel geene zwenkfeldiaansche gevoelens ademde, die TRIGLAND aan CORRANUS heeft te last gelegd, in zijne K. G. III bl. 155, vindt men met het geheele verhaal van dit gebeurde, bij BRANDT, in deszelfs *Hist. der ref.* I bl. 430—434, en bij UYTTENHOOVEN in deszelfs welbearbeide *Geschiedenis der hervormde kerk te Antwerpen;* bl. 244—254. De brief van CORRANUS had echter geene de minste goede uitwerking.

Na het verlies van den slag bij *Oosterweel*, den

13

15 van lentemaand des jaars 1567, raakten de hervormden te *Antwerpen* dadelijk in opstand tegen de roomschen, onder het woeste geschreeuw van *papen uit!* rigtten in de kloosters allerlei baldadigheden aan, maakten zich meester van de sleutels der stad, en stelden die in handen van een' hunner predikanten, HERMAN MODET. De prins, hoe verlegen, bleef nogtans bedaard, begaf zich onder de opstandelingen, hun een ontwerp van verdrag aanbiedende; maar dit was vruchteloos. Men kan dit ontwerp lezen in het a. w. van UYTTENHOOVEN; bl. 293. Toen vereenigden zich de luthersche oosterlingen met de roomschgezinden tegen de hervormden, schoon zij een afzonderlijk gewapend ligchaam uitmaakten. Hierdoor werd in ééns alle nog overige hoop op eene verbindtenis tusschen de lutherschen en de hervormden tot ééne godsdienstgezindte geheel afgesneden, zeer naar den zin der hofpartij, aan welker listen men dat alles, naar het schijnt, te wijten had. Straks stonden tien duizend gewapende burgers tegen de hervormden in slagorde, onder de luidkeelsche kreten, „ leve de koning! leven mogen de papisten! leven mogen de vreemde lutheranen! leve de konfessie!" De weerloozen in kerken en kloosters, en de ouden van dagen, in hunne huizen, krompen van angst, met de handen ten hemel geheven, elken oogenblik de eerste losbranding van het oorlogstuig verwachtende. Dan reeds den 16 van lentemaand kwam de beroerte tot bedaren. Den hervormden ontzonk de moed. Op het eerste voorstel, dat hun de prins deed, waren zij bereidvaardig de wapens nederteleggen, en werden door éénen der burgemeesters genoodzaakt met beschamende lafhartigheid te roepen, „ de koning leve!" Groot was de blijdschap der roomschgezinden! groot de blijdschap van den voorzitter in den raad der landvoogdesse, VAN AYTA, die nu zijn doel volkomen meende bereikt te hebben. En naar mate nu de hofpartij de overhand kreeg, verloor WILLEM de eerste geheel zijn gezag. Gedaan was het met de hervormden; gedaan ook met de lutherschen. Beide hielden zij op paasschen de laatste godsdienstoefening, werdende hun den 10 van grasmaand

maand deszelfden jaars het kerkelijk zamenkomen ten strengste verboden. Bedreigd door de ongenade van het hof namen ze weldra de vlugt naar veiliger plaatsen. Ook de prins verliet het land, naar Duitschland de wijk nemende. Men vindt, behalve door andere historieschrijvers, door KORNELIS ADRIAANSZ den opstand te *Antwerpen* allernaauwkeurigst verhaald in zijn sermoen van den 18 van lentemaand des jaars 1567. STRADA in zijn werk, *de Bello belg.* lib. VI p. 252 verhaalt, dat de prins even voor zijn vertrek den hervormden nog het voorstel deed, om zich te vergelijken met de luthérschen, hun hoop inboezemende, dat hij door dien weg misschien hunne zaken, met behulp der duitsche vorsten, zoude weten te redden, en 's lands vrijheid te handhaven; maar dat de hervormden verklaard hadden, gewetenshalve daartoe niet te kunnen besluiten.

Uit dit alles ziet men, dat, indien de hervormden den raad van WILLEM den eersten hadden willen volgen, de burgerlijke zaken niet alleen dan eene gansch andere wending zouden hebben genomen, maar ook de nederlandsche protestantsche kerk de luthersch-melanchthoniaansche zoude hebben kunnen heeten. De prins zelf neigde tot de belijdenis van dien godsdienst. Ook zijne gemalin was eene belijdster van denzelven. Het voorgevallene had nu eene geheel tegenovergestelde uitwerking. De zwinglianen en melanchthonianen, nu van de lutheranen nog afkeeriger geworden, sloten zich in eens aan de kalvinisten door het aannemen van de nederlandsche geloofsbelijdenis, terwijl ook vele eigenlijke lutheranen tot die gemeenschap toetraden. Inzonderheid geldt dit laatste van de genen, die zich uit Braband naar de noordelijke provinciën begaven, of die te voren zoo te *Amsterdam* als elders zich bevonden. Ook de toenmalige verandering der zaken van staat deed hen zulk eene verandering raadzaam achten. Alzoo verstaat men hetgene VAN AYTA in den door ons aan het begin van deze aanteekening aangehaalden brief van den 23 van bloeimaand des jaars 1567 aan HOPPERS schrijft, en aldaar door ons is opgegeven, inzonderheid de woorden, *calvinismus omnium po-*

pene *corda occupavit;* hetwelk toen eerst, sedert den 16 van lentemaand diens jaars, als eene historische waarheid gemeld kon worden.

Bl. 181. (215) Deze roomsche geestelijke is CORNELIS ADRIAANSZ. In zijne *Sermoenen* I bl. 248 zegt hij; „ men zal „ alle de Luthersche en Calvinische *of* Zwinglische predikan„ ten *of* ministers verjagen oft vervolgen tot ter doot toe. „ Aangaende het wtgedreven refuys, dat in Enghelant ghe„ vlucht is wt dese landen, en mach ons oock niet deeren „ noch quaet doen, het sal haer al selven op den hals ko„ men." Door *dese landen* verstaat ADRIAANSZ ongetwijfeld *Vlaanderen* en *Braband.* Het sermoen is gehouden te *Brugge*, den 21 van herfstmaand des jaars 1567. Hoe groot ook te dien tijde, gelijk wij uit de berigten van V. AYTA gezien hebben, het getal der hervormden in *Braband* moge geweest zijn, die toen reeds de provincie verlaten hadden, strekt evenwel het uit dit sermoen bijgebragte ten bewijze, dat er aldaar, en nog meer in *Vlaanderen*, waarin ADRIAANSZ zijne sermoenen hield, eenige zoo wel zwingliaansche als kalvijnsche predikanten waren, die, volgens 's mans wensch, mede uitgedreven of vervolgd mogten worden. De uitdrukking *Calvinische of Zwinglische* heeft hier zelfs zulken nadruk, dat men er wel aan een aanmerkelijk overblijfsel van de laatstgemelden denken moge. Allerduidelijkst blijkt zulks uit een *sermoen*, van denzelfden ADRIAANSZ gehouden den 7 van wintermaand des eigensten jaars 1567, waar hij van de zwinglianen en kalvinisten sprekende, deze beide als ééne gezindheid beschouwt, en zich dus uitdrukt. „ Siet, „ hoe wij van de *Lutherianen* of *Martinisten*, van de „ *Zwinglianen* of *Calvinisten*, van de *herdoopers* en *cas*„ *sandrianen*, van de *heretycken* of *ketters* versmaet ende „ gehaet zyn." Gelijk bij hem dus de beide eerstgemelde ééne gezindte waren, en de beide laatstgemelde ook ééne soort van menschen, zoo waren mede de *zwinglianen* en de *kalvinisten* ééne gezindte ééne soort van wel in haren oorsprong onderscheidene, maar zich toen vereenigd hebbende menschen. Allerklaarst kan men zulks ook nog zien, omdat hij

in het verband de *herdoopers* wel degelijk onderscheidt van de *Cassandrianen*, gelijk die beide ook zeer onderscheiden waren.

Bl. 182. (216) Ter staving zoo wel als ter opheldering van hetgene wij, bij wege van slotsom, uit het door ons ontwikkelde in den tekst ter deze plaatse hebben aangemerkt, willen wij hier, hoewel met eenige, naar het ons voorkomt, soms noodige verandering en bijvoeging, overbrengen, hetgene in de *Historie der remonstranten* door REGENBOOG, I, bl. 21 terstond volgt op het daaruit overgeboekte (199). Vooraf diene men volgens onze aanteekening (214) onder het oog te houden, dat in het jaar 1567 de gemeenschap der kalvinisten in Braband en Vlaanderen, vooral in de eerstgemelde provincie, zich eerst regt gevestigd heeft, en dezelve sedert dat jaar, in aantal van leden, zeer sterk is toegenomen, zoo dat er in het jaar 1572 reeds weinige zwinglianen meer gevonden werden. „ Hoe het bij„ kwame," schrijft REGENBOOG, „ dat vele gereformeerden „ hier te lande, en vooral de kerkelijken de gevoelens „ van CALVIN," namelijk ook met betrekking tot het kerkbestuur zoo wel als ten opzigte van sommige punten der godsdienstleer, „ vervolgens aannamen, laat zich even ge„ makkelijk aanwijzen uit de beginselen der hervorming, „ zoo als die in Braband en Vlaanderen is *voortgeplant*. „ Daar werd dezelve uit *Geneve* ingevoerd. De hervorming „ namelijk in Frankrijk grooten opgang gemaakt hebbende, „ had de ijver voor dezelve, die niet weinig aangevuurd werd „ door staatkundige inzigten der voornaamste fransche ge„ reformeerden, de leer der hervorming van CALVIN" ook spoedig in het zuidelijkste gedeelte der nederlanden doen stand grijpen. Vandaar werd zij door dergelijke drijfraderen van lieverlede „ voortgezet naar Braband en Vlaanderen. „ En uit deze twee laatste gewesten werd ook vervolgens „ die leer in de noordelijke provinciën voortgeplant en uit„ gebreid. Twee zaken gaven hiertoe bijzondere aanleiding. „ Vooreerst had men hier te lande, in den beginne der „ hervorming, geene, of maar zeer weinige bekwame leer-

„ aars.

„ aars. Deze bestonden slechts uit eenige zeer weinige
„ priesters der roomsche kerk, die derzelver dwalingen had-
„ den gezien, en uit een zeer klein getal vrome mannen,
„ die door eigene oefeningen eenige bekwaamheid om te
„ stichten gekregen hadden. Deze schaarschheid van leer-
„ aren gaf aanleiding, dat men zich van brabandsche en
„ vlaamsche, bediende, die herwaarts kwamen, en hunne
„ begrippen medebragten en aanprezen. Ten tweede, naar
„ mate de vervolgingen hier te lande ophielden, was het zeer
„ natuurlijk, dat men niet alleen vele kerkelijken, maar ook
„ ontallijke leeken, uit Braband en Vlaanderen oorspronkelijk,
„ hier kreeg, wijl de hervorming in hun vaderland geheel
„ onderdrukt was. Deze nu werden leeraars en ouderlingen
„ der kerke, en voerden niet zelden, zelfs met eene zekere
„ onbescheidenheid, hunne gevoelens alom in. Dewijl nu
„ deze kerkelijken meestal de begrippen van CALVIN, om-
„ trent de kerkelijke magt en tucht, omhelsden, oordeelden
„ zij zich gewetenshalve verpligt niet alleen, maar ook als
„ van God op eene bijzondere wijze geroepen te zijn, om
„ het gezag over de kerk, te welken opzigte zij niet ge-
„ heel hervormd waren, zelve te handhaven. Dit liep ge-
„ heel in tegen de denkwijze, welke men zich in deze lan-
„ den oorspronkelijk van de magt over de kerk en het ker-
„ kelijke regt gevormd had, en de hooge overheid in ge-
„ westen en steden nog lang daarna bleef aankleven. Om-
„ trent niets minder was men over het algemeen regt her-
„ vormd, dan ten aanzien van de denkbeelden over het ker-
„ kelijk gezag. Vandaar dat vele leden der hervormde ge-
„ meenschap, en dus ook sommige magistraatspersonen, niet
„ lang nog het pausdom verlaten hebbende, zich door zul-
„ ke godgeleerden in hunne verkeerde meeningen dien aan-
„ gaande lieten versterken. Al vroeg waren daar voorbeel-
„ den van. WILLEM de eerste waarschuwde reeds in het
„ jaar 1582 de staten van Holland daartegen met deze woor-
„ den, *dat, zoo daarin met behoorlijke ordre niet wierd*
„ *voorzien, het geschapen zoude zijn, dat de gereformeer-*

„ *de religie en het land beide zouden verloren gaan.* Zie „ BRANDTS *Hist. der ref.* I bl. 685."

Het eene en andere is mede door den onsterfelijken HUGO DE GROOT in een helder daglicht geplaatst, ten jare 1613, in zijn werk, *Pietas ordinum Hollandiae et Westfrisiae.* En wat ook SIBRANDUS LUBBERTI, hoogleeraar te *Franeker*, ten jare 1614, en GODEFRIDUS SOPINGIUS, predikant te *Bolsward*, in het jaar 1615, daar tegen geschreven hebben, zijn zij echter niet in staat geweest, de begrippen van DE GROOT te wederleggen. Het geschrift van LUBBERTI was getiteld, *Responsio ad pietatem* HUGONIS GROTII, en dat van SOPINGIUS droeg den titel van *Apologetica responsio ad libellum anonymi, — et ad.* H. GROTII *pietatem*, en werd na 's mans overlijden in het jaar 1616 door GODESCHALCUS AELTIUS, ook predikant te *Bolsward*, uitgegeven. De *anonymus*, in dezen titel vermeld, had een geschrift uitgegeven, waar van de titel was *Bona fides* LUBBERTI. Het geschrift van SOPINGIUS was mede inzonderheid ingerigt, om aantetoonen, dat MELANCHTHON, in de leer der voorverordening, gelijk gedacht had met CALVIN. Hetzelfde heeft TRIGLAND beweerd, in zijne *Kerkelijke geschiedenissen;* bl. 66 en 70; prijzende aldaar zeer SOPINGIUS, terwijl hij alle andersdenkenden laakt.

Wij besluiten alzoo onze aanmerkingen over dit onderwerp, waaraan wij meenen lichts genoeg bijgebragt te hebben, met hetgene de nederlandsche hervormde kerkdienaars in hun antwoord, aan de streng luthersche stellers van de, op last van den keurvorst van *Saksen* vervaardigde, *Formula concordiae* gezonden ten jare 1579, schreven ter verdediging van hun gevoelen over het heilig avondmaal. Zij beweren in dit antwoord, dat de nederlandsche christelijke kerk hare hervorming geheel niet aan LUTHER te danken, en daarom nooit iets gemeens had gehad met des hervormers begrippen, omtrent het heilig avondmaal; dat ZWINGLII reeds eenige jaren vóór LUTHER, dat ook GELLIUS (FABER à BOUMA) toen reeds in Vriesland (te *Jelzum*, bij

Leeu-

Leeuwaarden) en in Frankrijk de bisschop van *Mieux*, BRISONNET, geleerd had, nevens anderen, van welke CALVIN en al de fransche gemeenten haren aanvang hadden. En uit deze voorloopige aanmerkingen besluiten zij. „ Onze kerk hier in Nederland heeft haar beginsel gehad *eensdeels* van de kerk van *Emden*, *anderdeels* van de kerk van *Straatsburg*, ten tijde als CAPITO, HEDIO, BUCERUS en CALVINUS met eendragtige harten daar leerden." Wij vinden dit in de *Kerkel. geschied.* van TRIGLAND, die oordeelt, *dat dit door de nederlandtsche gereformeerde kerckendienaren met seer goet fundament geschreven is.* III bl. 142.

Allerklaarst blijkt hier, hoe de gemelde kerkelijken ten jare 1579 geoordeeld hebben over de onderscheidene wijze van denken in de vroegste tijden, bij de opkomst en stichting der hervormde kerk van Nederland; hoe men namelijk in het zuidelijkst gedeelte gevolgd is BRISONNET en daarna CALVIN, in het noordelijk gedeelte daarentegen ZWINGLI en de hervormde kerk van *Emden*, die, gelijk wij weten, geheel zwingliaansch was, en bij welke zich FABER à BOUMA voegde. En wil men hooger op klimmen, ja in de vroegste tijden waren de voornaamste onroomschen, in het noordelijke van Nederland, zelfs volgens de eigene aanmerking van TRIGLAND in het a. w bl. 125—130 zwinglianen, met opzigt niet alleen tot de leer van het heilig avondmaal, maar ook tot die der voorverordening enz GERDES verklaart in zijne *Hist. Euang. renov.* T. I in *Monum.* p. 228—240 hetzelfde. Beide bewijzen zij dat uit eenen brief van KORNELIS HOON, van wien wij in het I d. van dit ons werk bl. 104 hebben melding gemaakt, geschreven in het jaar 1521. Op het gezag van TRIGLAND en GERDES schrijft alzoo H. H. BRUCHERUS in zijne, dezer dagen uitgekomene, *Geschiedenis van de opkomst der kerkhervorming in de provincie Groningen;* bl. 44, met ronde woorden, „ dat het voetspoor van ZWINGLI door de *nederlanders* doorgaans is gevolgd geworden." Men vergelijke deszelfden schrijvers aanmerkingen nopens de nederlandsche onroomschen van de jaren 1535 en 1536 en van de volgende tijden, welke hij

voorstanders noemt der leerstellingen van ZWINGLI, bl. 78—80. Ook kan men hier vergelijken eene *Levensbeschrijving van den jonkheer* ABEL KOENDERS *van Helpen*, uitgekomen ten jare 1775; bl. 78, 79.

Bl. 183. (217) Om weder op het spoor te geraken, waarvan wij ons in den tekst bl. 164 eenigzins hadden moeten verwijderen, dienden wij hier met weinige woorden te herhalen hetgene wij aldaar breedvoeriger gemeld hebben. En hetgene wij er hier in de aanteekening willen bijvoegen, vindt men in den hiervoor gemelden brief der *staten van Holland, aan den koning van Grootbrittannië* geschreven in het jaar 1618. Zie de *Brieven van verscheidene vermaarde mannen*, uitgegeven te *Amsterdam*, bij J. RIEUWERTS; I bl. 72. De woorden zijn deze. „Soo wanneer „het gebeurde, dat in kerckelycke byeenkomsten, daer die „het gevoelen van CALVINUS en BEZA voorstonden, de mees„te waren, eenige aen hunne broederen daerover kercke„lycke straffe zochten te oefenen, soo hebben wij al voor „twintig en meerder jaren, met ons gezag tusschen beiden „komende, die censure belet, om de herten der predikan„ten tot eendracht te bewegen." Ter staving van het hier door de Hollandsche staten verklaarde, strekt hetgene wij verhaald hebben in onze aanteekening (182) betrekkelijk TAKO SIBRANDS. Ten aanzien van HERMAN HERBERTS, schoon de verschillen met dezen anders niet zoo zeer de leer der voorverordening betroffen, hebben de staten insgelijks door hunne tusschenkomst de strenge handen der kerkelijken bedwongen. De gevallen met COOLHAAS en WIGGERTZ, in de gemelde aanteekening mede verhaald, hebben wij gezien, dat van eenen gansch anderen aard waren. Maar mogelijk maakt iemand tegen der staten verklaring eene bedenking uit het gebeurde met DIRK VOLKAERTSZOON KOORNHERT, die zoo zeer geene gunst bij de staten van Holland gevonden heeft na het verdedigen van zijne gevoelens over de leer der voorverordening tegen CALVIN en BEZA. Dan vooreerst was KOORNHERT geen kerkelijk persoon. Hij was sekretaris der burgemeesteren van *Haarlem* geweest, en was daar-

daarna voor een' korten tijd sekretaris der staten van Holland. En ten tweede, 's mans gevoelens omtrent de leer der voorverordening waren zoo geheel afwijkende van alle andere gevoelens omtrent dezelve, dat de Delftsche predikant DONTECLOCK, met wien hij te *Leyden* in de tegenwoordigheid van eenige afgevaardigden der Hollandsche staten in het jaar 1578 had geredetwist, zeventien jaren na deszelfs dood er nog deze getuigenis van aflegde, „ dat hij de pre„ destinatie met vele grouwelicke lasteringhen gepoogd hadt „ leelick te maecken, daer uyt hoop werck van absurdi„ teyten treckende naer syn maniere." Evenwel deze zijne gevoelens kwamen, naar het oordeel van DONTECLOCK, nog niet eens in aanmerking bij zijne geheel vreemde gevoelens omtrent de *natuyrlicke verdorvenheydt den mensch van* ADAM *aengeërft*, *waermede hy openlick syn spot dreef*; *omtrent de leere van de regtveerdigmaeckinghe des gheloofs ofte toeghereeckende gherechticheyt*, — *omtrent de onvolmaecktheydt der menschen in dit leven* enz. Met één woord, *hy hadt niets ongheroert ghelaten*, *dat hy met vuylicheydt niet en hadde bekladdet*. Deze getuigenis geeft DONTECLOCK van KOORNHERT in zeker *Antwoorde op een boecxken van de predestinatie*, *eertyts ghedruckt onder den name van* SEBASTIAEN CASTELLION enz. uitgekomen *tot Delft by* JAN ANDRIESZ. in het jaar 1607; I bl. 143 en 144. Men ziet hier de reden, waarom wij in onze gemelde aanteekening (182) geen verslag van den loop der handelingen, welke met KOORNHERT gehouden zijn, hebben gegeven, en tevens ook, hoe geheel verkeerdelijk hij met COOLHAAS enz. doorgaans als een der eerste voorgangers van ARMINIUS beschouwd is geworden.

Bl. 185. (218) Zie het *Onpartydigh chronyxken*; bl. 15.

Bl. 185. (219) Zie den *Oorsprong en voortgang der nederlandsche kerkelijke verschillen*; bl. 19.

Bl. 186. (220) Over de *liturgische* schriften der hervormde kerk ontstond geen zweem van twist. De Gomaristen lieten dezelve om redenen, die onze lezers ligtelijk begrijpen, onaangeroerd. En de Arminianen konden zich met dezelve

zeer wel vereenigen, gebruikende zelfs die schriften als wapenen, om hunne partij ter neder te vellen. Zie de *Brieven*, uitgegeven te *Amsterdam* bij RIEUWERTS; II bl. 143.

In den beginne scheen het, dat elke der beide partijen hare gevoelens niet alleen gaarne wilde doen strooken met de formulieren van éénheid, maar deze aan gene zelfs wilde toestaan, dat derzelver gevoelens er mede overeengebragt konden worden. Doch allengs werd de twist van ergeren aard, en begon men nu elkanderen over de leer der voorverordening te verketteren. BRANDT meent, dat de openbare twist der onderscheiden denkenden in openbare geschriften uitbrak eerst in het jaar 1609. Toen kwam in het licht eene nederlandschduitsche vertaling der tegen elkanderen overstaande stellingen, die van ARMINIUS en GOMARUS ten jare 1604 verdedigd waren, waartegen de *Delftsche* predikant DONTECLOCK toen terstond zich hooren liet in een werkje, bij wijze van zamenspraken vervaardigd, hetwelk door den druk gemeen gemaakt, en straks wederlegd werd door JOHANNES ARNOLDUS CORVINUS, predikant te *Leyden*, in een uitgekomen werkje; *Christelicke en ernstige vermaning aan* R. DONTECLOCK. (Zie BRANDTS *Historie der ref.* II bl. 95 Maar de pennestrijd der oneensdenkenden werd reeds geopend ten jare 1606, en welligt door denzelfden man, die naderhand de gemelde stellingen van ARMINIUS en GOMARUS in het licht gaf, en CORVINUS schijnt geweest te zijn. Deze CORVINUS was het, naar alle gedachte, die in het jaar 1606 in het licht zond een, zoo het heette, uit het fransch vertaald werkje van de *predestinatie of verkiezing Gods*, hetwelk reeds ongeveer het jaar 1586 in druk was gekomen te *Rees*, in het land van *Kleef*, en gehouden werd voor een geschrift van den beroemden SEBASTIAAN CASTELLIO, hetgene echter van achteren bleek zonder grond te zijn. Op dit werkje gaf DONTECLOCK ten jare 1607 in het licht zijn *Antwoorde* enz. waarvan wij melding hebben gemaakt in onze aanteekening (217) en hetwelk met gematigdheid geschreven is, zonder iemand eenig scherp verwijt te doen. In dit geschrift zien wij door DONTECLOCK het eerst den staat des verschils tusschen de vol-

volgers van ARMINIUS en GOMARUS bepaald, in deze volgende zes voorstellen. I. „ Of daer meer is als eenderley pre„ destinatie en de verkiesinghe Godts totter salicheydt, de„ welcke gheschiet is van eewicheyt in JESU CHRISTO, on„ sen Salichmaecker? II. Of diezelve eeuwighe verkiesinghe „ tot de zalicheydt is gheschiet van Godt op conditie, en„ de volghens op 't onseecker, ofte absolutelick, ende son„ der eenighe conditie? III. Of alle menschen van eewie„ heydt in CHRISTO tot de zalicheidt uitverkoren syn, ofte „ sommighe alleen, die het Godt belieft heeft daertoe te „ ordineren. IV. Van wat verkiesinghe ofte predestinatie „ ghehandelt wordt in het neghende, thiende ende elfde ca„ pittel des briefs totten Romeinen, ende wat het voorne„ men des Apostels aldaer sy? V Of de menschen in de„ ze verdorventheydt een vrye wil hebben, om de aenghe„ bodene genade CHRISTI aentenemen ende volghens hen te „ bekeeren ende aen CHRISTUM te ghelooven? VI Of de uit„ verkorene van CHRISTO alsoo konnen afghescheyden wor„ den, dat se het gheloove ende de zalicheydt souden kon„ nen verliesen?" Van zelf laat het zich denken, hoe door DONTECLOCK deze voorstellen in zijn werk beantwoord werden. Dit geschiedt wel op eene spitsvindige wijze, echter zoo, dat men de ongewoonheid van dit strijdvoeren over dit onderwerp er duidelijk uit bemerken kan.

Bl. 186. (221) Zie TRIGLANDS *Kerkel. geschiedenissen*; III bl. 409; het *Onpart. Chron.* bl. 13 en de *Brieven*, uitgegeven te A. bij RIEUWERTSZ. I bl. 89, 90. Over de wijze, waarop de nationale synode de zaak beslissen zoude, waren de verschilhebbende partijen gansch niet eens. En vandaar dat het zamenroepen van zoodanig eene synode werd uitgeschoven. Het verschil, dat de partijen onderling hadden, werd gevoerd in zekere vergadering, gehouden te *'s Gravenhage*, den 22 van bloeimaand van het jaar 1607, en op eenige volgende dagen, ter *voorbereiding* van hetgene op de, door de algemeene staten ingewilligde, nationale synode behandeld zoude worden, te dien tijde genoemd *Conventus praeparatorius*. Die vergadering was door de al-

gemeene staten beschreven, en bestond uit zeventien, door de onderscheidene provinciale staten daartoe benoemde, kerkelijken. Deze waren uit Gelderland JOHANNES FONTANUS en JOHANNES LEO, predikanten te *Arnhem* en *Bommel*, uit Zuidholland FRANCISCUS GOMARUS, JACOBUS ARMINIUS, hoogleeraars te *Leyden*, JOHANNES UITENBOGAART en JOHANNES BECIUS, predikanten te 's *Gravenhage* en *Dordrecht;* uit Noordholland WERNERUS HELMICHIUS en HERMANNUS GERHARDI, predikanten te *Amsterdam* en *Enkhuizen;* uit Zeeland HERMANNUS FAUKELIUS en HENRICUS BRAND, predikanten te *Middelburg* en *Zierikzee*, uit het sticht van *Utrecht* EVERHARDUS BOOT en HENRICUS JOHANNES, predikanten te *Utrecht* en *Amersfoort;* uit Vriesland SIBRANDUS LUBBERTI, hoogleeraar te *Franeker*, en JOHANNES BOGERMAN, predikant te *Leeuwaarden;* uit Overijssel THOMAS GOSUINUS, predikant te *Kampen;* uit Stad en Lande JOHANNES ACRONIUS en JOHANNES NICASIUS, predikanten te *Groningen* en *Middelstum*. In deze kerkelijke vergadering werden door de algemeene staten acht vraagpunten ingeleverd, waarop dezelve een antwoord begeerden. Onder die vragen was wel het meest aan verschil onderhevig de zesde, „ of," namelijk, „ de „ afgevaardigden tot de nationale synode niet behoorden „ verpligt te worden hunne meening vrijmoediglijk te ver„ klaren, zonder zich aan iets anders, dan aan Gods woord „ verbonden te houden?" ARMINIUS, UITENBOGAART en de beide stichtsche predikanten waren van oordeel, dat de leden der nationale synode, zoo lang het onderzoek duurde, en ook bij derzelver eindelijke uitspraak geheel niet verbonden zouden zijn aan hunne voormalige onderteekeningen van de nederlandsche geloofsbelijdenis en den Heidelbergschen katechismus, maar alleen aan Gods woord. De overige dertien leden waren van een tegenovergesteld gevoelen. BOGERMAN schreef, den 16 van zomermaand des jaars 1607, aan CONRADUS VORSTIUS, dat hij met zijne eensdenkende broeders zulk een gevoelen *allerongerijmdst* had gevonden. Vid. *Præst. et erud vir. Epist.* 102. Op grond van dat gevoelen beweerden de gemelde vier leden der vergadering,

dat

dat door de nationale synode opzettelijk moesten worden nagezien de nederlandsche geloofsbelijdenis en de Heidelbergsche katechismus, en het der synode vrij moest staan, daarin zoodanige veranderingen en verbeteringen te maken, als hare wijsheid mogt noodig vinden. Dit oordeelden de overige dertien leden ongeraden, en tegen den aard der zake strijdig. De synode behoorde de regtzinnige leer der hervormde kerk te verdedigen, niet te willen verbeteren. Wat wijders eene eindelijke uitspraak aanging over de verschillen betrekkelijk de leer, de vier gemelde leden waren van gedachte, dat het gedane onderzoek door de synode moest gebragt worden tot de provinciale synoden, en van deze naar hare onderhorige klassen en alle dienaars van het woord. Dit ook werd door de andere, als zeer onvoegelijk, verworpen. Zonder dat men het onderling eens konde worden, scheidde alzoo deze vergadering den 31 van bloeimaand, toen men den algemeenen staten daarvan berigt gaf. Dan den 17 van wijnmaand deszelfden jaars 1607 vergaderden te *Amsterdam* acht van de gemelde dertien leden, onder welke ook GOMARUS en BOGERMAN waren, ontwerpende aldaar een geschrift, hetwelk de redenen voor hun gevoelen behelsde, ten einde hetzelve, indien zulks eenmaal noodzakelijk mogt bevonden worden, aan de algemeene staten overteleveren. Hierbij is de zaak toen gebleven. De meergemelde dertien leden der vergadering verweten hunnen vier andersdenkenden broederen, dat zij het houden eener nationale synode, in alle opzigten, bezwaarlijk hadden gemaakt, omdat zij dezelve geheel niet begeerden. En deze vier broeders legden wederkeerig hen te last, dat *zij*, eene nationale synode niet begeerende, alle hindernissen daartoe in den weg hadden geworpen, welke zij wel wisten, dat onoverkomelijk zoo wel voor de algemeene staten als voor vele kerkelijken zouden zijn. Ten aanzien trouwens van het gemelde zesde vraagpunt konden de dertien broeders, naar hunne grondbeginselen, den staten geen genoegen geven. Dit inzonderheid bewoog hen toen en vervolgens vooreerst het houden eener nationale synode tegentewerken. Vid.

Praest.

Præst. et erud. virorum Epist. 102, 103, 104. Zie ook UITENBOGAARTS *Kerkel. hist.*; bl. 349 en volgg. en TRIGLANDS *Kerkel. gesch.* III bl. 355—409.

Bl. 188. (222) Zie BRANDTS *Historie der reform.* II bl. 85—88.

Bl. 188. (223) De titel is, *Vertaelde theses, inhoudende eene corte onderwysinghe van de opregte regeringhe der kercke* CHRISTI enz., uitgekomen te *Delft.*

Bl. 189. (224) Zie *de Korte historie van de synode nationaal — door den procureur van de vaderlandsche kerk*; in de inleiding; bl. 42—48.

Bl. 189. (225) Zie UITENBOGAARTS *Kerkel. historie*, bl. 462 en volgg.; en *Onpart. Chronyxken*; bl. 16, vergeleken met BRANDTS *Hist. der ref.* II bl. 97 en volgg.

Bl. 190. (226) Zie WAGENAARS *Vaderl. historie*; X: bl. 21—33. De staten van Holland wendden steeds en nog in het laatst van het jaar 1609 al hunne vermogens aan, om die schrikwekkende burgerberoerten, welke uit en met de kerkelijke tweedragt oprezen, konde het zijn, te dempen en te onderdrukken. Al wat maar dienen konde tot brandstof, om de harten des volks nog meer in vuur te zetten tegen de wettige overheid, zocht men met voorzigtigheid uit den weg te nemen. Ten bewijze daarvan strekke hetgene wij in het registerboek der resolutiën van de staten van Holland, loopende van den 24 van slagtmaand des jaars 1609 tot den 23 van wintermaand deszelfden jaars, lezen. Wij bedoelen dit volgende. „ In de vergadering opening gedaen synde, „ dat tot *Leyden* gedruckt worden sekere geschriften, op „ den naem van doctor FRANCISCUS GOMARUS, professor der „ theologie in de universiteit aldaer, ende dat daerin niet „ alleen van zaken rakende de religie, maar oock van de „ autoriteit der overigheyt getracteerd wert, is verstaen, dat „ burgemeesteren der stadt *Leyden* voor het eerste hetgene „ gedruckt is, ligten souden, ende het verdere drucken op„ houden, tot nadere resolutie. Hetzelve gedaen; het ge„ druckte in de vergadering getoont, ende ook de voor„ schrevene professor GOMARUS gehoort synde, die hem be-

„ klaeg-

„ klaegde, dat bij verhindering van het voorsch. drucken „ niet alleen de defensie van de waerheyt, maar ook syne „ eygene verantwoording soude worden belet; is na delibe- „ ratie goedgevonden, dat men in volle vergadering GOMA- „ RO aenseggen soude, dat de heeren staten best vonden, „ dat het drucken ende uitgeven van syne geschriften niet „ soude geschieden, alsoo ongetwijfelt daerop niet soude „ gezwegen, maer daertegen geschreven soude worden, en- „ de dat hetzelve meer tot ontstichtinge, dan tot stichtinge „ soude strecken, doch indien hij meenen soude, dat door „ hetselve ophouden de defensie van de waerheyt, ofte de „ syne belet soude worden, dat in sulcken gevallen de hee- „ ren staten het drucken niet willen beletten, gelyck oock „ niet hetgeen daertegen geschreven ofte uitgegeven sal wor- „ den; maer dat hij wel sal doen, hem nader te bedenken, „ ende dat hy desaengaende de eyndelicke meening van de „ heeren staten van de burgemeesteren van *Leyden* soude „ verstaen." GOMARUS gaf, echter het bl. 188 vermelde vertoog in het licht, hetgene de weduw van ARMINIUS verpligtte, om deszelfs aan de staten overgeleverd vertoog ook door den druk gemeen te maken. Zie UITENBOGAARTS *K. H.* bl. 446 en volgg. en bladz. 484 en volgg.

Bl. 190. (227) Zie WAGENAARS *Vaderlandsche historie*, X bl. 25.

Bl. 193. (228) Vid. JOH. VAN DEN SANDE *Belgicarum hist. epit.* p. 85. Het gevoelen in den tekst vermeld, vindt men in het *Traktaat* zelf het best ontwikkeld bl. 104—122. Dit gevoelen noemde men sedert dien tijd het zesde artikel der arminianen. Hetzelve sterkte niet weinig 's lands regenten, die niet gaarne zich, in hun bestuur betrekkelijk hetgene zij meenden dat hun aanbevolen moest zijn en blijven, de wet lieten voorschrijven van kerkelijke klassen en synoden. Ook sterkte het terstond niet weinig de bezitters van vrije heerlijkheden te platten lande, welke zeer noode van eenig kerkelijk bewind wilden afhankelijk zijn. Het eerste en wel ook het meest opspraakverwekkende voorbeeld, dat men daarvan gezien heeft, was te *Jaarsveld*.

Ge-

Geheel willekeurig handelde de heer dezer plaatse. Hij stelde tot predikant aldaar ten jare 1611 aan PASSCHIER DE FYNE, proponent onder de klassis van den Briel, maar wilde, dat de gemeente noch onder de klassis van Buren, waartoe zij altijd behoord had, noch onder eene andere klassis betrokken zoude zijn. Te dien einde noodigde hij op zijn huis eenige predikanten uit verscheidene provinciën, die den benoemden predikant onderzochten, en, na hem bekwaam bevonden te hebben, in den dienst der kerk aldaar bevestigden den 5 van herfstmaand des gemelden jaars. Alzoo bleef de gemeente van Jaarsveld buiten eenige klassis tot het jaars 1620, toen zij, na de ontzetting van DE FYNE, gebragt werd onder de klassis van Gouda. Men zie het Leven van DE FYNE, door hem zelven beschreven achter de vijfde uitgave van het I. d. zijner Traktaatjes; bl. 11, 12, 15, en vergelijke SOERMANS Kerkel. register der pred. in Zuidh. bl. 71.

Bl. 193. (226) Men zie deze aanschrijving in het Kerkelijk plakkaatboek II bl. 129. Zij werd vernieuwd den 25 van zomermaand deszelfden jaars. Verder zie men UITENBOGAARTS Kerkel. hist. bl. 499, en BRANDTS a. w. II bl. 129.

Bl. 195. (230) De resolutie, daartoe bij de staten genomen den 22 van wintermaand des jaars 1610, vindt men woordelijk in het Kerkelijk plakkaatboek; II bl. 224. De zes afgevaardigde predikanten, die tot de zijde van GOMARUS behoorden, waren RUARDUS ACRONIUS, van Schiedam, PETRUS PLANCIUS, van Amsterdam, JOHANNES BECIUS, van Dordrecht, LIBERTUS FRAXINUS, van den Briel, JOHANNES BOGARDUS, van Haarlem, en FESTUS HOMMIUS, van Leyden. De zes predikanten ter andere zijde waren JOHANNES UITENBOGAART, van 's Gravenhage, ADRIANUS BORRIUS, van Leyden, EDUARDUS POPPIUS, van Gouda, NIKOLAAS GREVINKHOVEN, van Rotterdam, JOHANNES ARNOLDUS CORVINUS, van Leyden, en SIMON EPISCOPIUS, van Bleiswijk. Verg. BRANDTS Hist. der ref. II bl. 159.

Bl. 196. (231) DE GROOT beschouwde deze Konferentie met regt als de bevoegdste kerkvergadering, welke te dien tijde

over de zaak in verschil gehouden kon worden, indien zij immer zoude beslist worden. Uitgezochte predikanten, twaalf in getal, hadden, elk voor de gevoelens van zijne partij zoo vele en zulke krachtige bewijzen aangevoerd, als door hen konden worden uitgedacht. Geene andere synode, uit andere godgeleerden, hoe veel grooter ook het getal derzelve zijn mogt, bestaande, waarop de volgers van GOMARUS toen aandrongen, zoude beter in staat zijn, de oneenigheden te slechten en de rust der kerk te herstellen. Vid. GROTII *Pietas ord. Holl* p. 56, 57. De staten van Holland dachten er toen ook dus over. Deze Haagsche *konferentie* werd in de nederlandsche taal *schriftelijk* gehouden, en in het volgende jaar 1612 in het licht gegeven door JOHANNES ARNOLDUS CORVINUS, predikant te *Leyden*, onder dezen titel, *Schriftelicke conferentie, gehouden in 's Gravenhage in den jare 1611, tusschen sommighe kerckendienaren aengaende de Goddelicke predestinatie metten aencleven van dien, ter ordonnantie van de Ed. Mog. Heeren staten van Hollant en Westvrieslandt gedruckt.* Doch, in het latijn vertaald, werd dit geschrift in het jaar 1615 uitgegeven door PETRUS BERTIUS, hoogleeraar aan de Leydsche akademie, onder den titel van *Scripta adversaria collationis Hagiensis, habitae anno 1611.* Tegen deze uitgaven van de *Haagsche conferentie* schreef WILLEM AMESIUS, predikant in *'s Gravenhage* bij de daar in bezetting liggende engelsche troepen, naderhand hoogleeraar te *Franeker*, zijne *Coronis ad collationem hagiensem*, welke in het jaar 1616, te *Leyden* in het licht verscheen, en in de moedertaal door M. BOERAVE, predikant te *Medenblik*, overgezet, in het jaar 1630 te *Amsterdam* uitkwam, onder den titel; *Aanhangsel van de Haagsche conferentie.* Ook werd de *Haagsche konferentie* in het nederlandschduitsch nog uitgegeven door H. BRAND, eenen contraremonstrantschen predikant, te *Zierikzee* in het jaar 1615.

Bl. 196 (232) Wel hielden de gomaristen de gevoelens hunner partij voor strijdig met de symbolische boeken, maar niet met de grondslagen van het christendom!! Zie het *Onp. Chron.* bl. 22, en de m. a. *Brieven* bij RIEUWERTSZ.; II bl. 165, 166.

Bl. 196. (233) Men vindt die opwekking in het *Kerkelijk plakkaatboek;* II bl. 229, 230.

Bl. 196. (234) Men vindt dit vertoog der volgers van GOMARUS woordelijk in de gemelde *Schriftelicke konferentie;* bl. 21, in TRIGLANDS *Kerkel. gesch.* bl. 548, in de *Memoriën* van BAUDARTIUS, II bl. 34; in de *Hist. der ref.* door BRANDT; II bl. 160, en in de *Korte hist. van de synode nation. gehouden binnen Dordrecht in de jaren* 1618 *en* 1619, *door den procureur der vaderl. kerk;* in de inleiding bl. 52—56. Ter betere beoordeeling van het verschil der twistende partijen zal het niet onnoodig worden geacht, dat ook wij dit vertoog hier laten volgen met de eigene woorden, waardoor men de daarin begrepene gevoelens heeft uitgedrukt. Het vertoog behelst zeven artikelen, en is van dezen inhoud. „ I Alzoo in ADAM het gansche „ menschelijke geslacht, naar Gods beeld geschapen zijnde, „ met ADAM in zonde gevallen is, en daardoor alzoo verdorven, dat alle menschen in zonden ontvangen en geboren, en daardoor kinderen des toorns zijn van natuur, „ dood liggende in hunne zonden, zulks, dat zij niet meer „ vermogens hebben uit zich zelve, om zich opregtelijk „ tot God te bekeeren en in CHRISTUS te gelooven, dan een „ dood mensch vermogen heeft, zich zelven van de dooden optewekken," leeren wij, „ dat God uit deze verderfenisse trekt en verlost een zeker getal der menschen, „ die Hij in zijnen eeuwigen en onveranderlijken raad, uit „ enkele goedertierenheid, naar het welbehagen zijns willens uitverkoren heeft, om hen door CHRISTUS zalig te „ maken, de andere door Zijn regtvaardig oordeel voorbijgaande en latende in de zonden liggen. II" Leeren wij, „ dat voor Gods uitverkorene kinderen te houden zijn niet „ alleen de volwassene, die in CHRISTUS gelooven, en dienvolgens waardiglijk het Evangelie wandelen, maar ook de „ kinderen des verbonds, zoo lang als zij met de daad „ niet het tegendeel bewijzen, en dat over zulks geloovige „ ouders, wanneer hunne kinderen in hunne kindschheid „ komen te sterven, geene oorzaak hebben, om te twijfelen

„ aan

„ aan derzelver kinderen zaligheid. III" Leeren wij, „ dat
„ God in deze zijne verkiezing niet heeft gezien op het
„ geloof of de bekeering zijner uitverkorenen, noch op het
„ regt gebruik zijner gaven, als op oorzaken der verkie-
„ zing; maar dat Hij integendeel, in zijnen eeuwigen en
„ onveranderlijken raad, voorgenomen en besloten heeft, den-
„ genen, welke Hij, naar zijn welbehagen, ter zaligheid
„ verkoren heeft, het geloof en de volstandigheid in de
„ godzaligheid te verleenen en alzoo zalig te maken. IV"
Leeren wij, „ dat God tot dat einde, vooreerst, hun ge-
„ schonken en gegeven heeft Zijnen eeniggeboren Zoon JE-
„ ZUS CHRISTUS, dien Hij in den dood des kruises heeft
„ overgegeven, om Zijne uitverkorenen zalig te maken, zulks
„ dat, hoewel het lijden van CHRISTUS, als van den eenig-
„ geboren en eenwezigen Zoon van God, genoegzaam is
„ tot betaling voor aller menschen zonden, nogtans hetzel-
„ ve, volgens Gods raad en besluit, alleen in de uitverko-
„ renen en ware geloovigen zijne kracht heeft, tot verzoe-
„ ning en vergeving hunner zonden V" Leeren wij, „ dat
„ voorts tot dat einde God de Heer zijn heilig Evangelie
„ laat prediken, en dat de heilige Geest uiterlijk door de
„ predikatie van hetzelfde Evangelie, en inwendiglijk door
„ eene bijzondere genade, zoo krachtiglijk werkt in de
„ harten der uitverkorenen van God, dat hij hun verstand
„ verlicht, hunnen wil verandert en vernieuwt, wegnemen-
„ de het steenen hart, en hun gevende een vleeschen hart,
„ in zulker voege, dat zij daardoor niet alleen magt ont-
„ vangen, om zich te kunnen bekeeren, en te kunnen ge-
„ looven, maar ook dadelijk en gewilliglijk zich bekeeren
„ en gelooven. VI" Leeren wij, „ dat de zulken, welke God
„ alzoo voorgenomen heeft ter zaligheid te brengen, niet
„ alleen eenmaal zoo verlicht, wedergeboren en vernieuwd
„ worden, om in CHRISTUS te gelooven, en zich tot God te
„ bekeeren, maar dat zij ook door dezelfde kracht van
„ den heiligen Geest, waardoor zij eenmaal bekeerd zijn,
„ zonder eenig hun toedoen, gestadig worden onderhouden
„ en bewaard, dat alhoewel hun de zwakheden des vlee-

„ sches aanhangen, zoo lang zij in dit leven zijn, waar„ door zij eenen gedurigen strijd hebben tusschen den „ geest en het vleesch zoo, dat zij ook somtijds in zware „ zonden vallen, nogtans dezelfde geest in dezen strijd in „ hen de overhand houdt, niet toelatende, dat Gods uit„ verkorenen, door de verdorvenheid des vleesches, zoo „ verre den geest der heiligmaking zouden wederstaan, dat „ dezelve bij hen te eenen male zoude uitgebluscht worden; „ en dat zij diensvolgens het ware geloof, dat hun een„ maal gegeven is, en de geest der aanneming tot kinde„ ren van God, dien zij eenmaal hebben ontvangen, nim„ mer geheel en al, noch ook ten einde toe kunnen ver„ liezen. VII" Leeren wij, „ dat evenwel de ware geloo„ vigen uit deze leer geene oorzaak nemen, om zorgeloos „ de booze lusten van hun vleesch te volgen, dewijl het „ onmogelijk is, dat de genen, die CHRISTUS door een „ waarachtig geloof ingeplant zijn, niet zouden voortbrengen „ vruchten der dankbaarheid, maar integendeel, hoe meer „ zij zich verzekerd houden en gevoelen, dat God in hen „ werkt beide het willen en het volbrengen naar zijn wel„ behagen, hoe zij meer in vrees en beven hunne zalig„ heid zullen zien te werken, dewijl zij weten, dat dit het „ eenig middel is, waardoor het God belieft hen staande „ te houden en ter zaligheid te brengen; waartoe Hij ook „ in Zijn woord gebruikt allerlei vermaningen en bedrei„ gingen, niet om hen te doen wanhopen of twijfelen aan „ hunne zaligheid, maar om eene kinderlijke vrees in hen „ te verwekken, uit aanmerking van de zwakheid van hun „ vleesch, waardoor zij noodzakelijk zouden moeten vergaan, „ ten ware de Heer door Zijne onverdiende genade hen „ staande hield, welke de eenige oorzaak en grond is van „ hunne volharding; zoodat, alhoewel Hij in Zijn woord „ hen vermaant te waken en te bidden, zij nogtans ook „ dit, dat zij namelijk ten strijde bereid zijn, Gods hulp „ begeeren, en niet in gebreke zijn; niets hebben van zich „ zelve, maar alleen van denzelfden Geest, die hen door „ eene bijzondere genade daartoe bereid maakt, en alzoo „ krachtiglijk staande houdt."

Voor-

Vooral ging eene verdediging van de verwerpers der vijf artikelen, in de remonstrantie vervat, met eene wederlegging van de, door derzelver stellers tegen hunne andersdenkende broeders ingebragte, beschuldigingen; welke verdediging men, gelijk mede het slot van deze contraremonstrantie, elders lezen kan, zoo als in TRIGLANDS *Kerkel. geschiedenissen*; bl. 545—548 en 549—552, en in andere schriften.

Bl. 197. (235) Het antwoord der staten van Holland, bij resolutie gegeven den 15 van slagtmaand des jaars 1611; leest men in de inleiding van de *Korte historie van de synode nationaal*, *door den procureur der vaderl. kerk*; bl. 56 en 57. En het antwoord der algemeene staten, ook bij resolutie gegeven den 29 van herfstmaand des jaars 1612; was eenvoudig, dat hunne hoogmogenden bij de eerste gelegenheid op de, door de requestranten *begeerde*, zaak letten zouden, maar dat zij, hunne hoogmogende, serieuselijk *begeerden*, dat de predikanten onderling, *als broeders in opregte christelijke liefde en vriendschap zouden leven*. Dit antwoord vindt men mede in de inleiding der aangehaalde *Korte hist.*; bl. 58. Men vergelijke het *Onpart. Chronyxken*; bl. 24. Er waren ook te dien tijde predikanten, welke zich geheel buiten den twist wilden houden, hoezeer zij anders der contraremonstrantsche partij waren toegedaan. Zoo zal men altoos wel kunnen verklaren hetgene PASSCHIER DE FYNE, in de beschrijving van zijn eigen *leven*, heeft aangeteekend, achter het eerste deel van de vijfde uitgave zijner *Traktaatjes*; bl. 5 Of wilden die predikanten liefst om andere redenen buiten den twist blijven? Wat zal men hierop antwoorden? De contraremonstranten konden de leer der remonstranten volstrekt niet verdragen, maar velen hunner predikanten gevoelden zich te zwak, om de tegenwerpingen, welke hun telkens gedaan werden, optelossen. Zulke contraremonstrantsche predikanten ontweken dus, zoo veel zij konden, het twistredenen, dat de remonstranten met hen zochten. Maar was dan de leer der contraremonstranten niet verdedigbaar tegen de ingeworpene bedenkingen? Zoo als zij toen van vele contraremonstranten, die CALVIN;

BEZA en GOMARUS op den voet volgden, omhelsd werd, was zij zeker niet verdedigbaar, gelijk wij zien zullen, dat de verstandigste contraremonstranten vervolgens haar ook beschouwd hebben. Dan wie der contraremonstrantsche predikanten durfde in de jaren 1611 en 1612 GOMARUS, hunnen voorganger, ronduit tegenspreken, of van hem openlijk afwijken, in het twistvoeren met de remonstranten? En deed hij dat niet, dan moest hij beweren, dat God, volstrekt gewild had, dat de eerste mensch Hem ongehoorzaam, en daardoor ellendig zoude worden; dat God, als de vader van alle menschen, volstrekt gewild had, dat velen van zijne kinderen ook Hem ongehoorzaam, sommigen daarentegen Hem gehoorzaam zouden zijn, volstrekt gewild had, dat deze eeuwig gelukkig, gene eeuwig rampzalig zouden worden, dus volstrekt gewild had, dat door gunst en genade deze, door wijsheid en regtvaardigheid gene al zijne deugden zouden verheerlijken, en eindelijk, dat God, om dat doel te bereiken, besloten had eenen aardbodem te scheppen, om er zulke menschen opteplaatsen, en dien met zoo vele schoonheden opteluisteren, dat het zinnelijk gevoel der menschen konde worden aangedaan, en zij door hunne zinnelijke aandoeningen in gevaar wierden gebragt, om te zondigen, ja steeds in gevaar gehouden, om hunne zonden dagelijks te vermeerderen. Sommigen evenwel hadde God, naar zijn welbehagen, tot de zaligheid verkoren, anderen verworpen tot de verdoemenis. Beide moesten zij lijdelijk, deze door Gods Geest geleid, gene aan zich zelve en aan hunne zinnelijkheden overgelaten zijnde, aan Gods oogmerk beantwoorden, en roerloos in zich zelve, als hout en steen, door eenen hemelschen of aardschen, eenen goeden of kwaden invloed, van buiten bewogen worden. Dit was het gevoelen van GOMARUS, het hoofd der contraremonstranten. Vergelijk onze aanteekening hiervoor (187). Meer verstandigen onder hen wisten die leer of te bedekken, met zachtere woorden, of ontweken, zoo veel zij konden, de gelegenheid, om er zich over te verklaren. Zie bij voorbeeld *de schriftelicke* (Haagsche) *konferentie* bl. 38. Hoe veel was er

er tegen zulk eene leer aantemerken? De remonstranten vielen den contraremonstranten in 'het dagelijksch, onderling twisten, er hard, misschien wel te hard, over aan, en de laatste waren dikwerf verlegen met den eersten regt antwoord te geven. Wij hebben hier inzonderheid het oog op zulke remonstranten, die meer twistziek waren, en op zulke contraremonstranten, die zich verbeeldden, dat de bovengemelde leer van GOMARUS het kenmerk was van de regtzinnige leer der hervormde kerk. Lastig was het dezen, telkens van genen besprongen te worden met allerlei onoplosselijke tegenwerpingen, als, dat God dus de oorzaak der zonde moest zijn! dat de eerste mensch niet door moedwillige ongehoorzaamheid, maar noodzakelijk gevallen was, omdat God het zoo gewild hadde! dat de verworpene niet door eigene schuld verloren gaat, maar omdat God hem niet behouden wil, verloren gaat! enz. En alzoo bragten twistzuchtige remonstranten, schoon zonder bedoeling, echter mede het hunne toe, dat eerlang die geweldige scheuring ontstond, welke de hervormde kerk in tweeën verdeelde.

Wanneer men nu in aanmerking neemt, dat de gematigdste en den vrede zoekende remonstranten zoo veel wilden toegeven, als zij konden, en de verstandigste of omzigtigste contraremonstranten het gemelde steile gevoelen van GOMARUS, zoo veel zij konden, vergoelijkten of bedekten, waren er redenen genoeg voor de algemeene staten, om de verschil hebbende hervormden telkens aantemanen tot onderlinge liefde in het dulden van elkanders onderscheidene gevoelens over de hoofdzaak eener leer, waarin zij het anders onderling ééns waren. Inderdaad bij het houden der Haagsche konferentie was het gebleken, dat de twisthebbenden het over al de artikelen, in de remonstrantie opgegeven, wat de hoofdzaak aanbelangde, genoegzaam ééns waren. Zie de *Schriftelicke* (Haagsche) *conferentie;* bl. 409—428. Alleen in de wijze van denken over de hoofdzaak was verschil. De remonstranten drongen er op aan, dat de contraremonstranten met hen zich van spitsvindige onderscheidingen en al te naauwkeurige uitpluizingen onthouden, maar zich slechts

houden mogten aan bijbelsche en symbolische uitdrukkingen. De laatste verklaarden de remonstranten gaarne te willen gebruiken, als bij voorbeeld, omtrent het eerste artikel, hetgene men las in de nederlandsche geloofsbelijdenis, art. 16, omtrent het tweede artikel hetgene men las in den Heidelbergschen katechismus, vr. 37 enz. Zie de *Haagsche konferentie*; bl. 415 en 419. Hadden de contraremonstranten zich daarin met de remonstranten willen vereenigen, de rust der kerk ware spoedig hersteld geworden.

Bl. 197 (236) De schrandere J. UITENBOGAART had het te dezen tijde geraden, om van de staten het houden eener synode te verzoeken, maar zijne medestanders hadden zulks zeer onraadzaam geoordeeld. Dan EPISCOPIUS, POPPIUS, DWINGLO en anderen hadden er naderhand zeer veel berouw van, dat zij zich toen met hunnen AÄRON, gelijk zij UITENBOGAART noemden, niet vereenigd hadden. Zie de *Brieven* enz. bij RIEUWERTS; bl. 72.

Bl. 198. (237) GOMARUS werd kort daarna predikant en hoogleeraar in de hebreeuwsche taal en godgeleerdheid te *Middelburg* in Zeeland, waar hij, beveiligd, en ook zich zelven beveiligende tegen eenen dergelijken twist, als hem te *Leyden* het leven had onaangenaam gemaakt, bleef tot aan het jaar 1614. Toen werd hij beroepen tot hoogleeraar in de godgeleerdheid te *Saumur* in Frankrijk, en vertrok derwaarts. Niet langer echter, dan één jaar er geweest zijnde, werd hij, in dezelfde betrekking, te *Groningen* beroepen. Ook die beroeping nam hij aan, doch aanvaardde aldaar eerst in het jaar 1618 zijnen post, dien hij met roem bekleedde tot in het jaar 1641, toen hij overleed, in den ouderdom van acht en zeventig jaren. Vid. *Effigies et vitae profess. Gron.* p. 77, 78.

Bl 198. (238) Niemand was er welligt, die min gunstiger over VORSTIUS dacht, dan de koning van Grootbrittannië, JACOBUS, die voor den geleerdsten vorst zijner eeuwe gehouden werd. Hij had, in eenen brief, den 1 van slagtmaand des jaars 1611 geschreven aan de algemeene staten der vereenigde provinciën, VORSTIUS afgeschilderd als eenen

aarts-

aartsketter, als een monster van godslastering, als eene pest van den staat en van de kerk, eenen volslagen godverloochenaar, wiens persoon men ten vure moest doemen, hetwelk hij echter overliet aan der staten eigene wijsheid, doch wiens schriften altoos verbrand behoorden te worden enz. Men leest dien brief in de *Praest. et erudit. viror. epist.* p. 283—285. Het laatste heeft hij zelf, door des scherpregters handen, laten doen op het kerkhof van st. PAULUS te *Londen*, en aan de beide akademiën van zijn rijk, te *Oxfort* en *Cambridge*. Zie UITENBOGAARTS *Kerkel. hist.* bl. 564. Met alle kracht drong hij er bij de algemeene staten op aan, dat zij, ten aanzien van deze belangrijke zaak, hun gezag mogten doen gelden, en het verderf, waarmede de hervormde kerk van Nederland eerst door ARMINIUS, dien hij een' vijand van God noemde, en nu door zulk eenen godlasterenden VORSTIUS bedreigd werd, zouden voorkomen of afweren, wilden zij zich niet van God en menschen verlaten zien. VORSTIUS verdedigde zich wel in de vergadering der staten van Holland, tot genoegen der meeste leden, tegen de beschuldigingen zijner partij. Maar staatkundige vrees voor het ongenoegen des konings van Grootbrittannië, die welligt het verbond met hen breken konde, ried hen aan, om deszelfs magtigen wederstand niet het hoofd te bieden. Omtrent VORSTIUS vond men zich dus genoodzaakt, zulke schikkingen te maken, als wij in den tekst gemeld hebben. Om des mans eer te redden, meenden 's lands staten geen' anderen weg open te zien. Ook alzoo kon, naar hun oordeel, de rust des lands bewaard worden. De vooringenomenheid tegen VORSTIUS, vooral ingedrongen bij de staten van andere gewesten, was eenmaal zoo aan het werken geraakt, dat het toen van alle zijden bespeurde gemor zonder de gemelde maatregelen niet ligtelijk te stillen ware geweest. Onder anderen ijverden allersterkst de staten van Vriesland tegen VORSTIUS. Volgens het register der resolutiën van de staten van Holland, „ compareerde, den 8 november 1611, in derzelver verga„ ring de heer KEMPE DONIA, gedeputeerde van de heeren

„ staten van Vriesland ter vergadering van de hoogmogen- „ de heeren staten generael, en verklaerde van wege syne „ principalen gelast te syn overteleveren de missive, dewel- „ ke in sijne presentie geopend en gelezen synde, bragt „ nog voort seker gebonden boexken, geïntituleert; *Nade-* „ *re waerschouwing over sekere verantwoording van* D. D. „ VORSTIUS, recommanderende wijders de handhouding van de „ ware christelicke gereformeerde religie, als den naesten „ ende besten band van eenigheyt onder de provinciën." De staten der overige provinciën zonden ook hunne brieven aan de staten van Holland, verzoekende, dat zij toch den brand, door ARMINIUS aangestoken, en door VORSTIUS aangeblazen, op de best mogelijke wijze, hoe eer hoe beter, blusschen mogten. In Gelderland drong daarop, bij de staten van Holland, sterk aan het geregtshof. Zie het werk van den vrieschen raadsheer J. VAN DEN SANDE, *Belgicarum historiarum epitome; p.* 90. De *Nadere waarschouwing* enz., waarvan in den brief der staten van Vriesland werd melding gemaakt, was de vrucht van den gemeenschappelijken arbeid der vier predikanten van *Leeuwaarden* en opgedragen aan prins MAURITS, aan de algemeene staten en aan de staten van Holland. Zij was geheel tegen VORSTIUS, deszelfs schriften en gevoelens ingerigt. Zie TRIGLANDS *Kerkelijke gesch.* IV bl. 601, en over alles, wat in Vriesland tegen VORSTIUS voorgevallen en ondernomen is, aldaar bl. 595—596. De toenmalige Leeuwaarder predikanten waren H. KOLDE, R. HACHTINGIUS, B. FULLENIUS en J. BOGERMAN. Dit eene en andere gebeurde in de jaren 1611 en 1612, terwijl inmiddels, in sprokkelmaand van het laatstgemelde jaar, EPISCOPIUS, door de bezorgers der akademie van *Leyden*, tot hoogleeraar in de godgeleerdheid was aangesteld, bij voorraad, in de plaats van VORSTIUS, en wel, indien deze nog al zijnen post aanvaarden mogt, waarop echter eene geringe hoop was, als een derde lid van de godgeleerde fakulteit, dat in zulk een geval niet overtollig zoude zijn. Zie de *Memoriën* van BAUDARTIUS II bl. 53 en volgg. 70 en 71, UITENBOGAARTS a. w. bl.

563

563, 572—574, en BRANDTS a. w. II bl. 165—170, 189, 190. Over den ganschen handel, dien men toen met den zoo swaar beschuldigden VORSTIUS gehouden heeft en den uitslag van zijne zaak zie men het aangehaalde werk van J. VAN DEN SANDE, p. 89, 90. Het is onze zaak niet hier natesporen, welke bijzondere gevoelens VORSTIUS omhelsd heeft, ook niet te beoordeelen, of zij van zulken aard waren, dat de staten van Holland met den meesten ernst tegen hem gewaarschuwd behoorden te worden, maar wij kunnen niet wel nalaten, hier aantemerken, dat de socinianen lang na 's mans dood nog in twijfel hebben gestaan, of zij hem wel voor hunnen geloofsgenoot hadden kunnen erkennen. Vid SANDII *Bibl. antitrin.* p. 98 en 99, en aan de andere zijde dat ook de remonstrantschhervormden, naar het schijnt, hem niet voor eenen broeder hunner gemeenschap gehouden hebben. Of dwalen wij in deze gedachte? Zij is alleen gegrond op het stilzwijgen van VAN CATTENBURGH in zijne *Biblotheca scriptorum remonstrantium*, nopens den geleerden man, die toch anders, om meer dan ééne reden, in dat werk, bl. 135, niet had kunnen en ook niet moeten vergeten worden. In de *Hist. der ref.* door BRANDT leest men, IV bl. 46 wel, dat VORSTIUS, op zekere voorwaarden, als lid der remonstrantsche gemeenschap in derzelver synode, te *Antwerpen*, in het jaar 1619, is aangenomen. Doch of die voorwaarden hem gevielen, is ons niet bekend. Wel weten wij, dat hij als remonstrant hier te lande zeer vervolgd is geworden. In de laatste dagen zijns levens verklaarde hij ook, dat hij het met de remonstranten in de belijdenis des geloofs eens was, en stierf alzoo in hunne gemeenschap op het huis *Tonningen*, bij *Frederikstad*, den 9 van wijnmaand des jaars 1622. Zie BRANDTS a. w. IV bl. 841—843. Wil iemand de punten, waarin men meende, dat VORSTIUS van de remonstranten zoo wel als van de contraremonstranten verschilde, weten, die zie dezelve opgegeven in het aangehaalde werk van VAN DEN SANDE, p. 121. In hoe verre evenwel die opgave juist is, beoordeelen wij hier niet. Dit alleen willen wij nog aanmerken, dat, toen VORSTIUS te Ley-

den beroepen was, vele godgeleerden, die, als hervormden, den naam hadden van zeer regtzinnig te zijn, hem bovenmate prezen, als eenen geleerden man niet alleen, maar als iemand, die, in betrekking van hoogleeraar te *Leyden*, der nederlandsche hervormde kerk van grooten dienst konde zijn. Dus schreef, bij voorbeeld, ABRAHAM SCHULTETUS, keurvorstelijk hofpredikant te *Heidelberg*, den 4 van herfstmaand des jaars 1610, nopens VORSTIUS: *crediderim ego, vix alium virum aeque atque hunc academiam vestram illustrare posse.* Vid. *Praestant et erud. virorum Epistolae*, Ep. 152. Welk een ijverig verdediger anders SCHULTETUS was van de contraremonstrantsche partij, zie men in dat zelfde werk, *Epist.* 316, 333. En toch is het waar, hetgene de Leydsche hoogleeraar G. HORNIUS schrijft in zijne *Kerkelijke historie;* bl. 243, 244, „dat" namelijk „het beroep van VORSTIUS te *Leyden*, zeer onaangenaam was aan de akademie van *Heidelberg.*" Dus was het niet mogelijk, dat SCHULTETUS de bijzondere gevoelens van VORSTIUS toen nog niet regt gekend, of ook er nooit van had hooren spreken. En buitendien, VORSTIUS had reeds ten jare 1602 zijne *Disputationes de Deo seu de natura et attributis Dei;* en ten jare 1607 reeds uitgegeven zijn werk, *Tessera decas Anti-Pistoriana*, beide schriften, in de oogen van den koning van Engeland vol van *gruwelijke dwalingen*, en naar het oordeel van BAUDARTIUS in zijne *Memoriën* I bl. 40, *vol van sociniaansche gevoelens.* Dan men leze ook in de *Epistol. praest. et erud. vir.* den brief van BOGERMAN, aan VORSTIUS geschreven ten jare 1607, waarvan wij melding hebben gemaakt hiervoor (221), en men zal zien, hoe vertrouwde vrienden die beide toen waren, en welk eenen goeden dunk de eerste van de regtzinnigheid des laatsten had, zelfs betrekkelijk tot de toen in verschil zijnde leer. Het toenmalig vertrouwen van BOGERMAN op VORSTIUS blijkt ook inzonderheid daaruit, dat hij op aanbeveling van dezen aan den magistraat te *Leeuwaarden* tot rektor der latijnsche scholen aldaar had voorgesteld zekeren EDO, zoo als hij in dien brief genoemd wordt. Deze was EDO NEUHUISUS, die vele jaren te dier ste-

stede het bestuur over de latijnsche scholen gehad heeft, altijd een groot vriend van BOGERMAN, en als een ijverig contraremonstrant steeds aldaar is bekend geweest. Kan men veronderstellen, dat, indien vooral het eerstgemelde schrift van VORSTIUS wezenlijk vol van gruwelijke dwalingen was, BOGERMAN ten jare 1607 daarvan onkundig zoude geweest zijn?

Bl. 199. (239) De bezorgers der Leydsche hoogeschool verklaarden met onbewimpelde woorden, dat zij de keus op EPISCOPIUS hadden laten vallen, om hem, nevens POLYANDER, den post van hoogleeraar in de godgeleerdheid te doen bekleeden, „ten einde aan beide partijen genoegen „mogt worden gegeven. Het voorbeeld dier twee mannen, „begreep men, ware het geschiktste middel, om *onder-„linge verdraagzaamheid* te leeren, en der *vrijheid van pro-„feteren* plaats te gunnen." Zie de *Korte hist. der syn. nation.*; in de *inleiding*; bl. 57, 58.

Bl. 201 (240) De zes te *Delft* zamengekomene predikanten waren, van de eene zijde BECIUS, BOGARDUS en HOMMIUS, en van de andere zyde UITENBOGAART, VAN DEN BORRE of BORRIUS en GREVINKHOVEN; die alle ook bij elkanderen in de Haagsche konferentie waren geweest.

Bl. 202 (241) Deze opdragt was een brief, geschreven aan den aartsbisschop van *Kantelberg*, en door LUBBERTI geplaatst voor zijne *Commentarii ad non agnitos* XCIX *errores* LUBBERTO *a* VORSTIO *obiectos*, uitgekomen te *Franeker*, in het jaar 1613. UITENBOGAART heeft dien brief afzonderlijk uitgegeven, met *annotatiën op denzelven*. In dien brief had LUBBERTI, naar het oordeel van DE GROOT, de staten van Holland zeer beleedigd! Ten jare 1611 had LUBBERTI, in eene opdragt van zijn werk, de IESU CHRISTO *Servatore contra* F. SOCINUM, aan de opzieners der nederlandsche hervormde kerk te *Londen*, ook al zijne driften niet beteugeld tegen de remonstranten, als waren zij trotsche waanwijzen, die door het verzinnen van wangevoelens zich eenen roemrijken naam wilden maken, snoode huichelaars, die voorgaven verdedigers te zijn van de zuivere leer der hervorm-

de

de kerk en de symbolische schriften, en nogtans alles in het werk stelden, om dezelve te bestrijden, listige oproerstokers, die zich bij 's lands grooten wisten intedringen, om met de hulp van deze alles in de kerk het onderste boven, te keeren, en de hooge regeering tegen regtzinnige leeraars opvoerden, welke zij als pesten der kerk en der republiek zochten gehaat te maken. Men zie in die opdragt, bl. 2.

Bl. 202. (242) Het werk was geschreven in het latijn, en had den titel van *Pietas ordinum Hollandiae et Westfrisiae; sive Apologia eorum, qui Belgio praefuerunt.* Het geschrift verscheen te *Leyden* in het jaar 1613. Men vindt hetzelve in de *Opera Theologica* van DE GROOT, IV; p. 49; vergelijk onze aanteekening hiervoor (216).

Bl. 202. (243) Het antwoord van LUBBERTI was getiteld, *Responsio ad pietatem* H. GROTII, en kwam in het licht ten jare 1614. Niet lang te voren had JOHANNES BOGERMAN uitgegeven zijn geschrift, *Ad scripti* HUGONIS GROTII *partes priores duas, in quibus tractat causam* VORSTII & *Remonstrantium, annotationes.* BOGERMAN had hetzelve opgedragen aan graaf WILLEM LODEWIJK, stadhouder van Vriesland, mitsgaders aan de gedeputeerde staten en aan de raden van het hof dier provincie, en ontving van hen allen daarvoor eenen zeer vereerenden dank. De resolutie der staten van *Holland*, waarbij het verkoopen van het geschrift van LUBBERTI verboden werd, was genomen den 17 van wijnmaand des jaars 1614, en wordt gevonden in het *Groot plakkaatboek;* I bl. 457, en in BRANDTS *Hist. der ref.* II bl. 242. Doch in het jaar 1619 is deze resolutie krachteloos verklaard en vernietigd. Zie VRIEMOETS werk, *Athenae frisiacae* in vita LUBBERTI; p. 17.

Bl. 204. (244) Men zie het *Groot plakkaatboek;* III bl. 460, en vergelijke WAGENAARS *Vaderl. hist.* X bl. 63—65. Men vindt het besluit der staten van Holland, door DE GROOT ontworpen, in 's mans *Opera theologica;* Vol. IV p. 141; en de door hem geschrevene verdediging van dat besluit p. 195.

Bl. 204. (245) Zie het *Onpartydigh Chronyxken;* bl. 24, vergeleken met WAGENAARS V. H. X t. a. pl.

Bl.

Bl. 206. (246) Een voorbeeld hiervan had plaats in Vriesland, te *Leeuwaarden*, in wintermaand der jaren 1614 en 1615. Eenige gemagtigden der burgerij vervoegden zich in het eerstgemelde jaar bij de wethouderschap, die veranderd stond te worden, klagende er over, dat men mannen, die van den hervormden godsdienst opregte belijdenis deden, uit de regering hield, terwijl er anderen werden in geplaatst, die verdacht waren van onzuiverheid in de leer der hervormden, en louter om hunne politieke oogmerken te bereiken, zich *hervormden* noemden. Deze werden *staatkundige* of *staatsgezinde geuzen* genoemd, den anderen daarentegen gaf men den naam van *geneefsche* hervormden. Aan die klagten werd echter geen gehoor gegeven, gelijk bleek uit de kort daarop gedane verkiezing van nieuwe wethouders. De gemelde gemagtigden bragten aanstonds daartegen een protest in, doch waarop zij dadelijk in hechtenis werden genomen, welke men hen zoo onaangenaam deed worden, dat zij zich gedwongen zagen den nieuwen magistraat voor wettig te verklaren. De regering in verstandhouding zijnde met OLDENBARNEVELD, en gerugsteund door de algemeene staten, achtte zich gedekt. Doch tegen het einde des jaars 1615, ontstonden er weder dezelfde ja zoo groote onlusten, dat men een bloedbad begon te vreezen, om hetwelk voortekomen, de stadhouder met de gedeputeerde staten en de raden van het hof van Vriesland de regering veranderde tot genoegen der burgerij. Vid. *Belgic. histor. epitome*; auct. J. V DEN SANDE; p. 99—101; en verg. WAGENAARS V. H. X bl. 88—92,

Bl. 207. (247) Eene voortreffelijke proeve van krachtige welsprekendheid en een meesterstuk van schranderheid, in het juist beoordeelen der onderhavige zaak, was deze redevoering des grooten mans voor den raad der Amsterdamsche vroedschap. Men vindt haar in het latijn vertaald door THEODORUS SCHREVELIUS, in de *Opera theolog.* van DE GROOT; V. IV p. 177. Naar het oorspronkelijke leest men dezelve in BRANDTS *Hist. d. ref.* II bl. 345—383, en in WAGENAARS *Amsterdam* D. IV bl. 201 en volgg.

Bl.

Bl. 209. (248) Zie BRANDTS *Historie d. ref.* II bl. 513 —518; en aldaar ook de geheele akte van de onderlinge verbindtenis der remonstranten. Het lijdt schier geen' twijfel, of tot al hetgene wij in den tekst verhaald hebben nopens de contraremonstranten, die zich van de remonstranten afscheurden, gelijk deze zich toen van gene scheidden, zal aanleiding gegeven hebben meer dan ééne plegtige, met goedkeuring der staten van eenige provinciën gehoudene, zamenkomst van contraremonstrantsche kerkelijken te *Amsterdam*. Behalve de in den tekst gemelde zamenkomst had er reeds eene plaats in het jaar 1615 den 17 van herfstmaand, om den toenmaligen staat der nederlandsche hervormde kerk te behartigen, en de beste maatregelen te nemen tot herstel van denzelven. Men zie de *Memoriën* van BAUDARTIUS, B. VI bl. 11 en 12 en het voortreffelijke werk van VRIEMOET, *Athenae fris.* p. 274, waarin een schat van wetenswaardigheden voor de letterkundige geschiedenis zoo van de kerk als van den staat onzes lands gevonden wordt, en hetwelk ons dikwerf uitnemend zal te stade komen. Eene tweede dergelijke kerkelijke zamenkomst werd te *Amsterdam* gehouden den 26 van hooimaand des jaars 1616. Zie TRIGLANDS *Kerkel. gesch.* bl. 689, 690 en BRANDTS *Hist der ref.* II bl. 410. In beide die zamenkomsten was BOGERMAN van *Leeuwaarden* tegenwoordig als een' der ijverigste verdedigers van de zaak der contraremonstranten, die, door hetgene daar overwogen en besloten werd, natuurlijkerwijs niet weinig gestijfd en zeer aangemoedigd moesten worden. De vriesche staten stelden op BOGERMAN eenen zeer hoogen prijs, en vooral, met opzigt tot eene gewenschte herstelling der kerkelijke rust, een bijzonder vertrouwen. Ten jare 1614 was hij door de gedeputeerde staten van Vriesland benoemd tot hoogleeraar in de godgeleerdheid te *Franeker*, maar de Leeuwaarder kerkenraad weigerde hem zijn ontslag te geven, en toen ook begrepen de vriesche staten, op voorstel van den stadhouder WILLEM LODEWIJK van *Nassau*, dat hij als predikant ter herstelling van de rust der kerk meer van nut zoude kunnen zijn, dan in eene akademische betrekking.

En

En BOGERMAN heeft zijn best gedaan, om de hoop der staten niet te leur te stellen! Vid. VRIEMOETII *Ath. fris.* p. 273, 274.

Bl. 210. (249) De geschiedenis der inneming van de kloosterkerk, in '*s Gravenhage*, door de contraremonstranten bewerkstelligd, vindt men in UITENBOGAARTS *Leven* enz. bl. 61, in BRANDTS *Hist. d. ref.* II bl. 469, 470 en WAGENAARS *Vaderl. Historie;* X bl. 151, 152. Volgens het gevoelen van deze schrijvers zoude het innemen der gemelde kerk geschied zijn door de contraremonstranten, niet zonder bewilliging van prins MAURITS. Ook dat gevoelen schijnt in de gebeurtenissen van dien tijd vrij wat gronds te hebben, en kan naar het ons voorkomt niet wel geheel worden tegengesproken. In het Register der resolutiën der staten van Holland lezen wij het volgende, „ 11 julij, (1617) „ is gedaan compareren de kerkendienaar SWALMIUS, en „ denzelven afgevraagd, door wiens last hij *gisteren* in de „ kloosterkerk heeft gepredikt? antwoordde daarop, dat hij „ altijd begeerd had wederom te gaan bij zijne kerk en ge- „ meente, daar hij zeer noodig was, en zij naar hem, en „ hij naar haar verlangde, en daartoe meermalen verlof had „ begeerd, en aan Zijne Excellentie verzocht, maar dat Zij- „ ne Excellentie zulks niet had begeerd toetelaten, maar „ hem vermaand aan de gemeente alhier voor als nog zij- „ nen dienst te continueren, op welken last hij meende „ niet kwalijk gedaan te hebben, van in de voorschrevene „ kerk te hebben gepredikt, als beter achtende, dat daar „ hij voor de gemeente nu gewoon was te prediken, zulks „ met minder nieuwigheid of verandering konde gecontinu- „ eerd worden, als een ander van nieuws daartoe te laten „ treden." Wie deze SWALMIUS, in het register vermeld, is geweest, hebben wij niet kunnen opsporen. Vast hervormd predikant was hij, blijkens zijne voor de staten gedane betuiging, in '*s Gravenhage* niet. Hij zal er dus predikant bij leening zijn geweest, gelijk toen mede in die betrekking aldaar verkeerde ANTHONIUS WALÆUS, predikant te *Middelburg*. Maar welke mag de vaste standplaats van SWAL-

MI-

MIUS te dien tijde geweest zijn? Mogelijk stond hij als predikant te *Delft*, en dan was hij HENRICUS SWALMIUS. Doch dit wordt bedenkelijk, wanneer men in aanmerking neemt, dat deze eerst in het jaar 1617 als predikant te *Delft* gekomen is van *Oudbeijerland*, en hij dus al spoedig zijne gemeente voor eenigen tijd zoude hebben moeten verlaten. Dan te *'s Gravezande* stond te dien tijde, als predikant, ARNOLDUS SWALMIUS, aldaar gekomen in het jaar 1603. Ook kan het de toenmalige predikant te *Schiedam* ELIAZAR SWALMIUS geweest zijn, die in het jaar 1621 predikant werd te *Amsterdam*. Het laatste is wel het meest waarschijnlijke. Aan het hoofd der resolutie staat den 11 *July*, dit zal moeten zijn den 10 *July*, of het volgende *gisteren* moeten zijn *eergisteren;* want alle schrijvers komen daarin overeen, dat de eerste contraremonstrantsche leerrede in de kloosterkerk gehouden is den 9 *July*. Den 16 van hooimaand zag men den vorst nog onder het gehoor van UITENBOGAART, door wiens leerrede hij verklaarde dermate ontsticht te zijn, dat hij den daarop volgenden zondag den openbaren godsdienst in de kloosterkerk bijwoonde, welke sedert dien dag de *prinsekerk* genoemd werd. Zie WAGENAARS *Vaderl. hist.* t. a. p. Onder de predikanten, die na SWALMIUS in de kloosterkerk voorgangers geweest zijn, vinden wij gemeld, behalve den genoemden WALEUS, ook UDEMAN en TRIGLAND, predikanten toen bij leening uit de gemeente van *Zierikzee* en *Amsterdam*. Vid. COCCEII *Orat. in obitum* TRIGLANDII; p. 53. Merkwaardig is de geschiedenis der inneming van de kloosterkerk. Reeds een' langen tijd hadden de contraremonstrantsche en, gelijk zij zich noemden, dolerende leden der gemeente van 's *Gravenhage* den godsdienst bijgewoond in de kerk van het naburige *Rijswijk*. Dit eindelijk begon hun te vervelen. En door de toedragt der zaken stouter geworden, namen zij de vrijheid, om in 's *Gravenhage* een bijzonder huis daartoe bekwaam te maken; dan de regering wierp op dat huis sloten en grendelen. Toen wees hun de prins eene andere betere plaats aan; en deze te eng bevonden zijnde, werd hun de rekenkamer van het hof, ook door mede-

de werking van den prins, toegestaan, terwijl hun vervolgens de regering het gebruik der engelsche kerk inwilligde. Doch, wijl dit alles den contraremonstranten niet genoeg voldeed, bemagtigden zij de kloosterkerk, welke bij de eerste daarin gehoudene leerrede tusschen de vier en vijf duizend menschen bevattede. Den volgenden dag werden er banken en gestoelten in gebragt, en werd alles geregeld om er ordelijkerwijze den godsdienst te kunnen waarnemen. Dit geschiedde met zulk eenen heiligen ijver, dat men er niet alleen metselaars, timmerlieden, ijzersmeden, maar zelfs een aantal aanzienlijke mans en vrouwen als om strijd in zag arbeiden. Onder dezelve zullen welligt geweest zijn de voornaamste bewerkers van de inneming der kerk, GILLES DE GLARGES, advokaat, HENDRIK HONDIUS, plaatsnijder, ABRAHAM LE FEVRE, apotheker, en ENOCH MUCH, boekhouder van prins MAURITS Zie het *Hist. berigt van de geloofsbelijdenis en geloofshervorming in de nederlanden*, door A. ROTTERDAM; bl. 144. Tegen den eerstvolgenden zondag was reeds de kerk voor den openbaren godsdienst geheel geschikt en bekwaam. Vid. *Belg hist. epitome*, auct J. VAN DEN SANDE; Lib. VI p. 109. Deze inneming van de kloosterkerk in 's *Gravenhage* was het eerste sein tot het daarstellen van eene voor velen lang gewenschte, voor anderen daarentegen lang gevreesde, omwenteling in staat en kerk. In het eerstvolgende jaar 1618 verzocht prins MAURITS van de vriesche staten, dat zij BOGERMAN van *Leeuwaarden* verlof mogten geven, om eenigen tijd in de kloosterkerk te 's *Gravenhage* den predikdienst te vervullen. Dit verzoek werd door de vriesche staten ingewilligd, volgens derzelver notelen van den 16 van grasmaand. En alzoo bleef BOGERMAN, als predikant bij leening, in 's *Gravenhage* drie maanden. Vid. VRIEMOETII *Athenae frisiacae*, p. 276.

Bl. 211. (250) Men zie WAGENAARS V. H X bl 164 en 165.

Bl. 217. (251) UITENBOGAARTS verklaring kwam daarop neder, dat geene kwade konscientie hem de justitie had doen ontvlugten, maar eene goede konscientie hem voor de dwingelandij deed vlugten. Zie de *Brieven* enz. uitgekomen bij

RIEUWERTS te A. II bl. 18, en vergelijk onze aanteekening hier achter (291). Toen UITENBOGAART dit den 6 van wijnmaand des jaars 1618 schreef, was JACOBUS TAURINUS er niet meer. Deze stierf, onder het oog van den diep bedroefden UITENBOGAART, in een huis op het platte land in Braband, den 23 van herfstmaand des jaars 1618. Alzoo wordt wel de dag, maar niet de plaats, waar hij gestorven is, bepaald in den brief, waarin UITENBOGAART aan zijnen vriend JOHANNES TAURINUS, die toen van *Delft* naar 's *Gravenhage* als predikant beroepen was, maar ten jare 1619 aldaar van zijnen post is afgezet, nopens het overlijden van deszelfs broeder kennis geeft. Zie de a. *Brieven*; II bl. 15. Waarom zulk een lot, als dat van OLDENBARNEVELD, DE GROOT en HOGERBEETS, ook UITENBOGAART over het hoofd hing, zal elk ligtelijk uit de geschiedenis diens tijds kunnen opmaken. Maar welke was de oorzaak, dat ook TAURINUS met zulk een lot bedreigd werd, en uit dien hoofde met UITENBOGAART zijne veiligheid buiten 's lands zocht? Men had kunnen goedvinden, om duizend guldens op 's mans leven te zetten, en wel voornamelijk uit aanmerking van een geschrift, dat hij in het jaar 1616 te *Utrecht* had in het licht gegeven, onder dezen titel; *Van de onderlinge verdraegzaamheyt, die soo wel predikanten, als gemeine lidmaten, niettegenstaende verscheidenheyt van gevoelens in eenige leerpoincten, met malckander in liefde behoren te onderhouden tegen* JACOBI TRIGLANDII (*'t onrecht genaemden*) *Rechtgematigden Christen.* Ook haalde hij zich geenen geringen haat der partij op den hals door de uitgave van een geschrift, getiteld; *Nasporing, hoe de prins van Oranjen de bescherming dezer landen heeft aengenomen, om 't gevoelen der contraremonstranten te maintineren.* Inzonderheid werd TAURINUS het voorwerp van verontwaardiging bij den ambassadeur van het engelsche hof DUDLEY CARLETON, wiens gedane redevoering, waarin van 's konings wege het houden eener nationale synode ten sterkste was aangeprezen, hij strengelijk beoordeeld had in een boekske, getiteld; *de Weegschael*, uitgekomen in het jaar 1617.

Bl. 218. (252). Zie UITENBOGAARTS *Kerkelijke hist.* bl. 1009.

Bl. 219. (253) De namen dezer inlandsche kerkelijken vindt men in de *Acta synodi Dordracenae;* p. 10 et seqq. De hoogleeraars waren de volgende; JOHANNES POLYANDER, SIBRANDUS LUBBERTI, FRANCISCUS GOMARUS, ANTHONIUS THYSIUS en ANTHONIUS WALAEUS, hoogleeraars in de godgeleerdheid te *Leyden*, te *Franeker*, te *Groningen*, te *Harderwijk*, en te *Middelburg*. De predikanten waren deze: uit Gelderland GULIELMUS STEPHANI, predikant te *Arnhem*, EILARDUS à MEHEN, te *Harderwijk*, SEBASTIAAN DAMMAN, te *Zutphen*, JOHANNES BOUILLET, te *Warnsveld;* uit Zuidholland BALTHASAR LYDIUS, predikant te *Dordrecht*, HENRICUS ARNOLDI V. D. LINDEN, te *Delft*, FESTUS HOMMIUS, te *Leyden*, GYSBERTUS VOETIUS te *Heusden;* uit Noordholland JACOBUS ROLANDUS, predikant te *Amsterdam*, JACOBUS TRIGLAND, te *Amsterdam*, ABRAHAMUS à DORESLAER, te *Enkhuizen*, SAMUËL BARTHOLDUS, te *Monnikendam;* uit Zeeland HERMANNUS FAUKELIUS, predikant te *Middelburg*, GODEFRIDUS UDEMAN, te *Zierikzee*, CORNELIUS REGIUS, te *Goes*, LAMBERTUS DE RIJKE, te *Bergen-op-zoom;* uit het sticht van Utrecht, van de zijde der contraremonstranten, JOHANNES DIBBETS, predikant bij leening te *Utrecht*, ARNOLDUS OORTKAMP, te *Amersfoort*, van de zijde der remonstranten, ISAÄCUS FREDERICI, te *Utrecht*, SAMUËL NAERANUS, te *Amersfoort;* uit Vriesland JOHANNES BOGERMAN, predikant te *Leeuwaarden* FLORENTIUS JOHANNES te *Sneek*, PHILIPPUS DANIËLSZ EILSHEMIUS, te *Harlingen;* uit Overijssel, KASPAR SIBELIUS, predikant te *Deventer*, HERMANNUS WIFERDING, te *Zwol*, HIERONYMUS VOGELL, te *Hasselt*, JOHANNES LANGIUS, te *Vollenhove;* uit Groningen en de Ommelanden CORNELIUS HILLENIUS, predikant te *Groningen*, GEORGIUS PLACIUS, te *Appingadam*, WOLFGANG AGRICOLA, te *Bedum*, WIGBOLDUS HOMERUS, te *Zuidwolde*, in de plaatse van JOHANNES LOLINGA, te *Noordbroek*, die door ongesteldheid was verhinderd te verschijnen; uit Drenthe THEMO *ab* ASSCHENBERG, predikant te *Meppel*, en PATROCLUS ROMMELING, te *Ruinen;* uit de waalsche kerken alleen van Holland en Zeeland DANIËL COLONIUS, predikant te *Leyden*,

JOHANNES CRUCIUS, te *Haarlem*, JOHANNES DOUCHER, te *Vlissingen*, JEREMIAS POURS, te *Middelburg*. De ouderlingen uit de gemeenten van de onderscheidene provinciën waren de volgende; uit Gelderland JACOBUS VERHEYDEN, rektor der latijnsche school te *Nijmegen*, HENRICUS VAN HEL, burgemeester te *Zutphen*; uit Zuidholland ARNOLDUS MUIS VAN HOLY, baljuw van Zuidholland, van *Dordrecht*, en JOHANNES LATIUS, van *Leyden*; uit Noordholland THEODORUS HEYNGIUS van *Amsterdam*, en DOMINICUS VAN HEEMSKERK; uit Zeeland JOSIAS VOSBERGEN, raad van de rekenkamer te *Middelburg*, ADRIANUS HOFFER, schepen te *Zierikzee*; uit het sticht van Utrecht, van de zijde der contraremonstranten LAMBERT CANTER, lid van den magistraat te *Utrecht*, van de zijde der remonstranten STEPHANUS VAN HELDINGEN, raad van het gerigtshof; uit Vriesland MEINARDUS VAN IDZARDA, lid van de vergadering der staten, KEMPE VAN DONIA, toen raad van het geregtshof, en JOHANNES VAN DEN SANDE, ook lid van dat geregtshof, alle drie van *Leeuwaarden*; uit Overijssel WILLEM VAN BROEKHUIZEN, van *Zwol*, en JOHANNES VAN LAUWICK, burgemeester te *Kampen*; uit Groningen en Ommelanden EGBERT HALBES, van *Groningen*, en JOHANNES RUFELAERT van *Stedum*; uit de waalsche gemeenten waren EVERHARD BECKER, van *Middelburg*, en PETRUS PONTANUS, van *Amsterdam*. De beide ouderlingen uit Drenthe waren niet verschenen.

Bl. 219. (254) De uitheemsche kerkelijken waren de volgende; uit Grootbrittannië; GEORG., bisschop van *Landaf*, JOSEF HALL, deken van *Wigorn*, JOHANNES DAVENANTIUS, hoogleeraar te *Cambridge*, SAMUËL WARD, aartsdiaken van *Faunton*, GUALTERUS BALCANQUALL, *baccalaureus* der godgeleerdheid te *Cambridge*; THOMAS GOAD, doktor der godgeleerdheid te *Londen*; uit den Palts ABRAHAM SCULTETUS, toen hoogleeraar te *Heidelberg*, PAULUS TOSSANUS, kerkraad van den beneden palts, HENRICUS ALTING, hoogleeraar te *Heidelberg*; uit Hessen GEORG CRUCIGER, hoogleeraar te *Marpurg*, PAULUS STEIN, hoogleeraar te *Kassel*, DANIËL ANGELOCRATOR, predikant te *Marpurg*, RUDOLPHUS GOCLENIUS, hoog-

hoogleeraar te *Marpurg;* uit Zwitserland JOHANNES JACOBUS BREYTINGER, predikant te *Zurig*, MARCUS RUTEMEYER, predikant te *Bern*, SEBASTIAAN BECKIUS, hoogleeraar te *Bazel*, WOLFGANG MAYER, predikant te *Bazel*, JOHANNES CONRADUS KOCH, predikant te *Schafhuizen;* uit de republiek Geneve JOHANNES DEODATUS en THEODORUS TRONCHINUS, beide predikanten en hoogleeraars te *Geneve;* uit Bremen MATTHIAS MARTINIUS, HENDRIK ISSELBURG en LUDOVICUS CROCIUS, hoogleeraars te *Bremen;* uit Oostvriesland DANIËL BERNARDUS EILSHEMIUS en RITSIUS LUKAS GRIMERSHEIM, predikanten te *Emden;* voorts de Nassausche en Wetteravische godgeleerden, doch die eerst verschenen, toen reeds de synode hare zitting genomen had.

Bl. 219. (255) Deze waren MARTINUS GREGORIJ, HENRICUS VAN ESSEN, beide raden van het hof van Gelderland, WALRAVUS, heer van BREDERODE, burggraaf van *Utrecht*, HUGO MUIS VAN HOLY, schout van *Dordrecht*, JAKOB BOELENS, burgemeester te *Amsterdam*, GERARD VAN NIEUBURG, burgemeester te *Alkmaar*, ROCHUS VAN DEN HONERT, voorzittend lid van den hoogen raad van Holland, NIKOLAAS KROMHOUT, president van het provinciale hof van Holland en Zeeland, SIMON SCHOTTE, sekretaris der stad *Middelburg*, JAKOB VAN CAMPE, lid der vergadering van staat in Zeeland, FREDERIK VAN ZUILEN VAN NYVELD, heer van *Aartsbergen* enz., WILLEM VAN HARTEVELD, burgemeester te *Amersfoort*, ERNST VAN AYLVA, grietman van Oostdongeradeel, ERNST VAN HARINXMA *thoe Sloten*, eerste raadsheer in het vriesche gerigtshof, HENRICUS HAGEN, riddermatig edelman te *Vollenhove*, JOHANNES VAN HEMERT, uit *Deventer* lid der vergadering van de algemeene staten, HIERONIJMUS ISBRANDS, der beide regten doktor, EDZARD JAKOB CLANT, heer van *Essinge* en *Zandeweer*.

Bl. 220. (256) De voor de synode gedagvaarde remonstrantsche kerkelijken waren uit Gelderland HENRICUS LEO, predikant te *Bommel*, BERNARDUS VEZEKIUS, predikant te *Echteld*, HENRICUS HOLLINGERUS, predikant te *Grave*, uit Holland SIMON EPISCOPIUS, hoogleeraar te *Leyden*, JOHANNES ARNOLDUS CORVINUS, predikant te *Leyden*, BERNARDUS DWIN-

OLO, ook predikant te *Leyden*, EDUARDUS POPPIUS, predikant te *Gouda*, THEOPHILUS RIJKSWAARD, predikant in den *Briel*; uit Noordholland PHILIPPUS PIJNACKER, predikant te *Alkmaar*, en DOMINICUS SAPMA, predikant te *Hoorn*; uit Overijssel THOMAS GOSUINUS en ASSUERUS MATTHISIUS, beide predikanten te *Kampen*, en uit de waalsche hervormde kerk CAROLUS NIËLLIUS, predikant te *Utrecht*.

Bl. 222. (257) UITENBOGAART meende daarvan de reden klaarlijk in te zien. Hij schreef in eenen brief aan de gedagvaarde remonstranten, den 2 van louwmaand des jaars 1619, uit *Antwerpen* het volgende. „Het soet koosen van „uwen president over den lieffelijken troost van de ver„kiesinge geeft te kennen *diffidentiam causae* (dat men op „de zaak niet zeer vertrouwt). Valt daerop aen ende dwingt„se in te gaen, of 't geweldt tot hulp te nemen. *Utrin„que viceritis* (hoe het dan ook uitvalle, gij zult het ge„luk hebben van de zege te behalen.)" Zie *Brieven*, enz. te *Amsterdam* bij RIEUWERTSZ uitgekomen; II. bl. 66.

Bl. 223. (258) Lezenswaardig is hierover een brief, te dien tijde geschreven door EPISCOPIUS, POPPIUS en DWINGLO aan UITENBOGAART, te vinden onder de *Brieven* enz. bij R. te A. uitgegeven; bl. 68—74.

Bl. 223. (259) De remonstranten, voor de synode te regt staande, waren toen vijftien in getal, doordien zich bij hen hadden moeten voegen de twee uit Utrecht tot de synode afgevaardigde predikanten FREDERICI en NAERANUS.

Bl. 223. (260) De vraag was, of zij de bekende vijf „artikelen, den heeren staten van Holland (ten jare 1610) „overgegeven, en (ten jare 1611) in de *Haagsche confe„rentie* verklaard en bepleit, en van hen verdedigd, als „nog voor zoodanige hielden, dat er hunne gevoelens in „vervat waren, bijzonder wat het eerste betrof?" Zie TRIGLANDS *Kerkel. gesch.* bl. 1125 en de *Korte hist. van de syn. nat.* bl. 100.

Bl. 224. (261) Vid. Acta syn. Dordr. sess. 54.

Bl. 227. (262) Zie de K. *hist. van de syn. nat.* bl. 202 enz. De woorden waren *Dimittimini! Exite! mendacio incepistis, menda-*

duaio finivistis! ite! [Al de handelingen der synode werden in de latijnsche taal gehouden, om den wil der buitenlandsche leden.] Met kracht werden deze woorden door den voorzitter uitgesproken, die, gelijk TRIGLAND in zijne K. G. bl. 1137, verhaalt, zijne handen van elkanderen slaande, met het opene en platte na hen toe, het laatste woord deed zijn het uitdrijvend *Ite!* d i ,, gaat heen!" TRIGLAND verhaalt mede, dat hij, lid der synode zijnde, dit zelf met schrik en ontzetting gehoord en gezien heeft. De remonstranten zelve hebben in hunne *Acta et scripta synodalia*, a. 1620 edita, p. 159 er op aangemerkt, dat BOGERMAN tot op dien oogenblik den wrevel zijns gemoeds scheen te hebben opgekropt. Conf. VRIEMOETII *Athenae fris.* p. 275. In de aanspraak zelve waren den remonstranten door den voorzitter de leugens, waarmede zij begonnen waren en geëindigd hadden, onder het oog gebragt, en waarin die waren gelegen geweest, aangetoond. Geenszins willen wij hier bijzonder er ons werk van maken, of om het gedrag, dat de remonstranten voor de synode gehouden hebben, of om het gedrag van de synode en haren voorzitter, met opzigt tot de remonstranten gehouden, te beoordeelen, maar meer den lezer zelven laten oordeelen. Hij overwege toch eens alles, wat de voorzitter den remonstranten in die laatste aanspraak verweten heeft! zoo hij onpartijdig is, zal hij zien, dat hetzelve op louter misverstand nederkwam, of indien hij het al voor geen misverstand moge houden, ontdekken, dat het door hen niet wel gedane zeer verschoonlijk is geweest. Immers indien het al bewezen kon worden, dat EPISCOPIUS, die het toch alleen was, op wiens hoofd de zware beschuldigingen te dezen opzigte nederdaalden, werkelijk niet aan zijne woorden getrouw was gebleven, hoe eigenaardig was dan 's mans wankelmoedigheid in de omstandigheden, waarin hij zich bevond, en hij op maatregelen van omzigtigheid steeds bedacht moest zijn! Dat alles natuurlijk ten beste der remonstranten kan worden en ook moet worden uitgelegd, zoo lang het tegendeel niet duidelijker blijkt, zal men niet meer betwijfelen, na gelezen te heb-

hebben eenen brief van den 14 van wintermaand des jaars 1618, door POPPIUS, CORVINUS, DWINGLO en PIJNACKER aan UITENBOGAART geschreven. Zie de *Brieven* enz. bij RIEUWERTSZ te *Amsterdam* uitgekomen, bl. 52—58 Alles daarenboven, waarmede men de remonstranten bezwaarde, als of hunne handelingen van het begin tot het einde, gelijk de voorzitter zich, in de aanspraak, uitdrukte, *vol van bedriegerijen* waren geweest, betrof, volgens 's mans eigene verklaring, slechts twee zaken. Maar hoedanige zaken? het waren bijzaken, die op zich zelve stonden, en de hoofdzaak niet dan van zeer verre, of liever geheel niet raakten. Men leze de gansche aanspraak van den voorzitter; en men zal dat zoo bevinden. Niet ongepast waren derhalve de woorden van EPISCOPIUS, bij het uitgaan uit de zaal der hem veroordeeld hebbende vergadering, „ ik zal met mijnen Zaligmaker JE„ ZUS CHRISTUS op dit alles zwijgen; God zal tusschen „ ons en de synode oordeelen, wat er zij van de listen, „ de bedriegerijen en valschheden, die men ons ten laste „ legt!" Voorts leze men, betrekkelijk tot de toespraak, waarmede de voorzitter de remonstranten uit de vergadering wegzond, de aanmerkingen van den prokureur der vaderlandsche kerk in de *Korte hist. van de synode nationaal*, bl. 206, maar verzuime niet die te vergelijken met eene zeer eenvoudige verdediging van de remonstranten, te dezen opzigte, welke gevonden wordt in den *Oorsprong en voortgang der nederlandsche kerkelijke verschillen*; bl. 160. Men vergelijke de smadelijke aanmerkingen, in het eerst aangehaalde, met de bondige redeneringen in het andere werk, en men zal het kunnen beoordeelen, hoedanig zich de zaak hebbe toegedragen, maar ook kunnen zien, hoe in tijden van tweespalt en beroerte de kracht van partijzucht een' man van karakter en eer tegen andersdenkenden opwindt, zelfs dan nog, wanneer deze, overmeesterd in den strijd, geheel onderliggen! En die geheele aanspraak, waarbij de remonstrantsche gedaagden buiten de synode gezet werden, was vooraf door den voorzitter niet ter goedkeuring aan de synode voorgelezen. Alleen had hij eenige buitenlandsche godge-

geleerden er over geraadpleegd. Dit werd hem niet alleen door vele inlandsche leden der synode, maar ook door LUDOVICUS CROCIUS, een' der Bremensche godgeleerden, zeer kwalijk genomen. BOGERMAN nogtans verschoonde zich met te belijden, dat zijn hart misschien wat al te zeer in drift ware geweest; men moest zulks aan de omstandigheden der zake toeschrijven, die hem beroerd hadden! BOGERMAN beriep zich vervolgens op het oordeel der gevolmagtigden van de staten, die, de gedachten der uitlandsche godgeleerden verstaan hebbende, deszelfs gehouden gedrag wettigden. Zie de *Acta synodi*, sess. 57; BRANDTS *Hist. der ref.* III bl. 301; *Epistolae praest. virorum*, 217, 319 en VRIEMOETS werk. *Ath. fris.* p. 275, 276.

Bl. 228. (263) Vid. *Acta syn.* Dordr. sess 39. Ook zie men het *Historisch verhaal van hetgene tusschen de synode nationaal en de geciteerde remonstranten is voorgevallen* enz., door E. POPPIUS; bl. 27—31.

Bl. 228. (264) Zie de *handelingen* der zuidhollandsche synode van het jaar 1618; art. 10.

Bl. 228. (265) Zie de *handelingen* der noordhollandsche synode van het jaar 1619, art. 7. Alleen vond RODENGENUS zwarigheid, om de Dordsche leerregels te onderteekenen. Voor de zuidhollandsche synode kwam er ten jare 1619 insgelijks een remonstrantsch predikant van den *Briel*, NANNIUS GEESTERANUS, rondborstig vooruit, dat hij de geloofsbelijdenis en den katechismus gaarne nog wel eens onderteekenen wilde, maar geenszins de Dordsche leerregels. Vid. *Acta syn. Zuidholl.* art. 21.

Bl. 229. (266) De remonstranten wisten, wat er gebeurd was, uit eenen brief, hun geschreven, den 18 van louwmaand des jaars 1619, door hunnen vriend NIKOLAAS VAN SORGEN, advokaat voor het hof van Holland. Die brief wordt gevonden onder de *Brieven*, bij RIEUWERTSZ te *Amsterdam* uitgegeven, II bl. 77—81.

Bl. 229. (267) Zie den aangehaalden brief van VAN SORGEN, aan het slot.

Bl. 229. (268) Zie het *Onpartyd. Chron.* bl. 38.

Bl. 251. (269) GOMARUS, LUBBERTI en BOGERMAN waren in de synodale vergadering de ongematigdste kalvinisten, die, zoo zij niet in hunnen driftigen loop waren beteugeld geworden door meer gematigden, eene leer zouden hebben doen vaststellen, welke verstandige hervormden nooit op den duur hadden kunnen belijden. Wij onthouden ons hier liefst van uitdrukkingen, die, hoe meer gepast anders naar den aard der zake, echter zwakken welligt aanstoot zouden kunnen geven. Vid. *Praestantium et eruditorum virorum Epist.* 346, waar men ook het in den tekst vermelde van BOGERMAN verhaalt vindt. Niet zelden hadden zij van hunnen heeten ijver voor hetgene naar de denkwijze der strengste kalvinisten de zuivere leer was doorslaande blijken gegeven. Onder anderen strekke het volgende ten voorbeelde, dat wij ontleenen uit hetgene, in de negen en tachtigste zitting, den 19 van sprokkelmaand voorviel. GOMARUS, verdedigende toen zijne strenge gevoelens, nopens het derde en vierde artikel van de betwist wordende leer, viel tegen de andersdenkenden met zulk een vuur en drift, met zulk eene onbescheidenheid en wrevelmoedigheid uit, dat MARTINIUS, die inzonderheid het voorwerp daarvan werd, zich het openlijk beklaagde de reis naar *Dordrecht* gedaan te hebben, en nevens zijne beide ambtgenooten, ISSELBURG en CROCIUS, op het punt stond naar *Bremen* terug te keeren. En hoe gedroegen zich toen LUBBERTI en BOGERMAN? LUBBERTI liet zich in zijnen ijver voor de gevoelens van GOMARUS zoo verre vervoeren, dat hij den Harderwijkschen hoogleeraar THYSIUS, een' der bezadigdste en gematigdste theologanten, door vinnig graauwen, bij den tegenstand, dien deze GOMARUS bood, het spreken belettede. En BOGERMAN, die met eene groote deftigheid, niet zonder blijken van innig genoegen den voor zijne zaak pleitenden GOMARUS had aangehoord, tot dat deze door zijne eigene woede in het voortspreken verhinderd werd, betuigde toen, als het ware uit naam der vergadering, denzelven den hoogsten dank voor zijne *geleerde, mannelijke en keurige rede*, tot geene geringe verbazing van de meeste, voornamelijk

van

van de uitheemsche godgeleerden. BOGERMAN ontving kort daarna over zijn gehouden gedrag eenen ernstig bestraffenden brief van hoogere hand, die goed deed Men vindt dit alles omstandiglijk verhaald in eenen brief van BALCANQUAL, den 23 van sprokkelmaand des jaars 1619 geschreven aan den engelschen ambassadeur in 's *Gravenhage* D. CARLETON. Vid. *Praest. et erud. vir. Epist.* 133 et 136. Ware het dus aan BOGERMAN alleen, zoo als hij het gewenscht had, of nevens hem ook aan GOMARUS en LUBBERTI, met weinige anderen, die, gelijk zij, dachten, overgelaten geweest de leerregels te stellen, de strenge contraremonstranten zouden in dezelve dan minder redenen gevonden hebben, om over afwijking van de ware leer der zaligheid te klagen.

Te grooter was het ongenoegen der strenge contraremonstranten over den ganschen inhoud der leerregels, omdat het kenmerkelijke van de zuivere leer der hervormde kerk er uit verbannen was, iets, dat GOMARUS tegen ARMINIUS zoo krachtig vast gehouden, en op de synode zoó mannelijk steeds verdedigd had, tegen alle anders gevoelenden. De strenge contraremonstranten hielden uit dien hoofde staande, dat de synode zelve van de ware kenmerkelijke leer der hervormde kerk was afgeweken, die door CALVIN geleerd, door BEZA nader ontwikkeld, en door GOMARUS zeer zuiver was voorgedragen. Welke die leer was van CALVIN en BEZA, hebben wij hiervoor (187) gezien. Het was het gevoelen der zoogenoemde bovenvaldrijvers; dat had de synode verworpen. En daarentegen was het gevoelen der benedenvaldrijvers, hetwelk wij hiervoor (187) ook hebben leeren kennen, door de synode verklaard, als de ware regtzinnige leer der hervormde kerk kenmerkende, en vastgesteld als een punt des geloofs der belijdenis en der voordragt bij het onderwijs. Het was waar, de synode had het gevoelen der bovenvaldrijvers wel aan de eigene denkwijze der hervormde kerk overgelaten; trouwens uit vrees voor de menigte van deszelfs voorstanders had zij het niet geheel durven verwerpen. Men vergelijke de aanmerkingen van den be-

beroemden KASPAR VAN BAERLE in eenen brief te dien tijde aan de remonstrantsche gemeenten geschreven, en onder de *Brieven* enz. die bij R. te A. uitgegeven zijn, geplaatst, bl. 207. Maar was dan daardoor de gewigtige leer der voorverordening niet op losse schroeven gezet? hoe kon op die wijze in de kerk de éénheid des geloofs, der belijdenis en der openbare voordragt bewaard worden? werd er alzoo geene nieuwe bron ontsloten van nieuwe twisten? konde hierdoor het listige arminianisme zich niet eenen weg openen, om weder intesluipen en de hervormde kerk weder te ontreinigen? Die vragen deden de strenge contraremonstranten, die het goddelijk besluit nopens de verkiezing en verwerping *boven* het goddelijk besluit aangaande de schepping en den val der menschen dreven. En hadden deze menschen, naar hunne manier van denken, wel gansch en al ongelijk? Hun gevoelen was het oude gevoelen der kalvijnschgezinden, dat uit Zwitserland naar de waalsche provinciën, naar Braband, naar Vlaanderen en zoo naar de zeven vereenigde gewesten van Nederland door hoogverlichte godsdienstleeraars, wier regtzinnigheid de proef volkomen doorgestaan had, overgebragt was. Het gevoelen van de anderen, die het goddelijk besluit aangaande de verkiezing en verwerping, *beneden* het goddelijk besluit, aangaande de schepping en den val der menschen, stelden, was, naar de manier van denken bij de strenge contraremonstranten, nieuw, niet langer dan dertig jaren in de nederlandsche hervormde kerk bekend geweest; en voor dat nieuwe licht, dat men altijd voor arminiaansch schemerlicht gehouden had, moest nu het oude heldere licht wijken. Men had gehoopt, dat de hervormde kerk in Nederland eerlang over het genot van een vol daglicht, als bij ouds, zich weder zoude verblijd hebben, maar, helaas! het was een licht van den laten dag, een licht van den aankomenden avond! Was door de synode de leer van ARMINIUS veroordeeld, die van CALVIN, BEZA en GOMARUS had zij ook verworpen. Welke gevolgen moest zulks hebben voor menschen, die geen scherp oog hadden, en welken de geest der onder-

schei-

scheiding niet was verleend? Nog eens hadden de strenge contraremonstranten, *naar hunne manier van denken*, met dus te redekavelen, wel gansch en al ongelijk? Menschen toch, die meenen, dat hetgene zij voor waarheid houden, ook omdat hunne vaders het daarvoor hielden, een standpunt heeft, hetwelk niet verplaatst kan worden, zonder dat deszelfs deugdelijkheid geweldig lijdt, moeten, wanneer het werkelijk wordt verplaatst, zich wel bedroeven, en bekommerd zijn voor eene nog zwaardere krenking van hetgene hun heilig is. Wat had de nationale synode gedaan? zij had de zuivere leer der hervormde kerk verworpen; een' middenweg gekozen tusschen GOMARUS en ARMINIUS, gelijk weleer de *Massiliënsers* ingingen tusschen AUGUSTINUS en PELAGIUS en *halve pelagianen* werden!

Gelijk in vervolg van tijd de remonstranten onderscheiden werden in vroegere, die zich aan de vijf artikelen hielden, en latere, welke er zich niet aan hielden, zoo ook mogten dus reeds voor en na de nationale Dordrechtsche synode van de jaren 1618 en 1619 de contraremonstranten in vroegere of streng regtzinnige en latere of minder regtzinnige met regt onderscheiden worden. Sommige godgeleerden toch bleven bij het oudere gevoelen, andere omhelsden het nieuwe. Onder de dus genoemde vroegere contraremonstranten, die als volgers van CALVIN, BEZA en GOMARUS bovenvaldrijvers waren, mogten worden geteld de volgende godgeleerden der nederlandsche hervormde kerk, als JOHANNES MACCOVIUS, ABRAHAMUS HEIDANUS, GYSBERTUS VOETIUS, hoogleeraars te *Franeker*, te *Leyden*, te *Utrecht*, FESTUS HOMMIUS, predikant te *Leyden*, en anderen. Onder de zoogenoemde latere contraremonstranten, welke, als volgers van de Delftsche predikanten V. D. LINDEN en DONTECLOCK, het gevoelen der benedenvaldrijvers omhelsden, waren JOHANNES POLYANDER, ANTHONIUS WALÆUS, ANDREAS RIVETUS, JOHANNES COCCEJUS, alle hoogleeraars te *Leyden*, en HENRICUS ALTING te *Groningen*. In latere tijden waren meest alle nederlandsche godgeleerden van dat gevoelen, en alzoo van de leer van GOMARUS geheel afgeweken, terwijl vele predikan-

kanten, den staat des verschils niet genoegzaam kennende, tusschen beide partijen waggelden, dan naar die, dan naar gene overhelden, en zich zelven ongelijk waren. De weinig doordenkenden onder het volk, en hoe groot was niet derzelver aantal? bleven meestal voorstanders van het steile gevoelen der bovenvaldrijvers. Vandaar, dat deze nooit de synodale verklaring in de *leerregels* (hoofdst. II §. 6) „ dat allen, die verloren gaan, door *eigene schuld* verloren gaan," verdragen konden, maar elken leeraar, die zich van die verklaring bediende, voor onregtzinnig hielden. Wij beroepen ons op de ondervinding van vele hervormde godsdienstleeraars, in dezen.

Bl. 231. (270) Men leest deze vijf leerregels woordelijk in de *Acta syn. Dordr.* sess. 136. Naderhand zijn dezelve op onderscheidene tijden niet alleen in de latijnsche taal, waarin zij oorspronkelijk zijn opgesteld, maar ook in de nederlandschduitsche taal in het licht gegeven door onderscheidene godgeleerden. De jongste latijnsche uitgave van dezelve is bezorgd ten jare 1772, door den Groningschen hoogleeraar G. KUYPERS, onder den titel; *Canones synodi Dordrechtanae in usum iuventutis academicae edit.* In het nederlandschduitsch zijn deze leerregels uitgegeven, onder anderen, door W. VAN IHROVEN in het jaar 1751 en door J. AMERSFOORDT in het jaar 1780.

Bl. 232. (271) Ten jare 1601 had BOGERMAN, predikant te *Sneek* zijnde, met zijnen ambtgenoot aldaar, G. GELDORP, in het nederlandschduitsch vertaald en door den druk gemeen gemaakt het bekende latijnsch geschrift van T. BEZA, over de *regtmatigheid van het met den dood straffen der ketters.* Hetgene hun daartoe aanleiding schijnt gegeven te hebben, was dat zij beide dikwerf de godsdienstvergaderingen der doopsgezinden waren ingedrongen, om hen van derzelver kettersche gevoelens te overtuigen, maar geene de minste vrucht op hunnen arbeid zagen. Vid. VRIEMOET *Athenae fris.* p. 271. Zij hadden hun geschrift opgedragen aan den magistraat van *Sneek*, op wien hetzelve, naar hun wensch en doel, zulk eene uitwerking had, dat het te

dier

dier stede in het gemelde jaar den doopsgezinden verboden werd godsdienstige vergaderingen te houden. Zie UITENBOGAARTS *Kerkel. hist.* bl. 307 en het *Onpart. Chron.* bl. 6. Inderdaad wij moeten ons verwonderen over zulken vuur van zucht, om proseliten te maken, en over zulken vuur van vervolgzucht tegen allen, die niet omhelsden hetgene men voor waarheid hield. Immers die zelfde leeraars, die zoo ijverden *voor* hetgene bij hen waarheid heette en *tegen* alle andersdenkenden, predikten elken zondag, dat alle ketters zamengenomen niet éénen uitverkorenen zouden kunnen verleiden, en al de regtzinnige leeraars het getal der uitverkorenen niet konden vermeerderen; en nogtans voelden zij het niet, dat hun doel en doen in den geweldigsten tweestrijd was met hun zeggen en onderwijzen. Van daar werd, na het jaar 1619, de haat zoo sterk tegen de remonstrantsche predikanten, dat hadde men het volk niet gevreesd, er moordschavotten opgerigt en martelvuren gestookt zouden zijn. Verg. de *Traktaatjes* van P. DE FYNE; II bl. 44. In het vervolg zullen wij evenwel zien, dat het zoo erg ging, als het konde.

Bl. 233. (272) Zie WAGENAARS *Vad. hist.* X bl. 368. De ergste misdaad, die OLDENBARNEVELD zoo zwaar werd toegerekend, dat hij den dood verdiende, was, dat hij de kerk beroerd, en voor den staat verderfelijke maatregelen in het werk had gesteld. En waarin was onder anderen deze misdaad bijzonder gebleken? VAN DE SANDE geeft ons daarvan berigt in zijn *Belg. hist. epit.* p. 96. Toen namelijk in het jaar 1613 de hiervoor bl. 201 gemelde Delftsche konferentie gehouden was, hadde OLDENBARNEVELD aan den koning van Engeland den afloop van dezelve ter kwade trouw geheel verkeerdelijk medegedeeld, en aan zijne majesteit verzocht, dat dezelve ter bevordering van den vrede der nederlandsche hervormde kerk aan de algemeene staten dezen of dien goeden raad mogt geven. Het geschrift, hetwelk dat medegedeelde behelsde, was echter niet door OLDENBARNEVELD zelven, maar door eenen of anderen remonstrantschen predikant gesteld. De koning, aan de waarheid

heid van hetgene hem geschreven was gebeurd te zijn, niet twijfelende, ried in eenen brief, die den 6 van lentemaand des gemelden jaars gedagteekend was, aan de algemeene staten, „ dat, wijl het kerkelijk verschil, naar zijn oordeel, van dien aard was, dat het niet wel beslist zoude kunnen worden, hunne hoogmogenden met hun gezag behoorden tusschen beide te treden, en den predikanten door een uitdrukkelijk gebod verpligten moesten tot broederlijke eensgezindheid, met bijgevoegd verbod, om van de verschillen op den predikstoel voor het volk immer een woord te reppen." De staten bedankten den koning voor zijnen wijzen raad, doch deze werd er naderhand van onderrigt, dat hij door OLDENBARNEVELD misleid was, en toonde zich daarover zeer verontwaardigd. Dus luidt het verhaal van V. D. SANDE, die er bijvoegt; „ dit werd OLDENBARNEVELD naderhand, toen hij zijn vonnis ontving, als misdaad te last gelegd."

Bl. 234 (273) Zie WAGENAARS *Vad. hist.* X bl. 371. Wij zien uit dit alles, en wie ziet het met ons niet? dat, indien de kerkelijke partijschap zich niet met de politieke partijschap aan beide zijden der oneensdenkenden vereenigd had, de nederlandsche hervormde kerk geene zoo betreurenswaardige scheuring, en de remonstrantsche aanhang geene zoo strenge vervolgingen zoude ondergaan hebben? Nu liepen twee voorname oorzaken, de eene politiek de andere kerkelijk daartoe zamen. VAN VELZEN drukt dat, naar zijne wijze van zien, in zijne *Introductio ad hist. eccles.* seculo XVII p 701 dus uit. *Causa tanti rigoris, adhibiti erga remonstrantes politici et ecclesiastici ordinis, erat non tantum haereseos, quam propagaverant, summa perniciositas, verum et summa aversatio potestatis principis* MAURICII, *qui tuebatur strenue religionem reformatam contra novaturientes* In lien zeker gesprek tusschen prins MAURITS en OLDENBARNEVELD zoo plaats heeft gehad, als het door TRESLAND verhaald wordt in zijn m. a. w. bl. 902, zoo waren echter beide die groote staatsmannen, gelijk zij elkander betuigden, geheel geene theologanten, die over het verschil in de leer oordeelen konden.

Bl.

Bl. 235. (274) Zie het *Onpart. Chron.* bl. 48, vergeleken met de *Kronijk van Hoorn*, door VELIUS; bl. 653 Merkwaardigheden van de jongste lotgevallen des heeren HOOGERBEETS, in en na zijne gevangenis, worden verhaald door Y. DE 'FYNE in zijn *Leven*, achter zijne *Traktaatjes;* I d. vijfde uitg. bl. 54—61.

Bl. 236. (275) Zie het I d. van dit ons werk, bl. 453. Hoe dit besluit, op eene zeer vreemde wijze, bij overhaasting, door het listig bestel van BOGERMAN alleen, genomen werd, verhaalt BALCANQUALL, die zich daarover zeer ergerde, in een' brief aan CARLETON, geschreven te dien tijde, te vinden in de *Epist. praest. et erud. vir.* Epist. 350.

Bl. 236. (276) Wat de onderwijzers aan hooge en lage scholen betreft, hier en daar heeft men, nadat vele zich van het onderteekenen van de gemelde formulieren verschoonden, wel alle mogelijke bemoeijingen in het werk gesteld, om hen daartoe te verpligten, maar dat is toch in de meeste plaatsen vruchteloos geweest. En thans, daar sedert het jaar 1795 de schoolinrigtingen eenen geheel anderen gang genomen hebben, zijn geenen gehouden die formulieren te onderteekenen, dan kerkelijke personen, en wel ook *alleen* kerkelijke leeraars. Aan de Leydsche en Groningsche akademiën werd het besluit der synode voor alle onderwijzers dadelijk in werking gebragt. Hoe het te *Franeker* geweest is, weten wij niet. Denkelijk heeft ook het besluit in den beginne daar zijne kracht gekregen, te meer, omdat, volgens eene akademiewet van den 30 van lentemaand des jaars 1586, alle hoogleeraars aldaar verpligt waren geworden den Heidelbergschen katechismus nevens de nederlandsche geloofsbelijdenis te onderteekenen. Vid. VRIEMOETII *Ath. fris.* p. 27. DRUSIUS echter had de onderteekening altijd geweigerd. V. *Dict. crit. hist* par BAYLE, II p. 318. Maar ook kan het zijn, dat het synodale besluit te *Franeker* geene werking heeft gehad, uit aanmerking van hetgene wij hierna in de aanteekening (287) van de toedragt dezer zake met opzigt tot de vriesche predikanten melden zullen. Hoe het in het eerst aan de *Utrechtsche* hoogeschool is geweest, die later gesticht werd,

is ons ook onbekend. In het vervolg altoos heeft men het niet meer gevorderd. Te *Harderwijk*, waar de hoogeschool nog later werd gesticht, heeft zulks nooit plaats gegrepen. Aldaar teekenden voor het jaar 1711 niet eens de hoogleeraars en leeraars der godgeleerdheid de zoogenoemde formulieren van eenigheid, waaronder de Dordsche leerregels behoorden.

Bl. 237. (277) Zie het I d. van dit ons werk, bl. 344—348.

Bl. 238. (278) Zie hiervoor in den tekst; bl. 115.

Bl. 238. (279) Zie het eerste deel van dit ons werk; bl. 353 en 354.

Bl. 239. (280) Deze waren hoogstwaarschijnlijk de leden der synode, uit Groningerland en Drenthe afgevaardigd. Verg. het I deel van dit ons werk; bl. 356—350.

Bl. 240. (281) Zie de *Postacta syn. Dordr.* sess. 156.

Bl. 241. (282) Bij eene resolutie, te *Arnhem* genomen den 21 van hooimaand des jaars 1620 werd door de staten van Gelderland de kerkordening aangenomen, „ *ongekrenkt* de schikkingen voor dien tijd bij hen op het stuk en beleid der kerken beraamd en vastgesteld." Zie de *Korte historie van de synode nationaal, door den procureur der vaderl. kerk*; bl. 289. Voorts veranderden de staten van Gelderland in de kerkordening drie artikelen, gelijk daarvan uitvoeriger berigt wordt gegeven door BRANDT, IV bl. 188 En hoe de staten van Utrecht de kerkordening aannamen, zie men in het *Utrechtsche plakkaatboek*; I d. bl 380; vergelijk de aangehaalde *Korte historie der syn. nat.* bl. 298, en REGENBOOGS *Historie der remonstranten*: II bl. 160.

Bl. 241 (283) Bij alle staatkundigen en kerkelijken is het niet uitgemaakt, dat de kerkordening der nationale synode van het jaar 1619 door de staten van Holland en Westvriesland verworpen is, zoo als zij lag. Sommigen hebben willen bewijzen, dat zij door dezelve is aangenomen den 2 van hooimaand des jaars 1619, en het toen genomen besluit eenige maanden daarna den 18 van wintermaand des eigensten jaars is bekrachtigd geworden. Zij zoeken het eene en andere te bewijzen uit twee daarvan zijnde resolutiën; welke gelezen worden in het *Kerkelijk plakkaatboek*; III bl.

bl. 6, 273, 274. Behalve den engelschen ambassadeur CARLETON, in zijne *Lettres, memoires et negotiations*, T. III p. 103, zijn van dat gevoelen de geleerde schrijvers van het *voorberigt* voor het derde deel van het gemelde K *plakkaatboek* ** 3. Maar hoe veel schijns van bewijs er bij het eerste of oppervlakkige inzien van beide resolutiën ook voor dit gevoelen zijn moge; meenen wij echter uit die resolutiën het tegendeel te kunnen bewijzen. In de eerste resolutie werd door de staten besloten, dat men zoude letten, of het niet noodig ware eene akte van aggreatie der kerkordening te maken, en daarin aan de staten generaal te reserveren de interpretatie van alle duisterheden, zoo als die tot der landen dienst en tot rust van de kerk verstaan mogt worden te behooren; en, wanneer men zulks mogt goed vinden, alzoo de akte van aggreatie daarmede te clausulelen. Op zulk een' voet, wordt er in die resolutie bijgevoegd, zoude de kerkordening, zoo zij lag, gehouden worden voor gearresteerd. Wie ziet niet, dat dit geen arresteren van de kerkordening was, of, zoo al, dat dan dit arresteren geheel *provisioneel*, gelijk men het noemen mag, is geweest, op zekere voorwaarde, doch in het vervolg geene kracht gehad heeft, omdat het den algemeenen staten niet behaagd heeft, aan die voorwaarde te voldoen. In de tweede resolutie wordt eerst wel met een woord gezegd, dat de kerkordening aangenomen en geapprobeerd is, hetgene alleen zien kan op de gemelde provisionele, voorwaardelijke, arrestering van den 2 van hooimaand des jaars 1619, maar vindt men vervolgens een besluit, dat, door de gedeputeerden, gaande ter vergadering van hunne hoogmogende heeren staten generaal, aldaar *serieuse zoude worden aangehouden, dat de kerkenorde generalijken mogt worden aangenomen, anderzins dat zulks partikulierlijk in Holland en Westvriesland zoude worden gedaan, omme wat zekers te hebben, waarna hem te reguleren.* Allerduidelijkst blijkt hieruit, naar ons oordeel, dat de kerkordening door de staten van Holland en Westvriesland in de eerstgemelde resolutie eigenlijk gezegd niet dadelijk gearresteerd is geworden.

 Zoo

Zoo moeten toen ook de kerkelijken het begrepen hebben. Waartoe anders de verzoeken der Zuid en Noordhollandsche synoden aan de staten van hare gewesten, na dien tijd bij herhaling gedaan, om de kerkordening goed te keuren en aantenemen? En wat was daarvan het gevolg? De algemeene staten weigerden de goedkeuring. Toen begonnen de staten van H. en W. zelve in hunne vergaderingen over dit gewigtig onderwerp vele en lange onderhandelingen te houden, en in de kerkordening, hetgene zij van de algemeene staten verzocht hadden, zelve eenige veranderingen te maken. Zoodanigerwijze veranderd werd de kerkordening den 5 van hooimaand des jaars 1621 door de staten aan de synoden der beide gewesten gezonden, met kennisgeving van hun verlangen, dat dezelve door haar mogt worden aangenomen. Men zie der staten resolutie daarvan in het K. *plakkaatboek;* III bl. 549. En toen wendden het de kerkelijken, welken zulk eene kerkordening niet geviel, over eenen anderen boeg; zij deden aan de staten het voorstel, dat die dan toch de kerkordening van het jaar 1586 mogten goedkeuren. Ligtelijk, zoude men zeggen, hadden zij kunnen vooruitzien, dat dit nog minder zoude worden ingewilligd. Nu namen de staten van Holland, zonder eens op het eigenlijke voorstel te antwoorden, de resolutie, in den tekst gemeld, welke hoofdzakelijk van den volgenden inhoud was, *dat de besoigne op de kerkenordening van den jare* 1619 *met den eersten bij de hand genomen en afgedaan zoude worden, en dat ondertusschen de staten niet hadden kunnen goedvinden, dat bij provisie eenige orde beraamd of geresolveerd werde te volgen, maar alle zaken te laten bij het gebruik, dat in elke klasse dien aangaande tot dien tijd toe gevolgd was, met onderhoud van al zulke regten van patroonschap of andere, als iemand wettiglijk waren competerende.* Zie het *Groot plakkaatboek;* III D. bl. 470 en het *Kerkelijk plakkaatboek;* II bl. 305, 306. Dit was het laatste besluit der staten van Holland, betrekkelijk tot de zaak der kerkordening. Geen nader besluit is er gevolgd, zoodat onder anderen te *Dordrecht*, waar

de

de nieuwe kerkordening beraamd was, altijd de oude kerkordening van het jaar 1591, bij vele kerkelijken zoo zeer gehaat, in kracht is gebleven. Vergel. REGENBOOGS *Hist. der remonstranten;* II bl 160.

Bl. 241. (284) Zie het eerste deel van dit ons werk; bl. 414. De staten van Vriesland beschouwden de kerkregeling der nationale synode van *Dordrecht* als *niet praktikabel en tegen 's lands resolutiën strijdig in vele punten*, en verwierpen uit dien hoofde dezelve in eene resolutie, den 3 van hooimaand des jaars 1619 genomen. Zie BRANDTS *Hist. der ref.* IV bl. 17—22, 285, 288, 766; waar men de geschiedenis kan lezen van al wat in der staten vergadering over deze zaak is voorgevallen. BOGERMAN, met de overige kerkelijken, die uit Vriesland naar de Dordsche synode afgevaardigd waren geweest, in herfstmaand des jaars 1619 op den landdag der staten verschenen zijnde, om verslag van den uitgevoerden last te doen, drong bij die gelegenheid ten sterkste aan op het aannemen der kerkordening; doch dit had hem erge gevolgen kunnen berokkenen. De met hem tot de Dordrechtsche synode afgevaardigden hadden zulks den staten niet aangeraden, en vielen hem toen zeer onzacht in den baard, hem onder anderen verwijtende, dat hij in het kerkelijke niet alleen, maar ook in het wereldlijke het primaatschap zocht, dat hij te *Dordrecht* zijnen last was te buiten gegaan, dat hij verdiende van zijn ambt ontzet te worden; enz. Op de vriesche synode, den 14 van herfstmaand deszelfden jaars en eenige volgende dagen, te *Leeuwaarden* gehouden, ondervond hij nog meer onaangenaams. Terstond in de eerste zitting, bij het doen van verslag nopens hetgene op de nationale synode was voorgevallen, trachtte hij, hetgene hem bij de staten niet gelukt was, de kerkelijken op zijne zijde te krijgen, en door deze met verdubbelde magt andermaal op de staten te werken. Met alle mogelijke beweegredenen zocht hij de kerkordening der Dordsche synode doortedrijven. Maar aller harten waren tegen hem en zijne oogmerken geweldig ingenomen. Men verzocht tegen den volgenden dag de gemagtigden wegens

 de

de staten van Vriesland op de Dordsche synode in de vergadering te willen komen, en daar hun verslag uittebrengen. Deze, aan dat verzoek gaarne voldoende, maalden BOGERMAN in deszelfs tegenwoordigheid met verontwaardiging inboezemende kleuren af, als eenen trotschen hierarch, die op de synode te *Dordrecht* niemand hunner had willen kennen, nooit iets met hen overlegd had, buiten hun weten aan den koning van Engeland had geschreven, met één woord, dat hij geheel buiten zijnen lastbrief gehandeld had. Die lastbrief werd hem afgevorderd, en hem geboden buiten te staan. Deszelfs gedrag strijdig bevonden zijnde met hetgene hem was aanbevolen geweest, werd hij schuldig verklaard Men overwoog, welk eene straf hij verdiend had. Sommigen spraken van afzetting; anderen wilden het daarheen sturen, dat hij door het vriesche geregtshof buiten de provincie gebannen wierd. Dus oordeelde men over hem, in de tegenwoordigheid van den eersten raadsheer in dat hof, jonkheer ERNST VAN HARINXMA, één der gemelde gemagtigden, die zeer op hem vertoornd was. De meesten echter sloegen zachte maatregelen voor. Het besluit eindelijk was, dat hij ernstig zoude onderhouden worden over zijne verregaande heerschzucht en begane misdrijven. Binnen geroepen zijnde, moest hij zich wel de uitvoering van dit vonnis laten welgevallen, maar kon niet nalaten zich te beklagen over de *ondankbaarheid*, waarmede men hem, die zijn leven had veil gehad voor de belangen der kerk, nu tot vreugde der Arminianen beloonde. Eén der gemagtigden van staat gaf hem ten antwoord, dat hij door eigene schuld zich in zulk een lijden gebragt, en alles aan zich zelven te danken had. Onder de predikanten was er iemand, die hem met schampere woorden zijne schraapzucht verweet, bij het in rekening brengen van meerdere daggelden, dan hij als afgevaardigde naar de Dordsche synode had kunnen vorderen. *In het kort, men zat op hem als op een landthondt*, berigt de schrijver van eenen brief, te dien tijde uit *Harlingen* geschreven, waarin hetgene BOGERMAN in de vergadering der staten en in de sy-

no-

node te *Leeuwaarden* bejegend is, verhaald wordt, niet zoo naauwkeurig evenwel, als in eenen anderen brief van dien zelfden tijd, door eenen vrieschen regent geschreven aan zijnen zoon, welken wij hier gevolgd zijn. Beide brieven zijn gevonden onder de nagelatene papieren van NIKOLAAS VAN BORGEN, en gemeen gemaakt door BRANDT, in zijne *Historie der reformatie;* IV bl. 17—21. De eerstgemelde brief was niet geschreven door een' toenmaligen regent des lands, gelijk BRANDT schijnt gemeend te hebben, maar door iemand, die zijnes ondanks buiten het bestuur was geraakt, en welligt staande de onlusten, waarvan wij hiervoor gewaagd hebben, bl. 205 en 206 en (246). In den laatstgemelden brief wordt er nog bij verhaald, dat op de synode, *na veel kijvens tegen* BOGERMAN, *het stuk van de kerkordening eindelijk in omvraag zullende gebragt worden, de voorzitter, bij wege van preadvies, hetzelve als strijdig verklaarde tegen de heilige schrift, en het daarop bij de zes klassen met de meeste stemmen werd afgeslagen. En toen had men* BOGERMAN *hooren zeggen,* „ *dat, naardien hij niet twijfelde, of de heilige Geest was in de vergadering tegenwoordig, hij er nu niets tegen te doen had.*"

Aan de echtheid van hetgene in deze brieven verhaald wordt, wat de hoofdzaak aangaat, mogen wij niet twijfelen, hoe vele sporen van partijdigheid er zich in opdoen, en ook de vriesche synodale handelingen van het jaar 1620 er van zwijgen. Alleen schijnt ons de waarheid van het gebeurde zeer overdreven te zijn. Onnaauwkeurigheden ook vindt men duidelijk in den vorm, waarin hetzelve is voorgedragen. Dan dit kon niet wel anders zijn, wijl alles op mondelijke berigten van onderscheidene menschen rustte, die bij het voorgevallene tegenwoordig geweest waren, en hunne onderscheidene wijze van overbrengen, ook aanhoorders hadden, die het verhaalde op eene onderscheidene wijze opvatteden. Indien dus slechts een derde deel van den hoofdinhoud dier brieven echt is, hoe klein werd dan toen onder de vriezen de man, die zoo groot was, in Holland, te *Dordrecht*, op de nationale synode; vooral bij de meeste uitheemsche

 ker-

kerkelijken, wier gunst hij gezocht en gevonden had! zoo groot was in de schatting van de algemeene staten en van prins MAURITS! Men was daarom in Vriesland nog bevreesd, dat hij in 's *Gravenhage* geene moeite sparen zoude, om het daarheen te sturen, dat de vriesche staten wel genoodzaakt wierden tot het aannemen der kerkordening. Dit evenwel heeft geene plaats gegrepen. Hadde de vriesche synode de Dordsche kerkordening niet verworpen, wie weet, wat er zoude gebeurd zijn? Anderen weder dachten, dat de staten van Holland uit het gebeurde bij de staten en bij de synode van Vriesland wel moed zouden grijpen. Zie BRANDTS *Hist. der reformatie* IV bl. 19. En dit schijnt uit hetgene, wij (283) gemeld hebben, met betrekking tot de zwarigheden, welke de staten van Holland maakten, om de kerkordening der Dordsche synode aantenemen, werkelijk gebeurd te zijn. Hoe zeer gezien BOGERMAN in Holland was, kan genoegzaam blijken uit twee vereerende beroepingen, op hem aldaar uitgebragt. Naauwelijks was de nationale synode te *Dordrecht* geëindigd, of de hervormde gemeente van 's *Gravenhage*, vrijheid verzocht en verkregen hebbende, om eenen vijfden predikant te mogen hebben, beriep BOGERMAN; maar de staten van Vriesland weigerden hem te laten trekken. Zie VRIEMOETS werk; *Athenae fris* p 278. Eenen dergelijken vruchteloozen uitslag had eene beroeping van BOGERMAN te *Amsterdam*, in het jaar 1622. Zie CROEZE's *Kerkel. register der predikanten van Amsterdam*; bl 50, en VRIEMOETS a. w. bl. 278. BOGERMAN bleef alsoo predikant te *Leeuwaarden*, hetgene ten bewijze strekt, dat men toch in Vriesland ook prijs op hem stelde, en hem den Hollanders niet gaarne overgaf. Bij Jr. V. HARINXMA, is het ons gebleken, dat BOGERMAN naderhand ook zeer gezien is geweest. Allerovertuigendst is ons dit gebleken uit drie *vriendenrollen* van deszelfs drie zonen, die, in den jare 1628, zich te *Leyden*, ophoudende, dezelve aan BOGERMAN aanboden, die daar toen woonde, gelijk vervolgens verhaald zal worden. BOGERMAN roemde in elke derzelver de verdiensten van deze jonkheeren

ren, maar bijzonder ook die van hunnen vader, uitermate.

Bl. 241. (285) Dit blijkt voornamelijk uit de beide, in de naastvorige aanteekening vermelde, brieven. Even zoo was het met vele contraremonstranten, onder de aanzienlijken in Holland gesteld. Merkwaardig is te dezen aanzien een brief van MARIA VAN REIGERSBERGH, aan haren man HUGO DE GROOT geschreven uit *Amsterdam* den 12 van oogstmaand des jaars 1624, waarin zij hem meldt, „ hoe liefderijk zij, gedurende haar toenmalig verblijf in Holland, ontvangen werd van sommige contraremonstranten; die in de leer van haar verschilden, maar, wat het punt der regering betrof, volkomen van haar gevoelen waren, en haar daarom ook zeer veel vriendschap toonden." Den gemelden brief vindt men in het *Geschied en letterkundig mengelwerk*, door den heer Mr. J. SCHELTEMA uitgegeven; II st. bl. 106. Ook was hetgene de verstandige echtgenoote van H. DE GROOT bij sommige contraremonstranten in Holland opmerkte, wel eens geheel omgekeerd bij sommige remonstranten. Onder de remonstranten zelfs, die voor de nationale synode waren gedagvaard, was H. LEO met zijne broeders aldaar wel éénsdenkend in de leer, maar, wat het kerkbestuur aanging, geheel éénstemmig in begrippen met de contraremonstranten. Vid. *Acta syn. Dordr.* sess. 47. „ Rogarunt (illustr. ordines generales) eum quod„ nam iudicium, et quos iudices in causa sua postularet? „ Respondit; secundum Remonstrantium sententiam, supre„ mum magistratum esse legitimum controversiarum ecclesias„ ticarum iudicem, se autem arbitrari, hoc iudicium ecclesiae „ magis competere."

Bl. 242. (286) Geweldig voer hiertegen uit JACOBUS KOELMAN in zijne *Pointen van noodige reformatie*; bl. 15—21, 121, 137—155.

Bl. 242. (287) Zie het eerste deel van dit ons werk; bl. 465 en aanteekening (465). Zeker is het, dat, volgens de aldaar aangehaalde titels I, art. 18 en XXXIII, art. 1 der *Kerkelijke wetten van Vriesland*, de Dordsche leerregelen niet behoefden onderteekend te worden van predikanten, hoogleeraars enz. En nogtans zijn er, te dezen aanzien eeni-

 ge

ge donkerheden, doch die zich gemakkelijk zullen laten opklaren. Uit de handelingen der synode, te *Leeuwaarden*, in het jaar 1619 gehouden, is het den historieschrijver BRANDT gebleken, dat door dezelve de Dordsche leerregels goedgekeurd, en door alle leden, zoo ouderlingen als predikanten, onderteekend zijn. Ook werd op die synode vastgesteld, dat men de onderteekening van een vervaardigd formulier, eene belijdenis behelzende, waarin men die leerregels, nevens de nederlandsche geloofsbelijdenis en den Heidelbergschen katechismus, hield voor overeenkomstig met Gods woord, bij al de vriesche klassen bevorderen zoude. Ook dit is geschied; hetgene ten gevolge had, dat er in Vriesland slechts twee, en wel de beide hervormde predikanten te *Dokkum*, de onderteekening of volstrekt weigerende, of voorwaardelijk *slechts* daartoe zich gereed toonende, van hunne bediening werden afgezet. Zie BRANDTS *Hist. der reform.* IV bl 23—26. Wij hebben hier de handelingen der klassis van *Dokkum* voor ons liggen, waaruit wij zien, dat er den 27 van herfstmaand des jaars 1619 in hare vergadering een formulier den leden werd voorgelegd, hetwelk dus begint. „Wij onderges. dienaren — verklaren oprechtelick in goede conscientie voor den Here, met deze onse onderteekeninge, dat wij van harten gevoelen ende geloven, dat alle die artyckelen ende stucken der lere in die confessie ende catechismo der nederlantsche ende gereformeerde kercken begrepen, mitsgaders die verklaringe over eenige poincten der voorsch. lere in den nationale synode anno 1619 tot Dortrecht gestelt, in alles met Godes woord overeencomen; beloven derhalve, dat wij enz." Dit formulier zien wij onderteekend door al de predikanten, die onder de Dokkumsche klassis toen hunne standplaatsen hadden, en mede onderteekend door een aantal andere predikanten, die van tijd tot tijd in gemeenten, tot die klassis behoorende, bevestigd, of als leden van dezelve aangenomen werden, tot even over het midden der zeventiende eeuw. Verder vinden wij de lijst met onderteekenaren niet aangevuld, hoezeer er op dezelve andere

nog

nog plaats genoeg was. De laatste was DANIËL RENEMAN, die in het jaar 1655 predikant te *Blija* en *Hoogebeintum* werd. Of nogtans in alle vriesche kerkklassen de synodale resolutie, ten jare 1619 genomen, wel ten uitvoer gebragt is, wordt door ons betwijfeld. Hetgene dezen twijfel het eerst heeft verwekt, is, dat de vriesche synode in hare handelingen geen lemma had tegen de arminianen, en, wanneer sommige kerkelijken al eenige voorstellen deden, om zich te dien opzigte met andere provinciale synoden te vereenigen, de staten der provincie zulks altijd gekeerd hebben, niettegenstaande zij anders reeds den 3 van hooimaand des jaars 1619 hetgene bij de nationale synode besloten was, nopens de leer, goedgekeurd hadden in eene resolutie, waarvan wij melding hebben gemaakt hiervoor (284) en welke vernieuwd is ten jare 1628. Zie de *Zaken van staat en oorlog* door AITZEMA; VIII bl. 626. Dan, ons gevoelen, dat er wel eigenlijk geene synodale resolutie, na die van het jaar 1619, genomen is, volgens welke de vriesche kerkelijken in alle klassen de Dordsche leerregels zouden onderteekend hebben, wordt naar ons oordeel genoegzaam gestaafd uit het aangehaalde eerste artikel van den drie en dertigsten titel der *Kerkelijke wetten van Vriesland*, hetwelk wij hier woordelijk willen ove schrijven. Hetzelve luidt dus. „ Om „ eenigheid in de leer te betuigen, zal de belijdenis des „ geloofs der gereformeerde nederlandsche kerken in de ze„ ven en dertig artikelen, van de laatste nationale synode „ te *Dordrecht* overgezien, begrepen, en de Heidelbergsche „ katechismus, zoo als die van de staten van den lande „ zijn geapprobeerd volgens resolutie van den 3 julij 1619, „ van alle dienaren des woords in classe onderteekend „ worden, gelijk ook van de professoren in de theologie, „ de ouderlingen, diakenen en rektoren van de scholen, „ gelijk ook van alle andere schoolmeesters, zoo latijnsche „ als duitsche, ook zelfs die bijscholen houden, zonder „ eenige uitvlugt dies te neffens. Tit. h. art. 1, 2, 3, 4. „ *Syn. nat. Dordr.* 1578, art. 52, *Midd.* 1581, art. 57, „ *Hagiens.* 1586 art. 47, *Syn. Harling.* 1722." Geen woord

wordt

wordt in dit artikel gesproken van de Dordsche leerregels; gelijk ook daarvan geen woord gevonden wordt in den aangewezen titel, art. 1, 2, 3, 4, van zeker, nooit door den druk gemeen gemaakt, maar zeldzaam voorkomend en ons door eenen geachten vriend medegedeeld handschrift, *Extract der synodale resolutiën Frisiae, eerst volgens order der synoden door den deputaten synodi geëxtraheert ende nu in ordre gebragt door* JOHANNEM WEMERUM p. t. *deputatum synodi ende dienaar* JESU CHRISTI *tot Marrum ende Nieuwkerk, anno* 1649. Dit extract, sedert het jaar 1649 verder aangevuld met latere synodale resolutiën, eerst door WEMERUS zelven, die overleed in het jaar 1673, en naderhand door anderen, is de grondslag geweest, waarop de bovengemelde, in het jaar 1757 voor de eerstemaal in druk verschenene, *Kerkelijke wetten van Vriesland* verzameld zijn geworden. Vergelijk onze aanteekening in het eerste deel van dit werk (300). Volgens een besluit der vriesche synode, te *Harlingen* in het jaar 1722 gehouden, kwamen derhalve de Dordsche leerregels bij het onderteekenen der formulieren van eenigheid niet meer in aanmerking. Dan op welken grond kwamen zij toen niet meer in aanmerking? was er bij de synode toen daaromtrent eene nieuwe wet gemaakt? of had toen daaromtrent reeds lang zulk eene synodale wet bestaan? Wij twijfelen niet, of de wet is gemaakt in de vriesche synode op de *Jouwer* in het jaar 1634. Altoos, indien zij reeds vroeger bestond, is zij toen vernieuwd. In het gemelde *Extract* lezen wij Tit. I art. 18, het volgende: „ Is raadzaam bevonden, dat de candidaten terstond na het examen den acte van den catechismus en de confessie sullen onderteekenen. *Jour.* 1634 „ *sess.* 2 en 3." Sedert dien tijd mag men derhalve veilig stellen, dat de Dordsche leerregels in Vriesland door de kandidaten tot de heilige bediening niet behoefden onderteekend te worden.

Daar wij hier ons berigt aangaande de handelingen der nationale synode sluiten, dient met een woord nog aangemerkt te worden, dat niet voor op het allerlaatst in de nahan-

handelingen gedacht werd aan de liturgische boeken der hervormde kerk. In de honderd acht en zeventigste *zitting*, de laatste, waarin iets zakelijks overwogen werd, bepaalde men, het volgende: „ de nederlandsche liturgie, waarin begrepen zijn de publieke gebeden en formulieren van de bediening der sakramenten enz. zal van de reviseurs der bekorte handelingen des synodi of van de scriben des synodi overgezien, en overgezien zijnde, bij de andere publieke schriften gevoegd worden." Daar nu dit het *laatste* besluit der nationale synode was, waarna zij dadelijk scheidde, hebben de gemelde reviseurs aan dezelve nooit eenig rapport kunnen doen, aangaande hun oordeel over de liturgie, en is deze dus nooit algemeen kerkelijk gewettigd of gekonfirmeerd geworden. Dit is wel te regt aangemerkt door de staten van Holland tegen die van Vriesland, welke het tegendeel beweerden. Zie AITZEMA's *Zaken van staat en oorlog;* XLIII B. D. IV, uitgave in folio, bl. 1000. Trouwens het schijnt wel met voorbedachten zin geschied te zijn, dat men de zaak der liturgie aan de gemelde reviseurs geheel overliet, ten einde vervolgens de provinciale synoden naar hun welgevallen de liturgie of gedeeltelijk of geheel konden doen gebruiken, en tot het verandering maken in de uitdrukkingen vrijheid konden geven of niet geven. Het was toch geheel niet van het belang der nationale synode, de liturgie, zoo als zij lag, te arresteren en te konfirmeren. Ook was het niet raadzaam in dezelve veranderingen te maken, en nog minder raadzaam haar te verwerpen, en eene andere, door haar opgestelde, intevoeren. Hetgene de synode en van het eene en van het andere terug hield, laat zich ligtelijk opmaken uit hetgene wij hier en daar zoo in dit als in het eerste deel dezes werks van de liturgische schriften der nederlandsche hervormde kerk hebben aangemerkt. Dit ondertusschen heeft voor de zaak der synode geene goede gevolgen gehad in het oordeel van onpartijdigen. De remonstranten hebben uit de liturgische schriften gemeend te kunnen aantoonen, dat in dezelve hunne leer begrepen was. Zie de *Brieven* enz., bij

bij RIEUWERTS te *Amsterdam* uitgegeven; II bl. 145; verg. onze aanteekening hiervoor (220). En vele contraremonstranten schroomden niet hunner partij zulks toetestemmen. JACOBUS KOELMAN, predikant te *Sluis* in *Vlaanderen*, was daarom zeer ingenomen tegen de liturgische schriften, als, naar zijne meening, geheel niet bevattende de zuivere leer der kerk. Zie 's mans *Pointen* van noodige reformatie; bl. 197—200. En hoe groot een wederstander hij ook van de leer van ARMINIUS zijn mogt, werd hij uit dien hoofde van zijnen post ontzet; doch, hetgene bijzondere opmerking verdient, niet door de kerkelijken, die hem gaarne hadden willen bewaren, maar door de algemeene staten, ten jare 1674.

Hier zal het wel de regte plaats zijn, om met een woord melding te maken van de uitgave der handelingen van de nationale synode, hetgene in den tekst niet gepastelijk geschieden konde. Dadelijk nadat de synode gesloten was, werd bewerkstelligd hetgene in de honderd en acht en zeventigste zitting bepaald was, betrekkelijk tot het bezorgen der uitgave van de *bekorte handelingen van de synode*, zamengesteld door S. DAMMAN. Daartoe werden benoemd uit de hoogleeraars J. POLYANDER, uit de predikanten van Gelderland E. à MEHEN, uit die van Zuidholland B. LYDIUS; uit die van Noordholland J. ROLANDUS, uit die van Zeeland C. REGIUS; uit die van Utrecht J. DIBBETS, uit die van Vriesland J. BOGERMAN, uit die van Overijssel H. VOGELL, uit die van Groningen C. HILLENIUS, of bij afwezigheid W. HOMERUS, en uit die van waalsche kerk D. COLONIUS. Die alle moesten, volgens den hun gegeven last, de door DAMMAN *bekorte* handelingen vergelijken met de notulen, door FESTUS HOMMIUS, welke nevens hem sekretaris of schrijver op de synode geweest was, dagelijks gehouden. Ook van dezen last schijnen zij zich wel gekweten te hebben. Inzonderheid meent men, dat te dezen aanzien het meest werkzaam is geweest BOGERMAN. Zie het W. van VRIEMOET *Athenae fris.* p. 235. Men arbeidde aan de uitgave van die bekorte handelingen met dien voorspoed, dat zij reeds

in

in het eerstvolgende jaar 1620 gereed en door den druk was gemeen geworden te *Leyden* bij ISAÄK ELZEVIER, onder den titel van *Acta synodi nationalis, in nomine Domini nostri* JESU CHRISTI, *auctoritate illustr. et praepotentium* D. D. *Ordinum generalium foederati Belgii provinciarum Dordrechti habitae anno* 1618 et 1619. Voor den opsteller van de breede historische voorrede wordt F. HOMMIUS gehouden. Deze werd toen ook door de algemeene staten met eenige exemplaren naar Engeland gezonden, om dezelve aantebieden aan JACOBUS den eersten, en aan de grooten van het rijk. De koning vereerde aan HOMMIUS, bij die gelegenheid, een zwaar verguld *zilveren lampet en schotel*, zeer kunstig bewerkt, dat nog voor eenige jaren te *Bolsward*, bij een' der afstammelingen van 's mans broeder SIXTUS HOMMIUS, predikant te dier stede, bewaard werd. En de akademie van *Oxfort* verhief HOMMIUS op eene plegtige wijze tot leeraar in de godgeleerdheid. Zie de *Naaml. der pred. onder de klass. van Dokkum;* bl. 59. Ook de remonstranten gaven te dien zelfden jare 1620 in het licht hunne *Acta et scripta synodalia ministrorum remonstrantium in foederato Belgio.*

Bl. 246. (288) Deze akte was van den volgenden inhoud. „Ik ondergeschrevene beloof en verklaar mits dezen in „goede konscientie en opregtelijk, dat ik mij van nu af „en voortaan zal onthouden van alle kerkelijke diensten en „bedieningen, en wat daaraf dependeren mag in het hei- „melijk of in het openbaar, direktelijk of indirektelijk, „zoo wel in als buiten de steden, dorpen en plaatsen van „de geunieërde provinciën en het ressort van dien, maar „dat ik mij burgerlijk, in alle modestie en stilligheid, als „een particulier ingezeten zal komporteren en dragen, en „mij naar de bevelen van de overheid zal reguleren, en „dezelve gehoorzamen. In oorkonde der waarheid is deze „bij mij onderteekend op den . . . . . van . . . . . 1619." Zie BRANDTS *Hist. d. ref.* III bl. 687, en REGENBOOGS *Hist. der Remonstranten;* bl. 168.

Bl. 246. (289) Zie BRANDTS a. w. III bl. 687; UITENBO-

GAARTS

GAARTS *Kerkel. hist.* bl. 1153, het *Historisch verhaal* enz. door E. POPPIUS; bl. 100—107 en de *Korte hist. van de synode nationaal door den procureur der vaderlandsche kerk;* in de *narede;* bl. 333, 334..

Bl. 246. (290) Te *Dordrecht* namelijk had de synode van de remonstrantsche leeraars reeds afgevergd, om te willen beloven, dat zij voortaan het prediken zouden nalaten, onder de toezegging van hun dan eenig pensioen te doen toekomen. Zie den brief van VAN BAERLE *aan de remonstrantsche kerken*, onder de *Brieven* enz. bij RIEUWERTSZ te *Amsterdam* uitgekomen; II bl. 202; UITENBOGAART en GREVINKHOVEN prezen in eenen brief aan EPISCOPIUS, geschreven den 4 van zomermaand des jaars 1619, het gedrag der remonstrantsche predikanten, die zulk een aanzoek van de hand hadden gewezen. „ Wij en konnen niet sien, hoe „ de broederen, of iemand van hun de geëischte be- „ loften doen konnen met een goede conscientie, en son- „ der Gode in haar beroep ongehoorzaam te syn." Zie de *Brieven* enz. bij RIEUWERTSZ te *A.* uitgekomen; II bl. 171 en BRANDTS *Hist. d. ref.* III bl. 671.

Bl. 271. (291) VAN BAERLE schreef te dien tijde in eenen brief *aan de remonstrantsche kerken*, welke men leest onder de meermalen a. *Brieven* enz. II bl. 199 en 200: „ In de synode is gevioleerd het *ius gentium* en de *fides* „ *publica*, die men in alle sodanige vrije synoden schul- „ dich is te houden den genen, die daartoe geroepen wor- „ den. — Daarom is het oock een eeuwighe infamie voor „ het concilie van *Constans*, dat zij JOHANNES HUS, met „ vrijgeleij gekomen zijnde, hebben ghehouden en verbrandt. „ Doch in het *concilie* van *Trenten*, welck billicker en „ rechtveerdigher is gheweest, dan het synode van *Dord-* „ *recht*, heeft men de gereformeerden vrijgeleij gegeven en „ oock ghehouden den genen, die daer verschenen" Wat den remonstrantschen kerkelijken door de kommissarissen der algemeene staten te *Dordrecht* beloofd was, toen zij nog voor de synode niet gedagvaard waren, berigt POPPIUS in zijn *Historisch verhaal* enz. bl. 2—5. De remonstrant-

sche

sche kerkelijken namelijk *vrijgeleide*, bij wege van smeekschrift, verzocht hebbende, ontvingen van de kommissarissen bij monde ten antwoord, „ dat het onnoodig was „ zulks te verzoeken, overmits zij waren in eene vrije re„ publiek, en dat dengenen, die gedagvaard werden, niet „ één haar zoude gekrenkt worden." Alleen ten aanzien van UITENBOGAART gaven eenigen van de kommissarissen te verstaan, dat het met dezen een ander geval was, en men overzulks hem geen vrijgeleide konde verzekeren. Indien hij echter *niets politieks onder de leden had*, mogt hij ook *vrijelyk komen*, gelijk de anderen. UITENBOGAART had toen reeds het land verlaten, gelijk wij hiervoor bl. 217 gezien hebben.

Bl. 248 (292) Deze akte was woordelijk dezelfde, als die den remonstrantschen, welke te *Dordrecht* voor de synode hadden teregt gestaan, in de vergadering van de algemeene staten te 's *Gravenhage* was voorgelegd geworden. Zie onze aanteekening (288).

Bl. 250. (293) Zie de *Handelingen der synode van Noordholland*, gehouden te *Edam*, in het jaar 1619; art. 19. Hij werd afgezet niettegenstaande de synode van hare zijde ook verklaarde de Dordrechtsche leerregels met de denk en leerwijze van BULLINGER te kunnen vereffenen. Zie verder onze aanteekening hierna (340).

Bl. 250. (294) Zie dezelfde *Synodale handelingen;* art. 19 Dat WELSING niet lang daarna de akte van stilstand in 's *Gravenhage* voor de gekommitteerde raden onderteekend heeft, verhaalt BRANDT in zijne *Hist. d. ref* III bl. 926, 927. In het vervolg echter herriep WELSING die onderteekening, gelijk meer anderen deden Zie BRANDTS a. w. ter a. p. Hoe wederregtelijk men in Noordholland met de remonstrantsche predikanten, bijzonder met die van *Hoorn*, gehandeld heeft, zie men in de *Kronijk van Hoorn*, door VELIUS; bl. 563, 586, 591. Merkwaardig zijn ook de bijzonderheden, welke VELIUS verhaalt van een oproer, gedurende de zitting der Dordrechtsche synode, den 10 van lentemaand des jaars 1619, in *Hoorn* door het gemeene volk verwekt;

hetwelk zich de zaak van den remonstrantschen predikant DOMINICUS SAPMA tegen den magistraat ernstig aantrok, en aanleiding gaf, dat door den wederstand der op de been geraakte krijgsmagt eenige menschen, ook zeer onschuldige, er het leven bij verloren, en vele zwaar gekwetst werden. Zie de a. *Kronijk* bl. 570—577.

Bl. 250. (295) De beide remonstrantsche predikanten, in den tekst bedoeld, waren HAJO LAMBERTI en PETRUS HERMANNI. Beide werden zij, door de vriesche synode, in het jaar 1620, van hunne bedieningen afgezet. Zij waren predikanten te *Dokkum*, en de eenigste in gansch Vriesland, die de drukkende hand der toenmalige vervolging gevoelden. Men vergelijke onze aanteekening hiervoor (287). Het formulier, aldaar vermeld, verklaarden beide predikanten wel te willen onderteekenen, bijaldien men hen niet drijven wilde, om te gelooven en openlijk te leeren „ dat, uit „ kracht van Gods eeuwig besluit, sommige bijzondere „ menschen noodzakelijk en onvermijdelijk *moeten* gelooven „ en zalig worden, en andere bijzondere menschen *niet* „ *kunnen* gelooven en zalig worden, maar noodzakelijk en „ onvermijdelijk in het ongeloof *moeten* volharden, en dien- „ volgens verdoemd worden.'' Doch te dien opzigte wilde men hun geene vrijheid laten, PETRUS HERMANNI echter toonde zich bereidvaardig, om het formulier te onderteekenen, mits hem dan slechts toegestaan wierd te gelooven, „ dat ADAM niet noodzakelijk of onvermijdelijk, maar vrij- „ williglijk gezondigd hadde.'' Dit verhaalt BRANDT in zijne *Hist. d. ref.* IV bl. 25 en 26. Hoe de deputaten der synode hierover gedacht hebben, blijkt niet duidelijk. Wat echter daarvan ook zijn moge, volgens de getuigenis van BRANDT t. a. p. *waren er* te zijnen tijde, *die zeiden*, dat HERMANNI het formulier, onder zekere verklaring, met goedvinden van de deputaten der synode had onderteekend. Die zekere verklaring zal wel waarschijnlijk geene andere geweest zijn, dan hetgene wij straks gemeld hebben van de voorwaarde, waarop de man het formulier onderteekenen wilde. Vermoedelijk hebben echter de deputaten der syno-

node er nog ook eenige andere zachte verklaring, bijgevoegd, die voor HERMANNI aannemelijk genoeg was. Immers hij onderteekende het formulier, gelijk BRANDT op het *zeggen van anderen* verhaalt. COLUMBA en DREAS berigten dit ook in de *Naamlijst der predikanten onder de klassis van Dokkum;* bl. 71. En wij mogen dit verzekeren, daar wij de eigene handteekening van HERMANNI op de hiervoor (287) vermelde lijst der onderteekenaren van het bewuste formulier, en wel onder het volgende, dat ook door zijne eigene hand geschreven is, hier voor onze oogen hebben. „ Ick ondergeschrevene bekenne de leer, in de confessie, cate„ chismo ende canonibus synodi Dordracenae vervat, den „ woorde Gods conform te syn, en onderwerpe mij de or„ dre in desen formulier na de verclaringhe, die de De„ putati synodi my hiervan ghedaen hebben, PETRUS HER„ MANNI, *Harlingius*, *Ecclesiastes Doccumanus.*" BRANDT berigt t. a. p. „ dat 's mans verklaring" boven gemeld, „ van de synode verworpen, en hij van den dienst werd „ gesteld." COLUMBA en DREAS verhalen ter a. pl. dat HERMANNI „ tegen zijne belofte en eigene hand handelde, „ en daarom met zijnen collega hetzelfde lot van remotie „ in het jaar 1620 heeft moeten ondergaan." Wie de waarheid van het gebeurde het naauwkeurigst verhaald heeft, is moeijelijk te beslissen. De *handelingen* der klassis van *Dokkum* geven ons hier geen lichts genoeg; en die der vriesche synode van dien tijd ontbreken (Vergelijk de voorrede voor de *Naamlijst der predikanten in de klassis van Franeker;* bl. 7.) Zoo veel blijkt ons echter uit de *handelingen* der klassis van *Dokkum*, dat HERMANNI, in de vergadering der deputaten van de synode, te *Leeuwaarden*, eene nadere akte moet geteekend hebben. Den 17 van sprokkelmaand des jaars 1620 werd aan de deputaten der klassis gelast eene authentieke kopij van zoodanig eene akte, voor de deputaten der synode, bij PETRUM HERMANNI onderteekend, te ligten. Welk het gevolg daarvan geweest is, blijkt in zoo verre uit de gemelde klassikale handelingen, dat den 25 van herfstmaand deszelfden jaars VINCENTIUS JACOBI HEM-

FENIUS, in de plaatse van HERMANNI, te *Dokkum*, als predikant bij de hervormden, beroepen zijnde, lid is geworden der klassis van die stad, terwijl den 13 van bloeimaand diens jaars reeds de beroeping van JOHANNES GERHARDI À BESTEN, in de plaatse van LAMBERTI, als predikant van de Dokkumer gemeente in de klassikale vergadering was goedgekeurd geworden. Dus is het wel waarschijnlijk, dat de bovengemelde onderteekeningen van HERMANNI, zoo voor de deputaten der synode, als voor de klassis van *Dokkum* geschied, door de synode in Vriesland, gehouden ten jare 1620, als van geene waarde of kracht, verworpen zijn, en hij daarop door dezelve van zijnen dienst ontzet is geworden. Onwaarschijnlijk toch daarentegen is het, gelijk COLUMBA en DREAS t. a. p. berigten, dat HERMANNI, na de onderteekening ,, tegen zijne belofte en eigene hand gehandeld heeft." In het jaar 1624 heeft hij aan de synode eene remonstrantie overgeleverd, waarvan ook in de handelingen der klassis van *Dokkum* melding wordt gemaakt. Van deze had de synode, gelijk men het noemt, konsideratiën en advies gevraagd omtrent den inhoud derzelve. De klassis vond in hare vergadering van den 1 van hooimaand diens jaars de gemelde remonstrantie wel *ongefundeerd*, doch oordeelde, dat de zaak van HERMANNI meer tot het kollegie van de deputaten der synode behoorde. Verder is ons niet gebleken, wat er van de zaak geworden is. Alleen voegen wij er bij, hetgene BRANDT verhaalt in zijne *Hist. der ref.* IV bl. 534, dat aan HERMANNI de inwoning te *Dokkum* verboden is geworden. Aangaande den anderen Dokkumschen predikant HAJO LAMBERTI, hebben wij nog dit volgende gevonden, dat hij den 27 van herfstmaand des jaars 1619 het meergemeld formulier weigerde te onderteekenen, en om die reden in het eerstvolgende jaar van zijne bediening is ontzet geworden. Bij de vriesche synode te *Sneek* verzocht hij wel ten jare 1621 herstel en verdraagzaamheid; maar zijn verzoek werd van de hand gewezen. Verg. de *Algemeene beschrijving van oud en nieuw Vriesland;* door F. SIOERDS; II bl. 875. Hetgene tot 's mans verzoek aanleiding had ge-

ge-

geven, en daarmede verknocht was, zie men in de *Hist. der ref.* door BRANDT, IV bl. 531—535.

Voor dat de beide Dokkumsche hervormde predikanten, van den dienst ontzet waren, had in Vriesland reeds een dergelijk lot ondergaan een preceptor of onderwijzer aan de latijnsche scholen te *Sneek*, DANIËL JOHANNES. Namelijk in het jaar 1617 werden BOGERMAN, predikant te *Leeuwaarden*, en JOHANNES MACCOVIUS, hoogleeraar te *Franeker*, genoodigd, om te *Sneek* op het stadshuis eene konferentie te houden met den gemelden D. JOHANNES, over eenige leerbegrippen der remonstranten, waarmede hij verklaarde zich te vereenigen. Die konferentie had plaats, en werd al ras een twistgeding, hetwelk ten nadeele van den beschuldigden eindigde. In hooimaand desselfden jaars sprak de vriesche synode het vonnis tegen den man uit, waarbij hij van zijn schoolambt werd vervallen verklaard, ten einde hij der hem toebetrouwde teedere jeugd geene kwade grondbeginselen mogt inboezemen. Zie het werk van VRIEMOET; *Athen. fris.* p. 275, die dit ontleend heeft uit een met de hand geschreven berigt van het leven van S. AMAMA. BRANDT maakt van het geval, zonder omstandigheden te verhalen, ook met een paar woorden gewag, in zijne *Hist der reform.* II bl. 931. Hij noemt D. JOHANNES *Kerkendienaer* en *rektor* te *Sneek*; maar noch het eene noch het andere is hij ooit geweest, volgens het *Naamregister der predikanten onder de klassis te Sneek*, waarin hij niet gevonden wordt, en volgens VRIEMOET, die hem *scholae snecanae praeceptorem* noemt.

Bl. 250. (296) Van Zeeland en Groningerland is zulks bekend uit de kerkelijke geschiedenissen van Nederland, die door UITENBOGAART, TRIGLAND, BRANDT en anderen geschreven zijn. Met betrekking tot Groningerland drukt zich SCHOOCK in zijn werk, *de bonis eccles.* p. 514 dus uit: *De eo tamquam privilegio singulari gloriari potest ecclesia Groningana, quod a Remonstrantismo per Dei gratiam nullos senserit insultus.* Met betrekking tot *Zeeland* zie men ook dit werk van SCHOOCK p. 496. Dan van *Drenthe*

the scheen ons hieromtrent eenige twijfel te zijn. Namelijk Mr. TONCKENS, in het opteekenen van belangrijke Drenthsche kerkzaken zoo naauwkeurig, meldt in zijne eigenhandig geschrevene merkwaardigheden, betrekkelijk de Drenthsche hervormde predikanten, waarvan wij meermalen gebruik hebben gemaakt, dat er in *Drenthe* één remonstrantsche predikant, met name HENRICUS JODOCI, te *Wapserveen*, is geweest. Doch het tegendeel schijnt ons te blijken uit het zesde artikel van de handelingen der Drenthsche synode, die den 1 van herfstmaand in het jaar 1618 te *Assen* gehouden is, waar wij lezen, dat JODOCI in of even na het jaar 1616, ter gemelde plaatse, zijnen dienst, en daarna het landschap verlaten heeft, zonder dat er aldaar van zijne onregtzinnigheid eenige melding wordt gemaakt. En hiermede kan, naar het ons voorkomt, ook zeer wel vereffend worden hetgene door REVIUS staat aangeteekend in zijne *Daventria illustratra;* p. 614, namelijk dat JODOCI toen vervolgens predikant, doch zonder kerkelijk goedgekeurde beroeping op het eiland *Ens*, den 13 van wijnmaand des jaars 1618 gelast is geworden, zich te onthouden van den dienst, tot dat hij getuigenis aangaande zijn vertrek van *Wapserveen* uit *Drenthe* zoude hebben overgeleverd. En uit de *Naamlijsten der predikanten onder de Overijsselsche synode*, door A. MOONEN bl. 42, blijkt het, dat JODOCI daaraan niet heeft kunnen voldoen, altoos niet heeft voldaan. Immers wij lezen daar, dat hij te *Ens* gekomen is in het jaar 1618, maar van zijnen dienst is ontslagen in het jaar 1619. Voor het overige hebben wij nergens iets van dezen man gevonden.

Bl. 250 (297) Zie het *Onpartydigh Chronyxken* bl. 42, en de *Historie der remonstranten*, door REGENBOOG; II bl. 182.

Bl. 250. (298) Zie het *Onpart. Chron.* t. a. p. vergeleken met REGENBOOGS a. w. ter a. pl.

Bl. 251. (299) Dit wordt gezegd door WAGENAAR, in zijne *Vaderl Historie;* X bl. 195, verg. de *Naamlijst der predikanten onder de synode van Gelderland*, door DE JONGH;

in

in de voorrede ** 2; ook den tekst hiervoor bl. 199. De regering schijnt niet alleen daar, maar ook te *Arnhem*, den remonstranten de hand boven het hoofd gehouden te hebben. Zie de *Kronijk van Arnhem*, door V. HASSELT; bl. 261.

Indien wij volkomen staat mogen maken, en waarom zouden wij dat in dezen niet? op een berigt van VAN DEN SANDE, zoo waren ten jare 1612 meest al de predikanten der hervormde gemeenten van *Nijmegen*, *Thiel* en *Bommel* niet alleen, maar ook al de predikanten der dorpen in de *Betuwe*, in den *Thieler* en *Bommelerwaard* tot *Heusden* toe, remonstrantsch. Zie 's mans werk; *Belgic. hist. epitome;* p. 93. In het overige gedeelte van Gelderland waren toen weinige remonstrantsche predikanten. In het graafschap *Zutphen* was er geen één. Onder de klassis van *Arnhem* waren er geene anderen, dan HENRICUS BRUNMAN en HENRICUS MEILING, beide predikanten te *Arnhem*, die vervolgens ten jare 1619 van hunne bediening ontzet zijn geworden. De hervormde predikanten te *Harderwijk* en van de geheele *Veluwe* waren der contraremonstrantsche partij toegedaan.

Bl. 251. (300) De *Nijmeegsche* predikanten waren GERARDUS LIVIUS, HENRICUS COCHLAEUS en JOHANNES COETSIUS; die van *Grave* GODEFRIDUS PALUDANUS en HENRICUS HOLLINGERUS, en die van *Burchharen* ADOLF VAN BROEKHUIZEN. Zie de *Naamlijst* enz. door DE JONGH; bl 1, 4, 18.

Bl. 254. (301) Deze zes *Utrechtsche* predikanten waren HENRICUS CAESARIUS, JOHANNES SPEENHOVIUS, KORNELIS RYKEWAARD, ISAÄCUS FREDERICI, RUDOLF VAN ZYLL en WILHELMUS NIEPOORT. De zevende predikant JACOBUS TAURINUS was, gelijk wij hiervoor in den tekst, bl. 217 en in de aanteekening (251) gemeld hebben, reeds uitgeweken. Ook de waalschhervormde predikant CAROLUS NIËLLUS was remonstrantsch. Verg. hiervoor onze aanteekening (256). TRIGLAND verhaalt in zijne *Kerkel. gesch.* IV bl. 1064, dat al die predikanten, door UITENBOGAARTS beleid, te *Utrecht* beroepen waren. Hij voegt er bij, dat door deze *bisschoppen*, gelijk hij hen noemt, wel gezorgd werd, dat de kerkenraad

 nooit

nooit uit andere leden bestond, dan die remonstrantsch waren, dat de staten van *Utrecht* ook tot die partij behoorden, en dat men den kweekelingen tot het predikambt, welke uit die provincie te *Leyden* zich oefenden, gelastte, om de lessen van EPISCOPIUS bijtewonen.

Bl. 257. (302) Deze merkwaardigheden zijn door ons ontleend uit een oud *kerkenboek voor de diakonij der gereformeerde religie binnen Utrecht*, ons ten gebruike geleend door de vriendelijke hand van den heere DE VAAL, te *Utrecht*, wien wij daarvoor hier onzen welgemeenden dank betuigen.

Bl. 258. (303) Zie BRANDTS *Historie der reform.* III bl. 590, 943, 951—959.

Bl. 258 (304) Zie BRANDTS a. w. III bl. 955—957. Het gebeurde te *Utrecht* hebben wij tot een staal willen aanvoeren van de verregaande vervolgzucht, welke men tegen de remonstrantsche predikanten aldaar heeft doen werken. Andere provinciën, als Holland, Gelderland, vooral Overijssel, leverden geene minder verschrikkelijke bewijzen op van onverdraagzaamheid en vervolgzucht. In vele steden waren de magistraten indedaad inquisitieraden, en hunne vierscharen geene andere regtbanken dan van euvelmoed en geweld. De haren rijzen den gevoeligen mensch te berge, wanneer hij leest, hoe men de remonstrantsche predikanten, als dieven en moordenaars, gevangen, gekneveld, geboeid, naar de afzigtelijkste, de vuilste, kerkerholen gesleept, en aldaar in de duisternis aan ketenen geklonken, maanden na maanden soms heeft laten zitten, eer men hen verwaardigde te hooren; wanneer men de, alle geloof schier te boven gaande, ruwe, wreede, beestachtige mishandelingen leest, welke te *Rotterdam* heeft ondergaan een SIMON LUCAE BYSTERUS, te *Haarlem* een POPPIUS en NIËLLIUS, te *Amsterdam* een VEZEKIUS en CUPIUS, te *Nijmegen* een VAN TIELT, dien men bij vergissing voor eenen remonstrantschen predikant had aangezien, te *Kampen* een PAULUS LINDENUS en menig ander; wanneer men de geschiedenis leest van hetgene de op *Loevestein* in hechtenis zijnde predikanten hebben moeten doorworstelen, inzonderheid van de schier onuitstaanbare

bare ellenden, welke zij in het eerst aldaar, op hoog bevel, hebben moeten uitstaan! En hoe zeer gloeiden, onder het stoken van dat vuur der vervolging, de handen van vele, zeer vele contraremonstrantsche predikanten, aan welker verstandeloozen ijver de ongelukkigen waren aanbevolen door de heethoofdigste leden der nationale synode! Hunne namen te verzwijgen is het oorbaarst. Ook het getal is te groot, om die te noemen. Wij wijzen den lezer naar het derde deel van BRANDTS *Hist. der ref.*, naar de *Brieven* bij R. te A. uitgekomen, naar de *Traktaatjes* van P. DE FYNE en andere schriften.

Bl. 260. (305) Dit alles is door ons ontleend uit de *handelingen* der synode te *Utrecht* gehouden den 10 van oogstmaand des jaars 1619, waarvan wij het gebruik mede te danken hebben aan de vriendelijke dienstvaardigheid van den heere DE VAAL. CAMPHUIZEN, dien men uit zijne *Uitbreiding over de psalmen* DAVIDS, *in duitsche rijmen*, en uit zijne *Stichtelijke rijmen* kent als een' onzer beste nederlandsche poëten, kan men ook uit dezelve leeren kennen als een' zeer godvreezenden christenleeraar. In beide die opzigten heeft hem onlangs geschetst de voortreffelijke R. KOOPMANS, hoogleeraar bij de doopsgezinden te *Amsterdam*, in zijne *Redevoeringen en verhandelingen;* II bl. 129—189. Hij overleed te *Dokkum*, waar hij zich had nedergezet, den vlashandel drijvende, den 9 van hooimaand des jaars 1626. 's Mans schriften worden alle opgenoemd door SANDIUS in *Bibl. Antitrin.* p. 112, 113.

Bl. 260. (306) Zie BRANDTS a. w. III bl. 971—974.

Bl. 262. (307) De voor de synode gedagvaarde remonstranten roemden in eenen brief, aan UITENBOGAART geschreven den 14 van wintermaand des jaars 1618, zeer de *trouwe hulp*, welke hun VAN BAERLE toen bewees in het ontwerpen niet alleen, maar ook in het stellen van hunne schriften. Ook VAN BAERLE had met zijnen naam uitgegeven ten jare 1616 *Discours of vertoog, waerin met eene rechtvaerdige vrymoedigheyt van spreken bestraft worden de ondeugende raedslagen van sommige theologanten*

en predikanten onzes vaderlants, en ten jare 1617 *Klagte en bede der remonstranten hier te lande aen den prince van Oranje*. Deze en meer andere schriften van zijne hand hadden de verbittering der contraremonstranten tegen hem gaande gemaakt.

Bl. 262. (308) Gedurende die schorsing had men MEURSIUS en ERPENIUS tijd van beraad verleend, om het synodale formulier van toestemming der leer, hetwelke allen onderwijzers zoo wel in school als kerk werd voorgelegd, te teekenen of niet. Maar geperst door den drang der omstandigheden onderteekenden zij beide dat formulier niet zonder dat hun geweten zulks vrij veel smart verwekte, wijl zij zich altijd aan de zijde der remonstranten gehouden hadden. Zeer klaagden zij over den gewetensdwang, die hun werd aangedaan. Zie BRANDTS a. w. III bl. 922.

Bl. 263. (309) Zie REGENBOOGS *Hist. der remonstranten*, II bl. 212. De allereerste remonstrantsche predikant, die in banden geraakte, werd overgeleverd of verraden door den contraremonstrantschen predikant van *Goeree*, OPSUINUS BUYTENDIJCK, die dus hierdoor op de vijf honderd guldens aanspraak, maar daarenboven zich zoo verdienstelijk maakte bij de contraremonstranten te *Dordrecht*, dat zij hem terstond tot hunnen predikant beriepen. De gevangene remonstrantsche predikant was SAMUËL PRINCE, of DE PRINS. Zie BRANDTS *Hist. d. ref.* III bl. 219 en het *Leven* van PASSCHIER DE FYNE, bl. 20. Een ander, mede één der eerste remonstrantsche predikanten, voor wien de bloedprijs van vijf honderd guldens betaald werd, was BERNARDUS VEZEKIUS, die onder de gedagvaarden voor de nationale synode geweest was. Het geld werd betaald aan eenen man, die voorgegeven had, dat hij VEZEKIUS had gevangen genomen, maar had betaald moeten worden aan den sekretaris van den magistraat der stad *Enkhuizen*, BRUININK. Deze had tusschen *Leyden* en *Amsterdam* VEZEKIUS ontdekt, en door den schout van *Kudelstaart* doen in verzekering nemen. Maar zich welligt schamende, dat hij iemand, die te voren zijn gemeenzame vriend was geweest, in het groot-

ste

ste lijden had gebragt, gunde hij het loon daarvoor aan zijnen voorman, die in het gemelde dorp bij het geval was tegenwoordig geweest. Het geval geheurde den 3 van bloeimaand des jaars 1620, en wordt zeer omstandig verhaald door VEZEKIUS zelven in eenen brief aan de *direkteuren der remonstrantsche societeit.* Zie de *Brieven* enz. bij RIEUWERTSZ te *Amsterdam* uitgekomen, II bl. 246—264. Men kan ligtelijk gissen, hoe vele gewetenlooze lieden er gevonden werden, die op de omzwervende remonstrantsche predikanten loerden, en ook hoe vele gewetenlooze schouten dikwerf de huizen van onderen naar boven doorzochten, waar zij vermoedden, dat buit te maken was. Eene menigte voorbeelden daarvan vindt men in de geschiedenis van dien tijd. Dit deed derhalve de remonstrantsche predikanten, hoe kloekmoedig zij ook waren, nogtans met de grootste omzigtigheid door het land reizen, sommigen als handwerkslieden, anderen als boeren, anderen als schippersgezellen gekleed. Zoo wandelde de voormalige Leydsche predikant A. VAN DEN BORRE, in eene boerepije en met rode bloemen op den hoed, door den *Haag*, en niemand kende hem. En zoo zaten eenmaal in schippersgewaad de drie en zeventigjarige JAN JANSZ BORS, die predikant te *Leyerdorp* was geweest, en de jeugdige voormalige predikant van *Jaarsveld*, PASSCHIER DE FYNE te *Amsterdam*, op de *nieuwe brug*, zamen rijpe kerzen te eten, zonder dat iemand van de voorbijgangers eenige acht op hen sloeg. Zie het *Leven* van P. DE FYNE, achter de vijfde uitgave van zijne *Traktaatjes*; bl. 49 en 50, en 85—88. Met dat al verfoeiden te dien tijde de meeste contraremonstrantsche nederlanders de strenge maatregelen der regering, eenen gruwel hebbende van zulk een' bloedprijs, als hun aangeboden werd. Menigvuldige voorbeelden zijn er van, dat de remonstrantsche predikanten door contraremonstranten, die hen kenden, gewaarschuwd werden voor de gevaren, welke hen omringden, en liefderijk werden geholpen, om zulke gevaren te ontduiken. Menschen zelfs van de laagste klasse, die geene vijf honderd penningen eigendoms hadden, en anders van

ru-

ruwen aard, verzwegen derzelver verblijf, in de geheime plaatsen, waar zij zich dikwerf maanden lang ophielden. Indien ook dit zoo niet ware geweest, géén remonstrantsch predikant, die de akte van stilstand geweigerd had te teekenen, hoe zeer hij zich ook door vermomming onkenbaar zocht te maken, zoude de boeijen ontkomen zijn. Wanneer iemand *met voorweten* een' remonstrantschen predikant huisvesting verleende, verviel hij in eene boete van drie honderd guldens, volgens 's lands plakkaten. Maar de regters handelden in de uitvoering dikwerf naar willekeur. Voorbeelden zijn er van, dat men deze boete aanmerkelijk verhoogde, zonder zelfs den veroordeelden overtuigd te hebben, dat hij den geherbergden als eenen voormaligen predikant gekend had. Te *Kampen* bij voorbeeld zag zekere ALLERT DIRKSZ iemand in zijn huis binnenkomen, dien hij niet wist ooit gezien te hebben; en eer hij nog met dien man gesproken had, ook den schout indringen, die hen beide gevangen nam. Achttien weken zat DIRKSZ in een gat opgesloten. Toen ontving hij zijn vonnis, volgens hetwelk hij betalen moest duizend guldens aan boete. Omdat DIRKSZ verklaarde den remonstrantschen man niet gekend te hebben, was de straf niet zoo zwaar, als die van een' anderen, die wetens en willens een' remonstrantschen predikant had geherbergd, ook te *Kampen*. Deze werd veroordeeld tot eene boete van veertien honderd guldens, en tot banning voor een jaar en zes weken in zijn eigen huis. Jonkheer OTTO TEINGNAGEL, die het ongeluk had eenen brief te verliezen, hem geschreven van den voormaligen, toen gebannen, kampenschen predikant J. SCHUTLER, werd louter om het ontvangen van denzelven, door de regering van *Kampen*, veroordeeld tot het betalen van zeven honderd guldens aan boete, ook met huisarrest voor eenigen tijd, zonder toegang van eenige vreemden. In dien brief was de groete verzocht aan den rektor der latijnsche scholen te *Kampen* en aan nog twee andere Kampensche burgers. De rektor werd de stad uitgejaagd; van de beide anderen werd de eerste verwezen tot eene boete van zes honderd, en de

twee-

tweede slechts van twee honderd en twintig guldens, *omdat* deze niets van brief geweten had. Tachtig arme visschers te Noordwijk hadden eenen troostbrief ontvangen van hunnen voormaligen toen gebannen predikant WILHELMUS LOMAN; en om het lezen of hooren lezen moest elk hunner, volgens geregtelijk vonnis, vijf en twintig guldens aan boete betalen. De geheele som bedroeg 2000 guldens. Zie de *Traktaatjes* van P. DE FYNE, II bl. 53, 54, 481—494.

Bl. 264. (310) Dien naam wilde, UITENBOGAART reeds te voren, indien zij uitgedreven wierd, aan de gemeenschap der broederen gegeven hebben. Men zie 's mans brief *aan de geciteerde remonstranten*, den laatsten dag van sprokkelmaand des jaars 1619 geschreven. Zie de *Brieven* enz. bij R. te *Amst.* II bl. 90—113.

Bl. 264. (311) Men leze eenen brief, van de *geciteerde remonstranten aan* UITENBOGAART geschreven den 15 van sprokkelmaand des jaars 1619. Zie de *Brieven* enz. bij R. *Amst.* II bl. 88.

Bl. 264. (312) Zie REGENBOOGS *Hist. der remonstranten*; II bl. 192—196. De drie andere bestuurders waren POPPIUS, NIëLLIUS en CORVINUS.

Bl. 266. (313) Allerlei beweegredenen werden door de contraremonstrantsche predikanten aangevoerd, om de remonstrantsche leeken tot hunne gemeenschap te doen overkomen. Toen, bij voorbeeld, te *Dokkum*, in de plaats der afgezette remonstrantsche leeraars, in den dienst bevestigd waren de hiervoor (295) genoemde contraremonstrantsche predikanten d BESTEN en HEMPENIUS, vonden zij doorgaans zeer weinige menschen in hunne kerk, wijl het grootste getal der hervormden aldaar remonstrantschgezind was. Dan beide die contraremonstrantsche predikanten gaven den remonstrantsgezinden vrijheid, om, schoon zij blijven wilden bij hunne gevoelens, evenwel tot 's Heeren tafel in de openbare hervormde kerk te naderen, verklarende zij, dat ze zulk eene voorverordening, volgens welke de eene mensch tot zaligheid en de andere tot verdoemenis voor de grondlegging der wereld van God *volstrektelijk* bestemd ware, ver-

verfoeiden, en dezelve nimmer zouden of wilden leeren. Door dien weg lokten de contraremonstrantsche predikanten vele remonstrantschgezinde leeken tot hun gehoor en tot hunnen dienst. Zie de *Historie der ref.* door BRANDT, IV bl. 531, 532 en de *Historie der remonstranten* door REGENBOOG; II bl. 275, 276. De contraremonstrantsch hervormde gemeente te *Dokkum* geraakte alzoo eerlang weder in bloei. Weinige remonstranten bleven er over. Zeker is het, dat de beide contraremonstrantsche predikanten te *Dokkum* zich zoo veel geschikt hebben naar de remonstrantschgezinden, als hun mogelijk was. Doch, of de remonstranten van *Dokkum* de predikanten der contraremonstrantsche gemeente in dat alles wel regt begrepen hebben, komt ons nog eenigzins bedenkelijk voor. Hoe konden de laatste toch in dien heeten tijd, zonder groot gevaar te loopen, zulk eene verklaring afleggen? Gering schijnt het getal der remonstranten en contraremonstranten, die het ware verschilpunt juist kenden, te *Dokkum* geweest te zijn. Een contraremonstrantsch ouderling was onkundig genoeg, om eenen remonstrant, met wien hij over de leer twistte, te verwijten, dat hij een drijver was van de *hooge voorverordening*. Zie BRANDTS a. w. IV bl 535 Geen twijfel trouwens is er ook, of onder de remonstrantschgezinden in andere plaatsen zullen er geweest zijn, die evenmin het onderscheid in gevoelens van deze en gene partij kenden. In Holland was het op vele plaatsen niet anders, dan te *Dokkum* in Vriesland. Te *Alkmaar*, bij voorbeeld, gebruikten de contraremonstrantsche hervormden reeds, toen door de synode te *Dordrecht* de openlijke uitspraak van het tegen de daar gedagvaarde predikanten gevelde vonnis nog niet geschied was, om de remonstranten hunne partij te doen verlaten, beweegredenen, welke men inderdaad niet begrijpen kan, dat van eene goede uitwerking zijn geweest bij menschen, die gezond verstand hadden, en den gang der zake met eigene oogen hadden waargenomen. De contraremonstrantsche predikanten te *Alkmaar* gaven voor, „ dat men de remon„ strantsche predikanten niet daarom vervolgde, omdat men „ hun

„ hun gevoelen voor geheel ongezond hield, maar omdat „ men eenmaal van de verwarring en tweespalt, in de her- „ vormde kerk ontstaan, wilde ontslagen zijn." Gaarne wilden dus die predikanten de gevoelens in zoodanige remonstranten, die genegen waren zich met hen te laten verzoenen, wel dragen, en hen in de gemeenschap der hervormde kerk, als broeders van één gezin, bejegenen. Men leze den brief van PYNACKER aan de gemeente van *Alkmaar* geschreven, uit *Dordrecht*, in grasmaand des iaars 1619, in de *Brieven* enz., bij R. te A. uitgekomen; II bl. 155, 158.

Bl. 268. (314) Onder anderen meenen wij, dat de goede gezindheid van prins MAURITS en deszelfs afkeer van het onderdrukken der remonstranten blijken kan uit eenen brief, welken hij den 15 van lentemaand des jaars 1618 schreef aan de beide predikanten te *Grave*. Deze brief wordt gevonden in BRANDTS *Hist. der ref.* II bl. 707, 708. Men ziet altoos uit dezen zeer vriendelijken brief, dat, hoezeer de vorst den contraremonstranten de hand toereiken wilde, hij echter ook den remonstranten niet voor het hoofd wilde stooten, en zich geheel niet wilde inlaten, met het beoordeelen der verschillende gevoelens. De drijfveêr van zijn schrijven was niets anders, dan de rust der hervormde gemeente in *Grave* te herstellen, de verwijderde gemoederen te vereenigen, en de wonden, welke zij elkanderen hadden toegebragt, te heelen. Dit straalt in den ganschen brief door.

Bl. 269. (315) Zie UITENBOGAARTS *Kerkel. hist.* bl. 295. Men ziet hieruit zoo wel als uit den brief, in de naastvorige aanteekening vermeld, hoe MAURITS het onbetamelijke eener kerkelijke vervolging der remonstranten van den aanvang af zeer afgekeurd heeft. Gewisselijk zag echter de prins toen niet vooruit, dat eenmaal de synode de remonstranten aan de wereldlijke magt zoude overleveren, opdat deze mogt doen hetgene al de kerkelijke magt met haar geestelijk zwaard niet konde doen.

Bl. 269. (316) Zie hiervoor in den tekst, bl. 228. De heer van MATTHENES verklaarde naderhand aan den advokaat

kaat N. VAN SORGEN, dat in de vergadering der algemeene staten de *prins toen de zachtste en moderaatste was geweest van allen, die vrijelijk durfden spreken.* Zie BRANDTS a. w. III bl. 401.

Bl. 269. (317) Ter eere der nagedachtenis van prins MAURITS moge die geheele brief hier wel worden overgeschreven. Zij was letterlijk van dezen inhoud. „ Weerdige, geleerde ende discrete lieve besundere. Alsoo, Godt loff! „ alle de kercken van deze landen nu wederomme met gesonde leeraers syn versien, ende die ongesonde affgedanckt; „ soo hebben wij niet willen naelaten, mits de vergaderinge van 't synode van Noorthollandt, U hiermede te „ versoucken, de predicanten aldaer in onsen name wel „ ernstlick te vermanen (ende ist noodich hen deze onse „ brieven te verthoonen) datse deze quaestieuse poincten „ soo luttel willen roeren alst eenichsints doenlyck sal wesen, opdat de gemeenten die haar nog ter tyt uyt de kercken onthouden, allengskens wederomme daar inne mogen „ gelockt worden, ende datse voorts met besouckinge in „ de huyssingen, ende anders de gemoederen van deselve „ gemeenten sulcx sien te winnen, datse voortaen soo langer zoo meer tot gehoor van Godes h. woordt mogen „ gebracht worden. Ende dat de predicanten van de classes aldaer present synde mogen belast worden, soo haest „ sy by heure medebroeders gecomen syn, dat se hun van „ gelycken daartoe willen vermanen, opdat alsoo eenmael „ de lieffde, ruste ende eenichheyt onder de gemeente in „ vorige fleur wederomme mach gebracht worden. Ende „ hiermede, weerdige, geleerde ende discrete lieve besundere! Gode bevolen. In 's Gravenhage den 11 september „ 1619. — U seer goede vrundt, MAURICE DE NASSAU."

Deze brief wordt gevonden in het werk van D. VAN ALPHEN, *Het recht der overheden omtrent kerkelijke bedieningen*, bl. 332. Vergelijk REGENBOOGS *Historie der remonstranten;* II bl. 162, 163.

Bl. 270. (318) Verscheidene stalen van des prinsen gematigdheid treft men in de geschiedenis van dien tijd aan.

On-

Onder anderen wordt verhaald, dat twee ouderlingen der contraremonstrantsch hervormde gemeente te *Utrecht* zich bij den vorst beklagende, dat men geen weers genoeg deed, om de heimelijke godsdienstvergaderingen der remonstranten te verhinderen, de vorst hun vroeg, of de remonstranten dan ooit gewapend waren geweest? Hierop een ontkennend antwoord, dat met de waarheid overeenkomstig was, ontvangen hebbende, duwde hij hun toe, „ breekt mij dan „ toch het hoofd niet met zulke nietigheden! Er zijn ande„ re dingen aan de hand, die meer van belang zijn!" Ook wordt verhaald, dat zeker predikant, bij den vorst zijne klagten inbrengende over de remonstranten, deze hem ten antwoord gaf, „ dat hij zijne gemeente zoude bedienen, en „ zich met geene andere zaken te bemoeijen hadde!" Nog wordt met zekerheid verhaald, dat de Leydsche predikanten FESTUS HOMMIUS en DANIËL COLONIUS, zich bij den vorst hebbende laten aandienen, om hem eenig verzoek te doen, hij tegen iemand, toen bij hem tegenwoordig, zeide, „ wat „ mogen de predikanten nu weder hebben te vragen? heb„ ben zij nog hunnen zin niet? hebben zij het te *Dord„ recht* niet gemaakt zoo als zij het begeerden?" ABRAHAM HEIDANUS en THEOPHILUS COPIUS, predikanten te *Leyden* en *Rijnsburg*, hebben dit verhaald uit den eigen mond van HOMMIUS, die hun dat geklaagd had. Zie BRANDTS a. w. IV bl. 469, waar men al deze voorbeelden breedvoeriger vermeld kan vinden. Men vergelijke REGENBOOGS *Hist. der remonstranten*, II bl. 271, 272.

Bl. 271. (319) Vergelijk WAGENAARS *Vaderl. hist.* X, bl. 479.

Bl. 272. (320) In het plakkaat, door de staten van Utrecht uitgevaardigd, waarvan wij in den tekst straks melding zullen maken, wordt CORNELIUS GEESTERANUS genoemd *gewezene predikant tot Gorchum*, maar te onregt. Men had in de vergadering der Utrechtsche staten hem verward met JODOCUS HENRICI GEESTERANUS, den vader, die sedert het jaar 1593 te eigensten tijde nog te *Gorinchem*, als predikant, stond, en van zijnen zoon in gevoelens verschilde,

 ge-

gelijk ook van zijnen anderen zoon; ARNOLDUS GEESTERANUS, die predikant te *Schelluine* was geweest. CORNELIUS GEESTERANUS was, gelijk wij in den tekst melden, predikant geweest te *Hoogblokland*, niet verre van *Schelluine*, en, met hetzelve, kerkelijk gelegen onder de klassis van *Gorinchem*.

Bl. 272. (321) Zie BRANDTS *Hist. der ref.* IV bl. 1076—1082. WAGENAARS *Vaderl. hist.* X bl. 476. Eene andere herroeping der beschuldigingen, tegen de remonstrantsche predikanten ingebragt, bezorgde SLATIUS, langs eenen zeer zonderlingen, behendigen, weg, aan zijne echtgenoote, toen zij van hem afscheid nam, en was hoofdzakelijk van dezen inhoud. „ Ik ondergeschrevene bekenne in mijne ge-„ vangenisse gesteld te hebben zekere geschriften tegen de „ societeit der remonstranten en de gansche remonstrantsche „ zaak; doch verklare opregtelijk zulks van mij gedaan te „ zijn alleen uit vrees voor kwaad traktement en pijni-„ ging. — Ik bidde een iegelijken voorschrevene schriften „ niet aantenemen, dan voor schriften, die tegen de waar-„ heid, om redenen als voren, van mij zijn *gesteld*. — *In* „ *'s Gravenhage* op de gevangenpoort, dezen tweeden Mey, „ 1623, HENRICUS SLATIUS." Men vindt deze herroeping geheel in den *Naamscherm der remonstranten* tegen SLATII *klaar vertoog*, door N. GREVINKHOVEN bl. 38, 39; en bij BRANDT, in het aang. werk; IV bl. 1077. Men zie ook REGENBOOGS *Hist der Remonstranten*; II bl. 380, 381. Het tegen SLATIUS uitgesprokene vonnis vindt men in de *Gedenkwaardige geschiedenissen* van BAUDARTIUS; bl. 53—57.

Tegen de echtheid der schriftelijke verklaring van SLATIUS ware het niet moeijelijk eenige bedenkingen intebrengen. Dan die verklaring ware al eens niet geheel echt, niets evenwel kan dit afdoen, om de beschuldigde remonstrantsche predikanten te bezwaren. SLATIUS had hen onder het hooren lezen van zijn vonnis ontschuldigd en vrijgesproken van de aangetegene misdaad. En dit kon voor den regter en voor het publiek genoeg zijn. Alleen uit dien hoofde kan men van de onschuld der onder zwaar vermoeden geraakten zich wel verzekerd houden. En echter ver-

dien-

diende, naar het oordeel van BAUDARTIUS, het *Klaar vertoog*, van SLATIUS in zijne gevangenis gesteld en in 's *Gravenhage* uitgekomen ten jare 1623, met privilegie der staten van Holland, ongeveer drie maanden na 's mans teregtstelling, gelezen te worden, om de kromme wegen der remonstranten, en de opregtheid der contraremonstranten te doen kennen. Maar wij weten, welk eene partijzucht de pen van BAUDARTIUS bestuurd heeft. Men zie over SLATIUS en zijne overige kleine schriften het *Geletterd Zeeland*, door P. DE LA RUE; bl. 228—230, waar van hem gewaagd wordt, omdat hij van geboorte een zeeuw was uit *Oosterland*. Wat SLATIUS moge hebben bewogen, om juist in het bijzonder de vier in den tekst genoemde broeders in het ongeluk mede te slepen, dat hij zich door het snoodste wanbedrijf had op den hals gehaald, laat zich wel niet met zekerheid denken, maar toch met waarschijnlijkheid gissen. SLATIUS, een wargeest zijnde, onhandelbaar en wrevelig van aard, en daarenboven een man van slecht karakter, was bij de remonstrantsche broederschap reeds van den beginne aan zoo min geacht, dat, niettegenstaande hij zich bij herhaling bleef aanbevelen, men echter nooit had goedgevonden, om hem den herderlijken arbeid bij de verstrooide gemeenten optedragen, of hem in eenige kerkelijke betrekking het waarnemen van aangebodene diensten te vergunnen. Uit dien hoofde ontbrandde er bij hem eene hevige bitterheid des gemoeds, niet alleen tegen de hiervoor bl. 264 en (312) gemelde bestuurders van het genootschap, maar ook tegen zoodanige predikanten, op welker dienst men eenen bijzonderen prijs stelde, en wel allermeest tegen DWINGLO, die niet in gebreke bleef zich te verdedigen in eene *Verantwoording over de conspiratie*, uitgekomen ten jare 1624. De bitterheid van SLATIUS ging zoo hevig en hoog, dat zij hem wel eens had doen dreigen, om zijnen broederen hunnen afkeer van hem betaald te zetten, en *dengenen, die hem zoo beteugelden, het zoude doen heugen.* Dit waren de eigene woorden van SLATIUS. Men zie den *Naamscherm der remonstranten tegen* SLATII *Klaar vertoog*; bl. 27.

 Toen

Toen EPISCOPIUS, in *Parijs* zijnde, vernomen had, dat SLATIUS was beschuldigd geworden van deel te hebben aan de zamenzwering, drukte hij zich in eenen brief, aan zijnen broeder REM EGBERTSE BISSCHOP geschreven den 8 van lentemaand des jaars 1623, dus uit: „ och! SLAET! hoe lang „ hebt gij verdriet aangedaen onze societeit? hoe moeijelijk „ en lastig zijt gij haer gevallen, den geheelen tijd bijna, „ dat gij bij haer zijt geweest? Moet ze nu nog deze bloe„ dige schande van U erven?" Zie de *Brieven* enz. bij RIEUWERTS te *Amsterdam* uitgekomen, II bl. 334.

Bl. 273. (322) De betichting der in den tekst gemelde predikanten was zoo algemeen geweest, dat men onder het volk niet slechts deze, maar ook meer andere predikanten uitkreet voor 's prinsen moordenaars, ja in volgende tijden steeds daarvoor gehouden heeft. Volgens het Utrechtsche plakkaat waren er in de stad *Utrecht* op zekeren tijd vier en twintig remonstrantsche predikanten vergaderd geweest, om raad te houden ter herstelling van de goede zaak door dadelijkheden. Niemand echter heeft ooit den tijd, niemand het huis, waar die predikanten vergaderd waren geweest, weten aanteduiden, niemand ook éénen dier vier en twintig predikanten weten te noemen. Hetgene het volk allereerst tegen de remonstrantsche predikanten met nijd en haat heeft ingenomen, was de uitvaardiging van dat plakkaat. Men leest hetzelve geheel in de *Hist. der ref.* door BRANDT; IV. bl. 945—950. Maar niet minder werden de contraremonstranten in zulken waan gesterkt door velen hunner predikanten, die in den dagelijkschen omgang het gros der remonstrantsche predikanten bezwaarden met dien laster. Zie de voorr. voor het leven van PASSCHIER DE FYNE, bl. 3, in zijne *Traktaatjes*; II bl. 547. Maar allerbijzonderst werden de contraremonstranten in dien waan gesterkt door vele historieschrijvers, die, schoon hun de herroeping van SLATIUS en de vrijspraak van het hof van Holland niet onbekend konden zijn, echter de gemelde predikanten GEESTERANUS, VELSIUS, WELSING, DWINGLO en anderen, als medepligtigen aan de zamenzwering tegen prins MAURITS, met

met de afzigtelijkste kleuren hebben afgeschilderd. Onder deze zij het slechts genoeg te noemen J. VAN DEN SANDE, in zijne *Histor. Belg. Epit.* Lib. VII p. 147, en vooral JACOBUS TRIGLAND, die in zijne *Kerkelijke geschiedenissen*, uitgegeven in het jaar 1650, bl. 1161 zich niet heeft ontzien te schrijven, dat eenige arminiaansche predikanten met anderen het plan hadden gemaakt, om den prins te vermoorden. En hetgene hij hier aan *eenige* predikanten van de remonstrantschhervormde gemeenschap toeschrijft, heeft hij elders *allen*, altoos *zeer velen*, predikanten van die gemeenschap onbewimpeld aangewreven als eene, naar zijn oordeel, nooit door eenige deugdelijkheid uittewisschene schandvlek. Zie TRIGLANDS *Antapologia*; cap. LVIII, aan het slot. Welk eene alles te bovengaande partijdigheid! Wie maakt zich een denkbeeld van menschen, die tegen betere overtuiging dus de waarheid verdonkeren en de leugen in het licht plaatsen, alleen om eener gehate partij afbreuk te doen? *Alle* remonstrantsche predikanten ten minste werden door TRIGLAND voor schuldig gehouden aan het ontwerpen van een plan, om den vorst, terwijl hij te velde was tot het ontzet van *Bergen op zoom*, buiten te houden, en dan de regering te veranderen; hetgene zonder bloedstorting niet zoude hebben kunnen gebeuren En dit plan stond, ook volgens het oordeel der Utrechtsche staten, in het meergemelde plakkaat, met het andere plan in het naauwste verband. Alleen meenden de 'ergdenkende contraremonstranten, dat er geen deel aan hadden gehad zoodanige remonstrantsche predikanten, die, de gevoelens van MENNO SIMONS omhelzende, het eenen christen ongeoorloofd achtten, de wapenen te gebruiken. Men leze de aanmerkingen van TRIGLAND achter zijne *Christelijke en vriendelijke vermaning aan alle afgedwaalde remonstrantschgezinden* enz. en vergelijke het *Examen van het ontwerp van Tolerantie*, hetwelk zonder naam der opstellers in het licht verschenen, maar geschreven is door N. HOLTIUS, predikant te *Koudekerk* en A. COMRIE, predikant te *Woubrugge*; I bl. 232, 233. Dan al deze kwade vermoedens, behalve dat

zij, het strengste onderzoek van de regterlijke magt naar de schuld of onschuld der aangeklaagden hebbende uitgestaan, bij onpartijdige beoordeelaars geheel verdwenen zijn, worden volkomen wederlegd, door zekeren THEOPHILUS PHILADELPHUS, in een, door hem ten jare 1754 uitgegeven, werkje, dat den titel voert, *De onschuld der remonstranten ten aanzien van de zamenzwering tegen het leven van den doorluchtigen prins* MAURITS, *hooglof. ged. verdedigd en bewezen tegen de beschuldigingen vernieuwd en hun te last gelegd door de schrijveren van het Examen van het ontwerp van Tolerantie* enz. Maar ook leze men hetgene de remonstrantsche kerkelijken van dien tijd, gelijk EPISCOPIUS, GREVINKHOVEN en anderen, tot verdediging niet alleen van zich zelve, maar van hunne gansche gemeenschap zoo eenvoudig, als nadrukkelijk, geschreven hebben aan hunne vrienden, in brieven, welke nog voorhanden zijn in de m. a. *Brieven* enz., bij R. te A. uitgekomen, onder anderen II bl. 334, 335, 371 en volgg.

Bl. 274. (323) Zie BRANDTS a. w. IV bl. 10 en 869; en REGENBOOGS a. w. II bl. 374.

Bl. 276. (324) Over de stichting van *Frederikstad*, en de nederlandsche hervormde gemeente aldaar leze men BRANDTS a. w. IV bl. 655—659, en ook de *Bijvoegsels* en aanmerkingen op WAGENAARS *Vaderl. hist.* X; bl. 103, 104. WILLEM VAN DEN HOVE wordt aldaar verkeerdelijk genoemd WILLEM VAN HOVEN. De gemeente te *Frederikstad* werd, voor zoo verre wij weten, altijd bediend door slechts éénen predikant. In den aanvang der achttiende eeuw stond er in die betrekking ISAÄK VOSBURG, een geleerd man, die ook door uitgegevene schriften bekend is.

Bl. 278. (325) Het is niet alleen op goede gronden zeer waarschijnlijk, maar volkomen zeker, dat dit leerboekje, zoo niet geheel, dan toch grootendeels de vrucht is der pen van FAUKELIUS. Dus dacht er reeds over de geleerde JOHAN VAN DEN HONERT in de voorrede voor zijn werk, *Het kort begrip der christelijke religie verklaard*; § 43—50. Maar de oudheidkundige ADRIANUS 's GRAVEZANDE, predikant

kant te *Middelburg*, heeft zulks alleronwedersprekelijkst bewezen in zijn *Geschiedkundig berigt*, aangaande H. FAUKELIUS, in de *Boekzaal der geleerde wereld;* voor het jaar 1765; II bl. 172 en volgg. De voorrede voor de eerste uitgave van dit leerboekje heeft V. D. HONERT waardig genoeg gekeurd, om voor zijne tijdgenooten en voor de nakomelingschap afteschrijven. Men vindt dezelve § 48.

Bl. 278. (326) Tot die kommissie waren benoemd FRANCISCUS GOMARUS, JOHANNES POLYANDER, ANTHONIUS THYSIUS, BALTHASAR LYDIUS, GODEFRIDUS UDEMANS en HERMANNUS FAUKELIUS.

Bl. 278. (327) Men zie de *nahandelingen der Dordrechtsche synode*, in de honderd zeven en zeventigste zitting. Aldaar ziet men, dat deze zaak de synode niet zeer ter harte ging. Mogelijk liep hier iets menschelijks onder. Het opstel van het grootste onderwijsboekje, *oordeelde de voorzitter, dat niet diende voorgelezen te worden, omdat het wat te lang scheen te zijn.* Die reden was niet zeer gegrond. De kommissie, welke hetzelve ontworpen had, zal er wel niet zeer over voldaan zijn geweest. Dan aan het oordeel van den voorzitter, wiens invloed op de synode zeer groot was, onderwierp men zich. Langs dezen weg moesten velen natuurlijk tegen dat nieuwe opstel door vooroordeel worden ingenomen. Waar hetzelve toen gebleven is, of het ooit door den druk is gemeen gemaakt geworden, of ergens ook in gebruik is geweest, is ons niet bekend. Men ziet hieruit, hoe geheel verkeerdelijk men in vervolg van tijd doorgaans gemeend heeft, dat het *Kort begrip* door de kommissie, welke de nationale synode tot de zaak van het katechetisch onderwijs benoemd had, was opgesteld. Men vindt zulks onder anderen beweerd door F. KUIPERS in de voorrede voor zijn *Kort begrip, schriftuurlijk uitgebreid*, bl. 4 en 6, alsmede door PETRUS NAHUYS in het voorberigt voor zijn *Kort begrip der christelijke religie*, en ook nog door SAMUËL VAN EMDRE, in de voorrede voor zijne *Eenvoudige katechizatie over het kort begrip der christelijke religie.*

Wijders wordt in de gemelde nahandelingen gewag gemaakt van een toen vervaardigd ander kleiner onderwijsboekje, hetwelk voorgelezen zijnde werd goedgekeurd, en sedert in de laagste scholen gebruikt is geworden, gelijk het daar nog heden gebruikt wordt. Door het menigvuldige herdrukken heeft echter hetzelve vrij wat verbastering ondergaan, en behelst thans niet alles meer, wat het naar deszelfs inrigting wel moest behelzen. Het is het bekende en zoo genoemde *Hanenboekje* of A. B. C. boek der kleine schoolkinderen. Verg. onze *Kerkelijke geschiedenis der achttiende eeuw*, bl. 734. Hetgene ons in deze gedachte gesterkt heeft, vindt men bij VOETIUS in zijne *Pol. eccles.* T. I p. 869.

Bl. 279. (328) Dat dit onderwijsboekje door de Zuidhollandsche synode of derzelver deputaten onder de openbare kerkschriften het eerst ten jare 1637 gerangschikt is geworden, heeft, zoo al geene zekerheid, ten minste alle waarschijnlijkheid. Den hervormden kerkelijken in Zeeland zal toen zulks zeer aangenaam zijn geweest. *Deze hadden* reeds in het jaar 1611 het boekje gevoegd bij de *Katechismus*, *geloofsbelijdenis* en *formulieren*, uitgegeven te *Middelburg*, bij RICHARD SCHILDERS. Op welk gezag zulks is geschied, weet men niet. Zie het aangehaalde *Geschiedkundig berigt aangaande* H. FAUKELIUS, door 's GRAVEZANDE, bl. 176—179. Welligt is hetzelve geschied op last of goedvinden van de zeeuwsche synode, te *Vere* gehouden in het jaar 1610. In die synode ten minste besloot men den 15 van bloeimaand *den katechismus*, *geloofsbelijdenis en formulieren korrekt te doen drukken*. Zie 's GRAVEZANDES *Geschiedkundig berigt*; bl 176, 177. Hebben nu de tot dit werk afgevaardigden het *Middelburgsche* onderwijsboekje achter de *liturgische schriften* eene plaats gegeven in het jaar 1611, zoo hebben zij zulks hoogstwaarschijnlijk gedaan op last van de synode, en zoo zij er al geen last toe hadden, dan zich verzekerd gehouden, dat zulks met het doel derzelve bij het nemen van gemeld besluit niet strijdig was, en de goedkeuring der kerkelijken,

wel-

welke hetzelve hadden doen nemen, wel zoude wegdragen.

Bl. 279. (329) Eene breedvoerige geschiedenis van de vervaardiging van het *Kort begrip* enz. en van de gemaakte schikkingen tot deszelfs invoering voor het algemeen kerkgebruik vindt men in de voorrede voor het reeds aangehaalde *Kort begrip — verklaard* door J. VAN DEN HONERT, maar inzonderheid in het tweede gedeelte van het mede reeds aangeprezen *Geschiedkundig berigt*, door 's GRAVEZANDE.

Bl. 280. (330) Op de zeeuwsche synode, te *Goes* gehouden, in sprokkelmaand van het jaar 1620, werd goedgevonden, om overeenkomstig met de resolutie, genomen in de zeventiende zitting van de toen onlangs in *Dordrecht* gehoudene nationale synode, *twee vraegboexkens te bewerpen*, het eene *zeer kort* voor de *minste schoolkinderen*, het andere *wat langer* voor de genen, die wat *grooter* en *verstandiger* waren geworden enz. Daar toch in de honderd zeven en zeventigste zitting der nationale synode de resolutie van de zeventiende zitting geene kracht had gekregen, gelijk wij gezien hebben, begreep de zeeuwsche synode, dat zij vrijheid genoeg had, om voor de hervormde kerk van hare provincie nu te bewerkstelligen hetgene voor de geheele nederlandsche hervormde kerk niet bewerkstelligd had kunnen worden, of altoos niet was. Het goedvinden der zeeuwsche synode werd ook weldra ten uitvoer gebragt. Er werden, op haren last, dadelijk opgesteld, en door haar goedgekeurd twee vraagboekjes, die, naar het schijnt, uittreksels waren van het *Huisbock*, hetwelk WILLEM TEELLINCK over het *Middelburgsche kort begrip* van FAUKELIUS ten jare 1618 had uitgegeven. Ook aan TEELLINCK, predikant te *Middelburg*, werd het door de synode opgedragen, om beide die vraagboekjes door den druk gemeen te maken. Wel waarschijnlijk was TEELLINCK, of alleen, of nevens eenen anderen, er ook de vervaardiger van. In die beide vraagboekjes waren de zaken dezelfde; alleen verschilden zij in vorm. Het eene was veel grooter, dan het andere. Het groote behelsde honderd en vier en zeventig, het klei-

na slechts zes en veertig vragen met hare antwoorden, en voerden beide den titel van *de weg ter zaligheid.* Vervolgens werd den 20 van lentemaand deszelfden jaars door de staten van Zeeland goedgevonden, dat beide die boekjes *bij derzelver authorisatie op den naam van de provinciale synode zouden worden gedrukt;* gelijk ook geschied is. De staten van Zeeland echter hadden hunne redenen, om aan die boekjes niet zulk een verbindend gezag te verleenen, dat zij door alle onderwijzers in kerk en school moesten gebruikt worden. Vandaar was het derhalve, dat die boekjes in Zeeland wel bij velen, maar niet bij allen in gebruik kwamen. Elk onderwijzer bediende zich van de vrijheid, welke hij had, om van zulk een leerboekje gebruik te maken, als hem het geschiktst voorkwam. Buiten twijfel zullen er dus in Zeeland van tijd tot tijd andere leerboekjes ook zijn uitgegeven. Ten minste een ander katechizeerboekje, hetwelk ten jare 1658 in het licht verscheen voor de derde maal, in algemeen gebruik zijnde bij de hervormde gemeente van *Vlissingen,* waarvan 'S GRAVEZANDE in zijn *Geschiedkundig berigt aangaande* FAUKELIUS, bl. 200, melding maakt, moet niet lang na het jaar 1620 vervaardigd en toen voor de eerste maal zijn uitgegeven geworden. In Zuidholland zelfs had men, niettegenstaande de synode dier provincie reeds ten jare 1620 besloten had het Middelburgsche onderwijsboekje overal in gebruik te brengen, gelijk wij, volgens derzelver handelingen, art. 43 en 66, in den tekst bl. 278, vermeld hebben, evenwel aldra andere onderwijsboekjes in sommige gemeenten naar willekeur getracht intevoeren, en werkelijk ingevoerd. Dit blijkt reeds uit de handelingen der synode, in het jaar 1622 gehouden te *Gorinchem*, onder de *gravamina;* art. 12. Verg. BRANDTS *Hist. der ref.* IV bl. 799.

Bl. 281. (331) Zie de handelingen der Zuidhollandsche synode, te *Gorinchem* gehouden; BRANDTS a. w. t. a. pl. en 'S GRAVEZANDES a. *Berigt;* bl. 200.

Bl. 282. (332) Zie de handelingen der Zuidhollandsche synode van het jaar 1737, en het oordeel der klassis van Schie-

Schieland, uit die handelingen woordelijk overgenomen door J. V. D. HONERT, in de voorrede voor zijn meergemeld *Kort begrip* enz. §. 93. Beter gevolg had in de klassis van Walcheren ten jare 1736 het voorstel, dat in de scholen volstrekt geene andere onderwijsboekjes, betrekkelijk den godsdienst, gebruikt zouden mogen worden, dan het hiervoor (327) gemelde A. B. C. *boek*, behelzende de twaalf artikelen des geloofs, de tien geboden enz. het *Kort begrip van den Heidelbergschen katechismus*, en den *Heidelbergschen katechismus* zelven. Dit voorstel werd in de klassis van Walcheren den 20 van herfstmaand des genoemden jaars in eene kerkelijke resolutie veranderd ten behoeve der gemeenten, onder haar bestuur of opzigt behoorende. Alle andere katechizeerboekjes, van wie zij ook zijn mogten, werden door dit besluit alzoo geheel uit de scholen verbannen. Men zie de uitmuntende *Verhandeling* van den Middelburgschen hoogleeraar H. J. KROM *over de verbetering der scholen* bl. 54 en 55.

Bl. 283. (333) Vergelijk onze *Kerkelijke geschiedenis der achttiende eeuw;* VIII bl. 746.

Bl. 283. (334) In latere tijden werden de gemelde leerboekjes grootendeels verdrongen door betere, als door die van A. LEDEBOER en W. DE ROO, J. W. TILANUS, A. BRINK, F. G. SPRENGER VAN EYK, H. J. BEUSEKAMP, P. K. BROUWER, J. F. W. CRAMER VON BAUMGARTEN, J. P. AMSHOF enz. Onderscheiding verdient mede de *Proeve eener aanleiding tot onderwijs in de zaligmakende Bijbelwaarheid*, door H. MEDER, uitgegeven in het jaar 1794. Hier te lande is echter dit werkje minder gebruikt, dan één der leerboekjes van de overige genoemde mannen. *Grootendeels*, schreven wij, werden de in den tekst gemelde oudere leerboekjes verdrongen door deze latere en betere. Immers niet alle godsdienstleeraars hebben zich van deze betere leerboekjes bediend, en bedienen er zich nog niet van, sommigen uit eigene verkiezing, sommigen omdat hunne kweekelingen naar geen' anderen leiddraad onderwezen willen worden, dan dien men van vroege tijden af in de gemeente gevolgd heeft.

Wen-

Wenschelijk blijft nog steeds een op kerkelijk gezag vervaardigd christelijk leerboek, waarin de waarheden des geloofs en der godzaligheid, op eene zeer eenvoudige wijze, naar de algemeene vatbaarheid, voorgedragen worden, en hetwelk uit dien hoofde in alle gemeenten ter vorming van éénsdenkende christenen met het beste gevolg kan gebruikt worden. Men moet er zich inderdaad over bevreemden, dat deze wensch, zoo dikwerf en met zulken aandrang herhaald, terwijl niemand er ooit met grond iets heeft tegen kunnen inbrengen, sedert nu twee eeuwen, niet in werking is gebragt, en nog steeds de predikanten, de een luider, dan de ander, hunne klagten aanheffen over het onaangename niet alleen, maar ook over het bezwaarlijke, dat te dezen opzigt hunnen dienst drukt, en over het schadelijke voor de verbreiding van godsdienstkunde.

Ten behoeve van leeraars en leerlingen hebben over het *Kort begrip* hunne verklaringen geleverd eenige predikanten en godgeleerden, als F. KUIPERS, predikant te *Woudrichem*, en J. VAN DEN HONERT, hoogleeraar te *Leyden*. De eerste heeft het *Kort begrip in vragen en antwoorden schriftuurlijk uitgebreid*, in een werkje onder dien titel, waarvan wij de tweede uitgave kennen, welke geschied is ten jare 1736; de ander heeft in zijn reeds aangehaald werk, dat ten jare 1741 in het licht kwam, *het kort begrip doorloopig vertoogswijze verklaard*. Ook gaf PETRUS NAHUYS, predikant te *Monnikendam*, ten jare 1754 in het licht zijn werk, *Kort begrip der christelijke religie opgehelderd*. Behalve deze, voor een regt godsdienstig onderwijs bezorgde, mannen waren er steeds, en zijn er nog, die bij het godsdienstig onderwijs zich van het *Kort begrip* met vrucht bedienen. Tot eenen goeden leiddraad daarvoor strekte hun het onderwijsboekje van S. VAN EMDRE, predikant te *Wageningen*, *Eenvoudige katechisatie over het kort begrip der christelijke religie;* uitgekomen in het jaar 1799. Maar inzonderheid strekt daartoe dat van den groningschen predikant DANIËL HENDRIKSZ., onder wiens in het licht gegeven verdienstelijken arbeid, even als onder dien van VAN EMDRE, het

het *Kort begrip* den vorm van een katechizeerboekje behouden heeft. HENDRIKSZ gaf ten jare 1800 in het licht zijn *Onderwijs in de leer van den godsdienst, naar het Kort begrip der christelijke religie*, en in het jaar 1802 zijn *Onderwijs in de leer van den godsdienst, naar het kort begrip der christelijke religie, verkort.*

Bl. 285. (335) Zie BRANDTS *Hist. der reform.* IV bl. 98 en 99; en vergelijk onze *Kerkel. gesch. d. achttiende eeuw;* IX bl. 244. In één, of in den omtrek van de drie gemelde dorpen woont nog een afstammeling uit de familie van V. D. KODDE, doch die tot de hervormde kerkgemeenschap behoort, zoo als ons uit eene goede hand berigt is.

Bl. 286. (336) Zie onze *Kerkelijke geschiedenis d. achttiende eeuw;* IX bl. 248, 249, waar wij een berigt hebben gegeven van de wijze, waarop de godsdienstoefening der kollegianten in derzelver vergaderingen plaats had, en zij gewoon waren het woord tot onderlinge stichting te voeren. Anders verklaarden zij zelve zich geheel afkeerig van alle zoogenoemde geestdrijverij, waarvan zij trouwens in latere tijden ook getoond hebben geheel vrij te zijn.

Bl. 287. (337) Toen de kollegianten te *Rijnsburg* gevestigd waren, veranderden zij den tijd hunner godsdienstige zamenkomsten. Den eersten zondag der maand stelden zij tot den tijd, waarop zij gemeenschappelijk zamenkwamen ter oefening van hunnen godsdienst. Elk, die zich er toe opgewekt vond, had dan vrijheid, om een woord tot stichting te spreken.

Bl. 290. (338) Breedvoeriger is het verslag, dat wij hebben medegedeeld van de *Kollegianten* of *Rijnsburgers*, in onze *Kerkelijke geschiedenis der achttiende eeuw;* IX bl. 239—271; Men vergelijke verder hetgene men vindt achter RUES *Tegenwoordige staat der doopsgezinden;* ook in de N. *Nederl. biblioth.* I. bl. 130 en volgg. II bl. 351 en 194, in de *Verhandeling* van J. VAN GEUNS *over de oorzaken van het verval in den godsdienst*, bl. 103, 146, HENKES *Archiv. für die neueste kirchengeschichte;* V bl. 330 en SCHLEGELDANS *Hist. eccl. sec.* XVIII p. 441, en in meer andere schriften.

Bl.

Bl. 297. (339) 1 *Kor.* III: 3, 4.

Bl. 299. (340) Dus betuigde, in het geval van ISAÄK WELSING, waarvan wij in den tekst, bl. 249 gewaagd hebben, de noordhollandsche synode ten jare 1619, dat de Dordrechtsche leerregels niet streden met de eigene verklaring van BULLINGER, en de van onregtzinnigheid beschuldigde predikant zich zonder grond op de denkwijze van BULLINGER beriep, als waarmede hij betuigde intestemmen, en na deze vooraf gedane betuiging het synodaal formulier verklaarde wel te willen onderteekenen. Naar het oordeel der synode, kende WELSING de gevoelens van BULLINGER niet regt, of hij legde die verkeerdelijk uit, en wederkeerig was, naar het oordeel van WELSING, dit het geval van de synode, voor welke hij echter bukken moest. Hij werd van zijnen post ontzet. Zie de *handelingen* der synode van Noordholland, ten gemelden jare, in *Edam* gehouden; art. 19. Verg. onze aanteekening hiervoor (293).

Een dergelijk verschil over de ware uitlegging van MELANCHTHONS gevoelen, betreffende de leer der predestinatie, viel er voor tusschen die zelfde Noordhollandsche synode en JOHANNES ARNOLDI RODENGENUS, predikant te *Hoorn*. Deze verklaarde, dat hij zich vereenigde in allen deele met de nederlandsche geloofsbelijdenis, als kunnende in dezelve, nopens de leer der predestinatie, spreken met PHILIPPUS MELANCHTHON. Hierop gaf de synode hem dit bescheid, „dat hij D. MELANTHONEM *qualick aantrock, dewyle deselve in sulcken meeninge niet en was, als hy hem selven wel wys maeckte.*" Zie de *handelingen* dier synode; art. 7. Ook deze predikant werd toen afgezet. TRIGLAND komt er, naar zijne wijze van zien, ook openlijk voor uit, in zijne *Kerkel. gesch.* V bl. 1138, dat men bij het stellen van de Dordsche leerregels, nopens het punt der predestinatie, te eenen male gevolgd is de methode van MELANCHTHON en BULLINGER. Verg. II bl. 69 en volgg. Eene dergelijke onderscheidene wijze van zien en oordeelen had plaats bij DE GROOT en bij GODEFRIDUS SOPINGIUS. Vergelijk onze aanteekening hiervoor (216) en TRIGLANDS a. w. II bl. 69 en

en 78; daar men ook de eigene woorden van MELANCHTHON en BULLINGER vindt aangehaald, waaruit de schrijver zijn oordeel zoekt te bewijzen. Beide partijen wilden het niet weten of doen weten, dat zij de eene hier, de andere daar, van de eerste hervormers waren afgeweken. Van ééne der beide moest dit toch waar zijn; en hieromtrent oordeele de onpartijdige onderzoeker.

Bl. 301. (341) De titel van dit vertoog was *Dissertatio, qua ostenditur, praecipuos Papismi errores ex ignorantia hebraismi et vulgata versione partim ortum, partim incrementum sumsisse. Franeq.* 1618.

Bl. 303. (342) Zie de *handelingen* der noordhollandsche synode, gehouden in het jaar 1624; art. 53.

Bl. 303 (343) Zie de *handelingen* der zuidhollandsche synode, gehouden in het jaar 1625; art. 41, en gehouden in het jaar 1626; art. 20.

Bl. 303. (344) Zie de *handelingen* der noordhollandsche synode, gehouden in het jaar 1625; art. 37.

Bl. 303. (345) Zie de *handelingen* der noordhollandsche synode gehouden in het jaar 1627; art. 26.

Bl. 304. (346) Zoo werd onder anderen, in onderscheidene synoden van *Stad en lande*, welke, het voorstel van AMAMA omhelzende, het voorbeeld der vriesche synode in allen deele terstond in het jaar 1625 gevolgd was, de hieromtrent gemaakte wet telkens vernieuwd, als, in de jaren 1648, 1654 en 1668. Zie de handelingen dier synode, in de gemelde jaren gehouden; art 64, art. 86; art. 67 *quaest.* 2. Het vertoog, hetwelk AMAMA aan de onderscheidene nederlandsche hervormde synoden zond, droeg den titel van *Paraenesis ad synodos, episcopos et superintendentes ecclesiarum protestantium de excitandis s. s. linguarum studiis.* Franeq. 1624. Men vindt ook dit vertoog achter 's mans *Grammatica Hebr.*, uitgekomen in het jaar 1625, en insgelijks in zijnen *Antibarbarus biblicus*, uitgekomen in het jaar 1628 Mede vindt men dit vertoog, door JEREMIAS FREDERICI gevoegd achter zijne *Dissertatio de rationibus linguae hebr. a non paucis hus usque neglectae*, uitgekomen

te *Leipsig* in het jaar 1731. AMAMA had hetzelve in de moedertale ook uitgegeven ten jare 1624, onder den titel van *Kort vertoog, waarin* enz. Door de menigvuldige gelegenheden, welke AMAMA gaf, om dit zijn vertoog te lezen, heeft hij dan ook het gelukkig zoo verre weten te brengen, dat hetgene hij aanried een bestendig gebruik geworden en tot heden toe gebleven is.

Bl. 305 (347) Een groot aantal van uitlegschriften over zeer vele boeken van het O. T. zijn door DRUSIUS van tijd tot tijd in het latijn uitgegeven, als over de *Psalmen* ten jare 1581, over het boek van RUTH, gelijk ook over dat van ESTHER, in het jaar 1586, over eenige boeken der zoogenoemde *Kleine profeten*, in het jaar 1595, over eenige *spreuken* van SALOMO, in het jaar 1590 enz Van 's mans overige uitlegschriften moeten wij, bij eene andere gelegenheid, melding maken. Zie de aanteekeningen hier achter (414). Daarin vooral muntte DRUSIUS uit boven andere uitleggers van zijnen tijd, dat hij minder, dan deze, gebruik maakte van de schriften der Rabbijnen, en meer voordeels wist te trekken van het beoefenen der Alexandrijnsch-grieksche vertaling des O. T. RICHARD SIMON noemt DRUSIUS, in zijne *Historia crit.* V. T. L. III C. XV, den geleerdsten, voortreffelijksten, van alle oordeelkundige schriftuitleggers. SCALIGER misprees het in DRUSIUS, dat hij de schriften der Rabbijnen niet gelezen had. Daarin had zich BUXTORF meer bevlijtigd, welken hij uit dien hoofde verre boven hem verhief! Welk een verkeerd oordeel! Trouwens, geheel het oordeel, dat SCALIGER over DRUSIUS velde, was zeer verkeerd en partijdig, zelfs te dien opzigte, dat hij hem roemde als den besten meester in de hebreeuwsche spraakkunde. Dit beteekende in den geest van SCALIGER niets anders, dan dat DRUSIUS een dorre letterknager was. Immers hij voegde er bij, dat DRUSIUS in die wetenschap dertig jaren onderwijs had gegeven, en haar daarom wel behoorde te kennen; doch dat hij voor het overige nergens in te huis was, dat hij weinige schranderheid van geest bezat, en in zijnen wonderbaarlijken stijl een aap was van LIPSIUS. Vid. VRIEMOETII *Athenae fris.* p. 63. Bl.

Bl. 305. (348) EPISCOPIUS heeft zich als schriftuitlegger van het N. T. bijzondere verdiensten verworven door zijne zoo oordeelkundige als eenvoudige *Lectiones sacrae in primam epistolam catholicam apostoli* JOHANNIS, door zijne niet minder wel bewerkte *Notae breves in priora capita* MATTHAEI, door zijne *Lectiones sacrae in caput* II et III. *Apocalypseos*, door zijne *Vier en dertig predikatiën, ter uitlegging over het vijfde kapittel des Evangeliums van* MATTHEUS.

Bl. 305. (349) Was DE GROOT onvergelijkelijk in kunde van al die wetenschappen, welke hij beoefende, en hoe ruim was derzelver vak! hij was het inzonderheid ook als uitlegger niet alleen van het nieuwe testament, waarin hij zijne wedergade niet had, maar ook van het oude Testament. Zijne *Annotationes ad* V. T. zijn uitgekomen in het jaar 1644 te *Parijs*, en zijne *Annotationes ad* N. T. ook aldaar te zelfden jare. Menigvuldige andere uitgaven zijn er hier en daar van geschied. Insgelijks worden zij aangetroffen in de *Opera theologica* GROTII, die het eerst zijn uitgekomen te *Amsterdam* in het jaar 1679, alsmede in de *Biblia critica*, en in de *Biblia illustrata* van ABRAHAM CALOVIUS. Over de onderscheidene uitgaven dezer *Annotationes* ad V. et N. T. raadplege men GROTII *Manes ab iniquis obtrectationibus vindicati*, p. 831, en WALCHII *Bibl. theol. sel.* T. IV, p. 425, 426. DE GROOT volgde het voetspoor van DRUSIUS in het lezen, herlezen en beoefenen van de Alexandrijnsch-grieksche vertaling des O. T. Hieruit heeft hij met zijn schrander brein eene buitengemeen groote mate van licht geschept, waarvan hij zich bediende, om de moeijelijkste plaatsen optehelderen. Het minst gelukkig schijnt hij geweest te zijn in het verklaren van de profetische schriften. Vooral te dezen aanzien mogt de les gelden, welke de contraremonstrantsche godgeleerden den oordeelkundigsten hunner onderwijzelingen gewoon waren te geven, dat zij niet dan met den geest des onderscheids de uitlegschriften van DE GROOT behoorden te beoefenen. Aan minder oordeelkundigen rieden die godgeleerden het ge-

gebruik der uitlegschriften van DE GROOT volstrekt af. Het licht, door DE GROOT ontstoken, scheen te helder, dan dat het van zijne tijdgenooten opgevangen konde worden, die gewoon waren in de schaduwachtige gangen eener aristotelisch-wijsgeerige schoolgeleerdheid rond te dwalen. Als een eklektische wijsgeer was hij voor hen onverdragelijk. Vandaar, dat zij hem wel zijne groote geleerdheid niet betwistten, al wierd hij ook van een' engelschen WINWOOD een schoolvos geheeten, (zie MOSHEIMS K. G. IX bl. 182,) maar hem naauwelijks de eer wilden toekennen van eenen diepdenkenden wijsgeer. Zie de N. *Nederl. Biblioth.* IV bl. 536. Zijne overvoortreffelijke verdiensten omtrent het natuurregt waren dus geene verdiensten! Wat vermag toch het vooroordeel niet?

Bl. 308. (350) De eerste hervormde theologant hier te lande, die de oude schoolsche godgeleerdheid weder schijnt te hebben willen invoeren, was H. A. VAN DER LINDEN, hoogleeraar te *Franeker*. Deze gaf ten jare 1611 in het licht zijn *Systema theologicum, disputationibus publicis propositum in academia Franequerana.*

Bl. 308 (351) Zoodanige leden der synode waren alle, die de heilige schrift als de eenigste leidstar der waarheid uit het oog hadden verloren, en aan hunne redeneringen, zij mogten die voor wijsgeerig of niet wijsgeerig willen houden, den ruimen teugel vierden. Inzonderheid waren alle *bovenvaldrijvers*, gelijk GOMARUS en anderen, op de synode zulke wijsgeerige theologanten, die hetgene CALVIN en BEZA geleerd hadden, met allerlei bespiegelingen, uit de bovennatuurkunde ontleend, terwijl trouwens de heilige schrift hun niets daartoe aan de hand gaf, bekleedden, en aannemelijk zochten te maken. Tot deze bovenvaldrijvers behoorde ook MACCOVIUS, die uit dien hoofde bij hen geene ongunst zoo zeer verwachten konde. Hij was evenwel een bovenvaldrijver, die openlijk de gevolgen leerde van zijn stelsel, welke andere met hem eens denkenden verborgen hielden, zelfs ontkennen wilden. Die gevolgen waren hard, ja, Gode alleronbetamelijkst. Ronduit verklaarde MACCOVIUS, zelfs

zelfs voor de synode, van gevoelen te zijn, „ dat God de zonde wilde, dat hij de zonde had voorgeoordend of voorgeschikt, en Hij in geenerlei wijze wilde, dat alle menschen zalig wierden." Hiermede stond in verband hetgene hij in zijne schriften geleerd had, onder anderen, „ dat God den *verworpenen* tot geen ander einde zijn woord voorstelt, dan dat zij onverschoonlijk zouden worden; dat derhalve CHRISTUS klopt aan de harten der verworpenen, welke hij weet, dat de deur voor Hem noch kunnen noch willen openen, dus niet, opdat Hij inkome tot hen, maar ten deele, opdat Hij hun verwijten moge hunne onmagt, en ten deele hunne verdoemenis vergroote." Godlasterlijke gevoelens, waaraan sommige godgeleerden op de synode zich zeer ergerden! TRONCHINUS van *Geneve* was van oordeel, dat men met MACCOVIUS handelen moest even als met EPISCOPIUS en de remonstranten. Vid. WEISMANNI *Hist. eccl.* II p 625 Zelfs ergerden zich aan 's mans gevoelens *zij*, die anders met hem het stelsel der bovenvaldrijvers omhelsden. Naar het oordeel van deze had echter MACCOVIUS niet zoo zeer stellingen geleerd, strijdig met de waarheid, maar die stellingen te verre over de palen heen gezet. Even daarom mogt WEISMANN in zijne *Hist. eccles.* t. l. zeer wel deze getuigenis van MACCOVIUS afleggen; *Calvinista fuit tam rigidus et paradoxus, ut et aliis rigidis displiceret.* En daar de bovenvaldrijvende partij op de synode door die, welke Gods besluit omtrent de verkiezing en verwerping beneden den val dreef, ontzien werd, om met eendragt aan de groote zaak, de uitbanning der remonstranten, te denken, werd men het welligt eens in het vrijspreken des aangeklaagden mans van onregtzinnigheid. Oordeelkundig is de vraag en het antwoord van WEISMANN t. l. „ Quaeri potest, quodnam sit tolerabilius, si quis principia cum conclusionibus in hoc casu admittat, vel si quis principia quidem teneat, reiiciat vero consequentias? illud candidius est, hoc vero efficit, ut eo facilius deseri possit error?"

Bl. 308. (352) De synode vermaande MACCOVIUS slechts, „ om in het vervolg zijne theologische lessen op eene meer

eenvoudige, meer bevattelijke wijze voortedragen, en meer spreekmanieren te gebruiken, uit de heilige schrift ontleend, inzonderheid zich te onthouden van een al te raauw en streng voorstel van zekere gevoelens, wijl dat niet verduwd konde worden door menschen, die ONWETEND en ONBEKWAAM waren tot het begrijpen van zoo groote verborgenheden." Vid. VRIEMOETII *Ath. fris.* p. 155, 156, en vergelijk de *Historie van de vijf artikelen door* P. HEYLIN; bl. 93, 94. De handelingen der nationale synode zwijgen er van. Alleen vindt men in die van den 26 van grasmaand, dat de zaak van MACCOVIUS de leden der synode voor en namiddag heeft bezig gehouden. Dan hetgene in de synode omtrent hem gebeurd is, verhaalt BALCANQUAL in eenen brief aan DUDLEY CARLETON, geplaatst in de *Epistolae praestant. virorum;* ep. 350; waaruit ook BAYLE in zijne *Diction. hist. et crit.* op den naam van MAKKOWSKI, en BRANDT in zijne *Hist. der ref.* III bl. 565 en volgg. hunne berigten betrekkelijk tot deze zaak ontleend hebben.

Bl. 309. (353) Dit kan men, op genoegzamen grond, afnemen uit eene *Paraenesis*, van den geheel anders onderwijzenden AMESIUS, den ambtgenoot van MACCOVIUS, den 22 van oogtmaand des jaars 1623 gehouden voor zijne kweekelingen, waarin hij zich dus uitdrukte; *Tentavi ego anno praecedente, quia rem necessariam videbam omissam, an theologiam aliqua ex parte avocare possem*, in academia saltem nostra, *a quaestionibus et controversiis quibusdam spinosis, plexis et minus necessariis.* Conf. VRIEMOETII *Ath. fris.* p. 215. De eigene schriften van MACCOVIUS bewijzen mede zijnen voortgang op den eens ingetreden weg, als daar is 's mans *Collegium theol. miscell quaestion. publice disputatarum anno* 1622, ed. a. 1641; anno 1625, ed. a. 1633; anno 1620, 1621, ed. a. 1632. Vergelijk verder onze *Geschiedenis der system. godgel.* I bl. 239—248 en II bl. 57, alsmede ons vervolg op de *Kerkelijke geschiedenis van* V. HAMELSVELD; XXV; bl. 149. Met volkomen regt mogt derhalve BUDDEUS, in zijne *Isag. ad theol.* T. I p. 415, 416, deze getuigenis van MACCOVIUS afleggen;

si

si non primus, certe inter primos fuit, qui apud reformatos scholasticam theologiam tractandi rationem postliminio revocavit.

Bl. 309. (354) Dit blijkt, onder anderen, uit 's mans *Fragmenta praelectionum contra* ARMINIUM, *pro* PERKINSIO, welke men vindt in het werk, MACCOVIUS *redivivus*, uitgekomen te *Franeker* in het jaar 1647, en voor de tweede maal aldaar in het jaar 1654. WILLIAM PERKINS, een voornaam godgeleerde te *Cambridge*, had het stelsel der bovenvaldrijvers met de meeste naauwkeurigheid bearbeid. Herkomstig was, gelijk ons uit eene vorige aanteekening (187) gebleken is, het gevoelen der bovenvaldrijvers uit de school van CALVIN, welke echter hetzelve zoo niet ontwikkeld heeft, als dit naderhand door BEZA geschied is, waardoor het in zijnen ganschen omvang hard, maar vooral in zijne gevolgen Gode geheel onbetamelijk werd. Dit gevoelen nu van BEZA bragt PERKINS meer tot een geregeld en ordelijk stelsel in een geschrift, dat hij uitgaf ten jare 1592 onder den titel van *Armilla aurea*, en dat naderhand door ARMINIUS wederlegd is in zijn *Examen praedestinationis Perkinsianae.* Twee schriften van MACCOVIUS, theologisch dogmatische systemen zijnde, worden nog bewaard onder de autographa, tot de in Dordrecht laatstgehoudene nationale synode behoorende.

Bl. 309. (355) Vid. VRIEMOETII *Athenae fris.* p. 11.

Bl. 310. (356) Zie onze *Geschiedenis der systematische godgeleerdheid;* I bl. 61, en onze *Kerkelijke geschiedenis der achttiende eeuw;* VIII bl. 296.

Bl. 310. (357) Zie hier de eigene woorden van AMESIUS, in zijne aangehaalde *Paraenesis ad studiosos theologiae*, libro *De conscientia et eius iure* adiecta „ Tentavi ego, — — an theologiam ad vitam et praxin adducere possem, ut de conscientia et eius cura incipiant studiosi serio cogitari. — Hoc enim est, quod pii omnes in academiis nostris diu iam, et nimis certe diu, desiderarunt. Hoc ipsum miserandae Dei ecclesiae, quasi iure suo, ab omnibus academiis flagitant."

Bl. 310. (358) De titel was *Theologia casuum, quae exhibet anatomen conscientiae et scholam tentationum, in quibus universae quaestiones, ad conscientiam recte aut prave factorum pertinentes, breviter et dilucide tractantur.* ALSTED was hierin PERKINS gevolgd, welke in het laatst der zestiende of in het begin der zeventiende eeuw had uitgegeven in het engelsch eene *Heilige ontleedkunde van het menschelijk geweten* enz., dat daarna door den beroemden WOLFGANG MAYER, in het licht werd gegeven onder den titel van *Anatomia sacra humanae conscientiae, qua ipsius natura, proprietates ac differentiae dextre produntur, cum curandi conservandique genuina methodo.* In de luthersche kerkgemeenschap kwamen na het jaar 1621 ook vele zulke schriften uit, als ten voorbeelde, van FRED. BALDUINUS, *Tractatus de casibus conscientiae*, te *Wittenberg* in het jaar 1628; van JOH. STEUBER, *Tractatus de conscientia recta, erronea et probabili*, te *Marpurg*, ten jare 1642; van JAKOB STOLTERFOTH, *Bericht vom gewissen* enz, te *Lubek*, ten jare 1654, en meer andere. Ook deze godgeleerdheid der gewetensgevallen was grootendeels eene zeer ijdele wetenschap. Allerlei niets beduidende vragen, hoe dwazer hoe belangrijker naar het oordeel van velen, werden geopperd en opgelost, onder anderen, *an possit et debeat homo christianus in suis morbis medicos advocare, et eorum curae se committere?* Hierover deed nog ten jare 1653 den 23 van oogstmaand eene akademische redevoering te *Groningen* SAMUEL MARESIUS, welke toen door den druk is gemeen gemaakt. In deze redevoering worden allerlei bedenkingen van een naauwgezet geweten in het midden gebragt, welker oplossing echter dit resultaat gaf:

Consilium arcanum tacito committe sodali!
Corporis auxilium medico committe fideli!

Bl. 311 (359) De schriften, door de beide broeders TEELLINCK uitgegeven, vindt men in het *Geletterd Zeeland*, door P. DE LA RUË, bl. 196, 200, 201. Men vergelijke onze *Kerkelijke geschiedenis der achttiende eeuw;* VIII bl. 302.

Bl. 311. (360) Zie den *Bescheiden kerkhervormer;* bl. 110

en

en 11, en onze *Kerkelijke gesch.* d. a. eeuw VIII bl. 303.

Bl. 312. (361) VOETIUS noemde EWOUD TEELLINCK *eximium et pium politicum, in scripturis, si quis quam, potentissimum.* Zie het werk van DE LA RUË, bl. 198. WILLEM TEELLINCK werd door VOETIUS, gelijk wij ergens, schoon wij niet meer weten waar ter plaatse, gelezen hebben, genoemd een tweede THOMAS à KEMPIS. Het pit of merg der schriften van de broeders TEELLINCK, vooral van WILLEM, treft men aan in de asketische schriften van FRANCISCUS RIDDERUS. Vandaar ook, dat de *Verklaring* over den Heidelbergschen katechismus, welke wij aan RIDDERUS te danken hebben, met opzigt tot de praktiek der godzaligheid, in vele opzigten, zoo voortreffelijk is.

Bl. 313. (362) „ Quoties," inquit cl. AMAMA, in *Sermone funebri*, quo SIBRANDO LUBBERTIO parentavit, „ quoties illum queritantem audivi, intestinis illis dissidiis nimium „ respirandi intervallum pontificiis esse datum!" Conf. VRIEMOETII *Athenae fris.* p. 13.

Bl. 313. (363) Te meer moesten verstandigen roomschgezinden zulke twisten onder de hervormden tot aanstoot wezen, omdat in hunne kerkgemeenschap over dezelfde punten ook staäg voortdurende twisten bestonden tusschen de Dominikanen of *Thomisten*, die het gevoelen van CASSIANUS, en de Franciskanen of *Scotisten*, die het gevoelen van AUGUSTINUS omhelsden; zonder dat echter ooit eene van beide partijen aan eene kerkgenootschappelijke scheiding gedacht had.

Bl. 313. (364) Zie het *Kerkelijk plakkaatboek*, II bl. 153, 171, 177.

Bl. 314. (365) Zie het *Kerkelijk plakkaatboek*, II bl. 296, 300, 303.

Bl. 314. (366) Te dien tijde schijnen er hier en daar vele doopsgezinden tot de kerkgemeenschap der hervormden overgegaan te zijn. Immers hier en daar kennen wij plaatsen, waar in het laatst der zestiende en in het begin der zeventiende eeuw vele doopsgezinden woonden, en naderhand weinige gevonden werden. Men herinnere zich onze aantee-

teekening hiervoor (60). Dus ook hadden ten jare 1562 de doopsgezinden te *Dokkum* en elders in den omtrek dier stad zeer de overhand. Zie *Oostvrieslands kerkelijke geschiedenissen*, door E MEINERS; II bl. 36 en volgg., waar een brief van de verholene hervormde gemeente van *Dokkum* aan de gemeente van *Emden*, bij welke zij daarover klaagde, gelezen kan worden En reeds sedert onheugelijke tijden zijn er, behalve eenige doopsgezinden te *Dokkum*, welke zich onlangs met de remonstranten vereenigd hebben, bijkans geene in den omtrek. In geheel Oostdongeradeel altoos is geene éene doopsgezinde gemeente. Verg. het voorberigt voor de *Naaml. der pred. onder de klassis van Dokkum*; bl 4. En volgens een' brief van JOHANNES BOGERMAN, uit *Enkhuizen* aan GOSUINUS GELDORP te *Sneek* geschreven den 13 van louwmaand des jaars 1603, verminderde in de eerstgemelde stad te dien tijde zeer het getal der doopsgezinden. De brief wordt gevonden in de voorrede voor de *Naamlijst der predikanten onder de klassis van Bolsward*; bl. 19.

Bl. 315. (367) Men vindt dit *oktroi* geheel in het *Groot plakkaatboek* I bl. 529, ook deszelfs inhoud bij WAGENAAR in zijne *Vaderl. hist.* IX bl. 148—150.

Bl 315. (368) In de afgelegene gewesten vertegenwoordigde de maatschappij de algemeene staten of *de hooge overheden* der vereenigde Nederlanden, plegtiglijk bij eede beloofd hebbende haar getrouw te zullen zijn.

Bl. 315 (369) De oostindische maatschappij was verdeeld in zes kamers, die namelijk van *Amsterdam*, *Hoorn*, *Enkhuizen*, *Rotterdam*, *Delft* en *Middelburg*. Men zie over de inrigtingen van deze kamers, en over het bestuur der geheele maatschappij, OSTERVALTS *Geogr. onderw* bl. 185 en 489 De kamer van *Amsterdam* was wel de voornaamste, van het meeste aanzien en gezag.

Bl. 315. (370) Zie de aanmerkingen van J. DE LA FONTAINE op het *Kort begrip der kerkelijke hist.* door J. H. S. FORMEY, II bl. 255, volgens de eerste uitgave.

Bl. 316. (371) Zie de voorrede van den Haagschen pre-

di-

dikant H. VELZE, voor de *Berigten nopens de grondvesting des christendoms onder de heidenen* enz. VELZE meldt, dat hij eene naauwelijks geloofbare lijst van deftige en in het vaderland, hetzij op dorpen hetzij in steden, wel geplaatste, mannen zoude kunnen opgeven, die zich, sedert het jaar 1624 tot het jaar 1648, tot den dienst der oostindische kerke, als hervormde leeraars, vrijwillig hadden laten afzenden.

Bl. 317. (372) Zie de *handelingen* der zuidhollandsche en die der noordhollandsche synode van het jaar 1624; art. 48 en 33.

Bl. 317. (373) In latere tijden waren er te *Batavia* twaalf hervormde predikanten. Zie de *Reis van* STAVORINUS *naar Batavia, gedaan in de jaren* 1768 *tot* 1771 bl. 245.

Bl. 317. (374) Zie de *handelingen* der *noordhollandsche* synode van het jaar 1623 art. 30. Deze synode volmagtigde DANKAARTS, die toen naar het vaderland was overgekomen, om met de nederlandsche kerk de beste schikkingen te maken ter regeling van de indische, tot het vervaardigen van eene kerkorde voor dezelve. En de zuidhollandsche synode vereenigde zich hierin met de noordhollandsche ten jare 1624. Zie de *handelingen* dier synode van dat jaar; art. 45. Wel waarschijnlijk was deze SEBASTIAAN DANKAARTS voorheen predikant geweest ergens in Zeeland, maar bij welke gemeente? Hieromtrent laat zich van ons, na gedane nasporingen, zelfs niets gissen. Te *Amboina* was DANKAARTS predikant geworden in het jaar 1618. Hij was er dus reeds predikant, toen HULZEBOSCH in het jaar 1621 tot hem kwam, om in den omtrek gemeenten te stichten. Verg. den tekst bl. 316.

Bl. 317. (375) Zie de *handelingen* der zuidhollandsche synode van het jaar 1626 art. 14. In den tekst leze men niet *ten jare* 1624, maar *ten jare* 1625. In de noordhollandsche synode van het jaar 1626 had men uit de Oostindiën hiervan reeds dit berigt, dat de kerkorde den 17 van wijnmaand te *Batavia* was ingevoerd met goedkeuring

der hooge regering aldaar in zoo verre, dat *dezelve tot nader order uit het vaderland gevolgd zoude worden.* Huiverig was de regering, om de kerkorde onbepaald met eene *politieke approbatie* te bekrachtigen. Verg. HOFSTEDE'S *Oostindische kerkzaken;* I bl. 47—50. Na verloop van vele of weinige jaren schijnt echter zulk eene politieke approbatie gevolgd te zijn. In een' brief, van den kerkenraad te *Batavia* den 17 van wintermaand des jaars 1671 geschreven aan de zuid en noordhollandsche synode, wordt de kerkorde gezegd *door de hooge overheid geapprobeerd* te zijn. Doch men leze de aanmerkingen, welke HOFSTEDE in zijn a. w. I bl. 53—75 hiertegen heeft ingebragt, zonder echter het in den gemelden brief gestelde geheel te wederleggen.

Bl. 318. (376) Zoodanige klagten kwamen aan de zuidhollandsche synode ten jare 1658 uit *Malakka.* Zie de *handelingen* dier synode; art. 1.

Bl. 327. (377) Zie WAGENAARS *Vaderl. Hist.* XI. bl. 47, 48. De staatresolutiën, hiertoe betrekkelijk, vindt men in het *Kerkelijk plakkaatboek;* II bl. 313, 317.

Bl. 328. (378) Zie WAGENAARS a. w. XI bl. 76. Den gang, dien de remonstrantsche zaken te *Rotterdam* sedert het jaar 1614 tot het jaar 1628 namen, vindt men in de bijzonderheden verhaald door P. DE FYNE in zijn *Leven*, achter het I d. zijner *Traktaatjes;* vijfde uitg. bl. 36—48.

Bl. 328. (379) Zie WAGENAARS a. w. XI; bl. 76, en der staten resolutie in het *Kerkel. plakkaatboek*, II bl. 320. Verg. het *Onpartydigh chronyxken*, bl. 52.

Bl. 331. (380) Zie het *Onpartyd. chronyxken;* bl. 80. CURCELLAEUS werd naderhand remonstrantsch hervormd prepredikant in 's *Gravenhage.* Gruwelijk woedde de magistraat van *Kampen* tegen de remonstrantsche predikanten, en dat nog wel in het jaar 1648, toen de vrede te *Munster* geteekend werd, en toen men anders van vangen en bannen om den godsdienst zoo zeer niet meer hoorde. Dezelve handelde, gelijk PASSCHIER DE FYNE in zijn *Leven*, bl. 35 schrijft, „ niet naar de plakkaten maar naar hunne diskretie, die zeer klein was, wijl den goeden menschen groe-

groote *geldsommen* werden afgestroopt." Men herinnere zich de voorbeelden van wreedheid en geldzucht, die aldaar hebben plaats gehad, uit onze aanteekening (309) en leze verder het tweede deel der *Traktaatjes* van DE FYNE; bl. 463—533. Met de zwarte kool staan aldaar zoo wel de hervormde predikanten, als de leden van den magistraat te *Kampen* geteekend.

Bl. 331 (381) Zie het *Onpartydich chronyxken;* bl. 54.

Bl. 332. (382) Zie het *Onpartyd. chronyxken;* bl 57 en 61, 62. Eigenlijk gezegd werd VORSTIUS voor tien jaren gebannen buiten de provincie. Namelijk in wintermaand des jaars 1634 werd hij door het hof van Vriesland gebannen voor den tijd van vijf jaren. Dan VORSTIUS begaf zich weder naar *Dokkum*, waar hij in het stille scheen te willen schuilen, en in de verborgene vergaderingen zijne gemeente stichten. Zijn doel evenwel mislukte. Volgens de handelingen der klassis van *Dokkum*, welke de weleerwaardige zeer geleerde heer A. ADRIANI, predikant te dier stede, aan wien wij, met betrekking tot de geschiedenis der vriesche kerk, vele verpligtingen hebben, ons ten gebruike gaarne toezond, bleef de terugkomst van VORSTIUS den hervormden predikanten aldaar niet verholen; en den 28 van grasmaand des jaars 1635 besloten deze, om daarvan kennis te geven aan de toen op handen zijnde synode. Langs dezen weg geraakte VORSTIUS voor de tweede maal in hechtenis; en het hof van Vriesland verzwaarde het vroegere tegen hem uitgesproken vonnis, door den tijd van uitbanning te verlengen met nog vijf andere jaren. Hij was de zoon van CONRADUS VORSTIUS, en de broeder van WILHELMUS VORSTIUS, van welken wij in den tekst bl. 331 melding hebben gemaakt. In vervolg van tijd is hij remonstrantsch hervormd predikant geweest te *Rotterdam*. Verscheidene in den tekst gemelde merkwaardigheden, betreffende de vriesche remonstranten, zijn ons megedeeld door de vriendelijke hand van den geleerden P. BROUWER, predikant te *Blija*, dien wij hier onzen hartelijken dank daarvoor toebrengen. Uit zijne hand ook kwamen ons toe de *Extrakten* uit de *Journalen van*

de

de heeren gedeputeerde staten van Vriesland van den 12 van slagtmaand des jaars 1630, waarin zij het in den tekst gemelde aan den fiskaal ABBEMA gelastten, en van den 2 van hooimaand des jaars 1631, waarin HENDRIK MEIJER, deurwaarder, gelast werd *den arminiaanschen predikant* OUWENS, *die reeds in konfinatie zat, te brengen op het gedemolieerde blokhuis te Leeuwaarden*.

De ijver van den magistraat te *Dokkum* tegen de overal gehate remonstranten was in den beginne zeer sterk, zoo dat dezelve niet slechts aan een' der twee afgezette remonstrantsche predikanten van de gemeente aldaar het verblijf in de stad ontzegde, gelijk wij hiervoor (295) gemeld hebben, maar ook ten jare 1624 eenen KAREL JANSEN, die zijn huis had ontsloten voor eene vergadering van remonstranten, waarin predikatiën waren gedaan, den 18 en 28 van hooimaand diens jaars, eene boete afvorderde van vier honderd en vijftig guldens. Men vindt dit in het *Register der resolutiën van den achtbaren magistraat der stad Dokkum*, ons ten gebruike toegezonden door den weledelen gestrengen heere Mr. A. VAN SLOOTEN, sekretaris bij burgemeesteren aldaar, welke vriendelijkheid wij hier ook openlijk erkennen. Maar weldra schijnt die ijver zeer bekoeld te zijn. Verscheidene sporen daarvan meenen wij duidelijk te kunnen ontdekken in de adressen, welke de klassis van *Dokkum*, of wel de vriesche synode, met betrekking tot de zaak der remonstranten, bij de gedeputeerde staten van Vriesland van tijd tot tijd heeft ingeleverd. Ook is ons in het gemelde register der resolutiën van den magistraat dier stad, betrekkelijk tot de remonstranten, niets verder voorgekomen. En hetgene deze onze aanmerkingen, tot lof van den magistraat te *Dokkum*, volkomen staaft, is, dat dezelve reeds in, of kort na, het jaar 1625 den remonstrantschen predikant PASSCHIER DE FYNE, volgens deszelfs eigene betuiging, in zijn *Leven*, bl. 35, *allercivielst behandelden, schoon hij openbaar genoeg vele predikatiën dede, die nooit verstoord werden, zoo lang hij, gedurende eenige maanden, daar was, gelijk ook geene burgers daarom schade leden.*

Ook

Ook blijkt het, dat omstreeks dienzelfden tijd de magistraat van *Dokkum* den vermaarden D. R. CAMPHUIZEN, van wien wij reeds hiervoor (305) gewaagd hebben, wel de akte van stilstand ter onderteekening voorlegde, maar, schoon deze daarin zwarigheid maakte, hem echter het stads burgerregt niet onthield, en hem stilzwijgend de inwoning en het drijven van openbaren koophandel vergunde. Te sterker is het bewijs, dat wij hieruit voor de gematigdheid der regering van *Dokkum* ontleenen, daar DE FYNE en CAMPHUIZEN, sedert het vertrek des eersten van *Jaarsveld*, en des anderen van *Vleuten*, nergens, zoo in Vriesland als in Holland, een regt veilig verblijf gevonden hadden, maar van plaats tot plaats gejaagd, vele benaauwdheden onder de gevaren, die hen omringden, hadden uitgestaan. Zie het *Leven* van P. DE FYNE, achter zijne *Traktaatjes;* en dat van CAMPHUIZEN, voor zijne *Schriften*. Wij weten trouwens, dat, zoo een remonstrantsch predikant de akte van stilstand niet had willen teekenen, er vijf honderd guldens beloofd waren den genen, die hem ontdekte en in handen van het geregt overleverde. En te dezen opzigte moet men ook aan het hof des geregts van Vriesland toch den lof geven, dat hetzelve de remonstranten niet zoo geweldig vervolgd heeft, als wel elders geschiedde, hen niet opsporende, maar, op aanklagte, naar de gegevene omstandigheden slechts de plakkaten handhavende. Dan de vriesche staten zelve bleven met kracht ijveren tegen de remonstranten, zelfs tegen den voorspoedigen opgang, dien zij te *Rotterdam* en *Amsterdam*, gedurende de jaren 1628, 1629, 1630, maakten. De heer BROUWER heeft ons in staat gesteld dit aantetoonen uit een afschrift eener missive van de staten van Vriesland, aan de heeren VAN EYSINGA en VELTDRIEL, gekommitteerden naar de vergadering van hunne hoogmogenden in 's *Gravenhage*, te dien tijde, toegezonden, welke van dezen inhoud is.

„ Edele, erentveste, hooch geëerde, onse lieve bezondere!
„ Wij hebben niet zonder verdriet gehoort de progressen
„ van die van den arminiaansche gesintheyt tot *Amsterdam*,
„ *Rotterdam* ende de andere quartieren in Hollandt, ende

„ de

„ de conniventie, die d' magistraet aldaer is dragende tot
„ derselver publicque vergaderingen, waardoor wij gevoelen,
„ dat niet alleen de toestandt van Godes heillige kercke,
„ waerin de Almogende dese geunieëerde provinciën in
„ gesicht van alle den werelt soe ryckelyck ende miracu-
„ leuslyck tot noch toe heeft gesegent, getroffen wort,
„ maer ook de politieque staet derselver provinciën gebracht
„ in eene pernitieuse dissensie, ende alsoe voorts in een ge-
„ vaerlyckheyt, om van welstant te vervallen tot ruinne, om
„ 't welcke, soe veel mogelyck, voor te commen wij van we-
„ gen onze provincie garen onse devuoiren willende emploi-
„ jeren, hebben te rade gevonden dezen aen UEE. af te
„ vaerdigen, ende UEd. gansch serieuselyck te lastigen, om
„ bij alle gelegentheyden beneffen de gecommitteerden van
„ andere provinciën daer heen te arbeyden, dat de voorsch.
„ vergaderingen voortaen mochten werden geweert, ende
„ dat die differenten, die ten respecte van voorsch. twee-
„ spaitichheyt in poinct van religie ter voornoemde plaet-
„ sen ende elders alrede ontstaen syn, ende meerder (des
„ Godt verhoede) ontstaen mochten, bij den gevoechlijcksten
„ middel tot den meesten dienst van Godes kercke ende
„ politie worden g'assopieert ende ter nedergeleecht, waer in
„ wij ons onveilbaer vertrouwende U. E. Ed. sincere yver en
„ de goede beleydt."

„ E. Ed. Erentveste hooch geëerde enz."

In het afschrift vinden wij noch naamteekening, noch tee-kening van dag, maand en jaar. Doch de inhoud bewijst genoegzaam, dat de brief geschreven is in een der bovengemelde jaren, en de kopij voor het overige in allen deele echt is. De staatsgekommitteerde VELTDRIEL schijnt JOHANNES VELTDRIEL, lid der stadsregering te *Dokkum*, en de vader geweest te zijn van PETRUS VELTDRIEL, die sekretaris bij de stadsregering aldaar was, van het jaar 1640 tot in het laatst van het jaar 1656.

Bl. 333. (383) Vandaar was het misschien, dat men in *'s Gravenhage* toen nog zoo streng handelde tegen de remonstranten. Zie het *Kerkelijk plakkaatboek*; II bl. 321,

waar

waar eene staatsresolutie van den 30 van herfstmaand des jaars 1628 wordt gelezen, waarbij verstaan werd, dat de konventikelen der remonstranten in 's *Gravenhage* onder het oog van de geheele regering en de justitie des lands niet geleden, maar volgens de plakkaten, daartegen uitgegeven, zouden worden geweerd, en de vonnissen tegen de overtreders uitgevoerd, *zonder zich te mogen behelpen met eenige reflexie op andere steden*. Daarmede wordt gedoeld op de, in de tekst, bl. 328, gemelde, resolutie der staten van Holland, twee maanden te voren genomen den 25 van hooimaand. En deze strengheid der staten van Holland tegen de remonstranten in 's *Gravenhage*, duurde nog eenige jaren. Zie hierna in den tekst, bl. 337, 338.'

Bl. 334. (384) Zie WAGENAARS *Vaderl. hist.* XI, bl. 145 —146.

Bl. 335. (385) Deze leden van de vergadering der staten waren die van *Haarlem*, *Leyden*, *Gouda*, *Alkmaar*, en *Enkhuizen*. Hun dringen was zoo sterk, dat zij verklaarden in geene handeling over zaken van staat te willen treden, voordat men eenig besluit tegen DE GROOT genomen had. Zie WAGENAARS a. w. XI bl 147, vergeleken met de *Brieven* van HOOFT, bl. 238, 253.

Bl. 336 (386) Zie WAGENAARS *Vaderl. hist.* XI bl. 146, 147. Eene opgave der latere lotgevallen van den weêrgaloozen DE GROOT, meenen wij, dat hier niet behoort. Alleen zij hier nog gemeld, dat mevrouw de weduwe van DE GROOT den 3 van slagtmaand des jaars 1651 voor het hof van Holland bij provisionele uitspraak het regt verkreeg op de pensioenen, welke de stad *Rotterdam* verstaan werd aan DE GROOT, als haren pensionaris, schuldig te zijn van het jaar 1618 tot het jaar 1634, toen hij zich in dienst van het hof van Zweden begaf, welks gezant hij aan het hof van Frankrijk werd. Doch de regering van *Rotterdam* beriep zich van dat vonnis op den hoogen raad, welke echter ook den 21 van wintermaand des jaars 1652 hetzelve bekrachtigde. Dan den 27 van lentemaand des jaars 1653 werd door de staten van Holland aan de Rotterdamsche re-

ge-

gering toegestaan, dat de uitvoering van het gevelde vonnis zoude worden uitgesteld, totdat, na voorafgegane overweging, anders zoude worden besloten. Zie het *Onpartydigh chronyxken;* bl. 86, 88, 89. De verdere gevolgen hiervan zijn ons niet bekend.

Bl. 337. (387) Zie WAGENAARS *Vaderl. hist.* XI bl. 88 en het *Onpart. chronyxken;* bl. 51. De woorden van de schriftelijke *apostille* waren eenvoudig deze; *het verzoek van den suppliant wordt afgeslagen.* Zie UITENBOGAARTS *Leven;* bl. 447 en volgg.

Bl. 338. (388) De resolutie der staten, tegen het prediken van UITENBOGAART genomen den 25 van hooimaand, niet, gelijk bij leiling in den tekst staat, *des jaars* 1631 maar 1637, leest men in het *Kerkelijk plakkaatboek;* II bl. 329. Men vergelijke onze aanteekening hiervoor (383) en zie, nopens 's mans overlijden in het acht en tachtigste jaar zijns ouderdoms, het *Onpart. chron.* bl 77.

Bl. 339. (389) Ook die meening is niet zonder grond. De staten van Holland zelve, die meening niet kunnende verbergen, verklaarden in eene resolutie van den 4 van bloeimaand des jaars 1627, dat het, naar hun begrip, voor de rust des lands en der kerke niet dienstig was, over eenige punten, de religie rakende, nader te konfereren, dewijl men reeds bespeurde, dat de konferentie met zijne Excellentie de remonstranten alom stouter had gemaakt, om vrijelijk tegen de aangenomene religie te molieren. Zie het *Kerkelijk plakkaatboek;* I bl. 317, 318.

Bl. 340. (390) Zie de *handelingen* der zuidhollandsche synode, gehouden te *IJsselstein*, in het jaar 1626; art. 51.

Bl. 340 (391) Zie de *handelingen* der zuidhollandsche synode, gehouden te *Dordrecht*, in het jaar 1627; art. 24.

Bl. 341 (392) Zie het *Onpart. chron.* bl. 49. Het *oordeel der* E. E. *professoren der h theologie te Leyden*, verscheen in het latijn, en daarna in de moedertaal overgezet, te dien zelfden jare 1626, in het licht

Bl. 341. (393) Wat het eerste deel van dit begrip aangaat, dit was gezocht en alleen ter nedergesteld, om den sta-

staten een' afkeer inteboezemen van alle gemeenschap met de remonstranten, die niet geduld behoorden te worden, als zijnde dezelve besmet met pelagiaansche en sociniaansche dwalingen. Hierdoor werden inzonderheid derzelver predikanten bedoeld. Zacht was toch aan den eenen kant het oordeel der Leydsche theologische fakulteit omtrent de gemeene leden van de gemeenschap der remonstranten, ten einde dezen tot de openbare kerk den toegang open te sluiten; maar hard was hetzelve aan den anderen kant tegen de remonstrantsche leeraars. Men leze het aangehaalde *Oordeel der E. E. professoren der h. theologie te Leyden*; inzonderheid bl. 13.

Nergens vond men meer zwarigheid, om den remonstranten eene voetbreedte gronds te doen winnen, dan te *Leyden*. Daar ook was het vuur der tweespalt het eerst aangeglommen, en aan het branden geraakt. Dit had aldaar zulk een' schrik in het hart gezet, dat en de godgeleerden aan de akademie, en de kerkelijken in de gemeente, en de regenten der stad, ten aanzien der remonstranten, tot lang na het midden der zestiende eeuw zeer onverdraagzaam bleven, gelijk wij in het vervolg zien zullen.

Bl 341. (394) Hoe lang die schorsing geduurd heeft, is ons onbekend. De zaak werd afgedaan in de synode te Utrecht, ten jare 1627 gehouden, op deze wijze HORNHOVEN, gedagvaard voor de synode, werd over zijne onderneming strengelijk beoordeeld, zoo dat vele leden van gevoelen waren, dat hij *meriteerde de facto van zijnen dienst gedeporteerd te worden*; hetgene buiten twijfel ook geschied zoude zijn, ten ware hij met openlijke schuldbekentenis geene verklaring had gedaan omtrent zijne vereeniging met de leer en ordening der hervormde kerk. Die verklaring pleitte voor zijn behoud; want uit dien hoofde werd hij, *om inzigten, uit gratie gereconcilieerd*, en tot den dienst der kerk in zijne gemeente weder toegelaten. Dit berigt gaf de korrespondent van Utrecht op de zuidhollandsche en noordhollandsche synode te zelfden jare. Zie de handelingen der eerstgemelde synode, art. 24, en die der andere, art.

art. 18. HORNHOVEN was te voren predikant geweest te *Werkhoven*, onder de klassis van *Rhenen* en *Wijk*, maar remonstrantsch zijnde, werd hij ten jare 1619 van zijne bediening afgezet. Dan ten jare 1623 verzoende hij zich weder met de openbare hervormde kerk, en werd ten jare 1624 beroepen te *Emenes*. Hier werd hij, na den 10 en 12 van slagtmaand diens jaars een onderzoek in de klassis van *Amersfoort* ondergaan te hebben, in den dienst bevestigd. In het jaar 1641 vertrok hij van daar, denkelijk als predikant, naar Oostindië, waar hij overleden is. Zie VAN RHENENS *Lijst van de namen der predikanten in de provincie van Utrecht;* bl. 135 en 188, en vergelijk de voorrede voor het *Oordeel der E. E. professoren der h. theologie te Leyden.* Omtrent het weder aannemen van remonstrantsche predikanten, die zich met de openbare kerk verzoenden, was men in alle provinciën zeer omzigtig. Gelijk in *Utrecht*, zoo ook in Zuid en Noordholland, moesten zij een jaar lang onder kerkelijk opzigt beproefd zijn, eer zij beroepbaar werden verklaard, en beroepen zijnde een zoogenoemd peremtoir examen ondergaan, hetwelk bijzonder liep over de vijf artikelen der remonstranten. In Gelderland werd zelfs geen remonstrant, met de openbare kerk verzoend zijnde, tot het schoolmeestersambt toegelaten, dan na, onder kerkelijk opzigt, één jaar lang beproefd te zijn. Zie het *Zutphensch klassikaal register*, *opgesteld door* E. W. VERBEEK, *predikant* te *Warnsveld*, en uitgekomen in het jaar 1760; bl. 91.

Het gevolg van dit alles was, dat er op de zuidhollandsche synode, te *Dordrecht* gehouden, in het jaar 1627 eene akte gemaakt werd van nadere verbindtenis, die door alle predikanten moest onderteekend worden, verklarende alzoo, dat zij zich niet tot het aangaan van eenige *moderatie* of *accommodatie* met de remonstranten *ten prejuditie van de canones syn. nationalis* zouden laten vinden. Zie de *handelingen* dier synode; art. 35. Dit besluit werd dadelijk in werking gebragt, zoo dat te *Leyden* op de synode, in het jaar 1629, berigt werd, dat de gemelde akte van alle pre-

di-

dikanten in Zuidholland geteekend was. Zie derzelver *handelingen*, art. 20. In Noordholland had hetzelfde plaats. Aldaar vereenigde zich de synode in *Haarlem* ten jare 1627 met de zuidhollandsche synode, volgens derzelver *handelingen*, art. 33; waar de beraamde akte gelezen wordt, zijnde woordelijk van dezen inhoud. „ Wij ondergeschrevene „ dienaeren des godlicken woorts, resorterende onder de clas- „ sis van N. beloven mits desen, dat wij in alle manieren „ sullen hanthouden de canones synodi nationalis anno 1619, „ tot Dordrecht gearresteerd, ende ons noyt sullen inlaten, „ omme met ymant in 't particulier, 't sy kerckelicke of „ polityque personen, sonder weten ofte consent des voorsch. „ classis, om eenich concept ofte voet van moderatie ofte „ accommodatie met den remonstranten aentegaen, te spre- „ ken, ofte adviseren in preiuditie van voorschrevene syno- „ dale canones ende besluiten, op pene dat de voorsch. clas- „ sis sal vermogen den genen, die daer tegen bevonden sal „ worden gedaen te hebben, te censureren nae exigentie „ van sake, oock tot suspensie ende deportement toe; wel- „ cke censure wij ondergeschrevene mits desen ons elcke „ hooft voor hooft onderwerpen."

Dat het ondertusschen, onder de hervormde leeraars, aan enkelen, die gematigder inzigten hadden gekregen, ook in Holland, te dien tijde niet ontbrak, kan blijken uit hetgene WAGENAAR, XI d. bl. 76, 77 verhaalt van een voorstel, ten jare 1628, in de zuidhollandsche synode te *Delft*, door eenige leden gedaan, *of men namelijk moest achten, dat de waarheid alleen, of ook de noodzakelijkheid der leere, waar in de openbare kerk van de remonstranten verschilde, in de nationale synode te Dordrecht ware vastgesteld?* Welk voorstel nogtans de staten van Holland, gelijk ook de meeste leden der Delftsche synode begrepen, dat niet te pas kwam, als zijnde naar hun oordeel, zoo wel de noodzakelijkheid, als de waarheid der vastgestelde kerkleer door de uitspraak der Dordrechtsche kerkvergadering beslist. Te dezen aanzien eenig onderscheid te willen maken, zoude misschien eene bron doen ontspringen van nieuwe onlusten.

Men vergelijke de handelingen der Delftsche synode; art. 14. SEBASTIAAN DAMMAN, sekretaris of schrijver van de laatstgehoudene nationale synode van *Dordrecht*, had beweerd, dat het bespottelijk was, er aan te denken, dat de waarheid nog behoorde gezocht te worden, naardemaal hij, die de waarheid gevonden had, er niet naar behoefde te zoeken. Zie *de Nulliteiten des Dordschen synodi;* I bl. 135. En zoude dan de noodzakelijkheid van zulk eene waarachtige leer op de dordsche synode niet beslist zijn? Beter drukte zich uit de geleerde en oordeelkundige VAN ALPHEN in zijn werkje, *De ware volksverlichting;* bl 118, bewerende, dat de *Dordrechtsche synode eigenlijk in het afgetrokkene nooit beslist heeft, wat waarheid was, maar wat de hervormde kerk voor waarheid hield.* Te verwonderen is het inderdaad, dat de gematigde predikanten, die zulk een voorstel deden, niet gecensureerd werden. In het naastvorige jaar 1627 hadden de Amsterdamsche hervormde predikanten het hunnen ambtgenoot KORNELIS HANECOP, die de noodzakelijkheid der gemelde leer ontkende, zoo bang gemaakt, dat hij van den kerkenraad zijn ontslag verzocht, hetgene hem werd ingewilligd, waarna men hem van het heilig avondmaal had geweerd. Hier mede niet te vreden, verzocht men door de klassis van *Amsterdam*, bij de noordhollandsche synode, te dien jare, in *Haarlem* gehouden, dat deze aan de bevordering der rust in de Amsterdamsche gemeente *de goede hand* mogt leenen Hierop werden de klagten, die tegen HANECOP ingebragt waren, onderzocht en dezelve gegrond bevonden. Zij kwamen uit op onzuiverheid in de leer, op scheurmakerij, op bedriegerij en op vergrijping tegen de liefde Al deze beschuldigingen werden uitvoerig en ordelijk voor de synode ontwikkeld, blijkens de handelingen derzelve, waaruit men tevens ziet, dat de man, toen onlangs van *Breda* als predikant te *Amsterdam* gekomen, grooten opgang bij de gemeente had gemaakt, en zijne ambtsbroeders dit met een scheel oog hadden aangezien. HANECOP, hiervan zeer wel overtuigd, had zich bij een' zijner bekenden daarvan iets laten ontvallen; en dit was gronds genoeg, om hem

hem te beschuldigen van vergrijping tegen de liefde. De beide andere laatstgenoemde beschuldigingen waren even onbeduidend. Maar wat zijne onzuiverheid in de leer aangaat; deze beschuldiging grondde zich vooreerst hierop, dat hij de uitoefening der kerkelijke tucht tegen de *lasteraars*, *twistmakers* en *dwaalgeesten* (namelijk de remonstranten) te streng oordeelde. De gevoelens van deze over de vijf artikelen, gelijk ook die van de *mennonieten*, omtrent den kinderdoop, achtte hij niet zoo gewigtig te zijn, dat zulken, die dezelve niet geheel verwierpen, de excommunicatie meriteerden. Maar ten tweede vooral rustte die beschuldiging daarop, dat hij de *noodzakelijkheid van de waarheid der leer van de bekende vijf artikelen*, zoo als die in de hervormde kerk werd voorgedragen, wedersprak. Al die beschuldigingen echter werden door de *Haarlemsche* synode gegrond geacht, zoo dat zij HANECOP van den dienst der kerke ontzettede, evenwel, indien hij, staande de vergadering, verklaren kon, dat hij, *in alle de puncten der religie stond in eenigheid met de gereformeerde kerke*, inzonderheid met opzigt *tot de vijf artikelen der remonstranten* enz., hem weder opnam als een lidmaat harer christelijke gemeenschap, hem den toegang opende tot de tafel des Heeren, en hem, na eene beproeving van zes maanden, weder beroepelijk stelde, om als predikant eener christelijke gemeente, uitgezonderd te *Amsterdam*, te dienen. HANECOP, voor de vergadering tegenwoordig, legde die van hem gevorderde verklaring zonder eenige nadere bedenking gereedelijk af, en alzoo zich aan de synodale uitspraak verder onderwerpende, *nam hij van haar na dankzegging voor hare moeite, liefde en vriendelijkheid, hem bewezen, zijn afscheid.* Men leest dit alles in de *handelingen* der gemelde *synode;* art. 26. Dit gebeurde had buiten twijfel op de Delftsche synode in het jaar 1628 aan eenige predikanten, die zich over hetgene aan HANECOP bejegend was, zeer ergerden, aanleiding gegeven, om het gemelde voorstel te doen. Voor zoo verre ons bekend is, werd HANECOP na dien tijd nergens weder predikant bij eene hervormde ge-

meente. Hij overleed in hooimaand des jaars 1655. Zie het *Kerkelijk alphabeth van de leeraren onder de synode van Noordholland*, door M. VEERIS; bl. 58. De ergste vijanden van HANECOP schijnen geweest te zijn deszelfs ambtgenooten ADRIAAN SMOUT en JACOBUS TRIGLAND. Zie, onder VONDELS *Hekeldichten*, *de Rommelpot voor 't Hanekot*. Volgens VONDELS berigt lag de grond van den haat der Amsterdamsche predikanten tegen hunnen ambtgenoot HANECOP daarin, dat hij van den predikstoel met grooten ernst bestraft had het plunderen van zeker huis, waar in het opgehitste graauw meende, dat de remonstranten eene godsdienstige vergadering zouden houden, op paaschmaandag den 13 van grasmaand des jaars 1626. De klassis van *Zutphen* was nog in het jaar 1664 op hare hoede tegen de uitgave van een boek, getiteld *De schriftmatige wegwijzer tot het eeuwige leven*, door HANECOP. Zie het *Zutphens klassikaal register*; bl. 55. Welligt was dit een geschrift van den voormaligen Amsterdamschen predikant HANECOP.

Bl. 341. (595) Zie het *Onpart. chron.* bl. 58. De staten voorzagen wel, dat zoodanig eene onderhandeling de gewenschte gevolgen niet hebben zoude. Gematigd genoeg schijnen anders de staten toen geweest te zijn. De maatregelen altoos, door de hervormde kerkelijken genomen, kwamen, naar het zich laat aanzien, den staten van Holland te streng voor. In het jaar 1650 werd op de zuidhollandsche synode, te *Schoonhoven*, allen kerkelijken scherpelijk verboden, om zich te laten gebruiken tot middelaars, in de kerkelijke verschillen met de remonstranten, niet zonder bedreiging van censure. Zie derzelver *handelingen*; art. 33. Wijders werd op die zelfde synode omvraag gedaan, of er ook eenige predikanten bekend waren, die oordeelden, dat de vijf artikelen van de remonstranten in de hervormde kerk geduld konden worden? Niemand der afgevaardigden uit de onderscheidene klassen gaf wel hierop eenig bevestigend antwoord, doch men beloofde, dat, indien er zoodanigen mogten voorkomen, men op dezelve het oog zoude houden. Zie de *handelingen derzelfde synode*; art. 39.

39. Dan dit onderzoek naar zoodanige middelaars, met oogmerk, om, *zoo ze* gevonden werden, hun rekenschap afteëischen van hun doen, liep naar het meer gematigd oordeel van de politieke commissarissen al te verre. Nog staande de synode bewerkten zij bij de staten eene resolutie, waarbij het invoeren van zulk eene inquisitie dadelijk verboden werd, art. 61. Niet wel anders toch kunnen in het één en zestigste artikel derzelfde handelingen deze woorden worden opgevat; *op de moijeneurs te inquireren, en haer rekenschap afteëischen van haer doen wordt van de staten geïnterdiceerd. De synode gaet het daarom voorbij om gewigtige redenen.*

Onder de zoogenoemde *moijeneurs* meende men te dien tijde, dat ook geteld moest worden FESTUS HOMMIUS, predikant te *Leyden*. Men verhaalde altoos, dat hij, nevens andere medebroeders, voor had de invoering van eene onbehoorlijke en ondienstige moderatie met de remonstranten. Volgens dat verhaal zoude HOMMIUS van gevoelen zijn geweest, dat men de remonstrantsche predikanten, bij de vijf artikelen blijvende, in den kerkdienst zoude kunnen dulden. Op zulk eene wijze zocht men hem bij de hervormde gemeenten verdacht en hatelijk te maken. Dus drukt hij zelf zich uit in eenen brief, te dien tijde geschreven aan den heer en Mr. JAKOB VAN BROEKHOVEN, eersten burgemeester der stad *Leyden*, doch eerst in het jaar 1742 voor de uitgave gereed gemaakt door des schrijvers neef NIKOLAAS BALK, predikant te *Hempens* in Vriesland, en eerst in het jaar 1753 door den druk gemeen geworden bij DOMINICUS BALK, boekhandelaar te *Workum* in dezelfde provincie, achter eene toen ook voor het eerst uitgegevene leerrede van HOMMIUS over Mark. III: 24, 25, 26. In den gemelden brief verdedigt zich HOMMIUS tegen de hem aangetegene beschuldiging, dezer wijze: hij maakt, even, gelijk de Leydsche theologische fakulteit, een onderscheid tusschen dwalende remonstrantsche leeraars en dwalende remonstrantsche gemeene ledematen. Vergelijk onze aanteekening hiervoor (393). De eerste waren, zijns oordeels, niet *duldelijk*,

niet tot de gemeenschap der kerke aannemelijk. De andere waren ook onderscheiden. Zij waren of *hardnekkig* of *gezeggelijk;* de eerste soort was evenmin tot de gemeenschap der kerk aannemelijk als hare predikanten; omtrent de tweede soort wilde hij *moderatie* of *dulding* gebruikt hebben, indien zij maar rein waren van pelagiaansche en sociniaansche dwalingen, en derzelver verkeerde begrippen uit zwakheid en onverstand hunnen oorsprong hadden.

Bl. 342. (396) Zie het *Kerkel. plakkaatboek;* II bl. 317, 318.

Bl. 343. (397) Deze belijdenis, door alle remonstrantsche geestelijken, ook door DE GROOT en HOOGERBEETS, gewettigd, zag eerst in het latijn, en kort daarna in het nederduitsch door UITENBOGAART vertaald, het licht, onder den titel van *Belijdenisse ofte verklaringe van het gevoelen der leeraren, die in de gheünieërde nederlanden remonstranten worden genaemd over de voornaemste articulen der christelijcke religie: ghedruckt in 't jaer ons Heeren* 1621. Voor deze *belijdenis* was geplaatst eene voorrede, waarin het doel werd opgegeven, waartoe EPISCOPIUS haar vervaardigd had. Dit doel was, niet om daarmede te verklaren, wat voor waar of onwaar te houden, te gelooven, of te verwerpen ware, maar om hen, welker verklaringen dezelve behelsde, te doen getuigen, wat zij voor waar of niet waar hielden, geloofden of niet geloofden. Uit dien hoofde was mede het doel, om niemand aan den inhoud dezer belijdenis te verbinden, dan voor zoo verre hij in zijn geweten overtuigd ware, dat dezelve met den zin der heilige schrift overeenkwam, het eenige rigtsnoer van de gezonde godsdienstleer. Al ware het toch, dat alle leden der gemeente niet eensgevoelend waren, oordeelde men echter, dat zij door onderlinge verdraagzaamheid konden vereenigd blijven, zonder dat immer de een den anderen zoude mogen beschuldigen van scheurzucht. Onderscheiden was het oordeel der contraremonstranten over deze belijdenis. Sommigen hielden haar voor een broeinest van ketterijen, die voor de christelijke kerk en den staat des lands verderfelijk waren. De theologische fakulteit te *Leyden* gaf, op der staten gezag, ten ja-

jare 1624 er hare aanmerkingen tegen in het licht. Dan EPISCOPIUS verdedigde de door hem vervaardigde *Belijdenis* in een ten jare 1630 uitgekomen geschrift, dat den titel voerde van *Apologia confessionis contra censuram quatuor professorum Leydensium*. Deze *apologie* te wederleggen werd ook der theologische fakulteit van *Leyden* opgedragen, doch dezelve verschoonde zich van dien arbeid, uit hoofde van hare volhandigheden in andere gewigtige zaken. Zie de *handelingen* der synode, in den *Briel* gehouden ten jare 1633. Toen nam de Delftsche predikant ISAACUS JUNIUS dat werk op zich, hetwelk na deszelfs overlijden omstreeks het jaar 1640 in het licht verscheen, onder den titel van *Antapologia*. Anderen daarentegen spraken er op eenen bezadigden toon over, met gematigdheid. Één van deze was BALTHASAR LYDIUS, predikant te *Dordrecht*, die, hoe ijverig ook voorheen tegen de remonstranten, openlijk verklaarde, dat, indien dezelve voor de nationale synode niets anders geleerd hadden, dan de geloofsbelijdenis, door EPISCOPIUS vervaardigd, behelsde, er geene onrust in de kerk, en geene verandering in den staat zoude verwekt zijn geworden. Men zie BRANDTS *Hist. der reform* IV bl. 434—437 en 648; REGENBOOGS *Hist. der Remonstr.* II bl. 256—261; en MARTINETS *Hist. der wereld;* V' bl. 29.

Bl. 344. (398) Het denkbeeld van regtzinnigheid bij de meeste hervormde leeraars daarenboven werd zoo verre over de palen heen gedreven, dat, indien iemand de verklaringen der leer en de bewijzen voor de leer der kerk niet opnam, gelijk ze in de symbolische boeken waren voorgedragen, hij voor onzuiver in de leer verklaard werd. Wie bij voorbeeld in het vier en twintigste antwoord van den H. katechismus het artikel *van de nederdaling ter hel* anders verklaarde, dan het daar door URSINUS verklaard wordt; wie in het negende artikel der nederlandsche geloofsbelijdenis de bewijzen, welke aldaar voor de leer van Vader, Zoon en Geest uit het oude Testament worden bijgebragt, niet voor geldig hield; wie volgens hetzelfde artikel niet de geloofsbelijdenis van de Niceensche kerkvergadering betuigde

aantenemen, waarin de oude oostersche en nieuw platonische emanatieleer, met opzigt tot het leerstuk van het godelijk zoonschap, gesteld is, en wie volgens het tiende artikel de plaats MICHA, V: 1 niet ten bewijze voor het laatstgenoemde leerstuk wilde doen dienen, die was onregtzinnig en brak zijn woord, dat hij bij de onderteekening der genoemde boeken door zijne hand gestaafd had; en de te dezen aanzien regtzinnigen konden niet begrijpen, hoe zulk een dat in zijne konscientie goedmaakte. Deze ijver voor zoodanig eene regtzinnigheid heeft tot laat in de achttiende eeuw geduurd. Zie de *Hist. van de syn. nat. door den procureur der vaderl. kerk*, die zelf zulk een ijveraar was, bl. 287.

Het overige, in den tekst gemeld, werd insgelijks geheel over de palen heen gezet, waartoe het misbruik van synodale besluiten al spoedig aanleiding gaf. Ten jare 1626 besloot de noordhollandsche synode, „ dat alle predikanten, „ bij alle gelegenheyt de gemeenten voor de arminiaensche „ dwalingen getrouwelyken souden waerschouwen, ende die „ grondelik met vaste redenen uyt Gods woord, soo op „ den predikstoel, als in bysondere 't samensprekingen en „ de besoekingen der ledematen, wederleggen." Zie de *handelingen* dezer synode; art. 26. Dit was wel in den geest der nationale Dordsche synode. Maar men had het kunnen doen slechts op eene eenvoudige wijze! Aan het slot van het vijfde hoofdstuk der leerregels wordt gelezen: *Postremo hortatur synodus omnes in Euangelio symmystas, ut in huius doctrinae pertractatione a phrasibus iis omnibus abstineant; quae praescriptos nobis genuini sanctarum scripturarum sensus limites excedant et protervis sophistis iustam ansam praebere possint, doctrinam ecclesiarum reformatarum sugillandi aut etiam calumniandi.* Doch die vermaning werd, naar gelang de schoolsche godgeleerdheid weder veld won, hoe langer zoo minder opgevolgd. Ook had de nationale synode gevorderd, dat men bij de voordragt van het leerstuk der voorverordening zich niet te zeer zoude verdiepen in een onderzoek naar Gods wegen, die toch onbegrijpelijk waren. In de leerregels leest men hoofdst.

I art.

I art. 14. *Haec de divina electione doctrina, in Ecclesia Dei, cum spiritu discretionis, religiose et sancte, suo loco et tempore, missa omni curiosa viarum Altissimi scrutatione, est proponenda.* Die vermaning werd ook met den tijd geheel vergeten, en op eene gansch onbehoorlijke wijze daartegen gehandeld, zelfs van hem, die, door de ondervinding geleerd, welke beroerten in de kerk het twisten over dit onderwerp had verwekt, er het meest afkeerig van had moeten zijn. GOMARUS, een zoogenoemde hoovenvaldrijver, gelijk wij hem daarvoor reeds hebben doen kennen, bestond ten jare 1640 zijne bijzondere gevoelens doortedrijven, en de gevoelens, welke andersdenkenden overeenkomstig met de leerregels der nationale synode van *Dordrecht*, omhelsden, te betwisten in eene *Disputatio theologica de divinae praedestinationis hominum obiecto.* Naauwelijks was dit twistschrift door den druk gemeen gemaakt, of de staten van Stad en Lande namen het besluit, om hetzelve te onderdrukken. Dit besluit werd genomen den 10 van zomermaand des jaars 1640. Ook werd door de gemelde staten te zelfden dage besloten niet alleen den hoogleeraren in de godgeleerdheid, maar ook den predikanten in alle klassen der provincie aantezeggen, „ dat zij in het „ stuck van de religie sich souden moeten reguleeren nae „ die decreeten van den nationalen synode van *Dordrecht*, „ ende geensins *publice* mogen leeren of sustineren 't welck „ daermede niet overeenquam, ten eynde de inconvenienten „ anders hier wt te ontstaen voorgecomen, ende de ge„ meene rust conserveerd mocht worden, daer toe een iegelick met ondeteykeninge van de denunciatie sich soude „ moeten verobligeren." Ook mogen hier geraadpleegd worden de *handelingen* der synode van Stad en Lande, gehouden in het jaar 1640 *zitt.* II art. 16, in het jaar 1641, art. 23, en in het jaar 1642 art. 54. Des eerstvolgenden daags werd bij de staten goedgevonden, om de naar de zuidhollandsche en noordhollandsche synode uit Groningerland afgevaardigde predikanten te *vermanen ende te belasten, om aldaer niet mede te helpen resolveren 't gene*

stry-

stryden mocht tegens de decreten van den synode van Dordrecht, maer die selve decreten met alle middelen te helpen mainteneren. Men vindt deze besluiten in het *Resolutieboek der ed. mogende Heeren staten van stadt Groningen en de Ommelanden.* Te *Leyden* had, omstreeks dien tijd, aan de hoogeschool iets dergelijks plaats; maar ook dit had tegenstand gevonden. Aan de hoogescholen van *Franeker* en *Utrecht* redetwistte men ongemoeid met elkanderen over dit onderwerp. En in de klassen der onderscheidene provinciale kerken werd ook dit onderwerp van verschil nu en dan aangeroerd bij het onderzoek van aanstaande godsdienstleeraars. MARESIUS, de opvolger van GOMARUS, aan de hoogeschool te *Groningen*, schoon hij deszelfs leerling voorheen te *Saumur* geweest was, heeft het gemeld geschrift zijns meesters opzettelijk wederlegd en dat der dordsche vaderen verdedigd eerst in zijne *Xenia academica*, ten jare 1650 uitgekomen, p. 33—151 en naderhand in zijne, aan den Groningschen burgemeester PETRUS EYSSINGHE geschrevene, *Epistola antapologetica pro synodi nationalis Dordracenae iudicio de obiecto praedestinationis;* edit. *Gron.* anno 1651. Hoe belangrijk ook een letterkundig historisch berigt zoude zijn van hetgene MARESIUS tot het schrijven van die *Epistola* aanleiding gaf, is er echter hier geene ruimte genoeg om hetzelve naar behooren voortedragen. Wij moeten dus den lezer tot de *Epistola* zelve verwijzen, waar men dit berigt vindt.

Bl. 345. (399) Vid Acta *syn. nat. Dordr.* sess. VI—XIV.

Bl. 345. (400) Men zie de *Hist. van de nederlandsche overzetting des Bijbels* door N. HINLOPEN; bl. 12. In de *handelingen* der synode te *Emden*, in het jaar 1572 gehouden, wordt hiervan niets gevonden. HINLOPEN had hetzelve ontleend uit een handschrift, getiteld *Cort verhael* enz. door BOGERMAN en BAUDARTIUS. Het voorstel kwam van de toen in *Keulen* zich ophoudende Nederlandsche hervormden.

Bl. 345. (401) Zie het *Kerkelijk handboekje*, bl. 127.

Bl. 346. (402) Door den bijbel verstond men, blijkens het

voor-

voorstel; hier alleen het O. T. Men herinnere zich hetgene wij elders hebben aangemerkt, dat men, meermalen, van den Bijbel sprekende, er bepaaldelijk alleen het O. T. door verstond. Aan eene vertaling van van N. T. schijnt men derhalve toen nog niet gedacht te hebben.

Bl. 346 (403) Zie HINLÓPENS a. w. bl. 14. Welke nederlandsche vertaling van het O T. hier bedoeld kan zijn geworden, en wel waarschijnlijk ook bedoeld is, kan men opmaken uit de historische aanmerkingen in dit ons werk; I bl. 540, 541.

Bl. 347. (404) Die verklaring legde VAN MARNIX af van de Bijbelvertaling, welke LUTHER vervaardigd had, in eenen brief aan JOHANNES DRUSIUS, geschreven den 17 van zomermaand des jaars 1595, en te vinden in het boekske van ABELUS CURIANDER, *Vitae operumque* JOH. DRUSII *delineatio*, p. 13. Zie hier de eigene woorden van. V. MARNIX. „ Inter omnes omnium versiones ego ingenue fatebor „ mihi visam esse nullam tanto abesse ab Ebraicâ veritate „ intervallo, atque sit LUTHERI versio, e qua emanavit nos- „ tra." Men vindt ook dit oordeel van VAN MARNIX, schoon niet met 's mans eigene woorden, in een geschrift, waarvan RICHARD SIMON de auteur gezegd wordt te zijn, *Disquisitiones criticae de variis per diversa loca et tempora bibliorum editionibus, Lond.* ed. anno 1648, p. 201, als mede in de voorrede van het werk van J. STERRINGA; *Animadversiones philologico sacrae in Pentateuchum*, p. 3. In het geschrift van SIMON ook leest men, ter a. pl. de getuigenissen van SEBASTIANUS MUNSTERUS, BUCERUS en ZANCHIUS, welke alle in dit gevoelen overeenkomen, dat LUTHERS vertaling van den Bijbel vele blijken draagt van gebrek aan noodige taalkunde en naauwkeurigheid. Van hoe geringe waarde ook LUTHERS vertaling van den Bijbel in de oogen van deze scherpziende mannen zijn mogt, zij was, naar ons oordeel, nogtans een weergâloos meesterstuk van bedrevenheid in taal en uitlegkunde voor dien tijd, waarin zij vervaardigd werd, en men die hulpmiddelen nog niet had, welke men naderhand bezat en gebruiken konde.

Bl. 347. (405) *Ex vitiosa germanica facta vitiosior belgico-teutonica!* Deze woorden liet v. MARNIX volgen op zijne woorden, in de naastvorige aanteekening uit denzelfden brief aangehaald. JOHANNES LEUSDEN schrijft insgelijks, in zijne philologische *dissertatio de nova versione belgica*, vele gebreken in de nederlandsche vertaling van LUTHERS overzetting des Bijbels toe aan de *Oscitantia auctoris versionis belgicae*. Conf. *Disquisit. crit.* iam allatae; p. 301. Ook leze men de *Bijbelsche conferentie van* SIXTINUS AMAMA, waarin de menigvuldige gebreken der gemelde vertaling worden aangetoond.

Bl. 347. (406) In de nationale synode, te *Middelburg* gehouden, in het jaar 1581 was wel weder de zaak overwogen, ook eene voorloopige schikking gemaakt tot het aanvaarden van den gewenschten arbeid, maar uit kracht daarvan vervolgens niets ten uitvoer gebragt, uit hoofde der menigvuldige algemeene zwarigheden, welke de kerk van Braband en Vlaanderen drukten, aan welker voornaamste godgeleerden een gedeelte des werks was opgedragen. Zie HINLÓPENS a. w. bl. 14, 15.

Bl. 347. (407) Zie HINLÓPENS a. w. bl. 16.

Bl. 348. (408) Zie dit ons werk; I bl. 551.

Bl. 348. (409) De oorspronkelijke latijnsche woorden van v. MARNIX waren *animus — — fuit — iusta nemesi correptus.* Het woord *nemesis* beteekent inzonderheid eene verontwaardiging, welke in iemand valt, wanneer hij ziet, dat den boozen hunne verkeerde oogmerken bij uitstek gelukken. De brief was geschreven den 19 van hooimaand des jaars 1586, en wordt geheel gelezen in de *Illustr. et clarorum virorum epistolae, scriptae vel a Belgis, vel ad Belgas;* p. 979, 980.

Bl. 350. (410) Zie HINLÓPENS a. w. bl. 21.

Bl. 350. (411) Den 17 van hooimaand des jaars 1594 had VAN MARNIX wel er iets van vernomen, dat men hem het werk der vertaling des Bijbels wilde opdragen, maar nog van het goedvinden der staten geene wettelijke kennis ontvangen. Te dien dage schreef hij aan zijnen vriend DRUSIUS, be-

betrekkelijk dat werk; „vehementer doleo, plerosque nostros homines in me videri oculos defixisse, qui satis intelligam, quanta mihi. Itaque velim ecclesias nostras, quod ego multis etiam suasi, in te respicere, tibique hanc demandare provinciam. Idque si tibi non ingratum fore intelligam, ero illis auctor quantum potero, etsi video, nihil dum eos certi statuisse." Zie het a. werkje van A. CURIANDER, *Vit. operumque* DRUSII *delineatio;* p. 13.

Bl. 351. (412) De benoemingen der drie eerstgemelde predikanten werden door de staten van Holland en Westvriesland goedgekeurd. DE DIEU werd tot het werk aangesteld door een' zoo genoemden *coetus* te *Middelburg*. DRUSIUS daarentegen door de staten van zijne provincie. Doch de aanstelling van dezen geschiedde eerst ten jare 1596, inzonderheid door de daartoe werkende genegenheid van den edelen en geleerden MEINARDUS VAN IDZARDA, éénen der gedeputeerde staten. Vid. *Vit. operumque* DRUSII *delin. auctore* CURIANDRO p. 12.

Bl. 351. (413) Dus wordt dit verhaald door W. HELMICHIUS, in een geschrift, ten jare 1607 ter tafel gebragt van de noordhollandsche synode te *Amsterdam*, waar hij toen predikant was, en te vinden in de *handelingen* van die synode; art. 9. Het verhaalde zal ook wel naar waarheid zijn in zoo verre, dat er vele onderhandelingen tusschen de synoden van de in den tekst gemelde provinciën hebben plaats gehad. De synoden dier provinciën zouden te samen éénen overziener verkiezen. Maar over dien éénen persoon, als overziener voorgedragen, met name WILHELMUS BAUDARTIUS, predikant te dien tijde te *Kampen*, konden de drie synoden het niet eens worden. De synode van Overijssel had hem voorgedragen; maar die van Gelderland en Utrecht weigerden hem te benoemen. De synode van Gelderland stemde wel eindelijk ook voor hem, toen hij predikant te *Zutphen* werd. Maar de synode van Utrecht schijnt zich met de beide gemelde synoden niet te hebben kunnen vereenigen. En alzoo kan toen waar geworden zijn hetgene HELMICHIUS verhaalt, en wij uit zijn gemeld geschrift in den tekst hebben geboekt.

Bl.

Bl. 354. (414) Wat mag wel de reden geweest zijn van den zoo tragen voortgang dezes werks? Naar het ons voorkomt, zal men die reden moeten zoeken deels in de verschillende denkwijze der kerkelijken over het werk der Bijbelvertaling, deels in eenig verborgen misverstand tusschen de algemeene staten en de kerkelijken van Zuidholland.

Wat de eerste reden aangaat; HINLÓPEN dacht, in zijn aangehaald werk; bl. 57, dat vele kerkelijken tegen het werk der Bijbelvertaling waren ingenomen Maar die gedachte, over het algemeen genomen, dunkt ons, strookt niet met den gang, welken de zaak gehad heeft. De kerkelijken waren wel verschillend van gevoelen over de wijze, waarop eene nieuwe overzetting vervaardigd diende te worden. Deze wilden, dat men dezelve vervaardigen zoude uit den grondtekst, geene daarentegen begeerden haar vervaardigd te zien uit eene goede latijnsche of hoogduitsche vertaling, zoo als die van JUNIUS en TREMELLIUS, of PISCATOR en anderen. Doch hierin lag toch eigenlijk de oorzaak niet, waarom de zaak door de kerkelijken op den *langen* weg werd gebragt en gehouden. De synoden der onderscheidene provinciën waren naijverig omtrent de synode van Zuidholland, welke zich ten jare 1599 de vrijheid had aangematigd twee vertalers en éénen overziener te benoemen, en wel uit hare provincie. Zie den tekst; bl 352. Dit belgde de kerkelijken der andere provinciën, die zich zagen voorbij gegaan, even als of niet één hunner met de vereischte kunde tot dat werk voorzien, niet één hunner daarvoor berekend ware. Ook ging den kerkelijken der andere provinciën het werk, aan VAN DER LINDEN en HELMICHIUS toevertrouwd, te langzaam voort, hetgene stoffe gaf, om over de keus der zuidhollandsche synode smadelijke aanmerkingen te maken. Op de zeeuwsche synode, in het jaar 1602 te *Tholen* gehouden werd uit dien hoofde de voorslag gedaan, om de oude vertaling slechts hier en daar te verbeteren. Vooral werd, na het overlijden van VAN DER LINDEN, ten jare 1605 de hoop op goeden voortgang zoo flaauw, dat zij bijkans geheel verdween. En toen stond BAUDARTI-

tius op, om eene nederlandsche vertaling te leveren van de hoogduitsche Bijbelvertaling van PISCATOR. De Geldersche synode magtigde namelijk te dien tijde BAUDARTIUS, om zulk eene vertaling te bearbeiden; ten einde die eenmaal door de algemeene staten zoude kunnen worden ingevoerd, daar toch de arbeid van HELMICHIUS aan eene oorspronkelijke vertaling zoo weinig vorderde; dat er aan geene eindelijke voltooijing te denken was. Men kan ligtelijk bevroeden, hoezeer deze onderneming mishaagde aan de zuid en noordhollandsche synode. Deze trachtten BAUDARTIUS van zijn plan te doen afzien; maar dit was vergeefsch. Zich aan het ongenoegen der hollandsche kerkelijken niet storende, bleef hij, met goedvinden der geldersche synode, bij zijn voornemen, en zond in het licht een werkje, waarvan de titel was *Wegbereider op de verbetering van den nederlandschen Bijbel.* Hetzelve kwam in het licht te *Arnhem*, in het jaar 1606. Hoog en hevig waren de klagten, die door HELMICHIUS daarover werden uitgebragt op de noordhollandsche synode, ten jare 1607. Zie derzelver handelingen; art. 9. En hetgene die klagten nog hooger deed rijzen, was, dat BAUDARTIUS het gemelde werkje aan de algemeene staten had opgedragen. Dit alles moest ten gevolge hebben, dat de voorgenomene arbeid eener oorspronkelijke Bijbelvertaling zeer slap behandeld, en er schier niets wezenlijks aan gedaan werd. Hier kwam nog bij, dat, gelijk SIXTINUS AMAMA ergens meldt, er groote zwarigheid tegen de voortzetting van het werk werd veroorzaakt door zulken, die zelve gaarne daartoe hadden willen gekozen zijn; door hardnekkige wederstanders, gelijk ze door hem genoemd werden, die gewoon waren niets goed te heeten, dan hetgene zij zelve verrigt hadden. Men leze die aanmerking van AMAMA in de *Boekzaal der nederd. Bijbels*, door LE LONG; bl. 783.

Niet minder geldig is de andere reden, welke wij hebben opgegeven, waarom het werk zoo traag voortging, namelijk, dat dezelve gelegen is geweest in een verborgen misverstand tusschen de algemeene staten en de kerkelijken van

zuidholland. Sedert het jaar 1586 waren, naar het schijnt, de staten op hunne hoede, om dit werk niet toetevertrouwen aan strenge kalvijnschgezinde predikanten of godgeleerden van de Leicestersche faktie. Liefst zagen zij het aanbevolen aan zulken, die van den zwinglischen altoos gematigden kalvijnschgezinden aanhang waren. Dit ook wisten de zuidhollandsche kerkelijken zeer wel, die daarom, op hunne synode ten jare 1587, door van elke partij twee vertalers te benoemen, eene zeer voorzigtige keus meenden gedaan te hebben. Deze waren, gelijk wij gezien hebben, KIMEDONCIUS, BASTINGIUS, VAN DER LINDEN en HELMICHIUS. Hoe wel overlegd dit synodale besluit ook wezen mogt, voldeed het echter den staten niet, die zich met de zaak niet wilden inlaten, voordat men weder VAN MARNIX aanzocht, en hem tot overzieners toevoegde geene anderen, dan de beide gematigde hervormde leeraars VAN DER LINDEN en HELMICHIUS. Naderhand eerst kwamen er uit Noordholland, Zeeland en Vriesland nog drie anderen bij, die in den tekst bl. 351 genoemd zijn, en van welke DRUSIUS den staten zeker het best geviel.

Dat V. D. LINDEN en HELMICHIUS zeer gematigde predikanten waren, lijdt geen' twijfel, wanneer wij in aanmerking nemen hetgene uit de geschiedenis ons van hen bekend is. De eerstgemelde was één der oudste predikanten in zuidholland, zijnde reeds ten jare 1573 predikant te *Delft* geweest, een man, dien ARMINIUS den lof gaf van eenen geleerden, godvruchtigen, gematigden theologant. Zie HINLÓPENS a. w. bl. 41. Dat hij altoos op verre of na niet tot de strenge kalvinisten behoorde, hebben wij reeds hiervoor (187) gezien. Van den anderen gaf UITENBOGAART meer dan eens zoodanig eene loffelijke getuigenis, en in de *Beschrijving van zijn eigen leven*, en in zijne *Kerkelijke historie.* In de voorrede reeds van het eerste werk wordt HELMICHIUS door UITENBOGAART genoemd *een van de geleerdste, treffelijkste, godzaligste mannen van het gansche land.* Men vergelijke in zijne *Historie* het III d. bl. 220. HELMICHIUS had veel toegebragt tot de bevordering van UITEN-

BO-

BOGAART. Beide waren zij eenigen tijd ambtgenooten te *Utrecht* geweest, en hadden elkanderen eene broederlijke liefde toegedragen. Die liefde bleef onverkoeld, sedert zij aldaar van elkanderen scheidden, terwijl de eerste toen predikant te *Delft*, en de ander predikant te *'s Gravenhage* was. Zie TRIGLANDS *Kerkel. geschied.* bl. 345. Te *Delft* was HELMICHIUS een hartelijke vriend van V. D. LINDEN, éénsgevoelend met hem zijnde. Als zwingliaan schijnt ook HELMICHIUS in het jaar 1592 beroepen te zijn, aan de Leydsche akademie, tot hoogleeraar in de godgeleerdheid, welke beroeping echter geen' voortgang had, wijl de gemeente van *Delft* hem weigerde te ontslaan. Zie de *handelingen der zuidhollandsche synode* van dat jaar; art. 46. Ook zie men VOETII *Pol. eccles.* P. II L. III Tract. II C. X. Zeker gaat het, dat hij, zwingliaan zijnde, aan de gemeente van *Amsterdam*, ten jare 1602, aangeprezen is door ARMINIUS, met dat gevolg, dat hij er toen als predikant beroepen werd. Zie HINLÖPENS a. w. bl. 36. ARMINIUS gaf van dezen zijnen ambtgenoot, niet lang na deszelfs komst te zelfden jare, in eenen latijnschen brief van den 17 van oogstmaand aan UITENBOGAART deze lofspraak, dat hij zoo in het openbaar, als in het bijzonder leven zich voortreffelijk gedroeg, en één man was naar zijnen wensch, deugdzaam, opregt, openhartig, vriendelijk, gezellig, die niemand verachtte, schoon hij van God uitmuntende gaven ontvangen had. En onmiddellijk laat ARMINIUS daarop volgen deze eigene woorden, *Ego sane magnopere ecclesiae nostrae gratulor, quod illum nacta sit; si te illi et nobis collegam haberemus, triumphare certo possemus.* Vid. *Praest. et erudit. virorum epistolae;* p. 105. Dan bij het ontstaan der kerkelijke onlusten te *Amsterdam*, door zijnen ambtgenoot PLANCIUS en anderen, al dra in het gedrang gebragt zijnde, schijnt HELMICHIUS van gevoelen eenigzins veranderd te zijn. Evenwel bleef hij tot zijnen dood toe, die in het jaar 1608 voorviel, altijd meer den aanhang van ARMINIUS, dan dien van GOMARUS toegedaan, ten minste een gematigd theologant, die tusschen hen

beide stond, maar voor den eersten niet rond durfde uitkomen. Men zie BRANDTS *Hist. der ref.* II bl. 88. Van zijne jongste betuigingen liep in *Amsterdam* en elders de spraak, dat hij zijne vrienden ernstig gewaarschuwd hadde tegen de gevoelens van ARMINIUS, en hevige klagten hadde geslaakt over het gedrag van UITENBOGAART, als verwekkende die der kerke het grootste verdriet. Het eerste verhaalt VOETIUS in zijne *Disput. theol.* T. III, p. 1122, met bijvoeging, dat ARMINIUS, in eene openbare les, die waarschuwing eene *geheel paapsche waarschuwing* genoemd had. Het andere wordt verhaald door TRIGLAND in zijne *Kerkelijke geschiedenissen;* bl. 345, die er bijvoegt, dat toen de vrienden van HELMICHIUS hem in bedenking gaven, of men de schuld niet meer op ARMINIUS moest werpen? hij daarop ten antwoord zoude gegeven hebben; „wat gaat mij ARMINIUS aan?" Hoe strijdig zijn deze verhalen, die trouwens geheel op vertellingen van den dag gegrond waren, en waaraan dus weinige geloofswaarde te hechten is! Aan beide, VOETIUS en TRIGLAND, echter heeft dit stoffe genoeg gegeven, om, op hunne beurt, HELMICHIUS niet minder te roemen, dan ARMINIUS en UITENBOGAART hem roemden. Vid. VOETII *Polit. eccles.* l. l. et *Bibl. stud. theol.* L. II p. 572; en zie TRIGLANDS a. w. bl. 414. VOETIUS noemt hem *vere et solide eruditum theologum, merito lumen ecclesiarum belgicarum dicendum.* TRIGLAND noemt hem eenen *geleerden, godvruchtigen, welsprekenden, vriendelijken en aangenamen predikant.*

Even weinig als VAN DER LINDEN en HELMICHIUS, nevens KIMEDONCIUS en BASTINGIUS, wegens de, in den tekst vermelde, toedragt der zaken, aan het hun aanbevolene werk der Bijbelvertaling hunne studieuren gewijd hadden, schijnen in het vervolg, nadat VAN MARNIX tot vertaler was aangesteld, PLANCIUS en DE DIEU, als overzieners, iets verrigt te hebben. Beide schijnen zij zulks toen geheel overgelaten te hebben aan hunnen medeoverziener HELMICHIUS. PLANCIUS, het is waar, schijnt wel nevens HELMICHIUS in het eerst met lust te hebben willen werken.

Al-

Altoos in de resolutiën der staten van Holland, genomen den 30 van grasmaand des jaars 1596, lezen wij, dat aan HELMICHIUS en PLANCIUS, op hun verzoek, tot het hun opgedragene Bijbelwerk werd *geaccordeerd de som van honderd ponden van veertig groot het pond, om daarmede voorkerst te betalen eenige noodige reis en teerkosten.* En uit der staten resolutie van den 19 van oogstmaand des eigensten jaars blijkt het, dat hun beiden werd toegestaan eene gelijke som van honderd ponden, voor het aankoopen van tot hunnen arbeid benoodigde boeken, welke alle daar worden opgenoemd. Dan PLANCIUS schijnt al spoedig den lust tot het werk verloren te hebben. Zelfs laat het zich denken, dat eene nieuwe oorspronkelijke vertaling des Bijbels hem niet zeer ter harte ging. Immers in de jaren 1603 en 1604 bezorgde hij, in weêrwil van de zuid en noordhollandsche synode, eene nieuwe, op vele plaatsen verbeterde, uitgave van de oude overzetting des Bijbels. — Zie HINLÓPENS a. w. bl. 38, 39, en de *handelingen* der noordhollandsche synode van het jaar 1603; art. 4. Deze overzetting des Bijbels mishaagde zeer velen kerkelijken, inzonderheid in Gelderland, ook wegens het ergerlijke van eenige daarbij gevoegde platen. Zie het *Zutphens klassikaal register*; bl. 20. Ten aanzien van DE DIEU is het even min waarschijnlijk, dat hij iets ter bevordering van het hem ten jare 1593 opgedragene werk heeft uitgevoerd. In het berigt van 's mans leven, dat VROLIKHERT heeft gegeven in zijnen *Vlissingschen kerkhemel*, vindt men daarvan volstrekt niets. Alleen wordt daar bl. 37 en 38, gemeld, „ dat DE DIEU, in eenen *coetus*, te *Middelburg* gehouden in het jaar 1693, verkozen werd, om met de synode van Holland enz. in konferentie te treden over eene nieuwe overzetting van den Bijbel." Dit weinige duidt, bij den anders zoo naauwkeurigen verzamelaar van kerkelijke gedenkwaardigheden, VROLIKHERT, genoegzaam aan, dat DE DIEU even gelijk PLANCIUS, als overziener des arbeids van V. MARNIX, weinig verrigt heeft, of misschien wel geheel niet is werkzaam geweest.

 Gansch

Gansch anders heeft zich de zaak toegedragen met den geleerden DRUSIUS. De oudheidkenner LE LONG heeft in zijne *Boekzaal der Nederd. Bijbels*, bl. 783 gemeld, dat de algemeene staten, in den jare 1600, DRUSIUS een jaargeld van vier honderd guldens hadden toegelegd, waarvoor hij gehouden zoude zijn de chaldeeuwsche, grieksche en latijnsche vertalingen van het O. T. met elkanderen te vergelijken. En BAUDARTIUS heeft in zijne *Gedenkwaardige kerkelijke en wereldlijke geschiedenissen;* B. III bl. 77 aangeteekend, dat de algemeene staten, in het jaar 1600, DRUSIUS hadden opgedragen het schrijven van eenen *commentarius* over het O. T., onder toezegging van eene buitengewone jaarwedde. Dan zoo wel het verhaal van BAUDARTIUS, als van LE LONG wordt door HINLÓPEN in zijn a. w. bl. 58 en 59 voor ongegrond verklaard. En evenwel is het verhaal van beide volkomen overeenkomstig met de historische waarheid. Zie hier de woorden van den schoonzoon van DRUSIUS, den van alles, wat deze zaak betrof, wel onderrigten ABELUS CURIANDER, in deszelfs reeds aangehaalde *Vitae operumque* J. DRUSII *delineatio*, uitgekomen te *Franeker*, in het jaar 1616, p. 13. „ In het jaar 1600 hebben de algemeene staten der vereenigde provinciën aan „ DRUSIUS opgelegd het schrijven van eenen *commentarius* „ of aanmerkingen over eenige moeijelijke plaatsen van het „ O. T., en begeerd, dat hij met dezelve naauwkeuriglijk „ vergelijken zoude de chaldeeuwsche, grieksche en latijnsche vertalingen, onder belofte van hem voor eenen onbepaalden tijd van eenige jaren, als jaarwedde, te zullen „ doen genieten vier honderd guldens." Wij bezitten het exemplaar, hetwelk CURIANDER zelf gebruikt, en waarin hij zelf aan den rand der bladzijde, met eigene hand, de plaats heeft aangeteekend, waar, in zekere kast, de brief der algemeene staten door zijnen schoonvader gelegd, en toen nog te vinden was. CURIANDER verhaalt verder, pag. 14, dat, toen zijn schoonvader met den hem aanbevolen arbeid begonnen was, de algemeene staten, den 18 van bloeimaand des jaars 1601, in eenen vriendelijken brief aan de gedeputeer-

teerde staten van Vriesland verzochten, om DRUSIUS te ontslaan van alle, aan zijnen hoogleeraarspost niet onmiddellijk verknochte lasten, opdat die hem in het opgedragene en voor de christelijke kerk zoo heilzame werk niet hinderlijk mogten zijn. Aan dit verzoek werd door de vriesche staten voldaan, meer zelfs, dan voldaan; want zij stonden aan DRUSIUS toe, dat hij, door één' zijner bekwaamste kweekelingen, in zijne plaatse, de gewone lessen mogt doen houden, en op 's lands kosten eenen afschrijver voor zijnen letterarbeid aanstellen konde. DRUSIUS dus, twee jaren lang al zijnen arbeid aan het hem aanbevolene werk gewijd hebbende, verzocht toen, als hoogleeraar, van de gedeputeerde staten der provincie een eerevol ontslag van zijnen post. Dan het volle kollegie der staten, aan hetwelk door de gedeputeerden dit verzoek op den landdag gebragt was den 25 van lentemaand des jaars 1603, gaf hem te kennen, dat de belangen der akademie het niet wel konden lijden, het gedane verzoek intewilligen, wijl zijne school vele jonge lieden, ook van buiten lands, tot zich trok. Dit alles verhaalt CURIANDER, en, in ons exemplaar, met eene eigenhandige aanwijzing van de ligplaats der daartoe betrekkelijke brieven zoo van de algemeene als van de vriesche staten. DRUSIUS bleef dus te *Franeker* hoogleeraar en behield ook de, hem door de algemeene staten toegelegde, jaarwedde van vier honderd guldens tot zijnen dood toe.

Uit dit alles blijkt ten duidelijkste, welken hoogen prijs en de algemeene en de vriesche staten op den belangrijken arbeid van DRUSIUS gesteld hebben, ten dienste der kerke, in het bijzonder ter bevordering van het werk der bijbelvertaling. Maar ook laat het zich uit dat alles vermoeden, dat deze geleerde man aan dat werk al zijne krachten heeft te koste gelegd. En dit vermoeden zien wij bij CURIANDER bewaarheid, die in het m. a. w. p. 23, 24, de schriften optelt, welke door zijnen schoonvader, op last en kosten der algemeene staten, tot het gemelde doel voor de uitgave vervaardigd waren geworden. Deze waren *Annota-*

tationes in Genesin, — in Exodum, — in Leviticum, — in Numeros. Het laatste werk was niet geheel voltooid. Inzonderheid had CURIANDER onder die handschriften gevonden *Ad loca difficiliora Geneseos, Exodi, Levitici, Numerorum, Deuteronomii*, JOSUÆ, *Judicum et* SAMUËLIS *librorum commentarii libri sive notae*. AMAMA gaf dezelve in het licht, te *Franeker*, in de jaren 1617 en 1618.

HINLÓPEN betuigt in het a. w. bl. 59, dat hij zoodanige schriften van DRUSIUS niet gevonden had op de lijst der boeken en papieren, welke de vertalers van den Bijbel na de nationale synode van de jaren 1618 en 1619 in hunne vergadering geraadpleegd hebben. Wij hebben geene redenen, om aan de naauwkeurigheid des onderzoeks van HINLÓPEN te twijfelen. Trouwens konde zich een HINLÓPEN er over verwonderen, dat de schriften van DRUSIUS op de gemelde lijst niet gevonden werden? DRUSIUS was de arbeid ter bevordering van het vertalen des Bijbels opgedragen door de algemeene staten, op aanbeveling van ARMINIUS, van UITENBOGAART en JACOBUS BASELIUS. Zie het werk van CURIANDER; bl. 23. Over JACOBUS BASELIUS zie men onze aanteekening hiervoor (212). De brieven van ARMINIUS, aan DRUSIUS over deze zaak te dien tijde geschreven, vindt men in de *Epist. ab illustr. et clar. viris scriptae;* edit. GABBEMA, *Epist.* 55, 56, 57. Verfoeijelijke mannen in de oogen der vertalers van den Bijbel na het jaar 1619! Verfoeijelijk was hun daarom ook de arbeid van DRUSIUS. Uitlegschriften van eenen ketterschen man gebruiken, wilden noch konden zij. Een' afkeer trouwens hadden zij altijd van DRUSIUS en van allen gehad, die tot hem in betrekking stonden. DRUSIUS hadden de strenge kalvinisten, van den beginne af aan, den arbeid zeer moeijelijk gemaakt. De zuidhollandsche synode had kunnen goedvinden ten jare 1600 DRUSIUS van het werk der vertaling niet alleen, maar ook van al wat daartoe betrekking mogt hebben, uittesluiten. En van dien tijd af legde men hem steeds allerlei hindernissen in den weg, hetgene hem meermalen bittere klagten uit eenen geprangden boezem dreef, telkens zich be-

beroepende op de hem aangeborene vrijheid van profeteren, welke hem niemand ontnemen mogt. Zie het werkje van CURIANDER; pag. 21—23. Verg. het *Dict. hist. crit.* van BAYLE, op den naam *Drus.* en BRANDTS *Hist. d. ref.*; II bl. 323, 324, als mede *Epistolae praest. et erud. vir.* Ep. 53. Merkwaardig zijn 's mans, bij CURIANDER opgegevene, woorden, welke hij met een blijkbaar verdriet geplaatst had achter zijne *Annotationes in Genesin*, lang na dat hij dezelve had afgewerkt. Daar geschreven hebbende, dat hij met zijnen arbeid te vervolgen der regtzinnige kerk wenschte dienst te doen, gaat hij dus voort: *Ecclesiam orthodoxam amo ac veneror, ut contra odi ecclesiam errantium et imperitorum, quorum* illi *familiam ducunt, qui me in hoc opere non semel turbarunt. Deus illis condonet!* Merkwaardig zijn even zeer de woorden, van L. C. VALCKENAER in zijne rektorale oratio, te *Franeker* gehouden ten jare 1745, de s. N. F. *crit. a literatoribus, quos vocant, non exercenda* p. 30, 31; *Dici non potest, quibus calumniis oppressa fuerit, in ipsis huius academiae incunabulis, viri excellentis* JOHANNIS DRUSII *virtus, cuius audiendi causa multo plures Franequeram commeabant, quam ferre poterat venenata obscurorum collegarum semper invidentia!*

Toen DRUSIUS, den 12 van sprokkelmaand des jaars 1616 overleden was, moest, volgens de reeds voor lang aan hem gedane beloften zoo van den vrieschen stadhouder, als van de gedeputeerde staten van Vriesland en van de bezorgers der hoogeschool van *Franeker*, SIXTINUS AMAMA, die in deszelfs plaatse de lessen eenigen tijd met roem gehouden had, hoogleeraar in de hebreeuwsche taal worden. Maar wat deden SIBRANDUS LUBBERTI, hoogleeraar in de godgeleerdheid te *Franeker*, en JOHANNES BOGERMAN, predikant te *Leeuwaarden?* Hemel en aarde bewogen zij, om niet alleen den stadhouder, maar ook de staten der provincie en de bezorgers der hoogeschool hun aan DRUSIUS gegeven woord te doen breken. *Fides namque haereticis non habenda!* Men vindt dit alles breedvoerig aangeteekend in de

Notelen der gedeputeerde staten van Vriesland, op den 15 van lentemaand des jaars 1616. De vriesche magten des lands en der hoogeschool, eenen afkeer hebbende van zulk een' voorslag, stelden AMAMA aan tot opvolger van DRUSIUS, evenwel om den wederstanders genoegen te geven, slechts als *buitengewonen* hoogleeraar, op eene niet zeer aanzienlijke jaarlijksche inkomst, en op een voor den man zeer vernederend beding. AMAMA, namelijk, moest, eer dat het besluit zijner aanstelling kracht kreeg, voor de vierschaar eener kerkelijke inquisitie te *Leeuwaarden* een onderzoek ondergaan over zijn geloof. In tegenwoordigheid der akademiebezorgers werd AMAMA den 17 van bloeimaand des jaars 1616 allerscherpst ondervraagd door LUBBERTI en BOGERMAN, met het gevolg, dat hem de post van hoogleeraar in de hebreeuwsche taal werd toegewezen, onder die voorwaarde, dat hij de zuivere godsdienstleer der nederlandsche hervormde kerk handhaven, dat hij vrede en eendragt onder de studenten zoude zoeken te bevorderen, dat hij zich afkeerig zoude betoonen van de arminiaansche *gevoelens*, en zich onthouden van het opperen van spitsvindige vraagstukken, die te hoog waren, om beantwoord te kunnen worden. Voorts zoude hij de formulieren van eenigheid moeten onderteekenen. AMAMA beloofde het eerste, en deed terstond het laatste.

Dit alles kwam AMAMA over, omdat hij een leerling was van DRUSIUS. Men leest het verhaalde, behalve in de notelen der gedeputeerde staten van Vriesland, op den 17 van bloeimaand des jaars 1616, ook in het werk van VRIEMOET; *Ath. fris.* pag. 169—171. Men oordeele nu, of een BOGERMAN, die in het vervolg het hoofd werd der kommissie van de overzetters des O. T., de uitlegschriften van DRUSIUS, wiens kweekeling, eeniglijk, omdat zijn meester een arminiaan heette te zijn, zulk eene pijnbank moest doorstaan, gebruiken konde ten dienste der kerk na het jaar 1619? Welk eene alles te boven gaande partijdigheid! DRUSIUS was zestien jaren lang onledig geweest met voor de vertalers van den Bijbel een helder licht te ontsteken,

dat

dat zij, om veilig te gaan, zoo niet overal, dan toch op zeer vele plaatsen, hadden mogen volgen. En dat licht werd onder eene koornmate geplaatst! AMAMA en na desselfs dood, die ten jare 1629 voorviel, zijn opvolger BERNARDUS FULLENIUS hebben wel eenige schriften van DRUSIUS van tijd tot tijd in het licht gegeven, maar de overige zijn deels in vreemde landen en alzoo verloren geraakt, deels voor de bibliotheek der akademie van *Franeker* opgekocht, en zullen aldaar nog aanwezig zijn, deels vervolgens aan den Amsterdamschen boekhandelaar JANSSONIUS toegezonden en ingelascht in de door dezen bezorgde nederlandsche uitgave der *Biblia critica.* Conf. VRIEMOETII l. l. p. 61, 62. In het jaar 1670 had BALTHASAR BEKKER, predikant te *Franeker*, het plan, om al de schriften van DRUSIUS, zoo vele onder zijn bereik waren en mogten komen; waartoe hij overal navraag deed, gezamenlijk in het licht te geven, en er die van AMAMA bijtevoegen. Vid. *Opp.* ALTINGII; V p. 376. Maar dat plan is niet ten uitvoer gebragt, mogelijk, omdat hij voor een slecht vertier vreesde, hetwelk ALTING hem voorspelde. Ook de onlusten, waarin BEKKER te dien jare gewikkeld werd, gelijk wij vervolgens zien zullen, en de ongelegenheden des tijds voor land en kerk, die toen plaats grepen, kunnen hem van zijn voornemen hebben doen afzien. Even min genegen kon, gelijk ligtelijk te begrijpen is, BOGERMAN zijn, om zijnen medearbeiders tot bevordering van hun oogmerk aantepreijzen de voortreffelijke *Bijbelsche conferentie*, welke AMAMA ten jare 1623 in het licht zond, en waarvan zij anders den uitnemendsten dienst konden gehad hebben.

Men ziet uit al dit verhaalde, welk een misverstand er, van den beginne af aan tot het jaar 1618, tusschen de algemeene staten en de kerkelijken heeft plaats gehad, te dezen aanzien. Hetgene het oogmerk der kerkelijken, dadelijk na het aanstellen van HELMICHIUS en VAN DER LINDEN tot vertalers, verijdelde, was, dat, gelijk wij in den tekst verhaald hebben, deze beide in hun gewoon dienstwerk geene verligting konden bekomen. De synoden van Zuid en Noordholland hadden al hare

krach-

krachten ingespannen ten jare 1601, bij de algemeene staten, ten einde deze omtrent de beide predikanten dergelijke schikkingen mogten maken, als zij omtrent DRUSIUS gemaakt hadden, maar vruchteloos! Trouwens de staten waren te zeer verontwaardigd, dat de kerkelijken DRUSIUS hadden uitgesloten. Naderhand zochten de beide synoden haar doel te bereiken bij de ambtgenooten der beide predikanten; maar ook dit was vergeefsch. Alleen bragten zij het zoo verre, dat dezelve van het waarnemen van den predikdienst in de week ontlast werden. Zie HINLÓPENS a. w. bl. 36.

Naarmate intusschen de kerkelijke verschillen toenamen, bemoeiden zich de staten in het geheel niet meer met de vertaling van den Bijbel. DRUSIUS echter, gelijk wij gezien hebben, werd van 's lands wege jaarlijks zijne wedde betaald, zoodat hij met allen ijver in het stille bleef voortwerken. Maar ook de kerkelijken bemoeiden zich na den dood van HELMICHIUS met het werk niet meer. De gemoederen waren toen te zeer verdeeld. Men ziet uit dit alles, dat, ware er van den beginne af aan, geene partijzucht onder de kerkelijken gerezen, zoo dat de staten hun de behulpzame hand hadden kunnen en willen bieden, vooral door de daartoe benoodigde kosten te hoeden, men welligt, reeds voor het overlijden van HELMICHIUS, of het jaar 1608, eene zeer voortreffelijke Bijbelvertaling zoude gehad hebben.

Bl. 355. (415) Men zie deze punten in de *Acta syn. nat*, sess. VI—XIII, en vergelijke HINLÓPENS a. w. bl. 65—73.

Bl. 357. (416) Zie BRANDTS *Hist. d. ref.* III bl. 53, 54. HINLÓPEN trekt, in zijn a. w. bl. 81 en 82, dit verhaal van BRANDT geheel in twijfel, het daarvoor houdende, dat men de kerk van *Drenthe* heeft uitgesloten, vooreerst, omdat zij in de vroegere synodale handelingen, nopens het overzetten van den Bijbel, nooit is genoemd geworden; ten tweede, omdat alle gronden van historisch gezag hier ontbreken, en ten derde, omdat in het gemelde landschap de nederlandsche taal zoo wel bekend was, als in de provinciën. De krachteloosheid der eerste reden meenen wij in

den

den tekst reeds opgemerkt te hebben. Daarenboven, de kerk van *Drenthe* kreeg eerst haar bestaan in de jaren 1598 en 1599. En na dien tijd tot het jaar 1618 kon dezelve te dezen aanzien even min in aanmerking komen, als die der meeste provinciën. Men leze bl. 352—355. Wat de tweede reden aangaat; BRANDT beroept zich op het verhaal van HALES, in de *Epist. praest. et erud. vir.* p. 515. Het is zoo, men vindt daar niet alles zoo verhaald, als het door BRANDT geboekt is. Maar het blijkt uit alles oogenschijnlijk genoeg, dat BRANDT ook eene andere bron gehad, doch verzuimd heeft die aanteteekenen. En deze bron is meer zuiver geweest, dan die van HALES, wiens berigt BRANDT dus zeer verbeterd heeft. HALES noemt, als overziener, uit *Drenthe* gekozen, eenen JOHANNES CAPEROOS. BRANDT, die dezen naam van elders beter kende, noemt hem JOHANNES CUPERUS. CAPEROOS was te dien tijde, als Drentsch predikant, onbekend; CUPERUS daarentegen zeer bekend, Deze was toen, sedert het jaar 1611, predikant te *Gasselte.* Van ONIAS BOËTHIUS, door BRANDT vermeld, vindt men ook niets bij HALES. Hoe kon derhalve BRANDT van dezen man, in de bewuste betrekking, gewagen, indien hij zulks niet uit eene andere oorkonde had? BOËTHIUS was predikant te *Koeverden*, ook sedert het jaar 1611. Wat de derde reden aangaat, door HINLÓPEN in het midden gebragt tegen de echtheid van BRANDTS berigt, dat namelijk in *Drenthe* de nederlandsche taal te dien tijde zoo wel bekend ware, als in de provinciën. Veel zouden wij hierop kunnen aanmerken ten betooge van het tegendeel. Het volgende zij slechts genoeg! De drenthsche taal, in haren oorsprong en aard zeer onderscheiden van de groningsche en vriesche taal, is dezelfde, als die van Overijssel en Gelderland. In het begin der zeventiende eeuw was zij echter minder beschaafd, dan die van de laatstgemelde provinciën. Verscheidene oorzaken hadden daartoe medegewerkt, welke wij hier niet ontwikkelen kunnen. De drenthsche taal was, nevens de overijsselsche en geldersche, een tak van het nederrijnsche, en vereenigde zich bij en in den omtrek van *Koeverden* met die van het graafschap *Benthem*, alwaar de ne-

nederlandschduitsche taal allengs geheel haar wezen verliest in het nedersaksische. Nu waren er daarenboven vele predikanten in *Drenthe*, die niet alleen uit het benthemsche, maar ook uit het bremensche en hoogerop uit het nedersaksische herkomstig waren. Is het derhalve te verwonderen, dat de drenthsche afgevaardigden op de nationale synode hunne kerk gaarne verschoond wilden zien van eenen arbeid, waarvoor derzelver leeraars, uit hoofde van gebrek aan goede taalkunde, zich niet geschikt zouden vinden? Bewijzen van dat gebrek zien wij trouwens overal in de toenmalige kerkelijke handelingen van *Drenthe*. Om den lezer daarvan slechts één bewijs te geven, willen wij hier overschrijven een klein gedeelte van het door de gemagtigden tot de nationale synode uitgebragte rapport aan de drenthsche synode, gehouden te *Assen* den 7 van herfstmaand des jaars 1619. Hieruit zal men tevens ontdekken, hoe kort zij waren in het mededeelen van hetgene omtrent de overzetting van den Bijbel bepaald was. Hun geheel schriftelijk rapport trouwens was zeer kort. Hetzelve bestond uit zes en twintig punten, waarvan de volgende vijf de eerste waren.

„ I Is nodigh ende goet gefonden de Bibel uit d' ori-
„ ginael sprake in nederduisch aver te setten.

„ II Is besloten, dat de heidelbersche catechismus sall
„ op allen platsen des sondags na middags gepredigett ende
„ alle jahr eens geabsolverett werden.

„ III Is hochnodigh gefonden, dat de catechismus flitigh
„ der jogend gelert werde up volgende wise enz.

„ IV Is oek nodigh g'achtet, dat dor d'hoge ovrigkeit
„ de licencie der boeckdruckeren gecompesceerd worde.

„ V Daar sinnen geeompareert 15 van d'allervornamste ge-
„ leerdeste Remonstranten, ut diversche provincien geciteert,
„ omme mit sie van hare opinien sonderlingh van viff Hag-
„ sche articulen met den ancleve van dien te handelen enz."

In zulk eene taal zijn doorgaans de synodale en klassikale handelingen der drenthsche hervormde kerk van dien tijd gesteld, hetgene te genoegzamen bewijze verstrekt, dat nie-

niemand der predikanten aldaar met ruimte gezegd konde worden der nederlandsche taal regt magtig te zijn. Gaarne leverden wij hier uit de gemelde handelingen een staal van den schrijfstijl van BOËTHIUS en CUPERUS. Maar noch den eenen noch den anderen hebben wij in dezelve als sekretaris of schrijver eener drenthsche klassikale of synodale kerkvergadering aangetroffen, BOËTHIUS, zagen wij in die handelingen, was dikwerf voorzitter. In eenige, ons door eenen vriend medegedeelde, met de hand geschrevene, kerkelijke aanteekeningen van den heer en Mr. C. W. ELLENTS, in leven raad en sekretaris van het landschap Drenthe, vinden wij nog wel deze en gene merkwaardigheden, betrekkelijk tot den persoon van JOHANNES CUPERUS, maar die in deze zaak ons weinig licht geven, hetwelk wij trouwens ook niet verder noodig hebben. Hetgene wij bewijzen wilden, meenen wij dat bewezen is.

Bl. 358. (417) Vid. *Act. syn. nat.* sess. 177.

Bl. 359. (418) Zie de *handelingen* der noordhollandsche synode; art. 11.

Bl. 359. (419) De bijzondere gemagtigden van de nationale synode tot deze zaak waren JOHANNES POLYANDER, hoogleeraar in de godgeleerdheid te *Leyden*, FESTUS HOMMIUS, HENRICUS ROSAEUS, HENRICUS ARNOLDI VAN DER LINDEN, predikanten te *Leyden*, 's *Gravenhage* en *Delft*.

Bl. 362. (420) Wanneer men dit zoo leest, als wij het in den tekst kortelijk verhalen, zoude men ligtelijk op de gedachte kunnen komen, dat de drie overzetters in hunne weinige vergaderingen wonderen hadden verrigt. Niets ondertusschen was gemakkelijker voor hen, dan de vertaling van het eerste Bijbelboek *Genesis* aftewerken. Te dezen opzigte hadden zij niets anders te doen, dan den arbeid van V. D. LINDEN en HELMICHIUS te vergelijken met hetgene V. MARNIX bewerkt had. De papieren van deze drie geleerde mannen hadden zij voor zich liggen in hunne vergadering. Hetgene zij verder mogen verrigt hebben, zal wel niet veel meer geweest zijn, dan de hoogduitsche, in het licht zijnde, vertaling van PISCATOR te raadplegen, die in-

zon-

zonderheid bij BAUDARTIUS zoo hoog op prijs stond. Behalve die vertaling hadden de overzetters ook nog de aanmerkingen, welke door den geleerden vervaardiger derzelve met eigene hand bij of afzonderlijk ter verbetering van zijnen arbeid geschreven waren, tot hun gebruik. Die verbeteringen hadden de algemeene staten voor hen uit *Herborn* ontboden. Geleerde Bijbelverklaarders betuigen, dat in de toen vervaardigd zijnde geworden nederlandsche overzetting des Bijbels niets beter bewerkt is, dan het boek *Genesis*. Eer zouden dus daarvan hebben in de eerste plaats de groote VAN MARNIX, en in de tweede plaats VAN DER LINDEN met HELMICHIUS, beide mannen van ware geleerdheid en schranderheid. Onze groote, geleerde en schrandere VAN DER PALM zal het kunnen beoordeelen, of aan deze mannen die eer toekome!

Bl. 363. (421) Men zie VROLIKHERTS *Vlissingsche kerkhemel;* bl. 95, waar berigt wordt, dat VAN LAREN aan de overzetters ook gezonden had zijne aanteekeningen op de profetiën van DANIëL, waarvan men van elders weet, dat zij grooten dienst hebben gehad, en ook, dat hij aan hen ter verklaring van verscheidene duistere plaatsen in andere Bijbelschriften veel lichts had medegedeeld. Verg. HINLÓPENS a. w. bl. 101, 102.

Bl. 363. (422) Men kon zoo vele afschrijvers niet bekomen, als er wel noodig waren, om voor elken overziener een exemplaar te doen in gereedheid brengen; eene zwarigheid echter, die weggeruimd werd door de algemeene staten, welke op 's lands kosten de afgewerkte stukken deden drukken. Verg. HINLÓPENS a. w. bl. 108.

Bl. 363. (423) Men vindt de opgestelde stukken, daartoe betrekkelijk, in de Bijlagen, achter het a. w. van HINLÓPEN bl. 77 en volgg. In hooimaand des jaars 1633 hebben de overzieners de taalkundige bepalingen van de overzetters hier en daar verbeterd. Die verbeteringen zijn mede ter a. pl. bij HINLÓPEN te vinden. Veel is er bij overlevering in omgang gebragt wegens eene bijzondere zorg van de algemeene staten voor de taalregelen, waarnaar de over-

overzetters en overzieners des Bijbels zich zouden hebben te schikken. ADRIAAN VERWER geeft daarvan berigt in zijne *Idea linguae belgicae;* cap. II p. 15. *edit. recent.* verhalende, dat de algemeene staten hadden zamengeroepen eene vergadering van letter- en taalkundigen, welke te *Amsterdam* gehouden werd even voor het jaar 1624. En in zijnen brief aan D. VAN HOOGSTRATEN, te vinden in de *Boekzaal voor Mei en Junij* van het jaar 1708; I bl. 533 verhaalt hij, dat in die vergadering *eene letterkunst en lijst der geslachten* is opgesteld, waarnaar de Bijbeloverzetters, schoon afzonderlijk van elkanderen werkende, evenwel daarin éénvormig konden zijn. VERWER echter geeft dit berigt niet hooger op, dan voor eene overlevering. In de aangeh. *Idea* enz. begint hij het berigt met de woorden *Traditur*, *ordines* cet. In de meeste overleveringen ligt op den grond wel iets waars, maar dat vervolgens opgesierd en verfraaid, ook vergroot is. Doch indien er in deze overlevering eenige historische waarheid verborgen is, ligt dezelve zoo diep, dat men haar niet schijnt te kunnen opdelven. HINLÓPEN heeft daartoe alle krachten aangewend, maar vruchteloos; en is eindelijk tot het besluit gekomen, dat de geheele overlevering geen' den minsten historischen grond heeft. Zie 's mans a. w. bl. 1—11 en 218—324. Ook wij vonden er nergens grond voor. Nog eene andere overlevering is er in omgang geweest, betrekkelijk tot de verbetering der taal van de nieuwe overzetting des Bijbels, welke wij vinden bij L. TEN KATE, in zijne *Aanleiding tot de kennis der nederd. spraak;* I bl. 292. Namelijk TEN KATE verhaalt, dat, *zoo hem berigt is*, *de correctie van den statenbijbel was toevertrouwd geworden aan* Mr. ANT. DE HUBERT, *een voornaam en geleerd heer uit Zeeland*, (schepen en raad te *Zierikzee.*) Ook dit berigt weten wij niet, dat op eenigen historischen grond rust. De eenige grond voor dit berigt schijnt wel geweest te zijn hetgene men vindt in de opdragt van DE HUBERTS *Psalmen des profeten* DAVIDS enz., uitgekomen ten jare 1624, aan de gekommitteerde raden van Zeeland en de regering der stad *Zierik-*

rikzee. De schrijver altoos van de HUBERTS levensberigt in het *Vaderlandsch woordenboek* van J. KOK; XXI bl. 130, meldt, hoe het uit die opdragt blijkt, dat hij van *Zierikzee* toen stond te verhuizen naar *Amsterdam*, en eenige uitdrukkingen *schenen* aanteduiden, dat hij daar het opzigt zoude hebben over de uitgave van de nieuwe overzetting des Bijbels. Wij hebben die *Psalmberijming* van DE HUBERT niet bij de hand, en kunnen dus de bedoelde uitdrukkingen niet beoordeelen. Maar wij geven hier in bedenking, of ten jare 1624, toen die psalmberijming in het licht verscheen, DE HUBERT eene uitnoodiging kan gehad hebben, om van *Zierikzee* met de woning naar *Amsterdam* te komen, ten einde hij aldaar het opzigt mogt hebben over de *korrektie* der nieuwe vertaling van den Bijbel, daar men eerst ten jare 1626 met het werk der vertaling te *Leyden* begon? Verg. den tekst bl. 351. Geen enkel woord ook vinden wij er van in het berigt van DE HUBERTS leven, hetwelk de opmerkzame DE LA RUË ons heeft medegedeeld in zijn *Geletterd Zeeland*; bl. 181—183. DE LA RUË roemt daar de buitengewone bedrevenheid van DE HUBERT in de nederlandsche taalkunde; maar niets meldt hij van hetgene men TEN KATE berigt had, en deze ons ter a. p. verhaald heeft. Ware er DE LA RUË iets van bekend geweest, zoo had hij hier alle aanleiding gehad, om, door hetzelve te vermelden, 's mans verdiensten in dat vak van studie nog hooger te doen rijzen, en zoude hij het ook gewisselijk niet verzwegen hebben, wijl het blijkt, dat hij de gemelde opdragt der psalmberijming gelezen had. Volgens de berigten van VERWER en KOK zoude het eene en andere gebeurd zijn in of omtrent het jaar 1624. Die gelijktijdigheid geeft wel eenige aanleiding, om te denken, dat er iets van dien aard in het plan der staten is geweest. Doch zeker is het, dat hetzelve niet is in werking gekomen.

Bl. 364. (424) Zie HINLÓPENS a. w. bl. 114 en 120.

Bl. 365. (425) Zie HINLÓPENS a. w. bl. 138, en de Bijlagen bl. 20, 25, 19, 41. Verg. VROLIKHERTS *Vliss. kerkhe-*

hemel, bl. 95. Men ziet hieruit, welk een gezag zich de kerkenraden aanmatigden, het gezag der algemeene staten gering achtende, onder wier hoog opzigt de overzetters en overzieners naar *Leyden* geroepen werden. Door de omstandigheden van tijden en zaken was de hooge overheid der nederlandsche provinciën de magt over de kerk kwijt geraakt, en, om geene nieuwe onlusten over het kerkbestuur te doen ontstaan, moesten zij voor als nog in den gang, dien hetzelve sedert het jaar 1619 genomen had, berusten. Ten minste het blijkt niet, dat zij den wederstand der kerkenraden door hunne magt zochten te bedwingen; maar wel blijkt het, dat zij denzelven door zachte middelen zochten te matigen, alle verdere te nemene maatregelen aan de overzetters en overzieners aanbevelende. Ware er in de nationale synode van het jaar 1619 eene ordening voor de kerk beraamd, welke door de algemeene staten en door al de staten der bijzondere provinciën goedgekeurd had kunnen worden, en waarin de magt van deze zoo wel als die van gene bepaald was geworden, gelijk de twist over het zoogenoemde zesde artikel der remonstranten gevorderd had, zoo zouden er tusschen de politieken en kerkelijken die gestadige stribbelingen niet ontstaan zijn, welke den band der vereeniging van alle vastheid beroofd hielden, en de rust der gemeenten, dan hier, dan daar, zeer stoorden. Zulks had ten gevolge, dat niet alleen bijzondere kerkenraden, maar ook de bijzondere staten der provinciën, bijzondere magistraten van steden en dorpen soms zeer willekeurig handelden. In de zaak, welke hier het onderwerp is, had dit mede plaats te *Leeuwaarden*, waar de magistraat de werkzaamheden, waartoe FULLENIUS te *Leyden* geroepen was, stremde door eene zeer eigendunkelijke, strenge, bedreiging. Daartegen lieten de algemeene staten met de staten van Vriesland hun gezag wel gelden; en toch dwong de magistraat van *Leeuwaarden* FULLENIUS, toen hij slechts vijf maanden te *Leyden* geweest was, weder te huis te komen; gelijk wij vervolgens nader zien zullen. En hoe vele jaren liet dieselfde magistraat er zijnen

BOGERMAN blijven? Zie HINLÓPENS a. w. in de Bijlagen; bl. 60 en 61, 70 en 71 en 145.

Bl. 365. (426) Verscheidene overzieners treft men hier aan, die door de nationale synode niet benoemd waren. Dezelve waren, elk door zijne provinciale synode daartoe verkozen, in plaatse van de door de nationale synode aangestelden, welke overleden waren. Zie HINLÓPENS a. w. bl. 108—111.

Bl. 366. (427) LE LONG in zijne *Boekzaal der nederd. Bijbels*, bl. 797, en vele anderen noemen dezen man JOHANNES ARNOLDI, maar verkeerdelijk. Zie SOERMANS *Register* enz. bl. 36.

Bl. 367. (428) Men verg. HINLÓPENS w. t. a. p.

Bl. 367. (429) Zie die *Beknopte geschiedenis van* À BENESSE, achter HINLÓPENS a. w. in de Bijlagen; en hetgene wij in den tekst melden aldaar; bl. 146.

Bl. 368. (430) Zie HINLÓPENS a. w. bl. 167.

Bl. 370. (431) Dus luidde woordelijk de getuigenis van EPISCOPIUS; *Instit. theol.* Lib. IV sect. I cap. 21. *Versio haec longe praeferenda mihi videtur versioni veteri, non tam quia ex ingenio, industria aut prima interpretum horum observatione, quam quia ex aliorum eruditissimorum theologorum indiciis simul ac iudiciis ante datis facta est.* Aanmerkingen had echter EPISCOPIUS op de wijze van vertaling, welke hem te letterlijk voorkwam, waardoor het schoone en kiesche taaleigen der nederlanders soms geheel was weggeraakt. Hij heldert dit ook met een en ander voorbeeld op. Maar vooral mishaagde het hem, dat de overzetters eenige plaatsen hadden gewijzigd niet naar den duidelijken zin, die in de woorden lag, maar naar hunne bijzondere gevoelens, betrekkelijk de leer der voorverordening enz. Dit wordt door hem aangetoond, bij voorbeeld, uit de vertaling der woorden, *Exod.* XXXII: 33. Wat de kantteekeningen betreft, het oordeel van EPISCOPIUS over dezelve is vervat in deze woorden;

Sunt bona, sunt quaedam mediocria, sunt mala multa.

Te dezen opzigte maakte EPISCOPIUS dezelfde aanmerkingen,

gen, welke hij omtrent den tekst had gemaakt. Trouwens, in de kantteekeningen hadden de bewerkers der vertaling, naar hun oordeel, genoegzame vrijheid, om hunne bijzondere gevoelens hier en daar voortedragen en den lezers intescherpen. Maar men leze hetgene EPISCOPIUS hierover heeft aangemerkt, in deszelfs aangehaald werk, ter a. pl. ENGELBERTUS VAN ENGELEN, remonstrantschhervormd predikant te *Arnhem*, heeft, op het voetspoor van EPISCOPIUS, insgelijks vele aanmerkingen van dien aard gemaakt in een afzonderlijk, ten jare 1649 door hem uitgegeven, geschrift, waarvan de titel is *Korte en duidlijke wederlegging van verscheidene aanteekeningen, tot bevestiging van de contraremonstrantsche leer der praedestinatie, aan den kant van de nieuwsövergezette Bijbel gesteld over eenige merkelijke teksten der heilige schriftuur zoo uit het oude als nieuwe Testament.* In het algemeen mag men over deze kantteekeningen wel dit oordeel vellen, dat ze voor vele ongeletterde lezers wel eens te omslagtig, en soms ook te diepzinnig zijn, en voor geletterden dikwerf overtollig, als welke er in vinden hetgene zij weten, of waaromtrent hun de toegang geopend is tot andere uitlegschriften. Voor geletterden echter zijn zij ook zoo zeer niet vervaardigd. Wat de aanmerkingen van EPISCOPIUS en VAN ENGELEN betreft, deze zijn in vele opzigten niet zonder grond. Evenwel, waren deze kantteekeningen honderd jaren later bearbeid geworden, zoo zouden, naar den geest van dien tijd, dezelve, met betrekking tot de leer in verschil tusschen de remonstranten en contraremonstranten, welligt bij de eersten aan nog meerdere berisping onderhevig zijn geweest. Men leze eens de kantteekening op JOH. III: 16, en men herinnere zich de wijze, waarop de latere uitleggers, GOMARUS toen vrij algemeen volgende, die plaats gewoon waren te verklaren. Vid. GOMARI *Explicatio vocis mundi;* opp. p. 77, 78. Alzoo zal men zich, meenen wij, wel overtuigd houden van hetgene wij hier aanmerken. Dit inderdaad moet ons terug houden van een te streng oordeel over die kantteekeningen. Naar de denkwijze van

den tijd, waarin zij zijn opgesteld, verdienen zij grooten lof wegens hare voortreffelijkheid. Welligt ook hebben zij den overzetteren de meeste moeite gekost, den meesten tijd weggenomen.

Bl. 371. (432) Zie bl. 372, 373. Dat de remonstrantsch-hervormden de nieuwe vertaling zoo wel opnamen, kan, inzonderheid te *Amsterdam*, ook wel oorzaak hebben gegeven, dat het gros der hervormden tegen dezelve zoo sterk bevooroordeeld was.

Bl. 372. (433) Zie de *handelingen* der zuidhollandsche synode van het jaar 1639; art. 24.

Bl. 372. (434) Zie HINLÓPENS a. w. bl. 181.

Bl. 372. (435) Zie de *handelingen* der zuidhollandsche synode van het jaar 1640; art. 15.

Bl. 372. (436) Zie de *handelingen* der noordhollandsche synode van het jaar 1639; art. 24, en van het jaar 1640; art. 15.

Bl. 373. (437) Zie de *handelingen* van de noordhollandsche synode des jaars 1641; art. 21. HENRICUS GELDORP, *predikant te Amsterdam*, drukt zich ten jare 1644, in de voorrede voor zijne *Psalmen op veertig wyzen*, dus uit, dat, naar het schijnt, de tegenwerpingen tegen de nieuwe overzetting des Bijbels toen genoegzaam hare kracht hadden verloren. Verg. V. IPEREN'S *Kerkel. hist. van het psalmgezang*, I bl. 174. Zoo groote moeite had het in, eer de nieuwe vertaling des Bijbels in de nederlandsche kerk algemeen was ingevoerd, bijzonder in Holland, en wel vooral te *Amsterdam*. HINLÓPEN meent in zijn a. w. *bl.* 185, 186, de oorzaak daarvan te moeten zoeken in het oktroi, door de algemeene staten aan éénen drukker, met uitsluiting van alle anderen, verleend tot het uitgeven van de nieuwe Bijbelvertaling. Het kan zijn, dat zulks inzonderheid te *Amsterdam* gewerkt heeft. Dan, naar het ons toeschijnt, zal de oorzaak wel voornamelijk gezocht moeten worden in den wederstand des ongeletterden volks, dat altijd ingenomen is tegen al het nieuwe, en gewoon is zich met drift daartegen te verzetten. Vergelijk den tekst; *bl.* 371.

571. De regering schijnt niet zonder vreeze geweest te zijn voor onlusten onder het volk, waarvan groote kerkelijke ongelegenheden de gevolgen zouden kunnen zijn. Ten aanzien van de eenmalige invoering eener te vervaardigen Bijbelvertaling, deed reeds zulk eene vrees voorzigtige maatregelen nemen in de nationale synode van *Dordrecht* ten jare 1618. Zie de *handelingen* derzelve; zitting VIII, en vergelijk HINLÓPENS a. w. bl. 64—66. Uit dien hoofde vond S. AMAMA het van belang in zijne *Bijbelsche conferentie*, die in het licht kwam ten jare 1623, bij wege van *Aenspraecke aen de eenvoudighe lieden*, dezen er van te verzekeren, dat eene nieuwe vertaling van den Bijbel hoogstnoodig was, en men tegen dezelve alle vooroordeelen behoorde afteleggen. Vandaar dat, gelijk wij in den tekst gemeld hebben, de algemeene invoering van den nieuw vertaalden Bijbel volgens eene synodale resolutie met *zoetigheid* moest geschieden, gelijk dezelve in andere provinciën ook zeer langzaam haren voortgang kreeg. In de klassis van *Zutphen*, onder anderen, kwam eerst ten jare 1650 het berigt in, dat de overzetting was ingevoerd, en eerst ten jare 1652 het berigt, dat zij *overal* ingevoerd was. Zie het *Zutphensch klass. register*; bl. 20. Vandaar ook, dat, na de invoering, de synoden de predikanten ernstig vermaanden, ja hun gelastten, zich te onthouden van aanmerkingen ter verbetering van dezen arbeid. Doch dit heeft velen weder in een ander uiterste doen vallen. En zoo gaat het; de uitersten vinden altijd een punt van aanraking. In verloop van tijden werd er zoo veel te hooger prijs op de nieuwe overzetting des Bijbels gesteld. Vele ongeletterden kenden aan dezelve geene mindere waarde toe, dan de roomschgezinden aan hunne *Vulgata* of gewone latijnsche Bijbelvertaling. En vele geletterden? Gewisselijk zijn er geweest, die de nieuwe vertaling met een dergelijk goddelijk gezag verwaardigden. Anders toch zoude men sommige godgeleerden daarvan niet beschuldigd hebben; want het was de dwaasheid zelve. MARESIUS, hoogleeraar te *Groningen*, onder anderen, heeft men zulks verweten. Zie den *Vredenwensch*

door J. SYLVIUS, predikant bij de hoogduitsche hervormde gemeente te *Amsterdam*, uitgegeven in het jaar 1676, bl. 15. SYLVIUS echter heeft MARESIUS van dien lak willen zuiveren. Doch men leze de *Opp.* van J ALTING V; *Epist.* 62 p. 384; waar men vinden zal, dat de leerlingen van MARESIUS zich niet ontzagen eene goddelijke onfeilbaarheid aan de bearbeiders der nieuwe Bijbelvertaling toetekennen, en ALTING zulk eene dwaze stelling openlijk tegensprak. Hetgene wij straks meldden van de maatregelen, welke in den beginne genomen werden, om de zwakken, in hunne vooroordeelen tegen de nieuwe overzetting, niet te stijven, beschouwde men eindelijk hier en daar als gewetenspligt, die gebood nooit den vervaardigers derzelve tegentespreken. Ten jare 1672 werd den hoogleeraar der godgeleerdheid aan het *Athenaeum* te *Deventer*, ANTHONIUS PERIZONIUS, zulks als eene misdaad te last gelegd, en hij uit dien hoofde van ketterij beschuldigd door de hervormde predikanten dier stad. Vid. ALTINGII *Opp.* V. Epist. 62 p. 334. En in het jaar 1683 werd den predikant van *Nieuw Brongerga*, J. DE BRUINE, door de klassis van Zevenwouden, het maken van aanmerkingen op de nieuwe overzetting des Bijbels strenggelijk verboden, *onder bedreiging van eene zware censure.* Zie de *Volglijst der pred. onder de klassis van Zevenwouden;* door ENGELSMA; bl. 175. In de klassis van Zevenwouden had toen allen invloed HENRICUS BRINCK, predikant op de *Jouwer.* Deze behoorde tot die predikanten, welke de regtzinnige leer der hervormde kerk meenden te moeten handhaven door zich stiptelijk te houden, gelijk aan de letter van de formulieren van eenigheid, zoo ook aan de letter van de nieuwe overzetting des Bijbels. Men leze zijnen *Toetssteen der waarh. en der dwalingen;* bl. 57—63. In het vervolg zullen wij dezen predikant BRINCK nader leeren kennen. En wat de kanteekeningen betreft, hieraan kende MARESIUS een zoo hoog gezag toe, dat hij zijnen ambtgenoot ALTING, die er geen meer gezag aan toekende, dan aan andere schriftverklaringen, daarom als een ketter beschouwde en aanklaagde. Vid. ALTINGII *Opp.* V p. 481.

481. Men zie ook BRINCKS *Toetssteen* bl. 64—70. Ondertusschen laat zich dat stiptelijk houden aan de letter der formulieren van eenigheid bezwaarlijk vereffenen met een stiptelijk houden aan de letter van de nieuwe overzetting des Bijbels. De letter der formulieren had het hoogste gezag; en ook de letter der nieuwe Bijbeloverzetting had zulk een gezag, doch met uitzondering van hare betrekkelijkheid tot de formulieren. Welk eene strijdigheid! In een groot gedeelte van de formulieren gold nog het gezag der oude nederlandsche overzetting des Bijbels. Zoo als daaruit vele plaatsen in de formulieren waren aangehaald, bleven zij na de invoering der nieuwe overzetting staan, en staan zij er nog heden. In den Heidelbergschen katechismus is wel te dezen aanzien verandering gekomen, maar in de nederlandsche geloofsbelijdenis doorgaans niet. In den beginne na de invoering van de nieuwe overzetting des Bijbels laat het zich ligtelijk bevroeden, dat men in de geloofsbelijdenis geene verandering maken durfde, terwijl door de menigvuldige herdrukken van den Heidelbergschen katechismus daarentegen zulk eene verandering van lieverlede tot stand kwam. En in latere tijden was en bleef men ten aanzien van de geloofsbelijdenis, zoo dikwerf daaromtrent een voorstel gedaan werd, steeds schroomachtig hetzelve te omhelzen. Ten jare 1776 nog had de klassis van *Delft*, op de synode, die in hare stad gehouden werd, voorgesteld, of toch niet, volgens het oogmerk van de nationale synode, de schriftuurteksten in de formulieren van eenigheid en liturgiën dienden te worden uitgedrukt naar de nieuwe overzetting? Hierop had men besloten, daarover de adviesen der provinciale kerken vooraf intenemen. Dan op de synode, te *Gorinchem* gehouden in het jaar 1780, gaven derzelver deputaten berigt, dat zij, zich bediend hebbende van de konsideratiën des heeren raadpensionaris, deze voorloopig had geoordeeld, dat in de *liturgiën* wel zoodanig eene vrijheid konde gebruikt worden, maar niet in de formulieren van eenigheid, waaromtrent nogtans, en wel bijzonder met opzigt tot de geloofsbelijdenis, alleen de vraag was, naar-

dien in de liturgiën, en nog meer in den katechismus zulks reeds lang had plaats gegrepen. De deputaten waren uit dien hoofde van oordeel, om alles maar te laten op den ouden voet. En hierheen liepen ook de meeste gevoelens der klassen op die en de naastvolgende synode. Zie derzelver *handelingen;* art. 15 en 17. Duidelijk blijkt het uit die *handelingen*, dat sommige klassen tegen zulk eene verandering meenden te moeten waken, omdat men alzoo zich ligtelijk ook veranderingen zoude kunnen veroorlooven, waardoor, gelijk wij het uitgedrukt vinden, de *regtzinnige zeggenskracht* mogte lijden.

Bl. 373. (438) Zie 's mans *Excercit. s.* in N. T. p. 7, 8; *prolegom.* 36.

Bl. 373. (439) Zie 's mans *Animadversiones sacrae in pentateuchum; praef.* p. 5, 6.

Bl. 373. (440) In *Orat. de theol. et crit. connubio;* p. 27.

Bl. 373. (441) In *Orat. de sacra* N. F. *crit. a literatoribus non excercenda*, p. 54.

Bl. 373. (442) In *Orat. de interpretatione veteris* T. *grammatica;* p. 51.

Bl. 373. (443) Vergelijk de prijsverhandeling van onzen vriend, den hoogleeraar HERINGA, in de werken van het Haagsche godsdienstgenootschap, voor het jaar 1790; bl. 55 a 56.

Bl. 374. (444) Vid *Miscell. Groning.* IV p. 672.

Bl. 374. (445) Zie CARPS geschrift; *Het uitnemend voordeel der tegenspoeden, in eene leerrede* over JOB V: 17.

Bl. 374. (446) Men leze, bij voorbeeld, in de oude vertaling des Bijbels het derde en vierde hoofdstuk van het Evangelie van JOHANNES, en vergelijke aldaar dezelve met de nieuwe vertaling Bijna zijn beide vertalingen van woord tot woord gelijk. Eenige kleine veranderingen doen het onderscheid merken. Zulk eene overeenkomst ontdekt men, wanneer men de beide vertalingen van het N. T. vergelijkt met elkanderen, in zeer vele hoofdstukken.

Bl. 374. (447) Dus lezen wij, bij voorbeeld, in de oude overzetting NEHEM. XIII: 22; *ick sprac totten Leviten,*

dat

dat sy quamen ende wachten de poort; en in de nieuwe *ik seyde tot de Leviten, dat sy souden de poorten komen wachten.* Dit woord was ten tijde der vervaardiging van de eerste overzetting in algemeen gebruik, maar toen de tweede vervaardigd werd, reeds verouderd en voor velen niet meer verstaanbaar. Een beoefenaar van de nederlandsche taalkunde, die ongeveer het begin der achttiende eeuw bloeide, vond in de bekende *Rijmkronijk* van MELIS STOKE, B, I Vs. 105, gewaagd van iemand, die MERCURIUS *wachtte*, maar wist aan dit *wachten* geen' anderen zin te geven, dan van MERCURIUS *dienen.* Hij had het moeten vertalen *de wacht houden bij* MERCURIUS. Dus ook leest men *Deut.* XXIII: 21 in de oude vertaling; *wanneer ghy den Heere, uwen God, een belofte doet, so en sult Ghy het niet vertrekken te houden;* en in de nieuwe; *wanneer Gij den HEERE, uwen Godt, eene gelofte zult belooft hebben, gy en zult niet vertrekken die te betalen.* Het woord *vertrekken*, zoo als het daar en ook DAN. IX: 19, voorkomt, was in de eerste helft der zeventiende eeuw bij de meeste nederlanders reeds in onbruik, maar had oulings beteekend *uitstellen.* Ontelbare voorbeelden van zulken aard zouden wij, indien wij deze aanmerkingen wilden uitbreiden, kunnen bijbrengen.

Bl. 374. (448) Zoo vindt men in de nieuwe overzetting de woorden *hegge* of *hage*, LUK. XIV: 23, *Rigt.* VI: 26 en JER. IV: 17, *werschappen* MARK. VI: 39 enz.; woorden die in de eerste helft der zeventiende eeuw reeds lang onverstaanbaar waren geweest voor, in de nederlandsche taalkunde ongeoefende, lezers, en in welker plaatse de oude overzetting woorden heeft, die nu heden nog voor elken nederlandschen taal en niet taalkundigen lezer eene volkomene verstaanbaarheid hebben en dagelijks gebruikt worden. *Hegge* is *bosch*, *werschappen* zijn *eetgezelschappen.* Ook hier zouden wij eene menigte van dergelijke andere voorbeelden kunnen bijbrengen. De brabandsche roomschgezinden, die ook hun oordeel velden over de nieuwe vertaling des Bijbels, dachten er gansch anders

over.

over. ARNOUDT VAN GELUWE, *vlaamsche boer*, gaf in het jaar 1652 te *Antwerpen* een geschrift uit, met dezen titel: *Afgetrocken Mascker van het vermomdt Ghereformeerdt louter woordt Godts, waaronder gevonden syn* 188 *trouweloose misslagen der staeten Bybeloverzetters, ende hoe sy daer* 9391 -(naauwkeurig genoeg berekend!) *nieuwe menschelicke woorden tusschen inghesaeyt hebben.* Tegen hetzelve schijnt zijne pen gescherpt te hebben de Utrechtsche hoogleeraar JOHANNES LEUSDEN, in zijne twee verhandelingen, *de nova sacrorum Bibliorum versione belgica*, uitgekomen ten jare 1658, en ook in 's mans *Philologus Hebræo-mixtus*, in het jaar 1663.

Bl. 375. (449) Dit bleek bijzonder aan VROLIKHERT uit het lezen der brieven van BOGERMAN, FAUDARTIUS en BUCERUS, gedurende hun verblijf te *Leyden*, aan VAN LAREN geschreven. Zie 's mans *Vliss. kerkhemel;* bl. 95.

Bl. 375. (450) Conf. JULII STERRINGÆ *Animadvers.* mox laudandae uberius; præf. p. 6.

Bl. 375. (451) STERRINGA deed dit in zijne gemelde *Animadversiones philologico sacrae in Pentateuchum*, *exhibentes veram et limatiorem variorum locorum tum verbalem, tum in multis quoque realem interpretationem*, uitgekomen te *Leeuwaarden* in het jaar 1695. Over dit werk zie men WALCHII *Bibl. theol.* IV p. 448. Deze niet zeer bekende, maar zeer geleerde man was predikant te *Bornbergum* in Vriesland, waar hij ten jare 1724 overleed. Iets dergelijks had weleer, met opzigt tot de oude vertaling des Bijbels, verrigt de beroemde SIXTINUS AMAMA, in zijne *Bijbelsche conferentie*, te *Amsterdam* uitgekomen ten jare 1623, van welk werk wij reeds melding hebben gemaakt hiervoor (405) en (414). In dit werk wordt de oude overzetting des Bijbels met den oorspronkelijken tekst en met de beste overzettingen vergeleken, beoordeeld en verbeterd. En dit voetspoor is de geleerde STERRINGA gevolgd, in zijn werk, met opzigt tot de nieuwe overzetting des Bijbels. Dit werk van STERRINGA kwam uit met loffelijke goedkeuring der klassis van *Leeuwaarden*, welke het alzoo bleek, dat geheel

heel anders dacht, dan de klassis van Zevenwouden in het jaar 1683, en met een latijnsch lofdicht van CHRISTIANUS BRINCK, predikant te *Beers*, niet verre van gemelde stad, welke dus ook voor het publiek niet verborgen hield, dat hij van andere gevoelens was, dan zijn broeder HENRICUS BRINCK. Men herinnere zich onze aanteekening hiervoor (437).

Bl. 376. (452) Zie de waarde én onwaarde van al deze Bijbelverklaringen in de *Disquisitiones criticae de variis Bibliorum editionibus;* p. 188—192.

Bl. 377. (453) Zie HINLÓPENS a. w. bl. 103.

Bl. 377. (454) De geleerdheid van BOGERMAN weten wij niet, dat ergens geroemd is. Zelfs zijne vrienden spreken er van met algemeene uitdrukkingen. Toen in het jaar 1636 BOGERMAN in *Leeuwaarden* terug was gekomen van *Leyden*, vertrok hij weldra naar *Franeker*, om den post van eersten hoogleeraar in de godgeleerdheid, welke hem reeds ten jare 1633 was opgedragen, te aanvaarden. En toen schreef REINERUS NEUHUSIUS, een vries, rektor der latijnsche scholen te *Alkmaar*, aan REGNERUS BOGERMAN, predikant te *Harlingen*, den broeder van den aanstaanden hoogleeraar, deze niet ondubbelzinnige woorden: *Gratulor academiae nostrae theologum tam eximium ac celebrem, a cuius tacito vultu et oculis multa proficere iuventus possit.* En, in een latijnsch gedicht aan J. BOGERMAN zelven, bij die gelegenheid toegezonden, roemt NEUHUSIUS alleen 's mans godsvrucht, zijne verdiensten voor de kerk, en de kracht zijner buitengewone welsprekendheid. Beide deze stukken vindt men in de *Epistolae familiares* R. NEUHUSII; p. 91 et 92. VRIEMOET, die in zijne *Athenae fris.* bl. 265—287 een zeer uitvoerig berigt van BOGERMANS leven geeft, maakt ook op verre of na van zijne geleerdheid geen zoodanig gewag, als van die der overige vriesche hoogleeraars, welker verdiensten hij in dat werk roemt. Ook volstrekt geene schriften zijn door BOGERMAN in het licht gegeven, die van deszelfs geleerdheid eenige getuigenis dragen. Als hoogleeraar was hij der akademie niet lang van dienst.

dienst. Hij overleed den 11 van herfstmaand des jaars 1637. Vreemd is het, dat er geene akademische lijkrede over hem gehouden is; hetgene anders te *Franeker* eene bestendige gewoonte was. VRIEMOET altoos heeft geen het minste spoor daarvan kunnen ontdekken. Zie deszelfs a. w. p. 283. Niet minder vreemd is het, dat in de volgende honderd en twintig jaren na 's mans dood geen schrijver eenig berigt van BOGERMANS leven uitgegeven heeft, of afzonderlijk, of met andere stukken van dien aard, of in eenig letterkundig historisch woordenboek.' VRIEMOET is *de eerste* geweest, die zoodanig een berigt met de allerloffelijkste vermelding van 's mans leven, karakter, daden en bedrijven geschreven heeft in zijne *Athenae fris.*; welk werk in het licht verscheen ten jare 1758.

Niemand is meer geprezen, maar ook niemand meer gelaakt, dan BOGERMAN. Van sommige politieken en kerkelijken werd hij verheven tot in de hoogste hoogte, maar van anderen verlaagd tot in den diepsten afgrond. De partijzucht destijds kende ten aanzien van hem geen middenweg, in het beoordeelen van zijne deugden en gebreken. In de oogen van prins MAURITS en van graaf WILLEM LODEWIJK was hij schier een heilige. Den eersten *stond* hij bij in de laatste dagen zijns levens met troostredenen, en was hij een leidsman ter zaligheid, hem voorgaande in krachtige gebeden. Hoe hij de godsdienstige werkzaamheden van den vorst bestuurd had, deelde hij het volk mede in een geschrift, dat ten jare 1625 te *Utrecht* in het licht verscheen, onder den titel van het *Christelijk overlijden van den doorluchtigen prince* MAURITIUS *van Nassau*, *prince van Orangiën*. Op dit geschrift hebben wel sommigen aanmerkingen gemaakt, die BOGERMANS hart betroffen, als of hij minder getrouw in dezen zijnen pligt vervuld hadde, dan het hem wel betaamd had. Doch anderen hebben hem verdedigd als eenen verstandigen en wijzen evangeliedienaar, die gehandeld had, zoo als hij kon en moest handelen, overeenkomstig met zijne roeping. Onder deze was ook VRIEMOET, in zijne *Athen. fris.* p. 279. WILLEM LODEWIJK,

de

de stadhouder van Vriesland, achtte BOGERMAN hoog boven alle andere hervormde geestelijken. Eensdenkend met hem in het godsdienstige en kerkelijke, beschouwde deze hem als eenen hoogverlichten leeraar, uit wiens mond loutere waarheid vloeide, en wiens hand in het bewind over kerkelijke zaken door wijsheid bestuurd werd. Door den invloed van dezen godvruchtigen vorst, hebben wij gezien, werd BOGERMAN verkoren tot voorzitter der nationale synode. Ook door des vorsten invloed, en door zijn eigen gezag, hetwelk hem die invloed bezorgde, in de toenmalige omstandigheden van staat en kerk, klom BOGERMAN allengs op tot de opperbisschoppelijke waardigheid, die zich echter zelve verloor in het aanvaarden van den eersten hoogleeraarspost en van het hoogste bewind over de hoogeschool te *Franeker*.

Bl. 377. (455) Zie het m. a. werk van VRIEMOET bl. 280, en vergelijk HINLÓPENS a. w. bl. 103. Nogtans schijnt het, dat het vaste vertrouwen van BOGERMAN op zijne scherpzinnigheid of snedigheid wel eens de hem eigene drift, om zijne medegedeelde gevoelens doortedringen, te sterk heeft aangestookt. Vandaar, dat er vooral in het kollegie der overzieners van de vertaling des O. T., waarin hij de voorzitting had, vaak kibbelarijen ontstonden, en men niet zelden tegen deszelfs zin veranderingen gemaakt wilde hebben; gelijk die dan ook gemaakt werden. Zie HINLÓPENS a. w. ter a. pl. In het kollegie der overzieners van het O. T. verdiende, volgens het berigt van VRIEMOET in het a. w. bl. 280, bijzonderen lof BOGERMAN, door het met verstand bestuuren der vergaderingen; WIDMARIUS en TEKMAN, door het wel bedaard en naauwkeurig onderzoeken van verscheidene verklaringen; POLYANDER, THYSIUS en GOMARUS, door het besluiten en doen van eene goede keus. Men leze ook het leven van WALAEUS, voor 's mans uitgegevene *Opera* geplaatst.

Bl. 377. (456) Zie HINLÓPENS a. w. bl. 135. De kantteekeningen bij het overige van dit tweede gedeelte des N. T. schijnen het werk geweest te zijn alleen van HOMMIUS, den anderen vertaler. Men zie de *Naamlijst der predi-*

dikanten onder de klassis van Dokkum; bl. 63. Aldaar wordt mede berigt, dat de gelijkluidende teksten, bij de boeken des N. T. aan den kant aangeteekend, met de korte verklaringen, betrekkelijk tot het tweede deel des N. T., van de hand van HOMMIUS zijn. Insgelijks wordt de vervaardiging van het *Register* op het Nieuwe Testament aldaar aan HOMMIUS toegekend. Wijders leest men aldaar, dat HOMMIUS al de apokryfe boeken vertaald heeft, zoo vele als er op die der *Makkabeën* volgen. De andere apokryfe boeken zijn vertaald door WALAEUS. Men vergelijke verder HINLÓPENS a. w. bl. 135, 136.

Ten aanzien van de, in de waalsche kerkgemeenschap hier te lande gebruikelijke, Bijbelvertaling zij hier met een woord nog het volgende aangemerkt. Reeds ten jare 1535 vervaardigde ROBERTUS PETRUS OLEVIANUS, predikant in de *Valeijen* van *Piëmont*, eene fransche vertaling van den Bijbel, daarin geholpen wordende door CALVIN, zijnen bloedverwant. Deze vertaling is in de fransche en waalsche kerk algemeen gebruikt tot het jaar 1588, toen zij door de geneefsche theologanten aanmerkelijk verbeterd werd. Van dien tijd af is zij bij de fransche en waalsche hervormde gemeenten in gebruik gebleven. Ten opzigte der taal is zij echter naderhand nu en dan op nieuw door onderscheidene geleerden, als daar waren SAMUËL MARESIUS, hoogleeraar te *Groningen*, en DAVID MARTIN, predikant bij de waalsche gemeente te *Utrecht*, die in het laatst der zeventiende eeuw gebloeid heeft, zeer beschaafd geworden. Alzoo ontstonden er van tijd tot tijd onderscheidene, hoewel niet alle even zeer gezuiverde, uitgaven. Hier te lande gebruikt men algemeen de het laatst door MARTIN verbeterde uitgave. Vergelijk onze *Kerkel. geschiedenis van de achttiende eeuw;* VIII D. bl. 705.

Bl. 378. (457) Zie de *handelingen* der zuidhollandsche synode van het jaar 1593; art. 10.

Bl. 378. (458) Zie de *handelingen* der zuidh. syn. van het jaar 1625; art. 11, van het jaar 1628, art. 29 en van het jaar 1629, art. 37.

Bl.

Bl. 379. (459) Zie de *handelingen* der synode van het jaar 1640; art. 62.

Bl. 379. (460) Zie de *handelingen* der synode van hetzelfde jaar 1640; art. 33, en van het jaar 1642; art. 49. In de eerstgemelde kist was echter niet geborgen het oorspronkelijke handschrift van de zoogenoemde *Postacta* of nahandelingen der nationale synode van het jaar 1619. Dit was, door, men wist niet, welk een toeval, verloren geraakt, en welke moeite men ook gedaan had, niet optesporen. Nog ten jare 1660 betuigde men op de zuidhollandsche synode daarover een algemeen leedwezen. Zie de *handelingen* dier synode; art. 53. Alle hoop op wedervinden van dat oorspronkelijke stuk was geheel verdwenen. Men wist zeer wel, dat de gemelde nahandelingen in het nederduitsch waren gehouden, aangeteekend en uitgebreid. En ook meende men wel te weten, dat de uitbreiding derzelve daarna in het latijn was overgezet, maar waar die beide handschriften waren gebleven, wist niemand. Eindelijk ontdekte, in of even voor het jaar 1664, dus meenen wij, dat zich alles op goede historische gronden laat verhalen, de klassis van *Bolsward*, of eenige andere vriesche klassis, welke er aan de deputaten der vriesche synode kennis van gaf, dat het oorspronkelijke, nederduitsche, handschrift schuilde onder de papieren van ETHEUS TERWOLD, predikant te *Longerhouw*, een dorp, in de nabijheid van *Bolsward* gelegen. De deputaten der synode vorderden van TERWOLD dat zoo lang vermiste stuk; en hij overhandigde hetzelve. De deputaten gaven dadelijk daarvan kennis aan de synode, ten jare 1664, te *Bolsward* gehouden, en kregen toen in last, om hetzelve *neerstelick te bewaren*. Zie derzelver *handelingen; zitt.* 3, art. 23. Hetzelve was, gelijk in de gemelde *handelingen* der synode uitdrukkelijk gelezen wordt, geschreven door de eigene hand van FESTUS HOMMIUS. Zeer belangrijk was dit nieuws voor de zuid en noordhollandsche synoden, welke in het jaar 1664 aan hare deputaten verzochten, om alle pogingen in het werk te stellen, dat het gevondene stuk eenmaal bij de andere

schriften der nationale synode in de kist mogt gelegd worden. Ook de deputaten van beide synoden kweten zich in dezen van hunnen pligt. Er van verstendigd zijnde geworden, dat het gemelde handschrift ter bewaring ware overgelangd aan het kollegie der gedeputeerde staten van Vriesland, gaven zij al zeer spoedig daarvan berigt, aan de algemeene staten. Deze verzochten, in eenen daartoe strekkenden brief, geschreven den 6 van bloeimaand des jaars 1665, aan de gedeputeerde staten van Vriesland, dat hun het gevondene stuk mogte worden toegezonden; ten einde hetzelve *bij de andere autographa van de nationale synode gevoegd en gezamentlijk bewaard konde worden.* Doch zij ontvingen in zoo verre een weigerend antwoord, dat het verzoek niet ingewilligd konde worden, zonder eene expresse resolutie van den vollen raad der triesche staten, aan welke de synode het stuk overhandigd had, zoo dat het reeds aan derzelver sekretaris ter bewaring was gegeven. Deze resolutie der gedeputeerde staten, genomen den 1 van zomermaand des jaars 1665, vindt men in *het Charterboek van Vriesland*; V. bl. ter a. p. Door de algemeene staten schijnt wel bij de vriesche staten vervolgens geene aanvraag geschied te zijn, of indien zulks heeft plaats gehad, blijkt het genoegzaam, dat het handschrift niet is overgezonden. In de zuidhollandsche synoden van de jaren 1665 (art. 27) 1666 (art. 26) 1667 (art. 26) werd den deputaten telkens met vernieuwden ernst aanbevolen, om toch ter bekoming van het meergemelde stuk geene moeite te ontzien. En blijkens de handelingen der zuidhollandsche synode van het jaar 1674 klaagde men nog over het gemis van hetzelve. Zie derzelver handelingen; art. 43. Om het leedwezen daarover eenigzins wegtenemen, beweerden, op de zuidhollandsche synode van het jaar 1675, zelfs sommigen, dat de *Postacta* of nahandelingen der nationale synode niet in het nederduitsch, maar in het latijn oorspronkelijk gesteld waren, zoo dat het in Vriesland gevondene stuk het autographische toch niet wel zijn konde. Zie derzelver *handelingen*, art. 43. Eene gedachte nogtans, die ge-

geheel ongegrond was. Na dien tijd schijnt men geene verdere pogingen te hebben aangewend, om het in Vriesland berustende handschrift magtig te worden. In de handelingen der zuidhollandsche synode vinden wij er verder geene melding van gemaakt Ook blijkt het uit 's GRAVEZANDES *Geschiedkundig berigt aangaande* H. FAUKELIUS, *in de Boekzaal der gel. wereld*, voor het jaar 1765 II D. bl. 292, dat het bewuste oorspronkelijke handschrift te dien jare, en dus honderd jaren nadat hetzelve in Vriesland ontdekt was, nog onder de autographa der nationale synode in 's *Gravenhage* niet gevonden werd; gelijk het er nog ontbreekt.

Wat nu het handschrift der latijnsche overzetting van de *Postacta* aangaat, dit stuk, gelijk wij gemeld hebben, was mede vermist geweest, maar werd in het jaar 1668 toevalligerwijze onder de echte handschriften der nationale synode door de kerkelijke kommissie tot de visitatie van dezelve ontdekt, op eene plaats, waar men het nooit gezocht had, en nimmer zoude gezocht hebben. Zie de *handelingen* der zuidhollandsche synode van het jaar 1668; art. 24. En deze latijnsche overzetting werd, op last der algemeene staten, nog te eigensten jare gedrukt, onder het opzigt van twee leden van derzelver vergadering, H. J. SCHOTANUS. à STERRINGA en J. à SCHRIECK, in 's *Gravenhage*, bij H. VAN WOUW. Ook werd van deze latijnsche vertaling toen terstond met authorisatie der algemeene staten, door de deputaten der zuidhollandsche synode, eene nederduitsche vertaling gemaakt, welke ten jare 1669 in het licht verscheen. Deze vertaling is het, die gevonden wordt in het derde deel van het *Groot plakkaatboek;* fol. 416; in het *Kerkelijk plakkaatboek;* I bl. 115—176, in het *Kerkelijk handboekje;* bl. 337—408; en in de *Korte historie van het synode nationaal; door den procureur van de vaderl. kerk;* bl. 277—313. Over de besluiten der zuidhollandsche synode, betrekkelijk tot deze nederduitsche vertaling, zie men de *handelingen* dier synode van het jaar 1668; art. 24 en van het jaar 1669; art. 26. In de aangehaalde *Naamlijst der pred. onder de kl. van Dokkum* wordt bl. 60 berigt,

 dat

dat de in *'s Gravenhage* gevondene latijnsche overzetting der *Postacta* ook geschreven was door de hand van F. HOMMIUS. Wij twijfelden wel daaraan. 's GRAVEZANDE had ons in het aangehaalde berigt, bl. 293 en 294, redenen gegeven, om daaraan te twijfelen, redenen echter, welke wij hier niet behoeven te ontwikkelen; want al onze twijfel is weldra verdwenen. Wij hebben ter plaatse, waar de autografische schriften, tot de laatst gehoudene nationale synode behoorende, bewaard worden, het latijnsche gedenkstuk vergeleken met zeker eigenhandig geschrift van F. HOMMIUS, onder ons berustende, en tot onze volkomene overtuiging gezien, dat het berigt enz. geheel naar waarheid is. Ook is het stuk door HOMMIUS, wiens schrift met zijne naamtekening overeenkomt, alsmede door DAMMAN, ten bewijze van echtheid, onderteekend.

Voor dat de beide gemelde zoo lang vermiste stukken waren gevonden, blijkt het nogtans genoegzaam, dat er verscheidene afschriften van het oorspronkelijke geweest zijn, welke denkelijk terstond na het jaar 1619 vervaardigd zijn geworden en aan de provinciale synoden toegezonden. De handelingen der onderscheidene synoden geven daarvan onwedersprekelijke bewijzen. Welligt waren er ook afschriften van de latijnsche overzetting. Naar één dier afschriften en wel van het oorspronkelijke is vervaardigd de fransche overzetting, ten behoeve der waalsche gemeenten in de zeven vereenigde gewesten, en in het licht gegeven door ANTHONIUS THYSIUS, achter de fransche *nederlandsche geloofsbelijdenis enz.* ten jare 1667, op last der waalsche synode. Dat deze fransche vertaling niet naar de latijnsche bearbeid is, blijkt, omdat zij hier en daar er van afwijkt, en met het oorspronkelijke meer schijnt overeentestemmen, volgens 's GRAVEZANDES a. *Berigt*; bl. 293, 294. 's GRAVEZANDE namelijk had, voor het vervaardigen van zijn *Berigt*, te zijnen gebruike een afschrift van de oorspronkelijke postacta, welke de vriesche synode aan de vriesche staten ten jare 1664 had overgeleverd, ontvangen van DANIËL BERTLING, toen predikant te *Vlissingen*, voorheen te *Leeuwaarden*.

Vreemd is het, dat de oorspronkelijk nederduitsche nahandelingen, door de eigene hand van HOMMIUS geschreven,

ven, nadat er genoegzame kopijen van waren gemaakt, niet geborgen zijn geworden bij al de overige nationale autografische kerkschriften. Maar nog vreemder is het, dat HOMMIUS, anders in kerkelijke zaken zoo veel belang stellende, dat oorspronkelijke stuk gedurende zijn geheel leven onder zich gehouden heeft, onaangezien men op de synoden van de provinciale kerk, waarvan hij leeraar was, te elken jare het verlies van hetzelve betreurde, en niet ophield van er overal naar te zoeken. Blijkens de handelingen van onderscheidene synoden werd het verlorene stuk niet in Holland alleen, maar zelfs in al de overige provinciën gezocht. Allerlei valsche geruchten kwamen er nu en dan van in. Deze berigtte, dat het te *Dordrecht*, gene, dat het elders gevonden was. Het is dus aan geene bedenking onderhevig, of men zal er meer dan eens met HOMMIUS over gesproken, en hem er naar gevraagd hebben. Welke redenen kan de man gehad hebben, om hetzelve achter te houden? Of wist hij zelf niet, dat hij het bezat? of heeft hij hetzelve, na veel zoekens, onder zijne papieren niet kunnen vinden? Vragen, waarop men, met gissingen zelfs, naauwelijks antwoord kan geven, en die dus zouden doen twijfelen, of het stuk, na 's mans overlijden ten jare 1642, uit zijne achtergelatene papieren wel ooit naar Vriesland hebbe kunnen komen. Evenwel niet alleen in de a. *Naamlijst der predikanten onder de klassis van Dokkum*, bl. 60, maar ook in de hiervoor gemelde resolutie der gedeputeerde staten van Vriesland, en wel inzonderheid in de *handelingen* der vriesche synode, te *Bolsward* gehouden in het jaar 1664, derde zitting, art. 23, wordt zulks met ronde woorden stellig gezegd. Historisch waar is het trouwens ook, dat al de handschriften en papieren van HOMMIUS, die kinderloos stierf, bij erfenis zijn overgegaan in de handen zijns broeders, SIXTUS HOMMIUS, predikant te *Bolsward*, die, in het jaar 1650 zijne bediening nederlegde en niet lang daarna ook kinderloos overleed. Uit de handen van deszelfs nagelatene weduwe, geboren TERWOLD, kwamen al de handschriften en papieren aan haren broeder, den hiervoor ge-

 mel-

melden E. TERWOLD, predikant te *Longerhouw*, en aldaar overleden ten jare 1663. Waar de schriften van HOMMIUS verder, onder verscheidene handen, tot aan en over het midden der achttiende eeuw bewaard zijn geworden, is mede bekend, doch niet van belang, hier te vermelden. Een omstandig berigt daarvan vindt men in de voorrede van N. BALCK voor eene reeds (395) aangehaalde leerrede van HOMMIUS, uitgekomen ten jare 1753.

'S GRAVEZANDE maakt ook in het a. berigt; bl. 292 gewag van *Notelen*, met de eigene hand van FESTUS HOMMIUS geschreven, die in Vriesland waren geweest, volgens hetgene hij daarvan gelezen had, bij AITZEMA, in deszelfs *Zaken van staat en oorlog;* Boek XLIII, D. X in 4to p. 594 en 627, en meent, dat deze notelen dezelfde waren met het in Vriesland gevondene oorspronkelijke stuk der postacta, waarvan BERTLING hem een afschrift geleend had. Wij hebben bij V. AITZEMA de aangewezene plaatsen opgeslagen; maar daaruit is ons gebleken, dat 'S GRAVEZANDE zich zeer vergist heeft. Wij zien uit het werk van AITZEMA ja, dat er in den zomer van het jaar 1663 door de staten van Vriesland gebruik is gemaakt van de *notelen* der nahandelingen van de nationale synode, *in het nederduitsch met de eigene hand van* F. HOMMIUS *geschreven.* Maar vooreerst was, gelijk wij gezien hebben, het oorspronkelijk handschrift der nahandelingen van de nationale synode ten jare 1663 nog niet gevonden. En ten tweede, in eenen brief, van de gedeputeerde staten van Vriesland aan de staten van Holland in den zomer van het gemelde jaar geschreven, betrekkelijk tot een verschil over de kerkelijke wettigheid der liturgische schriften, welke door de staten van Holland betwist werd, vinden wij eenige plaatsen aangehaald zoo uit een afschrift van de postacta of nahandelingen, als uit de gemelde notelen van HOMMIUS, welke, met elkaâr vergeleken, wel zakelijk overeenkomen, doch allerduidelijkst doen blijken, dat deze beide stukken zeer onderscheiden van vorm zijn geweest. Allerduidelijkst is het, dat de gemelde notelen door HOMMIUS in de vergadering met overhaasting geschreven zijn

zoo

zoo kort, als dit geschieden konde; en dat de zoogenoemde postacta, als de extensie van die notelen, met breedere naauwkeurigheid zijn geschreven. Wij zien dus uit dien brief der staten van Vriesland, dat dezelve ten jare 1663 voor zich hebben gehad de eigenhandige notelen, of, gelijk zij zich uitdrukken, de *journalen van* D. FESTO HOMMIO, *synodi scriba, in forma authentica.* Vanwaar moge dit handschrift van HOMMIUS den staten van Vriesland zijn toegekomen? Welligt ook uit de nagelatene handschriften van HOMMIUS, van welke TERWOLD toen bezitter was. Maar waar moge dit handschrift, en inzonderheid ook het oorspronkelijke handschrift der geëxtendeerde postacta gebleven zijn? Aan de griffie der vriesche staten is altoos het laatstgemelde niet meer! Wij weten uit een echt berigt, ons medegedeeld, dat dit zoo is.

Bl. 379. (461) Dat zoodanige ongevalligheden nu en dan plaats hadden, blijkt uit de *handelingen* der zuidhollandsche synode van onderscheidene jaren.

Bl. 380. (462) De plegtigheid, waarmede dit alles geschiedde, wordt zeer omstandig, ook zeer naauwkeurig, beschreven door H. RAVESTEIJN, in zijn *Nasireër Gods;* I; bl. 411—415, en door FOEKE SJOERDS, in zijne *Beschr. van Vriesland;* II bl. 794 en volgg.

Bl. 395. (463) De latijnsche titel van dit werk is *Isagoge seu introductio generalis ad scripturam sacram veteris et novi Testamenti.* Inserta haec est RIVETI *Operum* T. II p. 841.

Bl. 396. (464) De, door RIVET bearbeide en uitgegevene, exegetische schriften zijn de volgende, *Theologicae et scholasticae exercitationes* CXCI *in Genesin, in quibus praeter explicationem difficilium locorum controversiae multae adversus varios errores agitantur et quaestiones non paucae ad praxin ventilantur. Lugd.* 1633. — *Commentarii in librum secundum Mosis, qui Exodus apud graecos inscribitur; Lugd.* 1634. Exstat uterque libellus in RIVETI Oper. Tom. I p. 1 et p. 713. 's Mans beste exegetische werk is *Psalmorum euangelicorum selectae dodecadis explicatio*, Lugd. 1626. Exstat haec *Explicatio* erudita et satis copiosa in *Operum* RIVETI Tom. II p. 1. De verdiens-

 ten

ten van RIVET in zijne schriften waren voor het overige daarin zigtbaar, dat hij meer, dan wel anderen, met vrijgevendheid het ware van het valsche zocht te schiften. Dien lof gaf hem zelfs EPISCOPIUS, niettegenstaande deze hem kende als een' hevigen tegenstander van de remonstranten, inzonderheid van DE GROOT. Vid. *Praest. et erud. vir. Epist.* p. 776, et *vindiciae Grotianae;* II p. 490, 557.

Bl. 396. (465) DE DIEU gaf ten jare 1627, te *Leyden*, in het licht *Apocalypsis* JOHANNIS, *graece et latine cum animadversionibus*, ten jare 1633, te *Leyden*, *Animadversiones in Euangelistas;* in het jaar 1634 *Animadversiones in acta Apostolorum*. En na 's mans overlijden kwamen in het jaar 1646 uit zijne *Animadversiones in epistolas* PAULI *canonicas*, en ten jare 1648 zijne *Animadversiones* in V. T. *libros omnes*. Al deze schriften zijn naderhand bij elkanderen verzameld, en als zoodanig in het licht gegeven te *Amsterdam*, in het jaar 1693, onder den titel van *Critica sacra*. Deze exegetische schriften van DE DIEU zijn volkomen den lof waardig, dien men aan dezelve heeft toegekend. Inzonderheid is hij zeer gelukkig geweest in het opsporen van de ware beteekenis der woorden. Dit wordt ook zeer juist aangemerkt door RABUS in zijne *Boekzaal*, voor de twee laatste maanden van het jaar 1693; bl. 440. AMESIUS gaf in het jaar 1635 te *Amsterdam* in het licht *Lectiones in Psalmos*, en *Utriusque epistolae* PETRI *explicatio analytica*. SCHOTANUS gaf te *Franeker* in het jaar 1637 uit *Analysis et commentaria in epistolam* PAULI *ad Philippenses cum observationibus earumque usibus*. In dit voortreffelijk werk worden zeer vele donkere plaatsen opgehelderd. HEINSIUS gaf in het jaar 1639 te *Leyden* in het licht zijne zeer bekende *Exercitationes sacrae ad* N. T. Dit werk is door velen geprezen, maar ook door velen zeer gelaakt; onder welke laatste inzonderheid geweest is H. DE GROOT, wiens oordeel, hoezeer van partijdigheid misschien verdacht, nogtans elken onpartijdigen niet anders, dan gegrond kan voorkomen. Ten minste het werk van HEINSIUS, hoe groote geleerdheid er ook in doorstrale, die hier en daar

daar niet weinig lichts aanbrengt, is met den exegetischen arbeid van DE GROOT geheel niet te vergelijken, ook vooral niet in eenvoudigheid en duidelijkheid van voordragt.

Bl. 396. (466) GOMARUS gaf betrekkelijk tot het O. T. in het licht ten jare 1637, te *Leyden*, DAVIDIS *lyra*. Dit werk was echter minder eene verklaring van DAVIDS psalmen, en andere bijbelsche dichtstukken, dan wel eene oordeelkundige verhandeling over het schoone, dat er in heerscht, en vergeleken wordt met het schoone in de schriften der oude grieksche dichters. Betrekkelijk tot het nieuwe Testament gaf GOMARUS uit *Illustrium ac selectorum ex Euangelio* MATTHAEI *locorum explicatio; — Selectorum Euangelii* LUCAE *locorum illustratio; — Selectorum Euangelii* JOANNIS *locorum illustratio*, en meer andere schriften van dien aard. Dezelve vindt men in 's mans *Opera*, welke te *Amsterdam* uitkwamen ten jare 1664. Part. II p. 313; Part. I p. 1, p. 149; p. 203. De uitlegschriften van KASPAR SIBELIUS, predikant te *Deventer*, en van weinige anderen, die tot dit tijdperk behooren, willen wij, ter vermijding van uitvoerigheid, hier stilzwijgend voorbijgaan.

Bl. 398. (467) Vid. HEIDANI *Oratio fun. in memoriam* COCCEII. Conf. VRIEMOETII *Athenae fris.* p. 313.

Bl. 399. (468) Deze schriften van MACCOVIUS zijn reeds hiervoor (353) en (354) vermeld geworden.

Bl. 399. (469) Vid. J. COCCEII *Oratio funebris in memoriam* MACCOVII, inserta ipsius *Operum* T. VIII. Over MACCOVIUS zie men verder het werk van VRIEMOET, *Athenae fris.* p. 151—161.

Bl. 400. (470) Van WALAEUS heeft men *Loci communes theol.*; van CLOPPENBURG, *Exercitationes ad locos communes theol.*; ARNOLDI heeft geen dogmatisch theologisch systema nagelaten, maar zijne uitgegevene schriften, als daar zijn *Catechesis Racoviana maior, publicis disputationibus refutata; — Lux in tenebris* enz. zijn op eene scholastiek dogmatische leest geschoeid. Van MARESIUS heeft men zeer vele schriften, waaruit het blijkt, dat hij van jaar tot jaar in zijne scholastiek dogmatische denk en leerwijze zeer stoute stappen deed.

Van VOETIUS zijn insgelijks bekend vele uitgegevene schriften, welke van zijne brandende zucht, om de scholastieke godgeleerdheid weder in te voeren, getuigenis dragen. Inzonderheid behoort hiertoe 's mans werk, waarvan wij in den tekst meer opzettelijk zullen gewagen.

Bl. 401. (471) *Selectae disputationes theologicae.*

Bl. 401. (472) Verg. ons Vervolg op VAN HAMELSVELDS *Kerkelijke geschiedenis;* XXV bl. 153.

Bl. 402. (473) VOETIUS wraakt wel in zijne tweede verhandeling van den gemelden bundel vele gebreken der oude scholastieken, maar prijst ook zeer vele zoodanige gebreken, als waren zij wezenlijke deugden van goede godgeleerden. En deze hem gevallige gebreken heeft hij zelf overgenomen, het daarvoor houdende, dat zij, om tot eene heldere kennis der waarheid te komen, den kortsten weg ontsloten. Ondertusschen is de stijl van VOETIUS zoo oud scholastiek, zoo dor niet alleen, maar ook zoo onverstaanbaar, zoo min latijnsch, dat het den lezer geene geringe moeite dikwerf kost, om te weten, welke zijne gedachten waren. Conf. SELDENUS *de lib. legend.* Lib. II C. IV § 5 en BURMANNI *Trai. erud.* p. 422. Dus was ook de stijl van meer andere scholastieke theologanten van dien tijd. MARESIUS noemde in zijn geschrift, *Bonum signum ex mala causa* cet. E. 1. den stijl der roomschen van dien tijd *styli plane salebrosi incultam barbariem.* Maar 's mans eigen stijl was niet beter, niet minder barbaarsch.

Bl. 402. (474) Deze schrijver is de geleerde J. VAN DER WAEIJEN, wiens in den tekst aangehaalde woorden worden gevonden in zijne voorrede voor het in het nederduitsch vertaalde werk van COCCEJUS; *Summa doctrinae de foedere et testamento Dei* § 21.

Bl. 403. (475) EPISCOPIUS is uit alle zijne schriften als een vijand der scholastieke godgeleerdheid genoegzaam bekend. Inzonderheid leert men hem in dat opzigt kennen uit zijne *Institutiones theologicae*, welk boek, geplaatst onder 's mans *Opera theol.* V. I, echter geen afgewerkt godgeleerd stelsel is, ook uit de hiervoor in den tekst, bl. 343 en

en (397) vermelde *Confessie* of *Belijdenis*, als mede uit de *Apologia confessionis*, welke beide door hem vervaardigd zijn. Voornamelijk leze men 's mans aanmerkingen in het laatstgemelde geschrift; p. 42.

Bl. 403. (476) De titel was *Medulla theologiae.*

Bl. 403. (477) De titel was *Loci communes theologici, in quatuor partes distributi, quarum prior est didactica, altera problematica, tertia elenchtica, quarta historica.*

Bl. 404. (478) Men leze de voorrede van AMESIUS voor zijn boek *De conscientia et eius iure;* en zijne *Paraenesis ad studiosos,* ook voor dat boek geplaatst. Verg. onze aanteekening hiervoor (357).

Bl. 404. (479) „Theologiam probabat ac tuebatur solidam ac masculam, non ex lacunis scholasticorum, etsi illarum inexpertus non esset, sed ex fontibus scripturarum derivatam, ut gloriae sibi duceret, se ab imperitis nonnullis ac nasutis palaemonibus traduci tamquam *theologum scripturarium* et *biblicum*." Deze getuigenis geeft van ALTING de schrijver van deszelfs leven in het werk *Effigies et vitae professorum academiae Gron. et Oml.* p. 96. Dezelve is aldus woordelijk overgenomen uit de *Oratio funebris in obitum theol. celeb.* H. ALTING, *recitata* a S. MARESIO, *pridie cal. sept.* a. 1644. D. 1. Tusschen *palaemonibus* en *traduci tamquam* had MARESIUS nog gevoegd, *qui serpentum instar vitam degunt inter vepres et spinas.* MARESIUS, die, men mag denken, in waren ernst met deze woorden zijnen overleden ambtgenoot wilde prijzen, was hierin zich zelven zeer ongelijk; altoos hij is zich zelven naderhand zeer ongelijk geworden, door in zijne lessen en schriften te toonen, hoe hij zelf behoorde tot die onbedrevene en neuswijze albedillers, die even als de slangen vermaak vinden, om onder doornstruiken en distelen hun leven te slijten. Hiervan iets nader in de aanteekening (550).

Bl. 404. (480) Zie V. D. WAEIJENS voorrede voor het vertaalde werk van COCCEJUS; *Leer van het verbond en testament;* § 22.

Bl. 407. (481) De titel is *Compendium ethicae Aristoteli-*

licae, ad normam veritatis christianae revocatum. Men vindt dit werk in des geleerden mans *Opera omnia;* P. II.

Bl. 408. (482) Zie v. d. WAEIJENS voorrede voor het a. w. van COCCEJUS; § 23.

Bl. 409. (483) Vid. G. VOETII *Ascetica, sive exercitia pietatis,* uitgekomen in het jaar 1664; p. 831.

Bl. 411. (484) Zie de *handelingen* der noordhollandsche synode van het jaar 1626; art. 41, waar berigt daarvan gedaan werd door de gemagtigden der zuidhollandsche synode.

Bl. 411. (485) De titel was *De conscientia et eius iure et casibus.*

Bl. 412. (486) *De pietate cum scientia coniungenda Oratio, quae adiuncta est* VOETII *Exercitiis pietatis.*

Bl. 413. (487) Zie KOELMANS *Pointen van noodige reformatie;* bl. 618; waar men de woorden van VOETIUS, zonder dat de plaats wordt genoemd, waar zij te vinden zijn, lezen kan. Ook wordt aldaar de lof vermeld, welken AMESIUS gaf aan TEELLINCK in zijne opdragt voor het genoemde werk, *De conscientia cet.*

Bl. 414. (488) Men zie de voorrede voor het werk van VOETIUS, *Exercitia pietatis.*

Bl. 414. (489) Vid. BURMANNI *Traiectum erudit.* p. 420 et 421, et *Bibliotheca theol. sel.* auctore VAN TIL; p. 38, 49, 92.

Bl. 414. (490) Vid. VOETII *Exercitia pietatis;* p. 83.

Bl. 414. (491) Vid. VOETII *Exercit. piet.* p. 8—10.

Bl 414. (492) De titel is *Minister* IESU CHRISTI, *hoc est descriptio veri fidique pastoris et praeconis verbi Dei.*

Bl. 416. (493) Zie WAGENAARS *Vaderlandsche Historie;* XI; bl. 436.

Bl. 415. (494) Zie WAGENAARS a. w. XII; bl. 159.

Bl. 415. (495) Zie het *Kerkelijk plakkaatboek;* II bl. 525, 528, 331, 345, 361, 362.

Bl. 416. (496) Men vindt ook dit plakkaat in het *Kerkel. plakkaatboek;* II bl. 338—345.

Bl. 417. (497) Het geheele *octroi* vindt men voor de *His-*

Historie der Westindische Compagnie door J. DE LAET.

Bl. 418. (498) Zie de *handelingen* der zuidhollandsche synode van het jaar 1637; art. 37.

Bl. 418. (499) Zie de *handelingen* der zuidhollandsche synode van hetzelfde jaar, op hetzelfde art.

Bl. 418. (500) Vid. CASPARI BARLÆI *Historia rerum, a* MAURITIO, *Nassovio, in Brasilia et alibi gestarum*; pag. 218; edit. in oct. Men moge bij de in den tekst genoemde predikanten nog voegen LAMBERTUS ALBERTI, die predikant was geweest te *Bierum* in Groningerland, en HENRICUS HERMANNIUS, die naderhand de eerste predikant werd in de nieuwe groningsche kolonie *Veendam*. Zie de *Naamlijst der predikanten onder de klassis van Dokkum*; bl. 161; en het *Gedenkboek van Stad en Lande* door H. H. BRUCHERUS; bl. 86 en 231, 232. Ook worden ter laatstgemelde plaatse door BRUCHERUS nog genoemd de predikanten CHRISTIANUS WACHLO en THEODORUS POLHEMIUS.

Bl. 418. (501) Zie NIEUHOFS *Braziliaansche zee en landreizen*; bl. 221.

Bl. 419. (502) Zie de *handelingen* der synode van zuidholland, gehouden in het jaar 1641 art. 3 en in het jaar 1643, art. 12. De *Braziliaansche* katechismus was hier te lande, en met name te *Enkhuizen*, gedrukt.

Bl. 419. (503) Zie de *handelingen* der zuidhollandsche synode van het jaar 1644; art. 12, en van het jaar 1645; art. 12. Verg. het a. w. van BRUCHERUS; bl. 231, 232.

Bl. 419. (504) Zie hiervoor bl. 386.

Bl. 520. (505) Wanneer men den dag der komst van ALVA in de nederlanden, toen de spaansche oorlog kan gezegd worden een begin genomen te hebben, bepaalt op den 28 van oogstmaand des jaars 1567, en den dag der afkondiging van den Munsterschen vrede, den 5 van zomermaand des jaars 1648, of zelfs den dag der teekening van denzelven den 30 van louwmaand diens jaars, in aanmerking neemt, zoo mag men rekenen, dat men tachtig jaren en eenige maanden tegen Spanje krijg gevoerd heeft, een' krijg, die met reden dus in den tekst *hardnekkig* mogt genoemd wor-

worden. Wij vonden deze aanteekening noodig, omdat wij bij eenige historieschrijvers te dezen aanzien de rekening wel eens verkeerd gemaakt hebben gezien.

Bl. 425. (506) Men vindt dit verhaald door WAGENAAR, in zijne *Vaderl. historie*; XI bl. 494. Maar men vergelijke AITZEMA'S *Herstelde leeuw*; in deszelfs werken; VI d. bl. 60. De onvergenoegdheid van sommige predikanten over den gemaakten vrede bleef nog al eenige jaren voortduren. Zelfs verhief zij zich dikwerf op nieuw met kracht tot ergernis van andersdenkenden en tot verergering van de oude burgervete tusschen de staatsgezinden en prinsgezinden. Inzonderheid was die onvergenoegdheid sommiger predikanten merkbaar in hunne leerredenen. Nog in het jaar 1652 schroomde JACOBUS STERMONT, doktor in de godgeleerdheid en predikant te *'s Gravenhage*, geenszins van den kansel allerlei hatelijkheden uittewerpen, gispende op eene aanstootelijke wijze de staten, wegens hunne ondankbaarheid tegen het huis van Oranje. Hij deed dit in eene leerrede den 10 van lentemaand des gemelden jaars. Doch des eerstvolgenden daags werd hij door de staten van Holland in zijn ambt geschorst. Met smeekschriften op smeekschriften verzocht hij weder herstel, belovende gehoorzaamheid en voorzigtigheid in zijne uitdrukkingen. En daarop werd hij ten laatste door der staten gunst weder in zijn ambt hersteld. Zie het *Onpart. Chronyxken*; bl. 87, 88.

Bl. 424. (507) De namen dezer zes gevangene leden van staat worden genoemd door WAGENAAR, die ook de wijze van derzelver gevangenneming verhaalt, in zijne *Vaderl. hist.* XII: bl. 90.

Bl. 427. (508) Zie WAGENAARS *Vaderl. hist.* XII: bl. 138.

Bl. 432. (509) Dit had wel het meest zijne betrekking op de *Meijerij van den Bosch*.

Bl. 432. (510) Zie AYTZEMA'S *Herstelde leeuw*, in deszelfs werken, VI d. II st. bl. 60.

Bl. 434. (511) Zie AYTZEMA'S a. w. VI. 2 bl. 61 en WAGENAARS a. w. XII bl. 174, 175.

Bl. 435. (512) Den brief van dankzegging vindt men bij

YT-

AYTZEMA, in deszelfs *Herstelde leeuw;* VI 2, bl. 62. Belangrijk waren inzonderheid deze staatsschikkingen, hoewel niet van eene zoo goede uitwerking, als men wel wenschte en bedoelde, met opzigt tot den hervormden godsdienst in *Staatsbraband*. Hiertoe behoorden de stad en de *Meijerij van den Bosch*, de baronie van *Eindhoven*, de stad *Grave* en het land van *Kuik*, de baronie van *Breda*, het marquisaat van *Bergenopzoom*, *Steenbergen*, *Prinseland* en *Willemstad*. Daar het negentiende artikel van het Munstersche vredeverdrag op het beginsel gegrond was, dat de hervormde godsdienst in al de staatsche nederlanden, en de roomsche godsdienst in de spaansche nederlanden, bij uitsluiting, openbaar zijn zoude, werd ook in staatsbraband overal de hervormde kerk, als de openlijk gedulde kerk, gevestigd. Dan de wijze, waarop zulks in Staatsbraband geschied is, was niet overal dezelfde, en verschilde veel van de wijze, waarop de hervormde kerk in de vereenigde provinciën toen eenen vasten stand kreeg. Het doen inruimen der openbare kerkgebouwen aan de hervormden op alle plaatsen, waar de roomschgezinden die in bezit hadden, het aanstellen van predikanten op alle dorpen, waar de hervormden nog geene leeraars hadden, ook het kerkelijk vereenigen of kombineren van plaatsen, welke door hare ligging daarvoor vatbaar waren, indien het getal der hervormden te klein was, om eene afzonderlijke gemeente uittemaken, dit waren de onuitblijfbare gevolgen van het Munstersche vredeverdrag, als gegrond op eene toen in Europa algemeen erkende staatsmaxime, dat namelijk kerk en staat vereenigd moesten zijn. En de handhaving van deze staatsmaxime werd in de groote vergadering, ten jare 1651 gehouden, ernstig ter harte genomen. De twee voornaamste artikelen van de in die vergadering gemaakte *nadere unie*, zoo als zij genoemd werd, hiertoe betrekkelijk, waren vooreerst, „ dat de respective provinciën, elke in de hare, „ zouden mainteneren de christelijke religie, gelijk dezelve „ alom in de publieke kerken toen werd gepredikt en ge„ leerd, mitsgaders in den jare 1619 bij de synode natio-

„ naal

„ naal, gehouden te *Dordrecht*, was bevestigd." En ten tweede, „ dat diezelfde religie, zoo bij elke provincie in de „ hare, als van wege de generaliteit in de kwartieren van „ derzelver gebied sorterende, met de magt van het land „ zoude gehandhaafd worden, zonder te gedogen, dat ooit „ bij iemand daarin eenige verandering wierd gemaakt." Ook de kracht van die artikelen, vooral van het laatste, werd op nieuw vernomen in Staatsbraband. Dan men begrijpt ligtelijk, hoe min die werkende kracht der staatsbesluiten met goede oogen door de roomsche geestelijkheid in staatsbraband aangezien, en hoe noode deze, een zoo groot verlies van gezag, van invloed en bezittingen lijdende, zich aan zulk eene verandering van zaken onderwerpen konde. Het lag derhalve in den aard der zake, dat de roomsche geestelijkheid alles aanwendde tot bereiking van hare oogmerken; en hiertoe vond zij in de groote menigte van hare geloofsgenooten staâg geen' geringen steun. Deze bleven, op vele plaatsen, bij gebrek van bekwame stof van hervormden in het burgerlijk bestuur, en behielden alzoo hunnen invloed. Men nam, op vele plaatsen, wel den schijn aan van der politieke reformatie gehoorzaam te zijn, maar onder dien dekmantel werkte men de kerkelijke reformatie met geweld tegen.

Wanneer men dit eene en andere in overweging neemt, laat het zich van zelve verklaren, hoe de hervorming der kerk in staatsbraband wel op denzelfden voet werd tot stand gebragt, als in de provinciën, maar hoe de meer algemeene uitbreiding daarvan moest verhinderd worden, door het groote aantal van roomschgezinden, wier ijver voor het geloof der vaderen staâg gesterkt werd door het burgerlijk bestuur, en staâg aangevuurd door hare geestelijkheid, die bij dat bestuur hare bescherming vond. Maar ook werd bovendien de meer algemeene uitbreiding der hervormde kerk in staatsbraband verhinderd, gelijk wij reeds hiervoor in den tekst bl. 135, hebben aangemerkt, door hare ligging aan de grenzen van spaansch braband. Hier kwam bij, dat de roomsche geestelijkheid in spaansch braband ter bevordering

ring van de belangen harer kerk eenen krachtigen steun voor haren invloed in staatsbraband vond aan het drie en veertigste artikel van het Munstersche vredeverdrag, hetwelk van dezen inhoud was; „ De goederen van kerken, genoot„ schappen en andere godsdienstige gestichten in de ver„ eenigde gewesten, welke afhangen van kerken of genoot„ schappen in 's konings gebied, zullen hun terug gege„ ven worden, zoo zij niet verkocht zijn, en zoo ja, zul„ len zij zich met den jaarlijkschen intrest van den ver„ koopprijs, tegen den penning zestien, moeten te vrede „ houden" Eindelijk staatsbraband werd beschouwd als een veroverd land. Hierdoor bleef hetzelve verdeeld in afzonderlijke distrikten zonder zamenhang en band van vereeniging, zonder eenig centraal burgerlijk bestuur. Hierdoor kon ook hetzelve zich niet van gepaste middelen bedienen, om zich van een vast en geregeld bestaan te verzekeren. Ook hierdoor had er eene aanhoudende verwisseling plaats van hervormde ingezetenen in staatsbraband. De meeste ambtenaars werden uit de provinciën gezonden; sommigen zelfs kregen vrijheid om er niet te blijven wonen; en die er al woonden, waren toch vreemd van het land. En zoodra de betrekkingen van deze met het ambt ophielden, keerden zij weder naar hunne eigene provincie terug. In allen geval keerden er steeds eenigen van hunne familie naar dezelve terug, om hunne betrekkingen aldaar niet te verliezen. Ingeborene hervormden zochten zelfs in de provinciën hun geluk, om dat er buiten de regering voor hen weinige of geene ambten te bedienen, of geen voordeelen te vinden waren met het drijven van eenigen goeden koophandel. Dit alles veroorzaakte, dat in staatsbraband het getal der hervormden steeds gering bleef. Geheel anders zoude dit geweest zijn, indien staatsbraband eene eigene regering gehad hadde, en alzoo evenmin als de andere provinciën vreemde ambtenaren hadde bekomen. Tot het maken van deze aanmerkingen gaf ons de heer JANTZON zijne wenken.

Bl. 436. (513) Zie bl. 342.

Bl. 436. (514) Zie WAGENAARS V. H. XI bl. 88, en de han-

delingen der zuidhollandsche synode van het jaar 1628, art. 57, van het jaar 1630; art. 63; en van het jaar 1631, art. 50 en 59.

Bl. 437. (515) Zie bl. 528.

Bl. 437. (516) Zie het *Onp. chronyxken*, bl. 103 en 104, vergeleken met bl. 92. Stalen van wreedheid, waarmede men de remonstranten te *Leyden* behandeld heeft, en in het laatst tot groot mishagen van de meeste contraremonten, vindt men, onder de *Traktaatjes* van P. DE FYNE II d. in den *Ouden Leydschen patroon;* inzonderheid bl. 195, 196, en in de *Aanspraak aan de goede burgers van Leyden*.

Bl. 438. (517) Zie hiervoor bl. 434. Dit gaf den remonstrantschhervormden moed, om, konde het zijn, de hervormden met zich te vereenigen; maar zij ondervonden aldra, dat hunne pogingen, daartoe in het werk gesteld, geenen gewenschten uitslag konden hebben. Aan het einde des jaars 1653 nam de remonstrantschhervormde gemeente te *Utrecht* daarvan eene proef, aan de hervormden aldaar voorslaande, of er geen vrede tusschen hen beide te treffen ware? Het eerste gevolg was wel, dat er eene schriftelijke onderhandeling tusschen beide gemeenschappen aldaar geopend werd, maar het verdere gevolg was zonder vrucht. De onderhandeling werd weldra afgebroken. Zie het *Onp. chron.* bl. 91.

Bl. 438. (518) Genoegzaam blijkbaar was zulks uit de handelingen der provinciale synoden diens tijds en des geheelen tijdperks, waarvan wij hier de geschiedenis boeken. Onder anderen bleek zulks ten jare 1675 uit hetgene de hervormde kerkelijken ondernamen tegen de *Historie der reformatie, door* G. BRANDT, waarvan toen reeds een gedeelte in het licht was gegeven met eenen privilegiebrief der staten van Holland, geteekend den 21 van grasmaand des jaars 1670. In het laatst des jaars 1575 zond de oudste predikant der hervormde gemeente van *Amsterdam*, HENRICUS RUYL, een, met vinnigheid geschreven, boek in het licht, hetwelk dezen titel had; G. BRANDTS *stoute geveinsdheid*

heid en liefdelooze geest, vertoond in zijn boek, de historie der reformatie. BRANDT verdedigde zich wel in een openbaar geschrift, maar de ontstokene ijver der hervormde kerkelijken werd daardoor nog heeter. Op de noordhollandsche synode van het jaar 1676 besloot men, zich in eene remonstrantie tot de staten van Holland te wenden, met onderdanigst verzoek, dat zij de twee eerste reeds uitgekomene deelen van BRANDTS gemeld werk bij plakkaat verbieden mogten, gelijk UITENBOGAARDS *Kerkelijke Historie*, ten jare 1645, op verzoek der zuidhollandsche synode, door de staten van Holland, was verboden geworden, of indien zulks niet met vrucht geschieden konde, omdat er reeds een te groot aantal van exemplaren verkocht was, ten minste dan de door hen verleende privilegiebrief ingetrokken, en *tegen* de uitgave van het derde deel gepaste maatregelen genomen mogten worden. De staten, met politieke inzigten raadplegende, vergunden aan de noordhollandsche synode noch het eerste noch het laatste, maar gaven omtrent het tweede aan dezelve genoegen. Zij namen werkelijk den gegeven privilegiebrief weder terug, en vonden wijders goed, om BRANDT aanteschrijven, dat hij in het voortarbeiden zich zoude hebben te onthouden van alle aanstootelijkheid, zoo ten opzigte van het staatkundige, als van het kerkelijke des lands. Zie het *Onp. chronyxken;* bl. 185, 186, 197, en verg. KOKS *Vad. woordenb.* VIII bl. 950—952.

Bl. 439. (519) In het jaar 1643 had reeds de Utrechtsche hoogleeraar G. VOETIUS, onder zijne akademische kweekelingen, die schikkingen gemaakt, dat twee derzelve, beurt om beurt, de predikatiën der remonstranten zouden gaan hooren en opteekenen hetgene niet overeenkomstig met de reinheid der leere bevonden werd. Zie het *Onpart. chronyxken;* bl. 75. Reeds in den aanvang der twisten met de remonstranten gebruikte men, om hen regt te ontdekken, dezen maatregel. Ten jare 1611 had er zich van bediend FESTUS HOMMIUS, predikant te *Leyden.* Zie het *Leven van* P. DE FYNE bl. 8. De herinnering aan deze voorbeelden

deed de zuidhollandsche synode te *Woerden* in dit tijdperk ten jare 1655 besluiten, dat ook te *Leyden* de studenten in de godgeleerdheid tot iets diergelijks zouden worden uitgezonden. Zie het *O. chronyxken;* bl. 94.

Bl. 459. (520) Zie het O. *chronyxken;* bl. 83 en 182. Verg. onze aanmerkingen over het gedrag van den magistraat te *Kampen* hiervoor (380).

Bl. 459. (521) Wij hebben dit ontleend deels uit het hiervoor (287) vermelde *Extract der synodale resolutiën Frisiae*, in het hoofdstuk, *van de remonstranten;* art. 5. waar men vindt, dat door de vriesche synode, ten jare 1662 op het *Heerenveen* gehouden, besloten was, om door hare deputaten aan de staten der provincie het handhaven van derzelver plakkaat van den jare 1629 tegen de remonstranten te verzoeken, en den magistraat aanteschrijven, dat die hetgene wij in den tekst melden, zoude hebben in het werk te stellen. Ook dit vinden wij woordelijk in de premissen van de resolutie zelve, welke de gedeputeerde staten van Vriesland daarop hebben genomen den 16 van hooimaand des jaars 1662, waarbij *na deliberatie* van het verzoek der synode *werd goetgevonden ende verstaen, dat den bovengemelte Magistraet eene Missive ten voorschreven fine afgeveerdicht soude werden.* Aan die aanschrijving, betrekkelijk tot het tweede punt, in den tekst vermeld, namelijk het weren der arminiaansche vergaderingen schijnt de magistraat van *Dokkum* niet voldaan te hebben. Wij vinden er vooreerst niets van in het resolutieboek van den magistraat, maar ten tweede, wij vinden wel in het gemelde *Extract der synodale resolutiën*, dat op de vriesche synode, te *Dokkum* gehouden in het jaar 1667, zeer geklaagd werd over het tolereren der arminiaansche sekte binnen die stad. Verg. onze aanteekening hiervoor (382). De gemelde resolutie is ons, met meer andere *Extracten uit de journalen van de heeren gedeputeerde staten van Vriesland*, medegedeeld door den heer P. BROUWER. Verg. onze aanteekening (382). In de *handelingen* der klassis van *Dokkum*, die gehouden werd den 7 van grasmaand des jaars

1662,

1662, zien wij, dat het gemelde, op de synode gedane, voorstel uit den boezem dier klassis kwam. De Dokkumsche klassis waakte te dien tijd op eene bijzondere wijze tegen het arminianisme, blijkens ook vooral de proefteksten, welke zij aan vier jonge lieden, die tot kandidaten der heilige bediening wilden bevorderd worden, ter bewerking voor een voorstel van den predikstoel, opgaf, in hooimaand en oogstmaand des jaars 1662, als 2 *Kor.* V: 19. *Hand.* XIII: 48. *Efez.* II: 10 en V: 26.

Bl. 440. (522) Dit alles is ontleend uit het gemelde adres der deputaten van de synode aan de gedeputeerde staten.

Bl. 440. (523) Tot het inzenden van zulk een adres aan de vriesche staten werd het besluit genomen op de synode, te *Dokkum* gehouden in het jaar 1667; en de prokureur generaal van het vriesche geregtshof, ANTHONIUS KANN, die, als ouderling, lid van de synode was, beloofde in dezen al zijnen invloed te zullen doen werken.

Bl. 443. (524) Verg. onze *Geschiedenis van de christel. kerk in de a. e.* XII bl. 192.

Bl. 443. (525) Zie het *Onp. chronyxken;* bl. 86.

Bl. 443. (526) Verg. onze *Gesch. van de chr. kerk in de. a. e.* XII bl. 191, 192. In Vlaanderen werden te dien tijde de hervormden zeer mishandeld. Zie het O. *chron.* bl. 146—149.

Bl. 443. (527) Zie WAGENAARS V. *Hist.* bl. 386, vergeleken met het O *chronyxken;* bl. 226. De roomschen hadden zich te *Leeuwaarden* zulk een onheil op den hals gehaald, door het betoonen van openbare vreugde over de vervolgingen, die te dien tijde de hervormden in Frankrijk leden, en den nederlandschen hervormden een dergelijk lot openlijk toetewenschen. Zie het O. *chronyxken* t. a. p.

Bl. 443. (528) Dit blijkt uit de handelingen der jaarlijksche synoden van die provincie, zoo als in die van het jaar 1684, onder de *gravamina*. Men zie ook die van het jaar 1685; art. 41.

Bl. 444. (529) Dit laat zich opmaken uit eene ten jare 1591, in *Amsterdam* gemaakte, stadskeur, waarbij politieke

vergaderingen werden verboden, die men, *onder schijn van den roomschen godsdienst te oefenen*, in het heimelijke hield. Zie WAGENAARS *Amsterdam* enz. IV bl. 87.

Bl. 444. (530) Zie WAGENAARS *Amsterdam* enz. V bl. 54.

Bl. 444. (531) Zie hetzelfde werk van WAGENAAR; V. bl. 203, 304.

Bl. 446. (532) Zie onze *Geschied. d. christ. kerk in de n. e.* XII bl. 193, 194, en KOKS *Vad. woordenb.* XXIV. De Utrechtsche bisschop VAN NEERKASSEL schreef reeds in het jaar 1662, dat de zaken der roomsche kerk door de verzachting der staatsplakkaten in Nederland zeer beterden. Zie de *Verdediging van de zaak der herv.* door A. V. D. BERG bl. 82. Het laatste plakkaat, waarbij hier te lande alle oefening van den roomschen godsdienst volstrektelijk verboden werd, ging uit ten jare 1649. Zie het *Kerkel. plakkaatboek;* II bl. 544. Hetgene van tijd tot tijd ter verzachting van het lot der roomschgezinden niet weinig toebragt, was, dat vele voorname hervormde godgeleerden omtrent de onderscheidene christelijke godsdienstgezindten eene algemeene verdraagzaamheid in hunne uitgegevene schriften openlijk aanprezen. Onder deze moeten geteld worden C. WITTICHIUS, *Quaest. Pontif.* p. 55, J. VAN DER WAEIJEN, in zijne *Analys. Epist. ad Galatas;* praef. p. 140; F. BURMANN, in *Synopsi theologiae;* Lib. VIII c. 10, § 16; GROENEWEGEN over de *Openbaring van* JOHANNES; I bl. 241, 251. Andere hervormde godgeleerden, als VOETIUS, *Polit. eccles.* P. I. Lib. II. Tr. I. C. VIII, met meest allen, die naar dezen vermaarden man zich voetianen noemden, ijverden met allen ernst tegen het verdragen van de godsdienstoefening der roomschgezinden in Nederland.

Bl. 447. (533) Zie de *Onpartijdige Hist. des pausdoms;* III bl. 435 en WAGENAARS V. H. XV bl. 386, 387. De opheffing van het edikt van *Nantes* in *Frankrijk* maakte, naar het schijnt, de uitlandsche roomsche geestelijken in de nederlanden stout, en zich dus der uitdrijving waardig. Verg. onze aanteekening hiervoor (527). Het oostenrijksche hof, in het eerst hierover niet zeer voldaan, billijkte, na be-

bekomene inlichting, het gedrag der staten. Zie WAGENAARS a. w. ter a. p. Trouwens wat de Jezuiten aangaat; die waren reeds dikwerf door roomschgezinde vorsten verbannen.

Bl. 447. (534) Zie hiervoor bl. 207.

Bl. 449. (535) De schrijver, welken wij hier bedoelen, is de geleerde BALTHASAR BEKKER, in zijn *Kort begrip der algemeene kerkelijke historiën, sedert het jaar* 1666 *tot het jaar* 1684; bl. 25.

Bl. 451. (536) *De philosophiae Aristotelico-scholasticae abusu disserens, in Missellaniis suis*, p. 181, LEIBNITIUS vere pronunciat sequentia. ARISTOTELI *serviebant scholastici;* et ARISTOTELEM *vicissim in quibusdam sibi servire cogebant, tormentis quasi quibusdam ita eum carnificantes, ne quid religioni suae christianae contradiceret.*

Bl. 452. (537) Zie de *Historie der wijsbegeerte*, door A. DE STOPPELAAR, getrokken uit het dus getitelde, maar in het latijn uitgegevene, grootere werk van J. BRUCKER; III bl. 786—791; en wel inzonderheid CARTESII *Principia philos.* ipsius *Operibus* inserta p. 1 et seqq.

Bl. 453. (538) Vid. VOETII *Disputatio de theologia dubitante; Select. disput. theol.* T. III inserta; p, 832. Te dien aanzien vergeleek ook TRIGLAND, in zijne *Kerkel. gesch.* III bl. 391, 392, DES CARTES en deszelfs volgers met de arminiaansche theologanten. Het kwam TRIGLAND voor, „ dat de *philosoof* DES CARTES, vast door éénen geest gedreven was met de arminiaansche theologanten." Het arminianisne trouwens leidde, gelijk TRIGLAND aldaar verder zoekt te betoogen, even zeer als het cartesianisme, tot atheïsme!

Bl. 454. (539) Vid. BURMANNI *Traiectum eruditum;* pag. 289, 290. Zie ook het a. w. van BRUCKER door DE STOPPELAAR; III bl. 778, 779.

Bl. 455. (540) Vid VOETII *Disputat. de atheismo, Disp. theol.* T. 1 ms.. p. 114 et seqq. Hetgene VOETIUS en deszelfs medestanders ook al eene bijzondere aanleiding heette te geven, om de cartesianen voor atheïsten te verklaren,

 was

was het bewijs van DES CARTES voor Gods bestaan, hetwelk men in de philosofische scholen het *bewijs van voren (a priori)* gewoon is te noemen, en door ANSELMUS in de elfde eeuw werd uitgedacht, altoos het eerst voorgedragen. Dit bewijs was door DES CARTES nader uitgewerkt, en werd door hem aangeprezen als de grondslag van alle wijsgeerte en godgeleerdheid. Daar nu dat bewijs meer scherpzinnig was, dan wel krachtig, zelfs naar de eigene uitspraak van sommige cartesianen, hield VOETIUS het daarvoor, dat dan ook alle er op gebouwde bewijzen voor hetzelfde allergewigtigst leerstuk min krachtig waren, zoodat eene wijsgeerte, waardoor hetzelve niet betoogd konde worden, van zelve den weg voor godverzaking of atheïsme opende. Dus redeneerden met VOETIUS alle deszelfs volgers toen; en naderhand, hoe tegenstrijdig! konden diezelfde voetianen het in coccejanen niet dulden, dat deze slechts de mogelijkheid van een spekulatief atheïsme beweerden, zoo als dit geschiedde door BURMAN, in *Synopsi theologiae;* L. I c. 14, § 24 en WITTICHIUS *de Provid. actual.* p. 12. De voetianen hielden toen staande, dat er geene spekulatieve of bespiegelende atheïsten zijn konden. Zie BRINCKS *Toetssteen der waarheid en der dwalingen;* bl. 94—100.

Bl. 455. (541) *Querebatur* VOETIUS in *Introductione libri*, qui *Philosophia cartesiana* inscribitur v. 2. *cartesianos theologiae doctores immoderato concordiae zelo ipsam orthodoxiam ac pietatem consumere.* Respondebat vero CARTESIUS in epistola sua, VOETIO data; pag. 7 et 8; *Beati pacifici! domine* VOETI! *sed quamdiu rixas quaeres, non eris felix.* Reperitur haec epistola in CARTESII *operibus.*

Bl. 455. (542) Dit kan men, onder anderen, zien uit den uitvoerigen brief van DES CARTES aan VOETIUS, van welken wij in de naastvorige aanteekening melding hebben gemaakt.

Bl. 456. (543) Onder deze wijsgeeren liet zich inzonderheid zien een ongenoemde cartesiaan, door de uitgave van een werk, dat den titel voerde van *Philosophia sacrae scripturae interpres*, en in het licht verscheen te *Amster-*

dam

dam in het jaar 1666, zoo als ook in het nederduitsch overgezet ten jare 1667. Over dit geschrift en deszelfs naderhand bekend geworden schrijver zullen wij in het vervolg iets meer mededeelen.

Bl. 456. (544) De schrijver van het werk *Philos.* S. S. *interpres*, bleek vervolgens een vriend van BENEDICTUS DE SPINOZA, en deze, ook, naar men hem beoordeelde, een cartesiaan, ja, naar het algemeene gevoelen, zelfs een atheïst te zijn. Derhalve en de gemelde schrijver en DES CARTES moesten beide mede atheïsten zijn. Zoo dacht men, niettegenstaande de verdedigers van het cartesianisme het werk *Phil.* s. s. *interpres* veroordeelden, als voor de christelijke godgeleerdheid allerschadelijkst. Uit zulk een oogpunt werd het werk beschouwd, onder anderen, door B. BEKKER, in zijn *Berigt aangaande de cartesiaansche philosofie;* § 9. DE SPINOZA zullen wij in het vervolg nader leeren kennen.

Bl. 456 (545) Men vindt dit bevelschrift achter het *Aanstootelijk nieuw* enz. door WITSIUS; bl. 115—122, en in het *Kerkel. plakkaatboek;* I bl. 306—311.

Bl. 456. (546) Een beredeneerd historisch verslag daarvan vindt men in eenen brief der klassis van *Leeuwaarden*, aan de overige vriesche klassen geschreven den 6 van grasmaand des jaars 1668, en ons medegedeeld door B. BEKKER in zijne voorrede voor het aangehaalde *Berigt* enz.

Bl. 457. (547) Het streng bevelschrift tegen de cartesianen en coccejanen, uitgevaardigd den 16 van louwmaand des jaars 1676, vindt men in het *Onpart. chronyxken;* bl. 186—188. De coccejanen inzonderheid ondervonden daarvan de smartelijkste gevolgen, gelijk hierna verhaald zal worden. Het bevelschrift werd wel uitgegeven door de bezorgers de Leydsche hoogeschool en de burgemeesters van *Leyden*, maar volgens vooraf ingenomene *intentiën van zijne hoogheid en van zijnen raad.* Zie de *Nodige aanwijzing* voor het *Extract uit de resolutiën van Curateuren*, enz. waarvan in het vervolg nader; bl. 10.

Bl. 457. (548) Vid. VRIEMOETII *Athen. fris.* p. 673. Hoe

 zeer

zeer. REGIUS altijd een vijand bleef van de cartesiaansche wijsgeerte, werd hij echter van tijd tot tijd een eklektische wijsgeer, naardien er veel in de oude wijsgeerte van ARISTOTELES was, dat hem hoe langer, hoe minder geviel. Men leze de voorrede voor 's mans *Beginselen der beschouwende philosophie*, uitgekomen in het jaar 1714.

Bl. 458. (549) Deze schrijver is VRIEMOET. Zie zijne *Athenae, fris.* p. 673.

Bl. 460. (550) MARESIUS gaf, gelijk wij hiervoor (479) gezien hebben, ten jare 1644, aan HENRICUS ALTING den eernaam van *schriftuurlijken* of *bijbelschen theologant*. Doch nadat COCCEJUS openlijk getoond had, dat hij, als theologant, zich aan den Bijbel geheel en alleen wilde houden, gaf MARESIUS, toen van denk en leerwijze veranderd zijnde, dezen, het spoor van ALTING volgenden, man denzelfden naam, niet als een' eerenaam, maar als een' naam tot oneer en schande, en wierp deszelfs aanhangers mede dien naar het hoofd, als een' verachtelijken sektenaam. Vid. *Delineatio vitae parentis* J. COCCEII, *a* JOHANNE HENRICO *filio continuata*, p. *** 4b. Volgens des zoons oordeel mogt vader COCCEJUS, even zeer als ALTING, dien naam met eere dragen. Zie hier deszelfs woorden. *Proprium parenti fuit, ex solis s. literis velle sapere, exque iis theologiae suae typum efformare, ut non nisi cum Deo loqui deprehendi posset.* Zoo treurig was de gesteldheid der theologische wetenschap, in dien tijd, dat men haar niet meer eene *bijbelsche* of *schriftuurlijke* wetenschap genoemd wilde hebben. Zij was ook geheel scholastiek, dat is spitsvindig, wijsgeerig. De hervormde leer, in de laatste nationale kerkvergadering vastgesteld, was als eene bijbelsche of schriftuurlijke leer, aangenomen. Haar wijders aan de heilige schrift te toetsen was onnoodig; zij was genoegzaam beproefd. Alle bijbelmatig nader onderzoek baande den weg tot ketterij, tot remonstrantisme, socinianisme enz. Men moest de leer nemen, zoo als zij was, en haar op eene scholastieke wijze voordragen. COCCEJUS zag dit met deernis en diep leedwezen. Hij stond op als hervormer, en ve-

gelen, al waren zij niet in alles met hem eensgevoelend; volgden hem, als liberale uitleggers, van den Bijbel, als schriftuurlijke theologanten. Zij ijverden tegen de scholastieke handhavers der hun van de vaderen *overgeleverde* dordsche leer, gelijk de apostelen tegen de pharizeeuwen, en de hervormers van de zestiende eeuw tegen de roomschgezinden. Van toen aan werden de godgeleerden hier te lande verdeeld in twee sekten of aanhangen, in schriftuurlijke theologanten, en in zulken, die, gelijk de scholastieke theologanten onder de roomschen, de *overleveringen* volgden der vaderen. Vid. ALTINGII Epist. in ipsius Opp. V passim, pag. inprimis 406 et alibi.

Bl. 466. (551) Dit is overeenkomstig met de waarheid. Zie het *Groot histor. woordenboek* van HOOGSTRATEN, op het woord COCCEJUS, en het w. van VRIEMOET, *Athenae fris.;* p. 315. Hetzelve was toeteschrijven aan de nieuwe leerwijze, van COCCEJUS waarin hij de aristotelische philosophie verwierp, en de heilige schrift verklaarde. Zulk een bijbelsche theologant was niet naar den toenmaligen smaak. Langzaam moest COCCEJUS voortwerken, eer hij zoo vele echte leerlingen had, die hem helpen konden ter bevordering van zijn doel. Verg. het a. w. van VRIEMOET; p. 316. De roem, welken hij toen verwierf, bewoog de bezorgers der Leydsche hoogeschool, om hem aan dezelve te beroepen, terwijl die van de hoogeschool te *Franeker* hem ter naauwer nood zijn ontslag gaven. Zie het a. w. van VRIEMOET; bl. 317.

Bl. 467. (552) Op zulken voet vinden wij COCCEJUS met ARMINIUS gelijk gesteld in het *Ouderlingsprotêst en raad tegen der coccejanen leer en leven;* door D. VAN BATENBURG, J. U. D. bl. 7—12. Ook in vele andere schriften van dien tijd ziet men COCCEJUS met ARMINIUS vergeleken, zoo als bij HOORNBEEK, in zijn *Socin. confut.* III dedic. p. 6, bij RIDDERUS, in de voorrede voor zijn *Schriftuurlijk licht*, bij H. BRINCK, in zijnen *Toetssteen der waarh. en der dwalingen;* bl. 575, 748 en in de voorrede ** 4. Zelfs zijne vrienden vergeleken hem met ARMINIUS. Vid. SPANHE-

HEMII Opp. II p. 970. De coccejanen hadden inzonderheid dit gemeen met de remonstranten dat, zij liberale uitleggers der heilige schrift waren, die de waarheid zochten buiten de scholen. Ook ten aanzien van het bestuur der kerke waren de coccejanen éénsgevoelend met de remonstranten, gelijk door BATENBURG zeer wel is aangemerkt. Men leze bij voorbeeld BURMANNI *Synopsis theologiae;* II L. III; cap. 10 *de Jure et munere magistratus circa sacra.*

Bl. 468. (553) De grondstelling, waarop COCCEJUS zijne wijze van den Bijbel te verklaren bouwde, of de grondregel, waarnaar hij den Bijbel verklaarde, was deze: *Id significant verba, quod significare possunt in integra oratione, sic ut omnino inter se conveniant.* Vid. praef. quam praemisit COCCEJUS *Commentario* suo *in* PAULI *epist. ad Romanos;* § 35 *Opp.* T. V. Men ziet hieruit, dat, naar het inzien van COCCEJUS, toch de uitlegger zich zelven grenzen behoorde te zetten, buiten welke het hem, bij het opdelven van de veelheid der denkbeelden uit éénen tekst, niet geoorloofd ware te treden. Geene andere denkbeelden, hoe vele zij ook mogten wezen, moesten, in het geheele redebeleid, zich aan den uitlegger opdoen, dan die aan elkanderen verwant waren, en met elkanderen zamenstemden. Ook wordt die coccejaansche grondstelling dus opgegeven door BURMAN in *Synopsi theologiae;* Lib. I c. 12 § 62; *Est haec certissima et maximi usus in explicanda scriptura regula (intelligimus autem verba textus originalis, usque ea non separatim sumta, sed prout in contextu integra occurrunt) hoc omne significare, quod significare possunt.* Ook wordt die grondstelling zoo opgegeven door VAN GIFFEN, in zijnen JOBS *Levende* GOËL; bl. 17, naar de uitgave van VOGET. VAN GIFFEN voegt er nog dit bij; *Bijzonderlijk wanneer er meer gelijkluidende plaatsen gevonden worden, die van dezelfde zaak spreken, dan beteekenen de woorden noodzakelijk, wat zij kunnen beteekenen, en moet het gerekend worden, dat Gods Geest ons die zaken aldaar heeft willen leeren, die wij er dan in komen te zien.*

Bl.

Bl. 471. (554) Verg. v. HAMELSVELDS *Kerkel. geschied. vervolgd*; XXV; bl. 250, en BEKKERS *Kerkel hist.* bl. 26—38.

Bl. 472. (555) *Annotationes in Ecclesiasten* SALOMONIS.

Bl. 472. (556) *Commentarius in librum* JOBI.

Bl. 472. (557) *Commentarius in prophetas minores.*

Bl. 472. (558) *Summa doctrinae de foedere et testamento Dei.* Het werk werd in het nederduitsch vertaald, en met eene voorrede van J. VAN DER WAEIJEN, onder den in den tekst gemelden titel, uitgegeven ten jare 1677.

Bl. 472. (559) Algemeen klaagde men over eene donkerheid, welke in de schriften van COCCEJUS, vooral in zijne verklaring van het boek JOB heerschte. Dit gaf aanleiding, om spottender wijze dat werk te noemen JOBUS in COCCEIUM. Zie NICERONS *Nachrichten von gelehrten;* VIII bl. 211.

Bl. 473. (560) De titel was *De perpetua moralitate Decalogi adeoque speciatim etiam de sabbato.*

Bl. 473. (561) De titel was *Indagatio naturae sabbati et quietis N. Testamenti.* Dit geschrift is ook in het nederduitsch overgezet.

Bl. 474. (562) De titel van dit geschrift was *Typus concordiae amicorum circa honorem dominicae.*

Bl. 475. (563) De titel van dat eerroovend geschrift was *Sententia sociniana de sabbato et quarto praecepto inimica pietati, cum vindiciis expressi mandati de institutione diei dominicae.* De echte naam van den schrijver wordt gezegd geweest te zijn D. PASCHASIUS, die doctor in de godgeleerdheid was, maar ons voor het overige geheel onbekend is. Verg. het w. van VRIEMOET *Ath. fris.* p. 323. Geweldig voeren toen vele godgeleerden uit tegen COCCEJUS, die, aangaande den sabbat een gevoelen geacht werd te drijven, dat in allen deele hoogstonregtzinnig was, en inliep tegen hetgene van oudsher door de christelijke godgeleerden verdedigd was. En nogtans was de strijd, over dat gevoelen ontstaan tusschen de beide partijen, niets dan woordenstrijd. Beide hielden toch staande, dat zij niet afweken

van

van de leer der Dordsche vaderen, die in de *Postacta*, (zitting 164) dus luidde. „In het vierde gebod der Goddelijke wet was iets cerimonieels, iets moreels. Het cerimonieele was de rust van den zevenden dag na de schepping en de viering van dien dag, aan het joodsche volk belast. Maar het morele was, dat een zekere en vaste dag verordend werd tot den dienst van God. De sabbat der joden is afgeschaft; maar de dag des Heeren (er voor in plaatse gekomen) moet bij de christenen statelijk geheiligd worden. Die dag is van de apostelen in de oude kerk altijd onderhouden. Die dag moet geheel aan den godsdienst gewijd worden, zoodat men zich van alles onthoude, uitgezonderd hetgene van de uiterste noodzakelijkheid is, en de liefde vordert, ook van zoodanige verkwikkingen, die den godsdienst hinderen."

Bl. 475. (564) Zie het *Kerkel. plakkaatb.*; I bl. 497—505.

Bl. 475. (565) Zie het a. w. van VRIEMOET; p. 309 en 310, en de *handelingen* der zuidhollandsche synode, te *Gouda* gehouden, ten jare 1659; art. 5.

Bl. 476. (566) MARESIUS gaf toen *Quaestiones* LXXXIII, en COCCEJUS in het jaar 1663 in het licht *Animadversiones ad* LXXXIII *quaestiones de vet. testam. et lege* MOSIS *ad* SAM. MARESIUM. MARESIUS liet daarop nog volgen eene *Epistola* aan COCCEJUS; maar deze beantwoordde dezelve niet.

Bl. 476. (567) Zie, bebalve het a. w. van VRIEMOET; p. 310 ook NICERONS *Nachrichten*; VIII; bl. 219. COCCEJUS had, naar het oordeel van MARESIUS, van Gods alomtegenwoordigheid eene beschrijving gegeven, geheel in den geest van VORSTIUS, die SOCINUS gevolgd was. Vid. VRIEMOETII l. l. p. 310. Die beschrijving werd, op de voorlichting van MARESIUS, nog lang naderhand, door de bezorgers der hoogeschool te *Leyden* en door de burgemeesters te dier stede, in eene resolutie van den 16 van louwmaand des jaars 1676, waarvan wij reeds (547) melding hebben gemaakt, met meer andere coccejaansche stellingen voor ondragelijke ketterij verklaard. Volgens die resolutie was volko-

 men

men kettersch het gevoelen, dat men door Gods alomtegenwoordigheid verstond „ Gods allerkrachtigsten wil, waardoor Hij alles onderhoudt en bestuurt, en welke verklaard moet worden van eene werking, waardoor Hij buiten zich iets voorbrengt." Ketterij was het daarentegen in het geheel niet, maar zuivere regtzinnigheid veeleer, wanneer men deze eigenschap van God dus verklaarde, *dat Gods wezen nergens in en nergens uitgesloten was*, hoe pantheistisch dat ook luiden mogt. Ja! zuivere regtzinnigheid was het, wanneer men eenen MARESIUS in zijne lessen over de alomtegenwoordigheid van God, ter verklaring van de gemelde beschrijving, zich van deze *negative* gelijkenis hoorde bedienen, *Deum non esse instar asini, cuius caput istic loci situm non sit, ubi cauda vel pod.*. Wij schamen ons *dit* laatste woord voluit te schrijven, en even zeer, al die woorden in onze taal overtebrengen. Vid. Opp. ALTINGII. V p. 374.

Bl. 477. (568) Vid. BURMANNI *Traiect. erud.* p. 399.

Bl. 477 (569) Vid. BURM. *Trai. er.* p. 389.

Bl. 477. (570) Vid. BURM. l. l. p. 404—412. Merkwaardig zijn wel de historische bijzonderheden van dezen twist; maar het ontbreekt ons aan ruimte, om aan dezelve hier eene plaats te gunnen. De schriften der tegen elkanderen twistende mannen worden in het a. w. opgenoemd. VOETIUS had den twist aangevangen ten jare 1642, in eenige akademische verhandelingen, welke hij openlijk had laten verdedigen, met eenen vervaarlijken uitval tegen den magistraat van 's *Hertogenbosch*, en den hoogleeraar aldaar, MARESIUS, over de, in die stad sedert vele jaren bestaan hebbende, *fraterniteit* of *broederschap*, den naam voerende *van de heilige* MARIA. Van die broederschap waren toen veertien hervormden leden geworden, waardoor dezelve grootendeels *gereinigd was geworden van vele bedekterlijk nog overgeblevene bijgeloovigheden, en in zekerheid gesteld tegen de machinatiën, die gesmeed konden worden bij een groot getal der voornaamste papisten aldaar en in de Meijerij*. Het zijn de eigene woorden uit eenen brief van den

den magistraat van 's *Hertogenbosch*, aan den magistraat van *Utrecht* geschreven, den 14 van slagtmaand des gemelden jaars, en te lezen in het a. w. van BURMAN bl. 404—408. VOETIUS echter, niet kunnende dulden, dat de magistraat van 's *Hertogenbosch*, met wien MARESIUS het ééns was, zoodanig eene inrigting niet ontbonden hadde, maar er de hand aan hield, verklaarde hen allen openlijk schuldig aan afgoderij. Dit wekte dadelijk MARESIUS op, om tegen VOETIUS geweldig vuur te geven, de zaak van zijnen magistraat verdedigende. Alzoo ontstond tusschen die beide mannen een oorlog, die, gelijk vervolgens blijken zal, weinig minder, dan dertig jaren geduurd heeft, door het wisselen van vijandelijke schriften over en weder. MARESIUS, weldra toeval vindende bij de meeste verstandigen, werd, als een man, die hetgene hij dreef met kracht dreef, daardoor zoo veel te meer aangehitst, om in zijnen ongematigden ijver VOETIUS veel vinnigs toeteduwen, terwijl deze te kregel was, om zijner partij niet telkens ook een vinnig bescheid te geven. MARESIUS won het echter in vinnigheid van VOETIUS. *Si quis*, zegt CRENIUS, in zijne *Animadvers. philol. et Hist* P. XIV p. 23, *si quis in Marchiis et aliis ditionibus Brandenburgicis e Lutheranis ita inveheretur in Reformatos*, *sicut* MARESIUS *in* VOETIUM, *statim exauctoraretur*, *et ab officio removeretur*. Meer zullen wij van dezen twist niet melden.

Bl. 478. (571) Het daartoe dienende geschrift was getiteld *More Nebochim* (id est, dubitantium doctor) *Utilitas distinctionis duorum vocabulorum scripturae*, *pareseos et apheseos; Amst.* 1666. Het gevoelen van COCCEJUS, nopens het onderscheid der beteekenissen van de woorden *paresis* en *aphesis* was, naar het oordeel van VOETIUS en de voetianen, niet slechts remonstrantsch, volgens de *Disp.* van EPISCOPIUS de *Discrimine V. et N. Test.* th. 6, maar ook papistisch, volgens BECANI *Theol. schol.* P. II Tr. I c. I. Dat de roomschgezinden ook dat gevoelen omhelsden beweert ESSENIUS; *Thriump. cruc.* p. 338, et HOORNBEEKII *Summa controv.* p. 225.

Bl.

Bl. 478. (572) Reeds lang was de naam van *voetianen* aan allen gegeven, die VOETIUS volgden, als tegenstanders of van DES CARTES of van MARESIUS. Doch nu werden de mans medeijveraars tegen COCCEJUS ter onderscheiding van de genen, die dezen aanhangende, den naam van *coccejanen* ontvingen, met den bijzonderen naam van *voetianen*, bij uitstekendheid, bestempeld, en achtten zij het tot eene groote eere dien naam te voeren.

Bl. 479. (573) VOETIUS was overwinnaar geworden, niet omdat zijne zaak meer verdedigbaar was, dan die van MARESIUS, maar omdat deze, strijdvoerende tegen genen, in plaatse van met eenen bezadigden tred voorttegaan, met zulke gewaagde stappen voortgerend was, dat het hem in zijne drift meer dan eens had doen struikelen en vallen. Dit had aanleiding gegeven niet alleen aan VOETIUS, maar ook aan deszelfs zoon PAULUS VOETIUS, hoogleeraar te *Utrecht*, eerst in de wijsgeerte, en daarna in het burgerlijke regt, om, in hunne schriften, MARESIUS te beschuldigen van *heterodoxie en profaniteit*. De laatste deed dat in zijne ten jare 1655 uitgegevene *Theologia naturalis reformata*. En nu was MARESIUS, hulp vindende, op zijne beurt overwinnaar geworden. De groningsche synode had zich over dien aanval niet weinig gebelgd getoond. Zij had MARESIUS verzocht, om zelf die klad niet van zich aftevagen door eenig openbaar verdedigschrift, maar dit aan zijne vrienden overtelaten. Zij zelve had hem een te zijnen opzigt alles afdoend getuigschrift aangeboden, nopens zijne regtzinnigheid. Daarenboven had de synode bewerkt, dat zoo wel de korrespondenten, als hare deputaten op zich namen, om hun best te doen, dat de beide VOETIUSSEN, vader en zoon, de pen, toen al lang genoeg tegen MARESIUS in beweging geweest, mogten nederleggen. En eindelijk had zij besloten zich bij de hooge magten van *Utrecht* en *Stad* en *Lande* te vervoegen, ten einde die gezamenlijk mede ter bevordering van zulk een gewenscht doel mogten werkzaam zijn. MARESIUS had verklaard, dat hij in dit alles volkomen genoegen nam. Men zie de *handelingen* der gemelde synode,

gehouden in het jaar 1656, art. 54 en in het jaar 1657, art. 21, 22, 25. Maar aan de zijde van VOETIUS waren alle ter bevrediging aangewende pogingen vruchteloos. Hoe VOETIUS, de vader, reeds lang over MARESIUS gedacht hadde, zie men in MARESII *Brevis refutatio libelli famosi, sub titulo* MUNERIS ADVENTITII *emissi;* Gron. 1645. E. 5. Naar het oordeel van V. was M. een leugenaar, valsch van hart en tong, vol van Jezuitische streken. De gestandige echter kon aan zulke hatelijkheden niet altijd even veel gewigt hangen, te minder, daar dezelve mede VOETIUS niet zelden werden toegeworpen, behalve door MARESIUS, in zijne *Expostulatio ad* G. VOETIUM; Gron. 1647, ook door anderen, als bij voorbeeld, MARTINUS SCHOOCK, in de voorrede voor zijne *Exercit. variae;* § 11 en 16. Bij VOETIUS, die door het eene en andere telkens zeer geleden had, was de wrevel tegen MARESIUS zoo diep in het hart gezonken, dat hij dien niet wel meer kon afleggen, terwijl deze meer vergevensgezind toonde te zijn, dan gene, gelijk vervolgens nader blijken zal.

Bl. 479. (574) Het daartoe gediend hebbende verzoekschrift van de bezorgers der groningsche hoogeschool, geteekend door MARESIUS, nevens zijnen ambtgenoot ABDIAS WIDMARIUS, den 17 van hooimaand des jaars 1666, is woordelijk geplaatst in de *handelingen* van de theologische fakulteit der gemelde hoogeschool. Naar het ALTING van achteren bleek, had MARESIUS niet ter goeder trouwe dat verzoekschrift geteekend. Alleen had hij zich met WIDMARIUS vereenigd, omdat hij vreesde eenen anderen ambtgenoot in de theologische fakulteit te zullen bekomen, dien hij nog minder gaarne had. Vid. ALTINGII Opp. V. p. 482. J. ALTING was reeds sedert het jaar 1643 te *Groningen* hoogleeraar geweest in hebreeuwsche en andere oostersche talen, welke waardigheid hij, hoogleeraar in de godgeleerdheid wordende, behield, met eene, toen aanzienlijk vermeerderde jaarlijksche inkomst. Hoezeer anders ALTING door MARESIUS met lofuitingen reeds lang te voren openlijk vereerd was geworden, kan men zien in deszelfs *Orat. funeb. in obitum theol. celeb.* HENRICI ALTING, *recitata prid. cal. sept. a.* 1644;

1644; C. C. D. Naauwelijks had ALTING zijnen post aanvaard, of het bleek, dat hij voor MARESIUS, of deze voor hem niet berekend was. De eerste grond der verwijdering schijnt wel deze geweest te zijn. Het was de gewoonte, dat de theologische hoogleeraars, gelijk hunne ambtgenooten in andere fakulteiten, van hunne kweekelingen voor het houden hunner lessen eeregelden ontvingen. MARESIUS ontving die dus. Maar ALTING verkoos die niet te vorderen, hoewel zijne anders aanmerkelijke jaarlijksche bezoldiging op verre of na niet zoo hoog was, als die van MARESIUS. Dit belgde MARESIUS, die zich verbeeldde, dat eene lage eerzucht ALTING daartoe dreef. Van achteren echter bleek dit niet zoo te zijn. Zie KOKS *Vaderl. woordenb.* XXII bl. 235 en 236.

Bl. 481. (575) Dat ALTING dit nog niet gedaan had den 9 van sprokkelmaand des jaars 1669, blijkt uit zijnen brief aan ANTHONIUS PERIZONIUS, hoogleeraar te *Deventer*, toen geschreven, volgens 's mans *Opp.* T, V. p. 570, maar het kort daarna gedaan heeft, blijkt uit het rapport van de bezorgers der Groningsche hoogeschool, in de vergadering der staten van Stad en Lande uitgebragt den 30 van grasmaand des jaars 1669, en in derzelver resolutieboek woordelijk ingelascht, alsmede uit de handelingen der synode van Stad en Lande, te zelfden jare gehouden, art. 14. Het geschrift van ALTING, den titel voerende van *Specimen falsarum assertionum*, was eene eenvoudige apologie tegen het geschrift van MARESIUS, waarvan wij in den tekst gewagen, en de titel was *Audi alteram partem*. De beschuldigingen, door MARESIUS tegen ALTING ingebragt, waren van dien aard, dat hij zijnen ambtgenoot als een' pelagiaan, sociniaan en papist ten toone stelde, en als zoodanig waardig verklaarde van den akademischen leerstoel gezet te worden, hetgene zijn doel was. De beschuldigingen waren, naar het oordeel van C. VAN VELZEN, in zijne *Historia eccles.* III p. 640 en 641, zeer gegrond. Naar ons oordeel echter waren zij deels zeer ongegrond en valsch, deels zoo ongerijmd, dat een man van verstand en geleerdheid zich hadde moeten schamen, die in het midden

te brengen. Men vindt de één en dertig artikelen van beschuldiging in ALTINGS *Opp.* V. p. 471—482. Over den twist tusschen MARESIUS en ALTING leze men verder het eene en andere in de voorrede van J. H. COCCEJUS voor de uitgave der *Opera* van zijnen vader J. COCCEJUS; *** 3; in BEKKERS *Vriesche Godgeleerdheid;* bl. 3, in VRIEMOETS *Ath. fris.* p. 311, in NICERONS *Nachrichten* enz. VIII. bl. 221, 222, en in KOKS *Vaderl. woordenb.* op de namen ALTING en MARESIUS.

Bl. 481. (576) Men zie de handelingen der Groningerlandsche synode des jaars 1669; art. Meer bijzonder bleek ons zulks uit het resolutieboek der staten van Stad en Lande, en wel uit eene resolutie van den 30 van louwmaand des jaars 1669. In het rapport van de groningsche akademiebezorgers, dat men aldaar in het resolutieboek vindt, worden de theologanten, aan welker oordeel men het verschil onderworpen had, met omzigtigheid genoemd *uitheemsche* (dat is, buiten de provincie zijnde) *wijdberoemde doctoren en professoren.* Het bleef nogtans MARESIUS niet lang verborgen, dat men het oordeel van de theologische fakulteit te *Leyden* had ingenomen. Op goedvinden der staten werd door de bezorgers der hoogeschool aan de Leydsche hoogleeraars voor hun oordeel een geschenk toegezonden van honderd zilveren dukatons.

Bl 481. (577) Zie de *handelingen* der gemelde synode van het jaar 1669; art. 14. Het in den tekst gemelde besluit werd door de synode genomen op aanschrijving der provinciale staten, waarbij verboden werd iets, aangaande het verschil der beide hoogleeraars, *voortestellen, of in deliberatie te leggen, bij poena, dat de contraventeurs eerstelyck van hare functie gesuspendeert, en namaels door de heeren staten van Stadt en Lande, de sake zulcx vereischende, gedechargeert souden worden.* Zie de *Resolutie der gemelde staten* van den 30 van grasmaand des jaars 1669.

Bl. 481. (578) Ook dit ontleenden wij uit de laatstgemelde Resolutie der staten van St. en L. vergeleken met de

han-

handelingen der synode van St. en L. gehouden in het jaar 1669; art. 14. Tot die synode was ook, volgens verbod der staten, geen der beide genoemde hoogleeraars genoodigd geworden. De staten hadden bij het nemen der gemelde resolutie uit hun midden eene kommissie van zes heeren gekozen, ten einde deze de krachtigste middelen mogt in het werk stellen, waardoor de beide hoogleeraars met elkanderen verzoend wierden. Onder dezelve schijnt MARESIUS toch ook nog al zijne vrienden gehad te hebben. Ten minste ALTING was eenigzins ongerust omtrent zijn lot, blijkens eenen brief, door hem aan BEKKER geschreven den 6 van hooimaand des jaars 1669, en te vinden in de *Opp.* ALTINGII; V p. 371. Ook zulk eene ongerustheid was niet geheel ongegrond. ALTING schreef in dien zelfden brief, dat de *studie der Bijbelsche godgeleerdheid*, met eene ter zijdestelling van het scholastieke behandelen der door de vaderen *overgeleverde* leer verzeld, toen bij velen zoo was gehaat, dat men haar naauwelijks ongestraft beoefenen konde. En welligt was dit ééne der redenen, waarom hij in den twist met zijnen ambtgenoot niet de meeste, maar de minste wilde wezen. De kommissie namelijk deed van het haar opgedragene aan de staten, den 10 van oogstmaand deszelfden jaars, verslag diervoege, dat het haar gelukt was de beide hoogleeraars te vereenigen; hetgene zij inzonderheid verklaarde verschuldigd te zijn aan de edelmoedigheid van ALTING, die *uit eigene beweging de praesentatie gedaen had, dat hij ter liefde van de ruste in d'Academie en van de vreede en eenicheit met syn collega syne particuliere opinien over de controverse pointen by sich wilde behouden, en in syne lessen, disputen en private collegien dieselve niet voordragen.* En hetzelfde had daarop de kommissie, met alle volmagt in dezen door de staten voorzien, aan MARESIUS ten ernstigste geboden, hetgene den man moeijelijk zal zijn gevallen, daar hij toen in zijne lessen dagelijks geen ander werk vond, dan de gevoelens van zijnen ambtgenoot te bestrijden. Vid. J. ALTINGII *Opp.* T. V. p. 468. Tevens vond de kommissie goed, *de heeren*

curatoren der akademie te authoriseeren, om tegen den ongehoorsamen aen die ordre, tot inhoudinge van tractement en suspensie van functie, provisionelicken te mogen procederen, tot dat bij de heeren staten in de sake finalicken soude syn gedisponeert. Dit verslag der kommissie, dat door de staten in allen deele werd goedgekeurd, leest men woordelijk in het gemelde staatsresolutieboek. MARESIUS, op zelfsbehoud bedacht, moest gehoorzamen, doch vond voorwerpen genoeg, waaraan hij zijn altijd verhit bloed koelen konde. ALTING, schreef te dien tijde, aan ANTHONIUS PERIZONIUS, hoogleeraar te *Deventer*, dat MARESIUS zich zoo gedroeg, als of hij in zijnen dwazen ijver wenschte, dat zijn Heer hem eenmaal aantreffen mogt, als een' getrouwen rentmeester, die niet ophield zijne mededienstknechten over hunnen verkeerden arbeid met eene onzachte hand afte kloppen. Vid. ALTINGII *Opp.* T. V. p. 370.

Nog iets van de beide Groningsche hoogleeraars. Voortaan hebben zij noch aan de staten noch aan de akademiebezorgers van Stad en Lande reden van klagte over het voeren van nieuwe verschillen gegeven. Maar de band der broederlijke liefde, tusschen hen beide gebroken, bleef ongeheeld, zelfs zoo dat zij elkanderen geene toespraak gunden, niettegenstaande zij naast elkaâr in onderscheidene huizen, die als één gebouw, onder één dak, *in* elkanderen verknocht waren, woonden, waardoor zij het volstrekt niet vermijden konden elkanderen dagelijks te zien. Geene andere hoogleeraars in de theologische fakulteit, dan zij beide, waren er ook te dien tijde aan de Groningsche akademie. Dat het gebeurde dadelijk op de theologische studie aan de Groningsche akademie den nadeeligsten invloed moest hebben, laat zich van zelf vermoeden, en is ons gebleken uit een rapport der akademiebezorgers, in de staatsvergadering uitgebragt den 4 van lentemaand des jaars 1670. Wijders blijkt het uit de handelingen van de theologische fakulteit, dat beide hoogleeraars na den 30 van wijnmaand des jaars 1668 nooit weder eene ordelijke vergadering gehouden hebben. Zelfs is het aangeteekende van den laatstgemelden dag, het-

hetwelk, waarschijnlijk iets, betrekkelijk tot den twist der beide hoogleeraars, behelsd heeft, door MARESIUS zoo doorgestreken, dat het niet meer leesbaar is. Na den 2 van zomermaand des jaars 1668 is ook tot aan den 20 van wintermaand des jaars 1682 geen één student door de theologische fakulteit tot proponent bevorderd, hetwelk voor en na dien tijd zeer dikwerf plaats had. MARESIUS echter behield wel de meeste leerlingen. Ook hij had het oor van de meeste kerkelijken dier provincie, en door deze het vertrouwen des volks, als meer regtzinnig, dan zijn ambtgenoot ALTING. Om dezen alle afbreuk te doen spaarde MARESIUS noch moeite noch krachten, zelfs in het verdedigen van de ongerijmdste stellingen. Bij voorbeeld, opdat hij de akademische beoefenaars der godgeleerdheid van ALTINGS school, waarin deze les over de hebreeuwsche taalkunde gaf, mogt terug houden, beweerde MARESIUS, dat die wetenschap voor eenen predikant zeer wel te ontberen was, zoekende dit te bewijzen uit de geschiedenis der kerk, die wegens de regtzinnigheid harer leden nooit meer gebloeid had, dan ten tijde van AUGUSTINUS. En toen was geen één godsdienstleeraar in de hebreeuwsche taal bedreven geweest, dan HIERONYMUS, die zich uit dien hoofde ook den haat der broederen op den hals had gehaald. Vid. *Opp.* ALTINGII; T. V. p. 374. Misschien zal MARESIUS zulks ook wel getracht hebben te bewijzen uit de geschiedenis der hervormde kerk van de eerste vijf en twintig jaren der zeventiende eeuw! verg. hiervoor bl. 301—304. MARESIUS overleed in het jaar 1673, na in de laatste dagen zijns levens met ALTING verzoening gezocht te hebben en verzoend te zijn. Vid. ALTINGII *Opp.* T. V. p. 424. ALTING, wiens uitmuntende verdiensten, zoo het schijnt, ook naar het oordeel van de bezorgers der akademie, ongelijk veel grooter waren, dan die van den wel zeer geleerden, maar waanwijzen, spitsvindigen, twistgierigen, onverdraagzamen MARESIUS, bleef sedert dien tijd alleen hoogleeraar in de godgeleerde fakulteit tot zijnen dood toe, die voorviel in het jaar 1679. Tot dien tijd toe schijnt echter de theologische studie aan de

akademie te *Groningen* in eenen kwijnenden staat geweest te zijn. ALTING klaagde daarover zeer ten jare 1677. Vid. ipsius *Opp.* V. p. 404. Vreemdelingen bezochten zijne school niet meer; en de inlanders waren weinige. De geest van den tijd eischte, helaas! een ander onderwijs, dan de liberaal denkende, en alles uit den Bijbel ontleenende ALTING gaf, die, tegen den stroom der vooroordeelen oproeijende, slechts zeer langzaam in het bereiken van zijn doel vorderde. Welk eene zachtheid van inborst met zijne overgroote geleerdheid ook gepaard ging, was het hem echter, blijkens zijne brieven, aan onderscheidene geleerden geschreven, die in het vijfde deel van zijne *Opp.* gevonden worden, niet wel mogelijk, zijne hevige verontwaardiging nu en dan niet aan zijne vrienden te kennen te geven, over het gene zijne vijanden hem aendeden, en over hunne dikwerf geheel verkeerde denkwijze scherpe aanmerkingen te maken. In de plaatse van ALTING werd ten jare 1680 hoogleeraar in de godgeleerdheid een man van deszelfs aanhang, JOHANNES BRAUNIUS, hoogleeraar te *Nijmegen*, dien, in het jaar 1682, als ambtgenoot werd toegevoegd JOHANNES MARCK, hoogleeraar te *Franeker*, tot de partij der voetianen behoorende.

Hadde MARESIUS nog langer geleefd, hoogstwaarschijnlijk was er eene nieuwe scheuring in de hervormde kerk gekomen. Daartoe werkte de man met alle kracht. Nadat hij gedrongen was geworden het zwaard, tegen ALTING opgeheven, weder in de schede te steken, had hij eenen aanval gewaagd op C. WITTICHIUS, toen nog hoogleeraar te *Nijmegen*, in een geschrift, dat den titel had *De abusu philosophiae cartesianae in rebus theologicis et fidei*, hem van de ergste onregtzinnigheden beschuldigende, en op eene zeer partijdige wijze uitvarende tegen de cartesianen en coccejanen. WITTICHIUS, het doel van MARESIUS bevroedende, om namelijk eene scheuring in de hervormde kerk te verwekken, beantwoordde hem wel met alle bezadigdheid, in een werk, hetwelk hij ten jare 1671 in het licht gaf, onder den titel van *Theologia pacifica*; doch ande-

deren, schoon meest ongenoemden, mengden zich, door het uitgeven hunner schriften, in dezen twist; en MARESIUS zag zich van dezen aan spot en smaad blootgesteld, van genen tot stilzwijgen gebragt. Heimelijk echter kookte het bloed in zijne aderen dermate, dat hij op niets anders bedacht was, dan op het doen beleggen eener algemeene kerkvergadering, waarin de gevoelens der coccejanen, cartesianen, altingianen, wittichianen enz. veroordeeld, en deze lieden zelve uit de kerk gedreven moesten worden. Doch hij leefde niet lang genoeg, om dit ontwerp uittevoeren, waartoe hem anders de beste gelegenheid geschapen stond, wijl hij, even voor zijn overlijden, tot hoogleeraar in de godgeleerdheid te *Leyden* beroepen was, en dien post ook had aangenomen. Men leze KOKS *Vaderl. woordenb.* XXII d. bl. 237, 238. Het doel van MARESIUS ziet men allerduidelijkst uit de voorrede van deszelfs gemeld werk, *de abusu* cet; waarin hij de hervormde kerk van Nederland tot eenen heiligen opstand aanvuurde, om door hare regtzinnige leeraars den coccejanen, cartesianen enz. te laten waarschuwen, dat, zoo zij in hunne gruwelijke ketterijen wilden volharden, men hen *als verrotte leden* (*tamquam putrida membra*) zoude afsnijden. En in het werk zelf verklaarde hij derzelver gevoelens voor zoo verderfelijk, dat zij een' gewissen weg ontsloten tot het pausdom, tot het mohammedanendom, tot het heidendom. Men zie het honderd en negende artikel. Zulke valsche leeraars moest men uit de hervormde kerk drijven en aan de openbare verachting overgeven!

Bl. 482. (579) Zie de *handelingen* der synode van Stad en Lande, gehouden in het jaar 1661; art. 33.

Bl. 482. (580) Zie de *handelingen* der synode van S. en L. gehouden ten jare 1649; art. 70, ten jare 1650; art. 48, ten jare 1651; art. 39, ten jare 1653; art. 28, 29, 33, 46, ten jare 1655; art. 29, 30, ten jare 1656; art. 54, ten jare 1657; art. 21, 22, 23, ten jare 1658; art. 22, 64; ten jare 1659; art. 54; ten jare 1660; art. 38; en ten jare 1661; art. 33.

Bl. 483. (581) Zie eenen brief van J. ALTING aan ANTHONIUS PERIZONIUS van *Deventer*, den 19 van sprokkelmaand des jaars 1670 geschreven, in 's mans *Opp.* V. p. 574 en inzonderheid *De kerkelijke historiën*, door B. BEKKER; bl. 29. Behalve V. D. WAEIJEN had tot de vereeniging der beide godgeleerden zijn best mede gedaan ANTHONIUS MATTHÆUS, predikant te *Groningen*. V. D. WAEIJEN zag met zulk eene blijdschap zijn doel bereikt, dat hij daarvan een omstandig berigt mededeelde in eenen brief, welken hij straks door den druk algemeen maakte, onder den titel van *Epistola ad amicum de reconciliatione clarissimorum virorum* D. G. VOETII et D. S. MARESII.

Bl. 484. (582) COCCEIO parentavit HEIDANUS oratione *de luctuosa calamitate, quae anno* CIƆIƆCLXIX *civitatem Leydensem, curiam, ecclesiam et academiam graviter afflixit, et precipuis suis columnis et ornamentis destituit et orbavit.*

Bl. 487. (583) Zie de *handelingen* der synode van Gelderland, gehouden in het jaar 1660; art. 35 en in jaar 1661 art. 35 en vergelijk BEKKERS *Vriesche godgeleerdheid*, bl. 713, 714.

Bl. 487. (584) Het bezwaar der klassis van *Leeuwaarden* over de philosofie van DES CARTES, bij de synode te *Leeuwaarden* toen ingebragt, vindt men in BEKKERS *Vriesche godgel.* bl. 611. Maar men leze vooral ook aldaar den brief, welken de klassis van *Leeuwaarden* er bij gevoegd had aan de overige vriesche klassen, om het bezwaar te vergrooten. Blijkbaar ongegrond was dat bezwaar. Trouwens de predikanten hier te lande waren zeer ingenomen met hunnen *heidenschen* ARISTOTELES, als ware deze de *handhaver* der christelijke regtzinnigheid der hervormden, schoon zij hem niet verstonden, en zeer ingenomen tegen eenen christelijken DES CARTES, dien zij ook niet verstonden. Doch hoe onbegrijpelijk! zij waren tegen dezen ingenomen, als tegen iemand, wiens roomschkatholieke grondbeginselen juist geschikt waren, om in de hervormde kerk weder het remonstrantisme op den troon te helpen. V. *Lett.*

nouv.

nouv. par BAYLE; II p. 338. Daarin lag het bezwaar der klassis van *Leeuwaarden.*

Bl. 487. (585) De tekst was *Admonitio de philosophia cartesiana.* In het latijn gaf BEKKER dit werkje uit, omdat, naar zijn oordeel, het ongeletterde volk toen nog met dit netelige verschil niets te doen moest hebben. Dan het is naderhand in het nederduitsch vertaald door 's mans zoon, JOHANNES HENRICUS BEKKER, predikant te *Jelzum*, in Vriesland, en geplaatst in de *Vriesche godgeleerdheid;* welke ten jare 1693 in het licht verscheen, bl. 689 en volg. In het latijn werd hetzelve herdrukt ten jare 1688.

Bl. 488. (586) Dit blijkt ten klaarste uit het oordeel van SCHOTANUS over BEKKERS geschrift, *De philos. cartes.* hetwelk men lezen kan in BEKKERS *Vries. godgel.* bl. 722. Ten jare 1668 was SCHOTANUS dus nog geen tegenstander van de cartesiaansche wijsgeerte. VRIEMOET legt in zijne *Athen. fris.* p. 342, 343, op het gezag van ARNOLDI, evenwel deze getuigenis van SCHOTANUS af. *In philosophia, qua probe imbutus fuit, nulli erat mancipatus sectae, quamvis omnes cognovisset;* CARTESII *methodum philosophandi initio non usquequaque improbans. Deinde vero eam coepit magis magisque suspectam habere et detestari; teste* ARNOLDO, *et ipso nostro in brevi carmine, quod orationi* M. BUSCHII, de pace cum Anglis, a 1667 *habitae, legitur adiunctum.* Derhalve zoude SCHOTANUS reeds voor het jaar 1668 tegen de cartesiaansche wijsgeerte bevooroordeeld zijn geworden. Wij willen dit laten voor hetgene het moge geweest zijn, en SCHOTANUS, in zijne houding omtrent BEKKER, niet beoordeelen. Dat hij inderdaad zijnen afkeer van die wijsgeerte *scheen* aan den dag te leggen, ten jare 1670, tot groot genoegen van ARNOLDI, maar tot geene geringe verwondering van BEKKER, zal vervolgens blijken.

Bl. 489. (587) De meer eenvoudige titel van dat geschrift was, *De vaste spijze der volmaakten.*

Bl. 489. (588) Zie BEKKERS *Vries. godgel.* bl. 4. Eene *schijnbare* ontkenning van het verbond der werken was in die dagen onregtzinnigheid! In de vroegste tijden was de

leer

leer van een werkverbond in de hervormde kerk bijkans onbekend. De theologanten spraken er in de scholen of met een enkel woord van, of geheel niet. De eersten, welke hier te lande deze leer begonnen te drijven, waren de beide *Franekersche* hoogleeraars S. LUBBERTI, J. MACCOVIUS en eenige anderen. J. CLOPPENBURG, hoogleeraar ook te *Franeker*, plaatste daarna haar, naar zijn oordeel, in een meer krachtig licht, vooral ter wederlegging van de gevoelens der socinianen, doopsgezinden en remonstranten. Men zie, bij voorbeeld, in 's mans *Opp.* het *Compendium socinianismi confutatum;* C V. § 1 en zijne *Gangraena theol. anabapt.* P. II, Disp. XV; waar ook inzonderheid de remonstranten worden wederlegd. Verg. 's mans *Disputatio ad quinque articulos remonstrantium;* Disp. I. sect. I. Geschikter middel konde er niet worden uitgedacht, om aan die leer het zegel der regtzinnigheid te hangen, dan wanneer men aantoonde, dat gemelde gezindten haar ontkenden. Dit heeft inzonderheid aangetoond J. HOORNBEEK in zijn werk, *Socinianismus confut.* Tom. II *Lib.* II C. I *de foedere.* EPISCOPIUS had, hetgene zijn meester ARMINIUS, niet eens nog had gedaan, die leer ronduit verworpen. Men zie 's mans *Institut.* L I C VIII et L. II C. I en vergelijke de *Disp. privat.* van ARMINIUS; 29, 30, 31. De eerste naderde dus meer, dan de andere de socinianen. Met hand en tand behoorde men derhalve de leer van een werkverbond vasttehouden tegen de socinianen en remonstranten. Deed men dat niet, of *scheen* men het slechts niet te doen, men viel onder verdenking van met die kettersche menschen te heulen. J. ALTING was de eerste, die deze leer voor eene menschelijke leer verklaarde, maar door MARESIUS mede daarom als een' remonstrant werd aangeklaagd bij de bezorgers der hoogeschool van Stad en Lande. Dit punt was het elfde van de een en dertig punten, toen door M. tegen A. ingeleverd. BEKKER was het, naar het SCHOTANUS toescheen, eens met zijnen groningschen vriend; welligt dreigde hem dus van den eenen of anderen kant eene dergelijke aanklagt! SCHOTANUS meende hem daarvoor te moeten waarschuwen! Men

Men ziet hieruit vooreerst, dat de leer van een verbond der werken, door God met den eersten mensch aangegaan, niet de kenmerkelijke leer der coccejanen was, gelijk velen meenen. Niet alleen HOORNBEEK en MARESIUS, die voetianen waren, ijverden voor die leer, als eene kenmerkelijke leer van de regtzinnige hervormde kerk, niettegenstaande er in al de symbolische boeken derzelve geen éénig woord melding van wordt gemaakt, maar ook zij en al de overige voetiaansche godgeleerden streden voor die leer dermate, als of, zoo zij wegviel, de grondslag der hervormde kerk dan ondermijnd, en het met de zuiverheid der geheele hervormde geloofsleer gedaan ware. Maar de coccejanen namen deze leer te baat, om er hun theologisch dogmatisch stelsel op te bouwen, waarin zij tot eenen voorganger hadden hunnen meester COCCEJUS, in zijn hiervoor meermalen aangehaald werk, *Summa doctrinae de foedere et testamento*, gelijk wij hiervoor gezien hebben, bl. 472 (558). Nogtans hingen aan die leer de coccejanen niet dat gewigt, hetwelk de voetianen er aan hingen. COCCEJUS zelf, die door MARESIUS gehouden werd voor den steller van het antwoord der Leydsche theologische fakulteit aan de bezorgers der akademie van *Groningen*, in deszelfs twist met ALTING, en ook de steller geweest is, maakte op dit punt deze aanmerking; „ hier is geheel geen lucht van ketterij, maar wel een bewijs van twistzucht." COCCEJUS en zijne ambtgenooten namen dus dat punt ter harte; echter beschouwden zij hetzelve geheel niet als eene grondwaarheid, doch ALTINGS gevoelen als eene nieuwigheid, die opzien moest baren. Den brief aan de Groningsche akademiebezorgers leest men in de werken van COCCEJUS; T. VIII. p. 142 et seqq. Opheldering, meenen wij, kunnen hier geven de aanmerkingen van MARESIUS in zijn *Systema theologiae*; Loc. VIII § 3 p. 369. Van ALTING, BEKKER enz. sprekende, drukt hij zich dus uit; „ Foedus cum ADAMO *pactum* absolute negant cum EPISCOPIO et similibus; in quo COCCEJUS, cuius tota theologia hoc fundamento nititur, depositae conscientiae prodidit exemplum in suo iniquo et atheologo atque

que achristiano iudicio, quod assertionem, negantem ullum foedus vel naturae vel operum, quod legale dicatur, intercessisse ADAMO cum Deo, contra se ipsum, contra suam conscientiam et, quod tetrius est, contra scripturam pronunciavit esse meram quaestionem de vocabulo, re salva." Voorts ziet men uit het eene en andere, dat BEKKER evenmin als ALTING onder de eigenlijk gezegde coccejanen moet gerangschikt worden. Beide waren zij zelfdenkende, liberale, theologanten, die niet het licht eens anderen, maar hun eigen licht volgden. Dit straalt in hunne schriften overal door. Minder behoorden nogtans beide tot de voetianen, dan tot de coccejanen. Wij zullen dit in het vervolg nader zien.

Bl. 490. (589) Wanneer men het in den tekst bl. 489 van SCHOTANUS vermelde in aanmerking neemt, is het, inderdaad, onbegrijpelijk, hoe hij met ARNOLDI zulk een veroordeelend advies konde teekenen, als wij in den tekst vermelden. Over de wijze, waarop dat advies is in de wereld gekomen, ligt een digte sluijer, dien men, om de gedachtenis van ARNOLDI te sparen, ook niet moet trachten opteligten. Dit alleen zij ter verdediging van SCHOTANUS hierbij gevoegd, dat deze, na de teekening van het gemelde advies, den 17 van sprokkelmaand des jaars 1671, aan BEKKER eenen latijnschen brief zond van dezen inhoud. „ Nooit mogt ik u onregtzinnig noemen, zelfs niet uit hoof- „ de van hetgene gij in het bewuste boek gesteld hebt. „ Wilde ik een getuigschrift geven van uwe regtzinnigheid, „ welke mij dagelijks blijkt uit uw prediken van het Evan- „ gelie voor de gemeente, dat getuigschrift zoude ik uitvoe- „ rig kunnen maken. En gaarne wil ik het doen." BEKKER besloot, niet zonder grond, uit dezen brief, dat het veroordeelend advies, op naam der theologische fakulteit van *Franeker*, aan de staten gezonden, door SCHOTANUS *abusivelijk onderteekend was.* Zie BEKKERS a. w. bl. 384 en 385. Hadde STEINBERG toen nog geleefd, het advies der theologische fakulteit zoude niet zoodanig uitgevallen zijn. STEINBERG was een hartelijke vriend van BEKKER en ALTING.

Niet minder onbegrijpelijk is het, hoe MARESIUS eene

zoo

zoo schandelijke rol ten aanzien van BEKKER heeft kunnen spelen, als van achteren blijkt, dat hij gespeeld heeft. Negen hoogleeraars der theologie aan de onderscheidene nederlandsche akademiën, van welke BEKKER het oordeel over zijn boek gevraagd had, waren eenstemmig in hunne verklaring, dat hetzelve rein was van alle ongezondheid in de leer der hervormde kerk. Onder die negen hoogleeraars was ook MARESIUS. Deze had in een' brief, aan BEKKER geschreven den 11 van slagtmaand des jaars 1670, deszelfs boek geroemd als een werk, „waarin *met en uit de heilige schrift gesproken werd*," betuigende, tevens, dat hij *altijd* veel gehouden had van die spreuk, *niets buiten de schrift*. Zie BEKKERS *Vr. godgel.* bl. 338. Welk eene geveinsdheid! Naar ALTINGS oordeel was die brief een mengsel van honig en galle. Vid. ALTINGII *Opp.* V. p. 379. Te dien zelfden tijde werkte MARESIUS met de groningsche predikanten, aan welker hoofd was THOMAS ALBERTHOMA, tegen BEKKER, dien de magistraat en ook een goed deel der gemeente toen gaarne beroepen zag tot predikant, in de plaatse van WILLEM HARTVELD. MARESIUS, geene andere beweegredenen daartoe noodig hebbende te gebruiken, dan dat de begeerde man al te altingiaansch was, bereikte zijn doel. Vid. *Opp.* ALTINGII; V p. 374. BEKKER was even gelijk ALTING een bijbelsche theologant; MARESIUS daarentegen een gezworen vijand van ALTING en van deszelfs vrienden en van alle beoefenaars der schriftmatige of bijbelsche godgeleerdheid. Verg. onze aanteekening (550). ALTING schreef den 14 van sprokkelmaand des jaars 1670 aan BEKKER, betrekkelijk tot het gemelde werk der beroeping: *non mei tantum, sed etiam scripturae amor tibi tot tantosque peperit adversarios.* cet. En nu beoordeele men MARESIUS, die zulk eene getuigenis van BEKKERS werk konde geven! en met dezen in denkwijze verklaren konde ééns te zijn! Welligt zoude echter MARESIUS niet, gelijk wij in den tekst melden, ARNOLDI hebben aangevuurd, om BEKKER, uit hoofde van zijn werk, te vervolgen, indien deze in opregtheid des harten met een wel overlegd plan, hetwelk ALTING echter, voor

dat

dat het werd uitgevoerd, had afgekeurd, er geene aanleiding toe hadde gegeven. Vid. ALTINGII *Opp.* V p. 375. BEKKER, namelijk, had in eenen brief aan MARESIUS verklaard, dat hij in sommige stukken met hem, maar in andere stukken weder met ALTING éénsgevoelend was. En nu bleek het, dat ALTING beter MARESIUS kende, dan BEKKER hem kende. Door die verklaring hield zich, gelijk ALTING aan J. H. WETSTEIN teen berigtte (*Opp.* V p. 393) de franschman zoo diep gegriefd, dat hij dadelijk ARNOLDI ophitste, om het daarheen te sturen, dat de theologische fakulteit te *Franeker* het werk van BEKKER als onregtzinnig veroordeelen mogt. Geen MARESIUS mogt zich met eenen ALTING vergeleken zien. Tusschen dezen en hem kon men niet veilig gaan. ALTING mogt er dus wel bijvoegen „, de brave man ziet zich in deze onaangenaamheden gewikkeld, omdat hij en ik vrienden zijn." Elders beklaagde ALTING zijnen vriend BEKKER, die van socinianisme beschuldigd werd, te meer, wijl het gerucht liep, en bleef loopen, dat hij hem daartoe verleid had. Vid. *Opp.* ALTINGII V. p. 378—380. En waarom werd ALTING voor een' sociniaan en sociniaanschen verleider zijns vriends en broeders gehouden? Onder anderen vooral, omdat hij gehouden werd, en dat nog wel te onregt, voor iemand, die ook een onderscheid maakte tusschen de apostolische spreekvormen *paresis* en *aphesis*!! Vid. *Opp.* ALTINGII V. p. 378. Zulk een onderscheid te maken was sociniaansch; verg. onze aant. (571), niettegenstaande, voor COCCEJUS reeds CLOPPENBURG dat gemaakt had, die echter de socinianen zoo geducht had uit het veld geslagen, volgens onze aanteekening (588). Indien de menschelijke rede, bij het uitleggen der heilige schrift, door vooroordeel ooit is bedorven geweest, dán was zij het te dien tijde. BEZA, die in zijne uitgave des N. T. van het jaar 1598 zulk een onderscheid gemaakt had, ware dus ook een sociniaan geweest! Niemand trouwens was onder de tegenstanders van COCCEJUS in zijne eigene oogen regtzinnig, dan die hetgene hij zelf voor waarheid hield, had opgesmukt met aristotelisch wijsgeerige, scholastieke, menschenvonden, en niemand on-

onder deze in de oogen van anderen meer regtzinnig, dan die in zulk eene opsmukking uitmuntte, dat is, alles verdonkerde, alles bedierf!

Bl. 491. (590) Zie 's mans *Vr. godg.* bl. 5, 61. De theologische fakulteit te *Leyden* beklaagde BEKKER hartelijk, als ziende hem overgegeven, hier aan de domheid, en daar aan de partijdigheid van zoo vele vijanden, die hem voor eenen *remonstrantschen* en *sociniaanschen* ketter enz. uitkreten. Men leze dat in BEKKERS a. w. bl. 373—375.

Bl. 492. (591) De vriesche geestelijkheid was, gelijk wij zagen, tegen BEKKER opgehitst door ARNOLDI, en deze door MARESIUS. Van den laatsten schreef, nog in het begin des jaars 1672, aan JOHANNES PERIZONIUS van *Deventer* ALTING, *Opp.* V. p. 381. BEKKERO *quietem omnem turbat* MARE SUIS, *vere se volutans in suo luto, ut quosvis obvios conspurcet*. Maar de kwaadaardige vijandschap van WUBBENA tegen BEKKER ging alles te boven. Zie BEKKERS *V. godgeleerd.* bl. 38—40. Welk een eerloos man deze WUBBENA geweest is, en welk eene slechtheid zoo van gedrag als van hart hem ten laatste de verfoeijing van alle weldenkenden heeft waardig gemaakt, wordt ter a. pl. door BEKKER met authentieke stukken bewezen, en door VRIEMOET, in zijne *Ath. fris.* p. 489—491, met andere bewijzen nader bevestigd. Zoo verfoeijelijk was WUBBENA nog na zijnen dood, die ten jare 1681 voorviel, dat het kostbare wapen, hetwelk de weduw tot zijne eer in de kerk te *Franeker* had doen hangen, dadelijk op last van het geregtshof van Vriesland weder werd afgenomen. Zie de a. w. van BEKKER en VRIEMOET, op de a. pl. En die man had zoo grooten invloed op de staten en vele kerkelijken in Vriesland, en onder de laatste wel inzonderheid op J. V. DER WAEIJEN, predikant te *Leeuwaarden*, dat alles, wat BEKKER overkwam, bijkans alleen hem te wijten was. Nog ten jare 1674 was WUBBENA's invloed zoo groot, dat hij, door BEKKERS inschikkelijkheid gansch en al te leur gesteld, hem nieuwe lagen legde, die welligt deszelfs ongeluk geheel veroorzaakt zouden hebben. Dan juist toen de daartoe genomene maatregelen begonnen in

het werk gesteld te worden, ontving BEKKER eene beroeping naar *Loenen* in Holland, in welke provincie 's mans goede naam, ondanks al de pogingen, door MARESIUS daartoe aangewend, bij de kerkelijken weinig of niets geleden had door al hetgene men hem in Vriesland had aangedaan. Vid. ALTINGII *Opp.* V p. 380. Die beroeping was BEKKER zoo welkom, dat hij dezelve, tot smart van het beste deel der Franekersche gemeente, wel ras aannam, om zijnen ergen vijand te ontwijken. Zie 's mans a. w. bl. 25, 26. BEKKER vertrok uit Vriesland in de hoop, dat hij eerlang wel in *Amsterdam* beroepen zoude worden, waar hij wist, dat de magistraat der stad en ook het ministerie der hervormde kerk hem zeer genegen was. Vid. ALTINGII *Opp.* V p. 393. En die hoop heeft hem niet bedrogen.

Terwijl deze zaken, BEKKER betreffende, in Vriesland voorvielen, werden, door de kerkelijken in Groningerland, ook eenige aanslagen tegen de eer van 's mans stand en de rust van zijn hart ondernomen. Op de synode, ten jare 1671 aldaar gehouden, had MARESIUS hem beschuldigd, of doen beschuldigen van het willen invoeren veler ongehoorde nieuwigheden in de hervormde kerk, door de uitgave van de *Vaste spijze der volmaakten.* Zie de *handelingen dier synode* van dat jaar; art 1. Door ARNOLDI, zijnen vriend, dien hij eerst in het vuur tegen BEKKER had gevoerd, volgens onze aanteekening (589), werd hij nu wederkeerig opgestookt, om ook tegen den man de kerk van Stad en Lande in beweging te brengen. Dit had ten gevolge, dat, op de eerstkomende synode van het jaar 1672, het werk veroordeeld werd, als ondienstig voor de hervormde kerk. Zie de *handelingen* dier synode; art. 63. Die veroordeeling geschiedde tegen een uitdrukkelijk verbod der staten van Stad en Lande. Vid. ALTINGII *Opp.* V p. 382. BEKKER beklaagde zich ten jare 1673 over die veroordeeling; maar zijn beklag vond bij de synode geen gehoor. Zie de *handelingen* der synode van dat jaar; art. 44. Doch de gedeputeerde staten van Stad en Lande lieten toen in de zaak hun gezag gelden. En weldra kreeg nu dezelve

eene

eene voor BEKKER gunstige wending. Nog even voor het overlijden van MARESIUS werd er tusschen dezen, nevens zijne medestanders, de deputaten der synode, en BEKKER een vredeverdrag getroffen, waarbij al het gebeurde gehouden werd, als niet gebeurd. Zie BEKKERS *Vr. godgel.* bl. 34 en vergelijk de *handelingen der synode* van St. en L. gehouden in het jaar 1674; art. 47. Neemt men hierbij nog in aanmerking het ontwerp van MARESIUS en eenige predikanten, om zekere nieuwe geloofspunten, welke zij in eene, daartoe alleen belegde, vergadering gesmeed hadden, door de synode te doen kanonizeren, zoo moet men verbaasd staan over de geestelijke heerschzucht van zulken man, die het nergens anders om te doen was, dan om BEKKER van den predikstoel, en ALTING van den akademischen leerstoel te zetten. Den laatsten legde men die artikelen voor; maar hij weigerde die aantenemen, en vond daarop de goedkeuring van de hiervoor (578) gemelde staatskommissie. Dus bleef het ontwerp onuitgevoerd. Vid. ALTINGII *Opp.* V p. 382, 393.

Bl. 492. (592) Dit is ons gebleken uit het bewuste werk zelf, dat der lezing volkomen waardig is, en uit het lezen der kerkelijke akademische en politieke pleitschriften, die daarover gewisseld zijn. Men vindt die alle voor en achter het gemelde werk, dat in de *Vries. godgel.* met eenige van BEKKERS andere schriften, in Vriesland vervaardigd, door hem geplaatst is.

Bl. 493. (593) Zie de *Vr. godg.* van BEKKER, bl. 59.

Bl. 493. (594) Men leze, in hetzelfde werk van BEKKER, zijn *Berigt over de philosofie van* DES CARTES.

Bl. 493. (595) Zie BEKKERS *Vr. G.* bl. 715. Te dezen opzigte is BEKKER van denkwijze naderhand veranderd, gelijk wij vervolgens zien zullen.

Bl. 494. (596) Zie de voorrede voor BEKKERS *Vaste spijze der volmaakten.*

Bl. 494. (597) BEKKER zelf meende, dat zijne waardigheid van doktor in de godgeleerdheid den nijd van vele broederen gewekt had, waardoor hem een groot deel der hem overgekomene kerkelijke onheilen berokkend was. Zie 's

mans *Vr. Godgeleerdheid;* bl. 2. Om van den ganschen staat der zaken, die BEKKER in Vriesland zijn bejegend, een allernaauwkeurigst denkbeeld te krijgen, leze men AL-TINGII *Opp.* V. p. 380, 393, en de opdragt van BEKKERS *Vr. Godgeleerdheid* aan HENDRIK CASIMIR, alsmede de opdragt aan de burgemeesters van *Amsterdam* voor zijne *Uitlegging van den profeet* DANIËL. Nergens hebben wij een aaneengeschakeld historisch berigt gevonden van het met BEKKER in Vriesland gebeurde. Alleen wordt er eenige melding van gemaakt in de *Naamlijst der predikanten in de klassis van Franeker;* bl. 33. Maar het aldaar geboekte is zoo verkeerdelijk verhaald, als wij ooit ergens eenig letterkundig historisch berigt, hetwelk niet naauwkeurig was, hebben aangetroffen. Een kort berigt van dat gebeurde, hetwelk men vindt in KOKS *Vaderlandsch woordenboek;* VIII; bl. 361, is ook gansch niet naauwkeurig.

Bl. 495. (598) Zie BEKKERS *Kort begrip der kerkel. hist.* bl. 30. BEKKER zelf kwam er, ten jare 1684, in dat werk bl. 28, openlijk vooruit, dat hij voor zich het geheele stelsel der bijzondere gevoelens van COCCEJUS nooit regt bestudeerd of beoefend had. Echter was BEKKER onder de genen, die COCCEJUS, niet zijne gevoelens, maar zijne liberale denkwijze volgden, nevens ALTING, te dien tijde wel de voornaamste; ALTING de geleerdste, BEKKER de oordeelkundigste van een' fijnen smaak. Was BEKKER een zelfdenkende godgeleerde, als man van smaak bezat hij niet minder groote talenten. Voor zoo verre ons bekend is, heeft niemand in latere tijden 's mans dichterlijke verdiensten op prijs gesteld; en dat had toch wel behooren te geschieden. Als dichter heeft hij wel niet vele, echter zoo vele voortbrengselen hier en daar achtergelaten, dat men, na de lezing van dezelve, bijkans gedrongen wordt te vragen, wie dichtte, in het laatste vierde gedeelte der zeventiende eeuw zoo, als BEKKER dichtte? Men leze eens 's mans gedicht voor het *Eeuwig Evangelie*, door J. VLAK, dat uitkwam in het jaar 1684, ook een grafschrift op zijne echtgenoote, welke hij in het jaar 1664 verloor, dat misschien in de kerk van

Oos-

Oosterlittens, waar hij toen predikant was, nog gevonden wordt, en men zal zoo in het eene als in het andere met oorspronkelijkheid het naïve en eenvoudig schoone vereenigd vinden. H. GREVENSTEIN, die ook predikant te *Oosterlittens* geweest is, heeft dat grafschrift voor de nakomelingschap bewaard in zijne *Naaml. der pred. onder de kl. van Bolsward;* bl. 103 en 104.

Bl. 498. (599) *Carthago delenda!* was het woord des graven van SCHAFTSBURY, in zijne rede tot het parlement van Engeland, in naam des konings, gesproken, die de verdelging van Nederland toen beoogde De zeeuwen en hollanders vreesden eene prooi van Engeland te worden. De eischen der franschen, die het geheele land schenen te zullen veroveren, waren van dien aard, dat zij voor het bestaan van de hervormde kerk de allerzorgelijkste uitzigten openden. Zij eischten de openbare kerken op, en zonderden die tot de oefening van den roomschen godsdienst af. Te *Utrecht* was reeds door de franschen de domkerk voor de roomschen geopend geworden, terwijl de koning van *Frankrijk* de sleutels der stad in handen had. De franschen hadden zich meester gemaakt, behalve van het geheele sticht, van de provinciën Gelderland en Overijssel, en van drie hollandsche steden, *Naarden*, *Woerden* en *Oudewater*. Overal was bij het volk de grootste verslagenheid, en bij 's lands staten radeloosheid. Van den bisschop van *Munster* hadden de noordelijkste provinciën ook het verlies van burgerlijke en godsdienstige vrijheid te duchten. In dezen benaauwden tijd, die nog benaauwder werd, zoo door het onderling wantrouwen der provinciën op elkanderen, als door de binnenlandsche opstanden van een groot deel des volks tegen de wettige regering en van burgers tegen burgers, vereenigden zich alle godsdienstige braven ter beraming en aanwending van de naar hun oordeel best geschikte middelen, waardoor land en kerk mogt behouden worden. Niet veel meer nogtans konden zij doen, dan met boetvaardigheid hunne harten gezamenlijk verheffen tot God, den bestuurder van alles, in vurige gebeden om red-

ding in den nood en om uitkomst uit de benaauwdheid.

Gedenkwaardig is hetgene de vriesche hervormde geestelijkeid ondernam. Vriesland was zwaar gedrukt door belastingen. Bij het volk ontstond gemor, gewoel, opstand, dreiging, geweld. Op raad van den keurvorst van *Keulen* was door den munsterschen bisschop de stad *Groningen* belegerd, die de sleutel was van Vriesland. De angst in Vriesland steeg tot zulk eene hoogte, dat inzonderheid de hervormde geestelijkheid aan eene goede uitkomst wanhoopte, tenzij de magtige hand van God in den nood voorzag, op eene gansch buitengewone wijze. Met akelige kleuren wordt de toestand der hervormde kerk in Groningerland en Vriesland afgeschilderd door H. WITSIUS, in de voorrede voor zijn *Aanstootelijk nieuw* enz. Met de grootste boetvaardigheid voor den Alregeerder vervuld beraamden de kerkelijken der klassis van *Franeker* het volgende plan, nadat zij vooraf, niet zonder tranen, met onderlinge handgeving voor Gods aangezigt, elkanderen beloofd hadden, om met gelijkmatigen ijver de belangen der kerke te behartigen, en dien ijver steeds te doen blijken zoo in hun geheel leven, als in al hun dienstwerk. Zij oordeelden het, namelijk, hoognoodig, dat al de hervormde predikanten van geheel Vriesland te *Leeuwaarden* mogten zamenkomen, om elkanderen, als in de tegenwoordigheid van God, eene dergelijke belofte te doen, en voorts eenige afgevaardigden uit hun midden te zenden naar de staten der provincie met eene remonstrantie van verscheidene punten, waarop een heilzaam antwoord mogt worden te gemoet gezien. Dit plan werd door al de kerkelijken der overige vriesche klassen, aan welke men het medegedeeld had, dadelijk gebillijkt. Ten gevolge daarvan verschenen, den 12 van hooimaand des jaars 1672, in de groote zaal der kosterij van de Jakobiner kerk te *Leeuwaarden* alle vriesche predikanten, te zamen een getal uitmakende van omtrent twee honderd. In deze aanzienlijke kerkvergadering werd tot voorzitter gekozen B. BEKKER, predikant te *Franeker*, tot bijzitters P. KOELLER, H. DE LESPIERE en M. AEGYDIUS, predikanten te *Akkrum*, *Sneek* en

en *Molkweren*, en tot schrijvers H. SAMPLONIUS en H. WITSIUS, predikanten te *Dokkum* en *Leeuwaarden*. Voorts werd de vergadering ingezegend door den voorzitter, met een allerkrachtigst gebed, en daarna allen aanwezigen broederen afgevorderd, om met opsteking der handen te beloven, dat zij de zaken, waarover men handelen mogt, diep geheim zouden houden. Vervolgens werden de ontwerpen, die door de klassis van *Franeker* en andere vriesche klassen beraamd waren tot redding van den droevigen toestand des lands en der kerk, voorgelezen, en eenige broeders, welke dezelve tot zekere punten zouden brengen, benoemd. Zoodra dit geschied was, gingen alle broeders, als één ligchaam uitmakende, in goede orde, met elkanderen naar het landshuis, waar de staten vergaderd waren. Bij deze gehoor verkregen hebbende, deden zij, door den mond van BEKKER, in eene deftige aanspraak, het zoo bewegelijke, als ernstige, doch vriendelijke verzoek, dat het hunnen edelmogenden mogt behagen, op de punten, die eerst voorgelezen en daarna schriftelijk overgeleverd zouden worden, eene spoedige, gewenschte, resolutie te nemen. [De aanspraak van BEKKER, met deszelfs eigene hand geschreven, berustte nog in het jaar 1763 onder de erfgenamen van THEODORUS VAN THUINEN, doktor in de godgeleerdheid, die als predikant te *Dokkum* overleden is, ten jare 1742. Zie ENGELSMA'S *Volglijst van predikanten onder de klassis van Zevenwouden*, bl. 73. Geene moeite hebben wij gespaard, om bij die erfgenamen of derzelver nakomelingen te vernemen, of die aanspraak, welke wij dachten, dat niet weinig licht over de geschiedenis van deze groote vriesche kerkvergadering zoude verspreiden, bewaard was gebleven; maar onze moeite is geheel vruchteloos geweest. De aanspraak is verloren geraakt.]

De voornaamste punten, welke door de kerkelijken aan de staten werden voorgesteld, waren hoofdzakelijk niet onderscheiden van die punten, welke eenige afgevaardigden uit de burgerij van *Leeuwaarden* toen den staten in overweging gaven. Het voornaamste punt was, dat de prins van *Nassau*,

 HEN-

HENDRIK CASIMIR, de tweede, mogt gesteld worden in de dadelijke functie van stadhouder en kapitein generaal van Vriesland, met al hetgene daaraan dependeerde, onder het absolute gouverno van zijne vrouw moeder, (ALBERTINA AGNES, tweede dochter van FREDERIK HENDRIK,) en dat hooggemelde heer prins verzocht mogt worden, om in die qualiteit zich aanstonds te transporteren naar het leger, alwaar hij met een' krijgsraad, bij hare hoogheid aantestellen, over alle voorvallende zaken konde handelen. Dit voorstel werd door de staten dadelijk in werking gebragt. De prins werd reeds den eerstvolgenden dag als stadhouder aangesteld, op dien voet, als deszelfs doorluchtige vader, WILLEM FREDERIK, die in slagtmaand des jaars 1664 overleed, dezen hoogen post bekleed had, en vertrok zonder verwijl, in die hoedanigheid, naar het leger. De vriesche geestelijkheid geraakte hierdoor in eene blakende gunst bij de prinses weduwe en bij den stadhouder.

Den 13 van hooimaand begaven zich weder de kerkelijken, op gelijke wijze, naar der staten vergadering, alwaar hun de genomene resolutiën op de overige punten werden voorgelezen, ook tot derzelver meerder of minder genoegen. Eenige andere punten, toen nog door de kerkelijken voorgedragen zijnde aan de staten, met verzoek, dat ook daarop hun eene gewenschte resolutie mogt toekomen, vertrokken zij naar hunne vergaderplaats, waar vervolgens aan elk der broederen vrijheid werd verleend, om weder naar huis te reizen. Uit elke klassis echter werden twee gekozen, om, met den voorzitter, de bijzitters en schrijvers, de nog voorhanden zijnde zaken te *Leeuwaarden* afstedoen. Deze kommissie heeft een' vrij langen tijd hare werkzaamheden voortgezet. Den 12 van oogstmaand des gemelden jaars verleende de klassis van *Dokkum* eene akte van guarande aan hare broederen, die te *Leeuwaarden* zaten, of liever om er te zitten, telkens heen reisden. Wat de laatstgemelde punten, aan de staten den 13 van hooimaand voorgedragen, belangt, deze betroffen eene betere orde op het veldpredikerschap in het leger, eene noodige uitmonstering der

roomsch-

roomschgezinde krijgsofficieren van de gewapende burgerij en den boerenstand, eene geheele reformatie der regering, een herstel van het pligtverzuim van vele militairen, eene voorziening tegen het verkoopen van ambten, eenen kloekmoedigen ijver tegen eene kapitulatie met den vijand, hoedanig die ook zijn mogt. Deze drie laatste punten, gelijk ook het eerste, werden, in een mondgesprek van de kerkelijke kommissie, den 15 van hooimaand, gehouden met eene staatskommisse, door de staten volkomen gewettigd. Maar ten aanzien der twee overige punten werd door dezelve groote zwarigheid gemaakt, en het voorgestelde geheel of gedeeltelijk van de hand gewezen. Voor het overige werden door de kerkelijken den staten verscheidene andere punten, ook zulke, die van een' gansch zedelijken aard waren voorgesteld, strekkende hoofdzakelijk, om hen optewekken, dat zij mede zich plegtiglijk mogten willen verbinden tot een regt christelijk leven in den dienst van God, ten voorbeelde voor al de ingezetenen des lands. Mede behoorde hiertoe eene opwekking, *om de onverantwoordige muyterijen en oproericheden des volcks op goede gronden in tyts tegen te gaen.* Zoo wordt zeker punt, nevens meer andere punten, die daartoe betrekking hadden, opgegeven in de handelingen der klassis van *Dokkum*, door derzelver toenmaligen schrijver SAMPLONIUS, die er achter voegde; *op welcke pointen als noch antwoort van haere Ed. Mog. verwacht wort.* Wijders blijkt het ons nog, dat de kerkelijke kommissie, in grasmaand des jaars 1673, bij de staten ten sterkste aandrong op eene krachtige handhaving van den hervormden godsdienst, bij de toen aanstaande vredehandelingen te *Aken.* Eindelijk zij nog aangemerkt, dat de kommissie zich heeft onledig gehouden met het ontwerpen van eenige kerkelijke wetten ter hervorming van het door vele predikanten met achteloosheid waargenomen wordende dienstwerk, en ter verbetering der vervallene zeden en manieren des levens. Doch de ontwerpen, daartoe gemaakt, zijn niet in werking gebragt, deels, omdat sommige klassen, als die van *Dokkum* en van *Zevenwouden*, begrepen, dat de bestaande wetten van

van genoegzame kracht waren, indien men er de hand maar aan hield, deels, omdat op de synode, te *Harlingen* gehouden in het jaar 1673, de politieke kommissarissen door hun hoog gezag de invoering verboden tot zoo lang de hooge magten des lands er hare goedkeuring aan verleend hadden. Zie de *handelingen* dier synode; art. 18, vergeleken met de *handelingen* der klassis van D. gehouden den 7 van wijnmaand des jaars 1672. Der staten goedkeuring van de gemelde ontwerpen is achtergebleven. Desniettemin ziet men uit al de onderhandelingen van de kerkelijken met de staten des lands, dat zij beide ééne gemeene zaak onder het oog hielden, de behoudenis van kerk en staat, en met eene eenstemmigheid des harten, zoo groot die ooit zijn konde, dezelve zochten te bevorderen. Zelfs verzochten de staten van de kerkelijken, dat deze hun met konsideratiën en advies wilden voorlichten omtrent des lands finantiëlen staat; gelijk ook dezelve deden den 16 van hooimaand.

In de handelingen der synoden van Vriesland wordt niets van deze groote kerkvergadering gevonden. In die der klassis van *Dokkum* vindt men iets, doch slechts brokswijze aangeteekend. HERINGA, in de *Naaml. der pred. v. d. kl. van Franeker*, bl. 34, van deze gebeurtenis met een woord gewag makende, beroept zich op de *handelingen der klassis van Zevenwouden*. En daaruit heeft ENGELSMA, in zijne *Volglijst van predikanten onder de klassis van Z.* bl. 72—74, wel een omstandiger berigt gegeven, doch hetwelk mede zeer onvolledig is. De geleerde P. K. BROUWER, predikant op de *Jouwer*, heeft op ons verzoek met alle vriendelijkheid ons die laatstgemelde handelingen toegezonden; en in dezelve vonden wij in behoorlijken vorm de handelingen der groote kerkvergadering ingelascht, zoo dat wij het daaruit ontleende berigt van ENGELSMA vollediger hebben kunnen maken. De handelingen der *kommissie* hebben wij echter aldaar niet verder kunnen opsporen, dan tot den 16 van hooimaand des gemelden jaars. In het vriesche staatsresolutieboek van het jaar 1672 zoude misschien veel te vinden zijn, dat tot opheldering van deze geschiedenis konde ver-

verstrekken, ware hetzelve voorhanden. Maar, volgens een, ons daarvan toegekomen, echt berigt, is dat boek al sedert vele jaren vermist geweest, zonder dat men weet, waar het gebleven is. In *It aade friesche terp* vindt men, bl. 100, van deze gebeurtenis ook eenig gewag, maar aldaar is dezelve geheel verkeerd verhaald. Zoo veel waars echter is door den schrijver van dat boekske berigt, dat, op de moedige toespraken der kerkelijken, de staten te midden hunner wanhopige raadplegingen, waartoe zij mede de wijsheid der leden van het geregtshof als vraagbaak hadden ingeroepen, betrekkelijk tot het gemelde punt tegen eene kapitulatie, in eens het regt kordate besluit namen, om, zonder ooit aan overgave te willen denken, hunne provincie tot het uiterste toe te verdedigen, ten behoude van godsdienst en vrijheid. Ook dit berigt de gemelde schrijver, dat op den bisschop van *Munster* zulken invloed had, dat hij mede uit dien hoofde eerlang het beleg van *Groningen* opbrak, onder een onstuimig vloeken op de vriesche predikanten, met de woorden: *der teuffel hoole die pfaffen!* Zie het a. w. bl. 101. Om de toenmalige burgerlijke tweespalt, ware het mogelijk, te heelen, gaf ten jare 1673 DANIËL RENEMAN, predikant te *Harlingen*, eene leerrede in het licht, getiteld *Breuk der dochter Sions.*

Bl. 500. (600) De eerste blijken van den moordzuchtigen haat, dien het gemeene volk den broeders DE WITT toedroeg, vindt men, onder anderen, in het *Onp. cronyxken* zeer naauwkeurig opgegeven; bl. 157—159.

Bl. 501. (601) Zie WAGENAARS V. *Hist.* XIV bl. 182, 183.

Bl. 502. (602) Zie WAGENAARS a. w. XIV bl 175. Gansch anders, dan SIMONIDES dacht er deszelfs vriend KOLLMAN over, in zijne *Pointen van reformatie;* bl. 128.

Bl. 504. (603) Zie het *Onp. chron.* bl. 116—118; en WAGENAARS V. *hist.* XIII, bl. 57—63. De toestand der hervormde kerkgemeenschap van dien tijd wordt door eenen schrijver, die toen leefde, dus afgeschilderd. „ Alle vrome „ en godzalige gereformeerde christenen, ja alle liefhebbers „ van het vaderland hebben groote redenen, om ten uiter-

ste

„ ste bedroefd te zijn, dat men zoo vele onlusten tusschen „ de broederen gewaar wordt, in eenen tijd, dat land en „ kerk door Gods regtvaardige oordeelen geschud zijn, en „ nog met eene geheele verwoesting gedreigd worden. Wat „ is het eene beklagelijke zaak, daar wij met één hart en „ ziel voor Gods aangezigt, in zak en asch, met geween en „ rouwklagen, behoorden neder te zitten over de breuk van „ *Sion*, dat wij daar dat verwijt van onzen God op onze „ bededagen moeten hooren, *ziet! tot twist en gekijf vast* „ *gijlieden!*" Men vindt dit in de voorrede voor het *Eenvoudig berigt van Timotheus Detector.* Daar het in de hervormde kerk zoo geschapen stond, dat men voor eene wezenlijke scheuring niet zonder groote oorzaak beducht was, begonnen eenige, over de verschillen onpartijdig oordeelende, mannen alles in het werk te stellen, om de gemoederen door verstandige vermaningen tot bedaren te brengen. Onder deze was JOHANNES SYLVIUS, predikant in de hoogduitsche hervormde kerk te *Amsterdam*, die ten jare 1676 tot dat einde uitgaf een werkje, getiteld *Vredewensch, ofte eenige vredensvragen, voorgesteld aen alle vredenliefhebbenden.* De inhoud van dit geheele werkje toont ten duidelijkste aan, dat de vrees voor eene tweede scheuring der hervormde kerk toen nog niet verdwenen was.

Bl. 506. (604) Zie BEKKERS *K. hist.* bl. 30 en 31.

Bl. 508. (605) Zie BEKKERS *Kerkel. hist.* bl. 31; en KOKS *Vad. woordenb.* XX; bl. 508, 509; waar men hiervan een, uit goede bronnen ontleend, echt berigt vindt. HEIDANUS schijnt wel eenigzins zulk een lot gevreesd te hebben, toen hij zijne *Consid.* schreef, maar ook gevreesd te hebben, dat zijn ambtgenoot WITTICHIUS in dat lot met hem deelen zoude. In die *Consid.* schreef hij, p. 33, van WITTICHIUS en hem zelven; *unum et commune periculum, una salus ambobus erit.* Behalve de uitgave der duizenden van exemplaren van de gedrukte twintig leerstellingen, waarvan wij in tekst melding maken, vergeleken met onze aanteekeningen (547 en 567) verscheen ten jare 1676 te *Haarlem* een boekske onder dezen titel, *Extract uit de reso-*

lu-

lutiën van de curateuren over die universiteit en burgemeesteren der stad Leyden, genomen tegen de schadelijke nieuwigheden den 16 *januarij* 1676; *met aanwijzing van de auteuren, boeken, pagiën en eigene woorden, gesteld in het latijn, en in het duitsch vertaald; in en bij welke de verbodene positiën zijn te vinden.* In de inleiding tot dit geschrift ziet men, welk eene opschudding de gemelde resolutiën in het land gemaakt hebben, hoe de voetianen juichten van blijdschap, maar de coccejanen daarentegen ter nedergedrukt waren, en sommigen hunner, woedend van spijt, de verzamelaars der twintig leerstellingen openlijk van den predikstoel verklaarden voor *broederhaters* en *broedermoorders*. De twintig stellingen waren deze volgenden. I. Dat aan de vaderen van het O. T. voor de laatste tijden de ware en altijddurende goederen niet zijn vergund geworden, en dat hun de zaligheid zelve niet werkelijk is geopenbaard geweest. II. Dat zij geen gerust geweten kunnen gehad hebben. III Dat de heilige Geest in hen niet zoo gewerkt heeft, als het wel met Gods betrekking van Vader, en met hunne betrekking van Gods kinderen overeenkwam. IV. Dat zij hun leven lang aan de heerschappij van den duivel en aan de vrees des doods onderworpen zijn geweest. V. Dat de wet der tien geboden alleen onder het O. T. een verbond der genade is geweest, doch dat de inschrijving der wet in de harten der geloovigen niet gerekend kan worden onder de goederen van het O. T. VI. Dat in geloofszaken een klaar en onderscheiden begrip de regel en maatstaf der waarheid is VII. Dat de heilige schrift spreekt naar de vooroordeelen van het dwalende gros des volks. VIII. Dat de alomtegenwoordigheid van God niets anders is, dan Gods allerkrachtigste wil, waardoor Hij alles onderhoudt en bestuurt, en welke verklaard moet worden van eene werking, waardoor Hij iets buiten zich voortbrengt. IX. Dat de Engelen op verscheidene van elkanderen gelegene plaatsen te gelijk kunnen tegenwoordig zijn en aldaar werken. X. Dat alle wijsgeerte ontbloot is van godsdienst, en 's menschen hoogste goed gelegen is in een

een hartelijk gevoel van tevredenheid met zijn lot. XI. Dat de wereld haren oorsprong heeft uit zekere grondbeginselen. XII. Dat de wereld eene oneindige uitgebreidheid heeft, zoo dat er onmogelijk meer werelden kunnen zijn. XIII. Dat 's menschen ziel niets anders is, dan eene gedachte, en dat zonder dezelve de mensch echter kan leven en zich bewegen. XIV. Dat tot de menschelijke natuur *niets anders* kan gebragt worden, dan de gedachte. XV. Dat *'s menschen* wil volstrekt vrij en onbepaald is, en ten aanzien van de voorwerpen even oneindig is als Gods wil. XVI. Dat God zoude kunnen bedriegen, indien hij zulks wilde doen. XVII. Dat de mensch het vermogen heeft van zich te wachten voor de dwaling, en dat het dwalen alleen in den wil gelegen is. XVIII. Dat men aan alles moet twijfelen, zelfs aan het bestaan van God, en wel zoo twijfelen, dat men alles voor valsch houdt. XIX. Dat wij een denkbeeld van God hebben, hetwelk zijn wezen, zoo als het in zich zelven is, uitdrukt. XX. Dat de wijsgeerte eene uitlegster is van de heilige schrift. Men ziet, dat deze stellingen deels coccejaansch en deels cartesiaansch zijn. En uit het aangehaalde boekske ziet men, dat door den schrijver van hetzelve die stellingen ja wel met de eigene woorden, inzonderheid van COCCEJUS en WITTICHIUS gestaafd zijn, maar zoo, dat dikwerf, om dezelve te staven, de woorden dier geleerden verkeerdelijk verstaan of uitgelegd zijn geworden. Bij voorbeeld de zevende stelling rust op deze woorden van WITTICHIUS in zijne *Theol. pacif.* p. 14. *Noluit. spiritus s. errores vulgi* de rebus naturalibus *refutare, non tamen eos fovere voluit.* Geheel iets anders is dit, dan de stelling opgeeft. Zoo ook geeft de tiende stelling, in den geest van WITTICHIUS, slechts geen' anderen zin, dan dat de wijsgeerte eene schoolsche wetenschap is omtrent de leer der rede, zonder dat de Goddelijke openbaring er licht aan geeft of moet geven. In de elfde stelling wordt alleen door WITTICHIUS gedoeld op den vorm der wereld, niet op de stof, enz.

Bl. 509. (606) Hoedanig een politiek-kerkelijke raad een *col-*

collegium qualificatum was, zie men in het I d. van dit ons werk; bl. 399.

Bl. 509. (607) Zie onze aanteekening op het I d. dezes werks; bl. 132.

Bl. 511. (608) Zie het werk van VRIEMOET; *Ath. fris.* p. 562. KOELMAN noemt in zijne *Pointen van reformatie* den handel met MOMMA en V. D. WAEIJEN eenen alleszins onwettigen handel. Zie bl. 135, 136.

Bl. 511. (609) Merkwaardig zijn de volgende bijzonderheden van den gang, welken de theologische en philosofische denkwijze van V. DER WAEIJEN genomen heeft. Zoo lang VAN DER WAEIJEN te *Leeuwaarden* predikant was, stond hij geheel niet bekend voor een' coccejaan, en was het ook niet. Het kan zijn, dat hij in het laatst van zijne betrekking tot die gemeente aldaar eene overhelling tot het coccejanisme gevoeld heeft. Maar dit is dan verborgen geweest voor het publiek. Anders toch zoude WILLEM de derde hem niet zulken lof hebben toegezwaaid, als wij in den tekst, bl. 509 vermeld hebben. Trouwens hoe kan hij, te *Leeuwaarden* predikant zijnde, in de eerste jaren een coccejaan zijn geweest, daar zijne daden toen het tegendeel aan den dag legden? Of was hij het niet onder de kerkelijken, die zich door WUBBENA tegen BEKKER liet opvoeren? verg. hiervoor den tekst bl. 492 en de aanteekening (591). Hoe groot een wederstander altoos V. D. WAEIJEN van het coccejanisme ten jare 1669 was, kan genoegzaam worden opgemaakt uit zijne, hier voor ook vermelde, wel gelukte, pogingen om VOETIUS met MARESIUS te verzoenen. Te laatstgemelden jare gaf VAN DER WAEIJEN in het licht een werk, getiteld, *Pro vera et genuina reformatorum sententia, praesertim in negotio de interprete scripturae, adversus* WOLZOGIUM. En de ongenoemde schrijver van het *Extract uit de resolutiën van de Curatoren over de Universiteit, en de Burgemeesteren der stad Leyden genomen, tegen de schadelijke nieuwigheden, den* 16 *januarij* 1676, hetwelk te dezen zelfden jare uitkwam, zegt, bl. 35, dat V. D. WAEIJEN, toen hij het gemelde werk schreef, *noch*

een

1669 zijn aangehaald werk, *Pro vera et genuina* cet. schreef. Men zie de voorrede *** 2 en het eerste boek, p. 113. En hoe verdraagzaam toonde hij, of liever wilde hij toonen te zijn, ten jare 1681, in de voorrede voor zijne *Anal. Epist. ad Gal.* p. 140? BEKKER echter heeft in latere tijden v. D. WAEIJENS verdraagzaamheid even min als te voren kunnen roemen, gelijk wij hierna zien zullen. VAN DER WAEIJEN liet zich ten jare 1672 of 1673 te *Middelburg* het eerst als coccejaan zien en hooren; en sedert dien tijd is hij altijd coccejaan gebleven. Mede aldaar kwam hij het eerst als cartesiaan voor den dag. Dit trouwens heeft hij nooit verbloemd. Men vergelijke de voorrede voor zijne m. a. *Anal. Ep. ad Gal.* Te voren behoorde hij tot de aristotelisch-scholastieke godgeleerden, en was als zoodanig alom bekend geweest.

Bl. 511. (610) Zie BEKKERS *Kerkel. historie*, bl. 31.

Bl. 513. (611) Zie WAGENAARS V. *Hist.* XIV, bl. 450.

Bl. 514. (612) Zie WAGENAARS V. H. XIV bl. 450, 451; ook deszelfs *Amsterdam* enz. VI bl. 21—23, en BEKKERS *K. hist.* bl. 32, 33. Ook leze men een' brief van ALTING aan BEKKER, in deszelfs *Opp.* V, p. 402. Voor dat de kerkenraad RHEELAND beriep, had dezelve beroepen J. LASTDRAGER van *Leeuwaarden;* doch die beroeping werd of door den magistraat niet goedgekeurd, of door hem van de hand gewezen, wijl hij zich aan des kerkenraads verdrag niet onderwerpen wilde. Vid. ALTINGII *Opp.* V p. 403. Naderhand zijn er in den *Amsterdamschen* kerkenraad, behoudens de in den tekst gemelde grondwet van een regt christelijk synkretisme, andere vriendelijke schikkingen gemaakt, omtrent het beroepen van predikanten eener onderscheidene denkwijze, welke *nog heden* in kracht zijn of heeten te zijn.

Bl. 514. (613) Zie BEKKERS *K. his.* bl. 33.

Bl. 515. (614) Zie BEKKERS *K. hist.* bl. 32.

Bl. 515. (615) De theologische fakulteit te *Franeker* was voltallig, bestaande uit de hoogleeraars ARNOLDI, WITSIUS en MARCK. Op dien grond bragt de fakulteit tegen de

een voorvechter was van d'oude orthodoxe waerheyt, en door de wind der nieuwigheden noch niet omgekeert. Trouwens men kan zulks ook zien bij de lezing van dat werk van V. D. WAEIJEN, inzonderheid Lib. II p. 2 En nogtans heeft V D. WAEIJEN die verandering van denkwijze altijd ontveinsd, zijne tijdgenooten zoekende te doen gelooven, dat hij zoo voor als na zijne komst te *Middelburg* een coccejaan was geweest. Men zie onder anderen de voorrede voor zijne *Analysis Epist. ad Galatas*, uitgekomen in het jaar 1681. Doch het tegendeel is allerduidelijkst bewezen door vele geleerden van zijnen tijd, zoo die zijne vrienden, als die zijne vijanden waren, uit eene vergelijking der schriften, welke hij voor en na zijne komst te *Middelburg* heeft in het licht gezonden. Bewezen is dit, onder anderen, door F. VAN SPANHEIM, *in Epist.* a. 1677 edita *de novissimis circa res sacras in Belgio dissidiis*, en in 's mans *Epist. altera;* vid. Opp. SPANHEMII, T. II, p. 957, et p. 1015 en 1081, alsmede door H. BRINCK in de opdragt der *Waarschuwing aan de Vriesche kerken*, uitgekomen in het jaar 1681, en in zijnen *Toetssteen der waarheid en der dwalingen*, uitgekomen ten jare 1685, inzonderheid bl. 24—27, 761—766. In deze schriften heeft BRINCK niet zelden VAN DER WAEIJEN met deszelfs eigene, te voren gebruikte, maar naderhand nedergelegde, wapenen duchtig bestreden en beschaamd gemaakt. Men vergelijke BEKKERS a. w. *Leeraar der hooge school;* in de opdragt, bl. 5, in de voorrede, bl. 8, 15 en eenen, in dat werk geplaatsten, brief aan V. DER WAEIJEN. Één van VAN DER WAEIJENS vrienden HENRICUS GROENEWEGEN, dien wij vervolgens nader zullen leeren kennen, zegt, in zijne *Kon. aanspr.* ** 3, dat V. DER WAEIJEN *de waarheid geleerd heeft, welke hij te voren vervolgd had.* Uit eene vergelijking van 's mans schriften ook blijkt het, hoezeer hij in het dulden en niet dulden der gevoelens van anderen zich zelven niet gelijk is gebleven, maar daaromtrent, hetgene hem tot lof verstrekte, zeer veranderd is. Onverdraagzaam was V. D. WAAIJEN in de grootste mate, toen hij ten jare

1669

1669 zijn aangehaald werk, *Pro vera et genuina* cet. schreef. Men zie de voorrede *** 2 en het eerste boek, p. 113. En hoe verdraagzaam toonde hij, of liever wilde hij toonen te zijn, ten jare 1681, in de voorrede voor zijne *Anal. Epist. ad Gal.* p. 140? BEKKER echter heeft in latere tijden V. D. WAEIJENS verdraagzaamheid even min als te voren kunnen roemen, gelijk wij hierna zien zullen. VAN DER WAEIJEN liet zich ten jare 1672 of 1673 te *Middelburg* het eerst als coccejaan zien en hooren; en sedert dien tijd is hij altijd coccejaan gebleven. Mede aldaar kwam hij het eerst als cartesiaan voor den dag. Dit trouwens heeft hij nooit verbloemd. Men vergelijke de voorrede voor zijne m. a. *Anal. Ep. ad Gal.* Te voren behoorde hij tot de aristotelisch-scholastieke godgeleerden, en was als zoodanig alom bekend geweest.

Bl. 511. (610) Zie BEKKERS *Kerkel. historie*, bl. 31.

Bl. 513. (611) Zie WAGENAARS V. *Hist.* XIV, bl. 450.

Bl. 514. (612) Zie WAGENAARS V. H. XIV bl. 450, 451; ook deszelfs *Amsterdam* enz. VI bl. 21—23, en BEKKERS *K. hist.* bl. 32, 33. Ook leze men een' brief van ALTING aan BEKKER, in deszelfs *Opp.* V, p. 402. Voor dat de kerkenraad RHEELAND beriep, had dezelve beroepen J. LASTDRAGER van *Leeuwaarden;* doch die beroeping werd of door den magistraat niet goedgekeurd, of door hem van de hand gewezen, wijl hij zich aan des kerkenraads verdrag niet onderwerpen wilde. Vid. ALTINGII *Opp.* V p. 403. Naderhand zijn er in den *Amsterdamschen* kerkenraad, behoudens de in den tekst gemelde grondwet van een regt christelijk synkretisme, andere vriendelijke schikkingen gemaakt, omtrent het beroepen van predikanten eener onderscheidene denkwijze, welke *nog heden* in kracht zijn of heeten te zijn.

Bl. 514. (613) Zie BEKKERS *K. his.* bl. 33.

Bl. 515. (614) Zie BEKKERS *K. hist.* bl. 32.

Bl. 515. (615) De theologische fakulteit te *Franeker* was voltallig, bestaande uit de hoogleeraars ARNOLDI, WITSIUS en MARCK. Op dien grond bragt de fakulteit tegen de

aanstelling van v. d. waeijen hare bezwaren in; maar vruchteloos. Hier kwam bij, dat de drie gemelde hoogleeraars, inzonderheid de eerste en de laatste, tegen de coccejaansche en cartesiaansche denkwijze van v. d. waeijen zeer ingenomen, en voor kerkelijke beroerten, die welligt door hem verwekt zouden worden in Vriesland, zeer beducht waren. Zie het werk van vriemoet, *Ath. fris.* p. 562. En in die vrees werden zij daarna nog meer bevestigd onder het hooren van de redevoering, door v. d. waeijen uitgesproken, toen hij zijnen post aanvaardde. Die redevoering baarde veel morrend ongenoegen. Het onderwerp was *de Ecclesiae ex utrâque Babÿlone exitu et unius cum alio conventientia.* Vid. vriemoetii l. l. Men vindt die redevoering in de *Varia sacra* van v. d. waeijen; p. 625. Van den loop der lotgevallen van van der waeijen kan men een verhaal vinden bij vriemoet; l. l. bij wagenaar, in deszelfs V. *Hist.* XIV bl. 445 en volgg. en bij bekker, in deszelfs *Kerkelijke gesch.* bl. 33 en 34. Zeven jaren na het te *Middelburg* gebeurde verklaarde willem de derde zeer edelmoedig, dat hij in de zaak van v. d. waeijen der partijzucht te veel toegegeven, en spijt had van de wijze, waarop hij de magt, hem door de staten van Zeeland verleend, had uitgevoerd. Hij vernietigde toen het vonnis, tegen v. d. waeijen uitgesproken, en gaf hem een zeer vereerend schriftelijk bewijs daarvan. Vid. waijenii *Epist. apol. advers.* spanhemium; § 37—57. van der waeijen had toen den stadhouder eenen grooten dienst gedaan. Vid. vriemoetii l. l. p. 565. De schriften, tot het gebeurde te *Middelburg* betrekkelijk, vindt men ook opgegeven in dat werk; bl. 574. Intusschen was en bleef van der waeijen een doorn in het vleesch bij vele vriesche kerkelijken. Toen ten jare 1682 marck als hoogleeraar van *Franeker* naar *Groningen* verhuisd was, gaf de synode te *Leeuwaarden*, op voorstel der klassis van *Sneek*, toen haren deputaten in last, om bij den prins van *Nassau*, bij de gedeputeerde staten en bij de bezorgers der vriesche hoogeschool *ootmoedig te versoeken, sy mochten doch in het be-*

roe-

roepen van een professor theologiae achtinge geven op iemand, de oude rechtsinnige en lang aengenomene waerheyt toegedaen. Zie de *handelingen* dier synode; art. 40 en die der eerstvolgende synode; art. 23. Rapport van deze hunne opgedragene kommissie deden de deputaten eerst in de synode, ten jare 1684 gehouden te *Sneek*. Zij hadden zich gekweten van hunnen last; maar van den prins, *die anders alles wel gunstelyck hadde aengenomen*, het antwoord ontvangen, *dat het* E. *synodus sig bemoeide met saeken, die buyten haer waren.* Zie derzelver handelingen; art. 23. Bij die gelegenheid stelden de korrespondenten van *Gelderland, Zuidholland* en *Noordholland* voor, dat *in futurum die formalia van* „ oude, rechtsinnige en lang aengenomene waerheyt" *mochten uytgelaten worden.* Op dit voorstel oordeelde de synode, dat *sulx naemaels niet meer soude nog mochte geschieden, en dat een ijder hem daervan hadde te wagten.* Zie art. 24. In de plaatse van MARCK werd ten ten jare 1686, en wel op aanbeveling van V. D. WAEIJEN, beroepen HENRICUS PHILIPONEUS DE HAUTECOUR, een liberale, zeer vredelievende, theologant.

Bl. 516. (616) Daar deze schriften door BRINCK vervaardigd waren op naam der klassis van *Zevenwouden*, is dit de reden, waarom zij niet op de lijst van 's mans uitgegevene geschriften gevonden worden in de *Boekz. d. gel. wereld*, voor het jaar 1723, I bl. 766; alwaar men ook een nader berigt aangaande BRINCK lezen kan.

Bl. 516. (617) Verg. onze aanteekening (609). Welk een geweldige tegenstander BRINCK geweest is van V. D. WAEIJEN, kan uit het volgende blijken. Ten jare 1680 werd door zijnen invloed uit de klassis van *Zevenwouden* bij de synode te *Harlingen*, waarop hij zelf tegenwoordig was, een gravamen ingeleverd, behelzende menigvuldige klagten over de stoutheid der cartesianen en coccejanen, en het voorstel, om daartegen allerlei krachtige maatregelen te nemen. Dan de synode, niet zoo driftig en voorbarig als BRINCK, oordeelde, dat op dit gravamen geene bijzondere aandacht kon geslagen worden, omdat geene personen in

hetzelve genoemd werden, tegen welke men ijveren of waken moest. Zie derzelver *handelingen;* art. 28. In de eerst volgende synode, ten jare 1681 te *Dokkum*, verhief zich BRINCK, nevens twee andere broeders, als buitengewone afgevaardigden van de klassis van *Zevenwouden*, tegen VAN DER WAEIJEN, die toen ook binnen stond, op zulk eene wijze, dat er *wedersits vele en verscheide debatten* (over eenige coccejaansche gevoelens) *voorvielen, onder pretestatie van welgemelde* Hr. VAN DER WAEIJEN *van sich desen christelicken synodus niet te submitteren.* De synode hield, voornamelijk uit aanmerking van dat protest, BRINCK de hand boven het hoofd, en gaf haren deputaten in last, *om de voorschreven classe met alle kracht bij te staen.* Zie de *handelingen* dier synode; art. 29, 30. Ten jare 1682 kwam er op de synode te *Leeuwaarden* uit de klassis van Zevenwouden een *gravamen*, waarvan de inhoud was, of *niet de cartesiaansche philosofie uit de akademie van Franequer behoorde gebannen te worden na het exempel van de Switsersche kerken, volgens getuigenisse van.* D. V. D. WAEIJEN, in Epistola de reconciliatione VOETII cet. p. 22. Scherp en vinnig, ook hatelijk was tegen V. D. WAEIJEN dit laatste. En zoo was het geheele gravamen gesteld! De synode oordeelde, *dat alle philosophische stellingen, strijdig met de H. theologie, souden moeten geweert en achtergelaten worden.* Zie de *handelingen* dier synode art. 38. Bijzonder ook begon in die eigenste synode BRINCK zijn warm bloed tegen VAN DER WAEIJEN aftekoelen, met deszelfs, te dien tijde gemeen gemaakte, schriften voor onregtzinnig te verklaren. En daartoe nam hij in den arm WILLEM BRAKEL, toen predikant te *Leeuwaarden*, die voorzitter op de synode was. Deze deed een voorstel, dat het toen door V. D. WAEIJEN uitgegeven werkje, *Analysis epistolae ad Galatas*, kerkelijk met de scherpste naauwkeurigheid mogt worden onderzocht. Dit voorstel vond bijval. De synode koos tot hetzelve twee harer leden, behalve den voorzitter. Zie de *handelingen* dier synode; art. 45, 47, 51, 57. Volgens het besluit moest er rapport gedaan worden aan de gedeputeer-

de staten der provincie. Doch uit de *handelingen* der synode van het jaar 1683, waar BRINCK voorzitter was, art. 28, ziet men, dat het rapport toen nog niet uitgebragt was, en volgens art. 30 protesteerde toen V. D. WAEIJEN tegen den van de synode genomenen maatregel. Uit de synodale akten der eerstvolgende jaren blijkt het niet, welke de gevolgen daarvan geweest zijn. Alleen blijkt het uit die van het jaar 1685 art. 9 dat er gemompel was ontstaan over een al te groot gezag, dat zich de staten van Vriesland hadden aangematigd ter onderdrukking van de vrijheid der kerk, hetgene aanleiding had gegeven, dat daarover op de synode te *Utrecht* luide klagten waren geslaakt. Verg. art. 23, 25. Inmiddels was BRINCK in de schriften, waarvan wij in den tekst melding hebben gemaakt, ijverig voortgevaren, om VAN DER WAEIJEN, als eenen valschen leeraar, die de kerk ontrustte, onteerde en bedierf, bij al het volk, konde het zijn, gehaat te maken. Inzonderheid deed hij dat in een werk, niet op naam der klassis van *Zevenwouden*, maar op zijn' eigen naam geschreven, onder den titel van *Toetssteen der waarheid en der dwalingen;* hetwelk ten jare 1685 in het licht verscheen.

Bl. 516. (618) ALBERTUS VOGET, die ten jare 1735 VAN GIFFENS nagelatene schriften, in eenen bundel verzameld, heeft uitgegeven, meldt in de voorrede, dat dezelve een *leerling* was geweest van V. D. WAEIJEN. Maar dit kan VAN GIFFEN, het woord in den eigenlijken zin genomen, niet geweest zijn, wijl hij reeds in het jaar 1674 predikant werd te *Wijkel* in Vriesland, toen V. D. WAEIJEN nog geen hoogleeraar was te *Franeker*. BEKKER schrijft in zijne K. *Hist.* bl. 34, dat V. GIFFEN door V. D. WAEIJEN *onderwezen* was. Misschien heeft dit aan VOGET aanleiding gegeven, om V. GIFFEN een' leerling van V. D. WAEIJEN te noemen. Doch aan BEKKERS woorden kan men dezen zin geven, dat V. D. WAEIJEN, een man van jaren, groote geleerdheid en vele ondervinding, zijnen jeugdigen vriend V. GIFFEN, schoon reeds predikant, het echte coccejanisme regt smakelijk had weten te maken, en deze door genen was opgewekt geworden,

den, om hetzelve onbewimpeld en onbeschroomd te prediken. Volgens het verband schijnen BEKKERS woorden t. a. p. ook zoo te moeten worden opgevat. Hoe het ook zijn moge, naar ons inzien, kan v. GIFFEN geen eigenlijk gezegde leerling van v. D. WAEIJEN geweest zijn, ten ware hij te *Leeuwaarden* of te *Middelburg* deszelfs onderwijs genoten hadde. Doch dit heeft niets waarschijnlijks. VAN GIFFEN had te *Sneek*, waar zijn vader een vermaard regtsgeleerde was, het onderwijs in de voorbereidende wetenschappen genoten bij een' huisleeraar, en aan de akademie gekomen zijnde nog half het voornemen, om in de regten zich te oefenen, waartoe zijne ouders hem bestemd hadden. Dit blijkt uit de voorrede voor zijne *Verklaring* van *Ezech.* XLVII: 11. Aan de godgeleerdheid wijdde hij zich toe eerst ongeveer in en na het jaar 1670, toen v. D. WAEIJEN nog predikant te *Leeuwaarden*, en daarna te *Middelburg*, was. Ook v. GIFFEN was alleen coccejaan, en geen cartesiaan tevens, gelijk v. D. WAEIJEN was. Welk een voortreffelijk coccejaansch predikant v. GIFFEN geweest is, zie men in VOGETS voorrede voor 's mans uitgegevene schriften; bl. 4. De loftuitingen, hem aldaar door VOGET toegezwaaid, zijn zeer uitbundig. — VOGET noemt hem, onder anderen, *een' bedienaar des heiligen Evangeliums van een zeer uitstekend voorbeeld.* Behalve 's mans godsvrucht, die daar zeer geroemd wordt, weten wij van elders, dat hij ook uitblonk in geleerdheid en wijsheid.

Bl. 517. (619) De titel van die twee bij elkaâr gevoegde leerredenen was: JOBS *levende* GOËL, *en de nog verwachte heerlijkheid der kerke in de laatste dagen.*

Bl. 517. (620) De Leeuwaardensche predikanten hadden zich niet ontzien deze grievende uitdrukking te gebruiken, dat indien er, onder VAN GIFFENS gehoor, een sociniaan in de kerk ware geweest, deze hem wel de handen zoude gekust hebben. Zie 's mans voorr. voor zijne geneemde leerredenen; bl. 48. Te verwonderen was het derhalve geenszins, dat de klassis van Zevenwouden naderhand, toen de leerredenen in het licht verschenen, door den fijn geslepenen

nen bril van BRINCK, die één der onderzoekers van dezelve was, vele onregtzinnigheden en dwalingen in het oog kreeg. Deze waren, behalve de in den tekst gemelde, I dat de sleutel der kennisse alleen aan de priesteren ware toevertrouwd, met uitsluiting van het volk; II dat het leven van God gelegen was in verstand, denken en willen, zonder dat andere eigenschappen van God behoefden gesteld te worden; III dat de woorden der heilige schrift beteekenen, wat ze kunnen beteekenen; IV dat de waarheid en goedheid van God tot regtvaardigmaking van het schepsel in het gemeen bepaald wierd; V dat Gods wil de regel ware van zijne heiligheid; VI dat er eene klare en naakte kennis van Gods volmaaktheden bij den mensch ware. VII Waren er door het geheele boek heen vele bijbelplaatsen op eene profane wijze verdraaid geworden. De aanstootelijke uitdrukkingen tegen de liefde en zeden waren, naar het oordeel der onderzoekers, I eene, overal doorstralende, onverdragelijke en strafbare hoogmoed; II onwaarheden; III lasteringen en valsche beschuldigingen tegen de broederen; IV vervloekingen over de genen, die anders gevoelden. Zie de handelingen der klassis van Zevenwouden, ten jare 1680 den 1 van herfstmaand gehouden; art. 3. De eerstvolgende handelingen van de klassis toonen ten allerduidelijkste aan, met welk eene heete drift BRINCK tegen V. GIFFEN bezield was, hoe hij alle wezenlooze kleinheden opzocht, om hem in de minachting der broederen te brengen, en hoe hij het er op toegelegd had, om hem uit de kerk te bannen. Zelfs wilde BRINCK daartoe doen medewerken, dat VAN GIFFEN in een onderling gesprek met zijne klassisbroeders voor atheistisch verklaard had zeker gevoelen van L. WOLZOGEN, wien wij (750) nader zullen leeren kennen. Vandaar dan ook, dat, toen VAN GIFFEN aan de klassis eene approbatie deed ter hand komen van zijne leerredenen, hem verleend door den hoogleeraar J. BRAUNIUS, toen alleen de theologische fakulteit te *Groningen* uitmakende, dezelve niet in eenige aanmerking genomen werd. BRINCKS gezag in de klassis was zoo groot, dat slechts vijf predikanten, van welke de

 voor-

voornaamste was E. NOORDBEEK, der goede zaak van V. GIFFEN waren toegedaan, en zich tegen al hetgene dezen vervolgden man door de broederen werd aangedaan, eene plegtige verklaring deden, gelijk zij ook weigerden de onkosten, die daartoe gemaakt werden, mede te dragen. Die onkosten werden inzonderheid door de klassis gemaakt tot de uitgave der in den tekst gemelde *Waarschouwing aan de vriesche kerken*, een werkje, waarover de klassis toen eene bijzondere welgevalligheid vernam van de Leydsche professoren der godgeleerdheid, HULSIUS en VAN SPANHEIM, uit eenen brief, van deze aan haar geschreven. Men vergelijke met de *handelingen der klassis van Zevenwouden* ENGELSMA's m. a. *Volglijst* enz.; bl. 168. 169.

Bl. 519. (621) De klassis van Zevenwouden zond uit haar midden drie gekommitteerden, van welke de voornaamste BRINCK was, naar de synode te *Leeuwaarden*, ten jare 1682, te kennen gevende, dat zij zeer bezwaard was over de sententie der deputaten, en citatie verzocht op V. GIFFEN, die toen reeds predikant te *Sneek* was. Dit verzoek werd haar toegestaan. Zie de *handelingen* dier synode; art. 3. Hierop volgden in eene der laatste zittingen dier synode hevige onlusten tusschen de deputaten der *synode* en de drie gemelde gekommitteerden, waarvan *het* einde was, dat de synode, beide partijen gehoord hebbende, dit vonnis uitsprak, dat vermits V. GIFFEN niet *bevoegd was geweest sich na* Sneek *te transporteren, gelijk hij zonder zijn ontslag van de klassis van* Zevenwouden *te hebben, gedaan had, hij in de gemeente van* Sneek *wel soude blijven, maer een vierendeels jaers soude wesen gesuspendeert van den predikdienst, en hij aan de E. classi sylvanae soude leetwezen betonen, in dese generale termen, dat hij in alles sich so niet gedragen had, als dat behoorde, waarin dan de classis soude acquiesceren.* Zie dezelfde *handelingen*; art. 49, 52, 56, 59. VAN GIFFEN zelf, hoewel geciteerd, was, uit hoofde van ligchamelijke ongesteldheid, niet tegenwoordig, maar had eenen anderen predikant, om zijne zaak te verdedigen, verzocht te mogen

het

benoemen, hetgene hem ook was ingewilligd. Hiermede scheen wel 's mans zaak, betrekkelijk zijne beroeping naar *Sneek*, afgedaan te zijn, maar de beschuldiging der klassis van Zevenwouden tegen zijne regtzinnigheid werd toen sterker aangeschroefd bij de synode van dat jaar, nogtans uit hoofde van tusschengekomene hindernissen niet genoegzaam onderzocht. En hierop kwam aan de Vriesche kerkelijken de in den tekst gemelde last der gedeputeerde staten van Vriesland, om VAN GIFFEN te dien opzigte niet verder te vervolgen. Dadelijk nadat de synode hare sententie tegen VAN GIFFEN had uitgesproken, appelleerde, uit deszelfs naam, een van zijnen wege benoemde, tot de hooge magten der provincie. En het gevolg daarvan was weldra de gemelde last der staten. Zie ENGELSMA's *Volglijst van pred. onder de klassis van Zevenwouden;* bl. 172, 173; vergeleken met de *handelingen* der synode van het jaar 1682, art. 62 en van het jaar 1682, art. 24. De resolutie der vriesche staten was van dien aard, dat de klassis van Zevenwouden, bevreesd voor derzelver ongenade, bij hen een smeekschrift inleverde, verzoekende, dat het hun mogt vergund worden, om met behoorlijke *zachtmoedigheid* allen te mogen wederleggen, die, of met name of zonder name, haar in openbare schriften aanvielen. Hierop kwam eene gunstige apostille den 15 van herfstmaand des jaars 1682. Zie BRINCKS *Toetssteen der waarheid en der dwalingen;* in de voorr. bl. 27, 28. De aanvallers, in het smeekschrift bedoeld, waren inzonderheid VAN DER WAEIJEN en GROENEWEGEN; blijkens de handelingen der synode des jaars 1683; art. 30 en 33. Zoo wel der staten resolutie als het verzoek van de klassis van *Zevenwouden* was billijk. Tegen V. D. WAEIJEN was die klassis nu inzonderheid nog meer ingenomen, omdat hij, naar haar oordeel, het regt der kerk gevioleerd had, haar voor de politieke magten betrokken, en dezelve ten voordeele van V. GIFFEN in zijn belang had weten te krijgen. Zie de *handelingen den. kl. van Zevenw.* van den 26 van grasmaand des jaars 1682; art. 3.

Eindelijk zij hier nog aangemerkt, dat de opvolger van

v. GIFFEN te *Nieuwbrongerga*, JOHANNES DE BRUINE, een opgeklaard godgeleerde, geheel in deszelfs geest denkende, en ook een bijzonder vriend van v. D. WAEIJEN, mede uit dien hoofde veel bitters heeft moeten proeven, dat hem door BRINCK en deszelfs grooten aanhang in de klassis veroorzaakt werd. Doch eene beroeping naar *Staveren* verloste ten jare 1686 den man te *Nieuwbrongerga* van het hem daar drukkende leed en kwaad.

Bl. 520. (622) BEKKERS oordeel, betreffende BRINCK, was, „ dat hij niet, dan *ten kwade*, door velerhande schriften bekend was." Zie de voorrede voor deszelfs: *Onderzoek van de beteekening der kometen*. Ook, naar BEKKERS oordeel, was BRINCK het voornamelijk, in wiens oog VAN GIFFEN, VAN DER WAEIJEN, en allen, die met hem één dachten, verduisteraars waren der oude lieve waarheid, welke zij, door dwalende en kerkberoerende gevoelens, poogden te vermeesteren, terwijl zij het met de remonstranten, socinianen, papisten en atheisten heimelijk hielden, en geene verdere verbetering des levens vorderden van de geloovigen, dan die bij de ongeloovigen werd aangetroffen. Op BRINCKS drijven werd door de klassis van Zevenwouden op de synode te *Dokkum*, in het het jaar 1682, de hoogleeraar v. D. WAEIJEN openlijk afgekleurd, als iemand, door wiens lessen de studerende jeugd met pelagiaansche, schadelijke en kerk ontrustende stellingen allerwegen besmet werd. Zie in de handelingen dier syn. het *Grav. class. sylv.* I en de handelingen der klassis, gehouden den 26 van grasm. 1682; art. 3. Is er ooit in de vriesche hervormde kerk een heerschzuchtige hierarch geweest, die eenen onbepaalden invloed zocht en vond, zoo was het BRINCK. V. GIFFEN mogt hem derhalve, toen hem zijn ontslag naar *Sneek* geweigerd werd, met volkomen regt, *eenen onbeschaamden kwant* noemen. Zie de *handelingen der klassis van Zevenw.* gehouden den 7 van herfstmaand des jaars 1681; art. 9. Ten jare 1678 werd hij gelijktijdig met v. GIFFEN lid der klassis van Zevenwouden, nadat hij te voren, als predikant te *Buitenpost*, tien jaren lid der klassis van *Dokkum* was geweest, en van dien

oogenblik af aan matigde hij zich het meesterschap in de klassis over zijne broeders aan, welke meest alle voor hem moesten bukken Te *Dokkum* had hij zich stil gehouden.

Bl. 520. (623) De deputaten der vriesche synode veroordeelden zeer het gedrag der klassis van Zevenwouden. In de premissen van hunne uitspraak hadden zij gesteld, dat de klassis wel eenen ijver voor de waarheid getoond, maar geene genoegzame redenen gehad had, om VAN GIFFEN een *testimonium dimissionis* te weigeren, enz. Men zie den tekst, bl. 519. VAN GIFFEN vroeg, toen hem die uitspraak was voorgelezen, in de tegenwoordigheid der afgevaardigden uit de klassis, opheldering van eenige uitdrukkingen, in dezelve gebezigd, onder anderen, welken *ijver voor de waarheid* de broeders verstonden? En hierop was het antwoord, dat men gaarne zich verschoond zag van eene nadere verklaring daaromtrent; alleen hadde V. GIFFEN zich te herinneren, dat, volgens de getuigenis des Apostels, de joden ook *eenen ijver* hadden! Zie de a. *Volglijst* enz., bl. 172. Ook had VAN GIFFEN aan de deputaten gevraagd, of hij naar hun oordeel tot de gemeente van *Sneek* mogt overgaan? en het antwoord was volmondig ja geweest. Zie het w. van ENGELSMA t. a. p. Evenwel werd, gelijk wij gezien hebben, VAN GIFFEN, om zijnen overgang naar de gemeente van *Sneek*, in zijnen dienst geschort!!

Bl. 520. (624) Vid. VRIEMOETII *Ath. fris.* p. 563.

Bl. 520. (625) Vid. WAEIJENII *Epist. apolog. ad* PHILALETHIUM ELIEZEREM, adversus F. SPANHEMIUM; p. 60.

Bl. 521. (626) Zie het *Kerkel. alphab. van Noordholland* door VEERIS; bl. 56. GROENEWEGEN bleef, zonder afwijking, gehecht aan de denkwijze van COCCEJUS, van welken hij een echt leerling was, in het verklaren der heilige schrift, voornamelijk der profetische boeken van het O. en N. Testament. Hij gaf een groot aantal van schriften, daartoe betrekkelijk, in het licht. Zulks toonde hij bijzonderlijk in zijn werk, *Keten der profetische godgeleerdheid*, dat te *Enkhuizen* in het jaar 1682 in het licht verscheen.

Zij,

Zijne overige exegetische schriften zijn te menigvuldig, om er hier de titels van optegeven. Onder dezelve komen wel het meest in aanmerking, die over de *Openbaring van* JOHANNES, ten jare 1677, en voor de tweedemaal ten jare 1682 en over de *Psalmen*, ten jare 1687 zijn uitgekomen. Het eerste exegetisch geschrift, door hem uitgegeven, was over het *Hoogelied.* Dit verscheen te *Delft* in het jaar 1670.

Bl. 523. (627) Niet onaardig is de aanmerking, welke de schrijver van de *Naaml. der pred. onder de klassis van Dokkum*, bl. 38, maakt te dezen opzigte. ,, Bij zulk eene ,, multiplikatie," schrijft hij, ,, kan wel eene substraktie ,, plaats hebben. De fundamentele geloofsartikelen zijn gee- ,, ne *honderd en vier.*" BRINCK zelf heeft naderhand eene *substraktie* gemaakt. In het jaar 1685 gaf hij in het licht *Toetssteen der waarheid en der dwalingen*, waarin, met goedkeuring der klassis van Zevenwouden, door hem den coccejanen in het algemeen worden toegeschreven slechts drie en tachtig dwalingen, welke hij in dat werk trachtte te wederleggen, met oplossing der tegenwerpingen, uit derzelver schriften ontleend.

Bl. 524. (628) Men zie de opdragt van zijne twee leerredenen aan de godvruchtige prinsessen van *Oranje* en *Nassau*; bl. 10.

Bl. 524. (629) Inmiddels was VAN GIFFEN hofprediker gebleven van de vriesche stadhouderlijke familie, dikwerf zich van *Dordrecht* naar Vriesland begevende, om voor haar te prediken. Meestal deed hij dit in het *oranjewoud*, niet verre van het *Heerenveen* gelegen, onder *Oudeschoot*, waar de vorstelijke familie jaarlijks den zomer doorbragt. Verscheidene leerredenen, door hem uitgegeven, zijn aldaar door hem gehouden, blijkens de titels en opdragten derzelve.

Bl. 526. (630) Deze woorden vindt men in de gemelde opdragt van 's mans *leerrede*, bl. 7—9.

Bl. 528. (631) Eene lijst van D'OUTREINS schriften vindt men in de *Bibliotheca Bremensis;* Cl. I fasc. 2 p. 183—193, p. 597; Cl. II fasc. 1, p. 49, 107, 367; fasc. 5, p. 885; Cl. III fasc. 6; p. 1049; Cl. IV p. 130, 334 en 605; Cl. V p. 486.

Bl.

Bl. 528. (632) Dit berigt is gegeven door B. BEKKER in zijne *K. Hist.* bl. 35.

Bl. 529. (633) Wie, die eenigzins met de schriften van COCCEJUS bekend is, weet niet, dat geen ander doel, dan het betrachten van de waarheid en liefde de drijfveêr van zijne onvermoeide werkzaamheden geweest is? Met weinige woorden wordt hij als zulk een edeldenkend schriftuitlegger geteekend door BEKKER in zijne *K. hist.* bl. 36. Hoognoodig was het naderhand, dat het coccejanisme tot zijnen waren oorsprong terug werd gebragt. De liefde was niet alleen merkelijk verkoeld, maar ook de harten van vele hervormden, die anders der coccejaansche denkwijze wel gaarne toevielen, waren hierin huiverig geworden, wegens gebrek aan regt godsdienstig voedsel, dat het coccejanisme van velen hun zoo zeer niet aanbood.

Bl. 531. (654) Over LEYDEKKER en deszelfs verdiensten zie men het *Geletterd zeeland* van DE LA RUË; bl. 53—57, BURMANNI *Traiectum erud.* p. 175—184; *Bibl. Brem.* III p. 158—161; V p. 738, 739, en WEISMANNI *Hist. eccles.* II p. 669, 670. Hetgene F. BURMAN, toen men na het overlijden van VOETIUS mompelde, en hij zelf vreesde, dat LEYDEKKER hoogleeraar te *Utrecht* zoude worden, in eenen brief aan ALTING ten jare 1677 den 5 van grasmaand geschreven, voorspelde, werd volkomen bewaarheid, *si bonus mihi detur collega, bene erit, mihi et academiae; si alius* (voetianis partibus addictus) *modo idoneus sit, florentior reddetur academia, cum hac aura nunc animentur omnes.* V. ALTINGII Opp. V. p. 397. Het blijkt uit dien brief, dat BURMAN gaarne toen tot zijnen ambtgenoot zoude gehad hebben of HERMANNUS WITSIUS, hoogleeraar te *Franeker*, of HERMANNUS VAN HALEN, predikant te *Utrecht*, voor welke beide ook toen gewerkt werd. Geen van de drie gemelden werd echter de opvolger van VOETIUS. Deze werd PETRUS VAN MASTRICHT. Dan voor het overlijden van BURMAN, den 11 van slagtmaand des jaars 1679, werd toch nog LEYDEKKER tot die waardigheid verheven; en na deszelfs overlijden hebben de beide anderen, tot die waardigheid geroepen zijn-

zijnde, dezelve bekleed. WITSIUS zullen wij in het vervolg leeren kennen. VAN HALEN, een geleerd en vredelievend man, schijnt tot de partij der *voetianen* behoord te hebben, maar heeft zich in de geletterde wereld geen' anderen roem verworven, dan door het vormen van uitnemende godsdienstleeraars, hetgene alleen zijn verheven doel was. Vid. BURMANNI *Trai. erud.* p. 126. VAN MASTRICHT was een partijzuchtige voetiaan, schoon hij onder de *eersten* van zijnen aanhang was, die zich op eene liberale, vrije, schriftverklaring toelegden, waardoor hij zich eenen grooten naam verwierf. In dit opzigt scheen hij zelfs een neoloog of, gelijk men het toen noemde, *novateur* te zijn, verstaande door *den Oversten dezer wereld*, JOH. XVI: 11 CHRISTUS en JOH. XIV: 30, God den Vader. Men leze den brief van ALTING aan BURMAN; Opp. ALTINGII; V. p. 401. Dat vernuftige exegetische denkbeeld, schreef ALTING toen aan RHENFERDUS, bezorgde aan VAN MASTRICHT het professoraat te *Utrecht*; pag. 401. Voor het overige ijverde hij met LEYDEKKER tegen het coccejanisme, zoo veel in zijn vermogen was. De invloed van LEYDEKKER schijnt te dezen opzigte wel het meest gegolden te hebben. G. SALDENUS schreef in zijne *Otia*, Lib. II, *Exercit.* VI § 3, dat LEYDEKKER de *coccejaansche concepten van de brug afbonsde*.

Ten aanzien van de nommers der aanteekeningen is hier en vervolgens een aanmerkelijke misslag in den druk ingeslopen, gelijk den lezer van zelf onder het oog zal zijn gekomen; waarvoor men verschooning vraagt.

Bl. 536. (655) Over MARCK en deszelfs theologisch dogmatische en exegetische verdiensten zie men het w. van VRIEMOET, *Athenae fris.* p. 544—556, alsmede de *Levensbeschr. van beroemde en gel. mannen* III bl. 425—446.

Bl. 537 (656) BRINCK heeft, in de voorrede van zijn' *Toetssteen der waarheid en der dwalingen*, alles gedaan, wat hij konde, om zijnen tijdgenooten er van te overtuigen, dat WITSIUS tot zijne partij behoorde. Vandaar dat velen hem naderhand voor eenen voetiaan gehouden hebben. BENTHEM rangschikt alzoo WITSIUS onder de gematigdste voetianen in zij-

zijnen *Hollandisches kerck und schülenstaat;* II bl. 175.

Bl. 538. (657) WITSIUS had zich tegen het cartesiaansche coccejanisme laten zien, ten jare 1669, in een werk, getiteld, *Twist des Heeren met zijnen wijngaard.* Dit verwekte den haat van P. ALLINGA, die daartegen in het licht gaf ten jare 1672 zijne *Verdediging van de eer en leer der voornaamste leeraren van Nederland;* doch waartegen weder WITSIUS in het jaar 1673 uitgaf een werkje getiteld; *Het aanstootelijk nieuw in waarheid en liefde ontdekt.* Coccejaan was voor het overige WITSIUS meer dan voetiaan, maar coccejaan vooral in dien zin, waarin ALTING te *Groningen* het was, zijn' eigen weg volgende. In zijne *Oeconomia Foed.* zegt hij Lib. IV, *omnis pagina mea loquitur, quo loco mihi* COCCEIUS *sit, cui autem non per omnia inconsiderata credulitate adstipuler.* In zijne opdragt van de *Oeconomia foederum Dei cum hominibus* handhaaft hij den hermeneutischen grondregel van COCCEJUS dezer wijze; p. 3, *Nemo id, quod et verborum significationi et phrasi scripturae et analogiae fidei et circumstantiis textus consonum est, propter solam novitatem reiiciat.*

Bl. 538. (658) Vid. WAEIENII praef. *Anal. Epist. ad Gal.* praemissa. Conf. VRIEMOETII A. F. p. 539, 540. Niemand paste het doen van zoodanige verwijtingen minder, dan V. D. WAEIJEN. Hoe verre was hij zelf, gelijk wij hiervoor gezien hebben, van zijne voormalige, de voetiaansche, partij afgeweken! Met welk een regt hebben de voetianen hem mogen verwijten, dat hij hunne partij niet slechts ten deele, maar geheel verlaten had! En hoe sterk hij zich toen voor het coccejanisme verklaarde, kon hij echter zelfdenkende coccejusgezinden, gelijk ALTING en BEKKER waren, geheel niet verdragen! Vid. ALTINGII *Opp.* p. 406.

Bl. 538. (659) *Christiani sumus,* inquit WITSIUS in praef. *Exercit. in symb Apost.* praem. p. 2. *unum habemus magistrum et doctorem infallibilem,* CHRISTUM.

Bl. 538. (660) De eene redevoering was *de vero ac sincero theologo.* De andere de *theologo modesto.* Beide worden zij gevonden in 's mans *Miscell. sacra;* T. II.

Bl.

Bl. 538. (661) *In necessariis unitas, in non necessariis libertas, et in omnibus prudentia et caritas.* Langzamerhand is WITSIUS een zoo gematigd theologant geworden, die langs het spoor van ALTING en BEKKER den middenweg hield tusschen de coccejanen en voetianen, dat hij zich deze spreuk met regt eigen mogt maken, en niemand hem wegens ontrouwheid aan dezelve berispen konde. Toen WITSIUS, hoogleeraar te *Franeker* geworden zijnde, in het jaar 1677 zijne *Oeconomia foederum* uitgaf, ijverde hij in *de opdragt* van dat werk nog zoo krachtig als duidelijk tegen sommige gevoelens van ALTING, hoewel hij deszelfs naam verzweeg. Dan sedert dien tijd werd hij al gaande voort gematigder en verdraagzamer, omtrent zijne andersdenkende broeders, en ook der coccejaansche partij meer genegen, hoezeer hij in den vollen zin van dien naam nooit een echte coccejaan geweest is, maar steeds een liberaal denkende godgeleerde bleef. Indien een deskundige de karakters wilde schilderen van ALTING en WITSIUS, de beeldtenissen zouden beminnelijk zijn, die van den laatsten misschien nog wel zoo beminnelijk, als die van den eersten, welke meer scherpheid van zin en uitdrukking had. Beider karakters verschilden vrij wat van het karakter van V. D. WAEIJEN, dien wij, met al zijne groote geleerdheid, wat het karakter betreft, niet willen, en ook welligt niet regt kunnen beoordeelen!

Bl. 539. (662) Toen zelfs was VITRINGA reeds twee jaren te *Franeker* hoogleeraar in de hebreeuwsche taal geweest. Dat VITRINGA bijkans geheel een leerling was van WITSIUS, berigt VRIEMOET, in zijn werk, *Ath. fris.* p. 608. WITSIUS gaf aan VITRINGA, toen deze de hoogeschool van *Franeker*, als student, verliet, dit openbare getuigschrift, dat hij hem waardig oordeelde eenmaal zijn opvolger te worden. VITRINGA kwam te *Franeker* als hoogleeraar wel eigenlijk in de plaatse van ARNOLDI; maar toch ook eenigzins in die van WITSIUS. Zie het a. w. van VRIEMOET, p. 609 en 610.

Bl. 539 (663) De zachte welsprekendheid, waardoor WITSIUS

nius de harten roeren konde, wordt bovenmate geroemd. Zie het w. van VRIEMOET; p. 533.

Bl. 540. (664) Zoodra VITRINGA in openbare schriften zijne bijzondere gevoelens aan den dag had gelegd, werd er in de vriesche synode van het jaar 1684 een bezwaar tegen dezelve ingebragt, als waren zij onbestaanbaar met de zuivere leer der hervormde kerk. Dit raakte wel inzonderheid het eerste deel van zijne, ten jare 1683 uitgekomene, *Observationes sacrae*. Er werden door die synode beoordeelaars van dat werk benoemd; en deze leverden ten jare 1685, op de synode te *Bolsward*, hun verslag in, volgens hetwelk VITRINGA regtzinnig verklaard werd. Zie de *handelingen dier synode*; art. 22. Ondertusschen bleef, naar de verbeelding van vele voetianen, de reuk van onregtzinnigheid VITRINGA, en bijzonder zijnen leerlingen, staâg aankleven. In de oogen van H. BRINCK ging VITRINGA in zijne *Observ. sacr.* I p. 6, zelfs verder, dan al de overige cartesiaansche coccejanen. 's Mans gevoelens werden door hem verklaard *als zeer aanstootelijk en onheilig*. Zie BRINCKS *Toetssteen* enz. bl. 204—209. VITRINGA verklaarde, naar BRINCKS partijdig oordeel, t. a. p. zelfs de mirakelen voor natuurlijke verschijnselen. Zie den *Toetssteen* enz. bl. 219—227. Ongegronder en partijdiger beschuldiging kon er tegen VITRINGA niet worden uitgedacht.

Bl. 540. (665) Inzonderheid is VITRINGA zijnen leerlingen te dezen opzigte voorgegaan, in zijne *Uitlegging der profetiën* van JESAIAS; welk werk ten jare 1714 in het licht verscheen. Lezenswaardig is de getuigenis van den hoogleeraar TE WATER, aangaande de verdiensten van VITRINGA, als schriftuitlegger; welke men vindt in deszelfs *Oratio de studio historiae ecclesiasticae cum disciplina theologiae diligenter coniungendo*, p. 34. „ Quantum debemus CAMPEGIO VITRINGA, quo nemo melius oracula divina ex historia communi sacraque in clara luce collocavit! Quidquid laboris alii, sed historiarum non aeque periti, huc contulerint, eorum conatus leves et contemnendi sunt prae doctis theologi eruditissimi commentariis, omnem aeta-

„ tem laturis." ALBERT SCHULTENS noemde, in de lijkrede op VITRINGA, deszelfs werk over de profetiën van JESAIAS *immortale monumentum opere magnifico conditum, perennibusque literis incisum velut, ac sempiternae gloriae dedicatum.* Ook leze men de getuigenis van WEISMANN in deszelfs *Hist. eccles.* II p. 675. Inzonderheid verdient geroemd te worden VITRINGA's vrijmoedigheid in denken en zijn afkeer van alle partijzucht, welke hem van de jeugd af eigen was geweest. Hij aanvaardde zijnen hoogleeraarspost in de godgeleerdheid te *Franeker*, met het uitspreken eener redevoering *de amore veritatis.* 's Mans onpartijdige waarheidsliefde verwekte hem aan de eene zijde den nijd der strenge coccejanen, die niet dulden konden, dat hij van hunnen grooten voorganger hier en daar afweek, maar aan de andere zijde den fellen haat der voetianen, die hem niet verdragen konden, als die er verre. af was, van met hen intestemmen, hoe min hij ook der coccejaansche partij in allen deele aankleefde. De vooringenomenheid der voetianen tegen VITRINGA was zoo groot, dat zij, ten jare 1698, toen hij te *Utrecht* tot hoogleeraar in de godgeleerdheid beroepen was, ook die beroeping aangenomen had, den stadhouder wisten te belezen, om dezelve te vernietigen. VITRINGA bleef alzoo te *Franeker*, tot geen gering genoegen van zijne landgenooten, de vriezen, maar tot droefheid van vele Utrechtenaren. Vid. BURMANNI *Trai. erud.* p. 273.

Bl. 540. (666) Reeds ten jare 1675, het eerste jaar zijner akademische letteroefeningen, verdedigde hij onder WUBBENA eene *dissertatio philos. de igne.*

Bl. 542. (667) HEIDEGGER verklaarde te *Zurig*, alleen voor ROËLL, het werk van COCCEJUS *de foedere et testamento Dei.* Dit strekt ten bewijze, dat aan de hoogeschool aldaar het coccejänisme nog zeer weinig of geheel geen' opgang had gemaakt, doch anders ook geen' tegenstand vond. Verg. BEKKERS *K. hist.* bl. 37, en het werk van VRIEMOET, *Ath. fris.* p. 657. Hier te lande lazen vele theologische hoogleeraars van den coccejaanschen aanhang over dat werk van COCCEJUS, zoo als WITTICHIUS te *Leyden*,

dien

dien ROËLL vervolgens ook hoorde. ROËLL zelf, naderhand hoogleeraar te *Deventer* zijnde, gebruikte, en wel op hoog gezag van den magistraat aldaar, in zijne lessen ook dat werk tot een rigtsnoer.

Bl. 543. (668) In de naamrollen van zijne leerlingen en andere vrienden was hij gewoon te schrijven;

Non ego sum veterum, non assecla, amice! novorum;
Seu vetus est, verum diligo, sive novum.

Zie BENTHEMS *Holl. kirck und schulen staat;* II bl. 323.

Bl. 534. (669) Vid. VRIEMOETII *Ath. fris.* p. 661, et conf MOSHEMII *Instit. hist. christ.* p. 669.

Bl. 543. (670) De titel dezer verhandeling was *De recta ratiocinatione.* Dezelve werd verdedigd door eenen van ROËLLS naastbestaanden, GYSBERT WESSEL DUKER, den 8 van wijnmaand des jaars 1686.

Bl. 543. (671) HUBER gaf in het licht ten jare 1687, tegen ROËLL en V. D. WAEIJEN, *Positiones* XII cet. HUBER was een der voortreffelijkste regtsgeleerden zijns tijds, maar ook als godgeleerde zeer geacht, vooral wegens zijne voorbeeldige godsvrucht. En nogtans had hij, als een openbare verdediger van danspartijen, de zijdelingsche kerktucht niet kunnen ontgaan in de vriesche synode, te *Heerenveen* gehouden in het jaar 1683. Men wilde hem als lidmaat der kerk censureren; men wilde hem zelfs aanklagen bij het provinciale gerigtshof; maar de politieke kommissarissen onderdrukten dadelijk die voorstellen. Zie de *handelingen* dier synode art. 39. Dit bragt hem, even gelijk voorheen den beroemden PH. VAN MARNIX, in minachting bij vele kerkelijken. Verg. H. BRINCKS *Toetssteen der waarheid en der dwalingen;* bl. 521, 522, 532, 533. HUBER had te gemelden jare in het licht gegeven een werkje, getiteld, *Akademie dansschool.* Te *Franeker* had men toen zulk eene dansschool opgerigt. THEODORUS PALUDANUS, predikant te *Leeuwaarden*, gaf toen een tegenschrift uit, onder den titel van de *Akademie dansschool, in weêrwil van haar voorspraak gestoord.*

Bl. 543. (672) Roëll gaf ten jare 1687 in het licht *Examen breve positionum* cet.

Bl. 544. (673) Witsius gaf ten jare 1687 in het licht, te *Utrecht*, *Dissertatio epistolica ad* U. HUBERUM. Ook kwam dit geschrift te zelfden jare, in 's *Gravenhage* uit in het nederduitsch.

Bl. 544. (674) Leijdekker gaf in het jaar 1687 in het licht, te *Goes*, *Dissertatio theol. de motis nuper in Frisia controversiis super auctoritate s. script. ad virum ampliss.* HUBERUM.

Bl. 544. (675) De vries gaf ten jare 1687 in het licht *Diatribe de ideis rerum innatis.*

Bl. 544. (676) Cock gaf ten jare 1687 in het licht *Examen* XVIII *adsertionum de rationis usu in religione christiana.*

Bl. 544. (677) In Vriesland leverde de klassis van *Leeuwaarden* ten jare 1687 bij hare synode een bezwaar tegen roëll in. Zie derzelver *handelingen;* art. 25. Maar de vriesche staten legden er de hand op, en onderdrukten het. In de overige provinciën ijverden toen zoo veel te meer de synoden tegen roëll, met eene ongehinderde kloekmoedigheid.

Bl. 544. (678) Roëlls denkbeeld nopens *dat* verhevene leerstuk, waarvan wij in den tekst melding maken, leidde men af uit zijn rationalisme of zijn gevoelen nopens het gezag der rede over de studie der godgeleerdheid. Men zie, bij voorbeeld, het geschrift van ludewig, de *philosophis caute legendis;* cap. I § 8. Niet ongegrond ook was dit oordeel. Ten minste was er tusschen het eene en andere een zeker verband. Men kan zulks allerduidelijkst ontdekken uit twee stellingen, die, onder roëlls voorzitting, te *Franeker*, verdedigd zijn, door aeschinus saagmans, naderhand predikant te *Franeker*, en gevonden worden achter deszelfs geleerde *Disputatio de Indifferentia Dei circa decretum et opera externa.* Die stellingen zijn deze; *Deus ut triunus non est obiectum metaphysices, cuius quip-*

quippe trinitas longe diversa est ab ea, quam in omni re cogitante observare possumus, atque adeo ex ratione non constat. — Credendum tamen in philosophicis aut theologicis nihil est, ne in mysteriis quidem, nisi, quod clare et distincte percipimus sive ex ratione sive revelatione. SAAGMANS schijnt zijne *disputatio* verdedigd te hebben in het jaar 1687. Wij hebben hier voor ons eene latere uitgave dier *Disputatio*, welke ten jare 1713 geschied is.

Bl. 546. (679) MATTH. XVI: XXVI: 63; JOH. XI: 27; XX: 31.

Bl. 546. (680) JOH. I: 50.

Bl. 546. (681) JOH. XIV: 9.

Bl. 546. (682) JOH. XIV: 28.

Bl. 547. (683) *Koloss.* I: 15; *Heb.* I: 3.

Bl. 548. (684) ROËLL heeft zijn gevoelen ontwikkeld in zijne beide *Dissertationes de generatione Filii*, uitgekomen in de jaren 1689 en 1690.

Bl. 548. (685) *Theses theologicae de generatione Filii* defensae d. IX *Martii*; a. 1689.

Bl. 548. (686) VITRINGA liet toen verdedigen zijne *Disputatio theol. in qua theses de generatione Filii ex Patre examinantur*; 1689.

Bl. 549. (687) *Dissertatio theologica de generatione Filii — qua suas de ea theses plenius explicat, et contra cl. viri* CAMP. VITRINGA *objectiones defendit.*

Bl. 549. (688) Het geschrift van VITRINGA was getiteld *Epilogus disputationis, non ita pridem a se habitae, de generatione Filii.*

Bl. 549. (689) *Dissertatio theologica altera de generatione Filii, opposita Epilogo cl. viri* C. VITRINGA.

Bl. 551. (690) Onaangezien dit plakkaat der vriesche staten, ontzag zich niet RINTIUS MEILSMA, predikant te *Boxum*, een door hem vervaardigd geschrift, betrekkelijk tot den twist tusschen ROËLL en VITRINGA, aan de klassis van *Leeuwaarden* ter goedkeuring aantebieden, en schroomde deze niet hetzelve, als ter verdediging van het gevoelen der kerk uitnemend geschikt, dadelijk goedtekeuren. Het ge-

schrift verscheen, dus in het licht. Dan de gedeputeerde staten, verontwaardigd over het gedrag der kerkelijken, ontboden, den 30 van wijnmaand des jaars 1691, de beide door de klassis benoemde beoordeelaars van het geschrift, B. REDDING en F. GELLIUS, predikanten te *Oenkerk* en *Hallum*, voor zich, en bestraften hen ernstig over hunne ongehoorzaamheid aan de uitgegevene staatsbevelen. MEILSMA zelf schijnt verschoond te zijn gebleven. Maar zijn uitgekomen geschrift werd op der staten last onderdrukt. Te eerstvolgenden jare hebben, den 23 van herfstmaand, de gedeputeerde staten van Vriesland hun plakkaat, te dezen opzigte, nog eens met kracht gehandhaafd, gelijk VRIEMOET in zijne *Ath. fris.* p. 664 uit derzelver resolutieboeken heeft aangeteekend. Verder zie men de *Naaml. d. pred. in de kl. van Franeker;* bl. 151, 152.

Bl. 551. (691) Deze vijf artikelen worden gevonden in het straks nader te vermelden *Judicium ecclesiasticum*, p. 4., gelijk ook in de *Hist. eccl.* van WEISMANN; II p. 735. Zij waren gesteld door ROËLLS ambtgenooten in dezelfde fakulteit, J. V. D. WAEIJEN en H. P. DE HAUTECOUR. Een zeer uitvoerig berigt hiervan vindt men in de *handelingen* van de synode, te *Sneek* gehouden in het jaar 1691; art. 26.

Bl. 552. (692) Zie de *handelingen* der synode *in den Briel* gehouden ten jare 1693; art. 4. De in den tekst gemelde vraagstukken worden ook gelezen in het *Kerkelijk Handboekje;* bl. 429, 430.

Bl. 552. (693) Zeven vragen, tegen de gevoelens van ROËLL, werden in de klassis van *Walcheren* ontworpen, den 3 van herfstmaand des jaars 1701, en ingevoerd drie maanden later den 1 van wintermaand. Zie de voorrede voor BRAHE's *Aanmerkingen over de vijf walchersche artikelen;* bl. 7. Hoe inzonderheid deze klassis tegen het roëllisme gewaakt heeft, zal hierna nog meer blijken.

Bl 552. (694) Zie de *handelingen* der synode van Stad en Lande, gehouden in het jaar 1695; art. 30. Toen werden eenige vragen vastgesteld, die men besloot ter beantwoording voortedragen bij het onderzoek van aanstaande godsdienstleeraars.

Bl. 552. (695) Zie BRAHE's a. w. voorr. bl. 7.

Bl. 553. (696) Zie de *handelingen* der zuidh. synode van het jaar 1715; art. 25.

Bl. 553. (697) Zie de *handelingen* der synode van Stad en Lande, gehouden ten jare 1619; art. 40. Hetgene DRIESSEN te gereeder dat verzoek der synode deed inwilligen, was misschien ook, dat hij door dezen weg de beste gelegenheid had, om zich te zuiveren van den lak, hem aangewreven, als of hij zelf een roëllist ware.

Bl. 553. (698) Naar de denkwijze der theologanten en predikanten diens tijds verdiende het *Ontwerp* van DRIESSEN ook zoodanig eene goedkeuring. Vele theologanten en predikanten van den tegenwoordigen tijd zullen over dat *Ontwerp* geheel anders denken. Voor het overige was dit geschrift door DRIESSEN, zonder eenige de minste scherpte, met alle bescheidenheid vervaardigd. Van dien kant verdiende hetzelve allen lof.

Bl. 553. (699) Zie de *handelingen* der zuidh. synode van het jaar 1722 art. 30.

Bl. 553. (700) De titel is *Judicium ecclesiasticum, quo opiniones quaedam cl.* H. A. ROËLL *synodice damnatae sunt, laudatum a professoribus theologiae in Acad. Lugd. Batava.* De roëllisten noemden dit *iudicium* een *iudicium malignum*, en de synode *turba maligna.*

Bl 554. (701) Zoo verfoeijelijk werden ROËLLS gevoelens geacht, dat men niet alleen, gelijk wij aangemerkt hebben, dezelve voor ariaansche en sociniaansche dwalingen hield, maar dezelve sabelliaansch, ja, hetgene erger was, *tritheïstisch* noemde. Men zie de *Korte verklaring* enz. van VITRINGA, in den tekst, bl 550 gemeld, § 77 en het aangehaalde *Judicium eccles. laud.* C. III § 14. Conf. WALCHII *Bibl. theol. sel.* II p. 1062. Zoude dit verschillend oordeel der godgeleerden van dien tijd niet een klaar bewijs zijn, dat zij ROËLL zoo zwart hebben willen schilderen, als maar geschieden konde? of is het een bewijs, dat zij zijne gevoelens niet wel begrepen hebben? Het laatste komt ons wel het waarschijnlijkst voor. Niemand, die ooit 's

mans gevoelens met onpartijdigheid regt heeft beoordeeld, zal hem toch van deze of gene opgenoemde ketterijen verdacht hebben kunnen houden. Zijnen tegenstanders hadde men bij hunne uitpluizende redeneringen, zelfs schriftverklaringen, betrekkelijk tot het *hoedanige* der verborgenheid, waarover zij twist voerden, dezelfde namen even gemakkelijk naar het hoofd kunnen werpen. Een ariaan leze, bij voorbeeld, DRIESSENS *Ontwerp* enz. bl. 24—26, en hij zal zeggen, „ ik ben het met u ééns, broeder!" DRIESSEN wilde daar de plaats *Koloss.* I: 15 verklaren, maar wist er geene goede verklaring van te geven. En zijne verlegenheid deed hem in een fijn arianisme vallen. Trouwens was het niet reeds zulk een arianisme bij de wederstanders van ROËLL, dat zij, bij het doen der vragen aan de aanstaande godsdienstleeraars, zoo sterk drongen niet alleen op het denkbeeld van *generatie*, dat aangenomen moest worden, maar ook op het met den hoogsten afkeer verwerpen van eene *coëxsistentie*, een' spraakvorm, door ROËLL gebezigd van Gods Zoon in betrekking tot God den Vader? De vraag, door de zuidhollandsche synode in het jaar 1693 (in hare *handelingen*, art. 4) gesteld, was, „ of door de eeuwige „ *generatie* des Zoons van den Vader moet verstaan wor„ den eene *coëxsistentie* met den Vader van eeuwigheid?" Het antwoord moest zijn; *in geenen deele!* De Zoon bestond dus niet van eeuwigheid met den Vader, maar Hij was gegenereerd van den Vader! wel ja gegenereerd van eeuwigheid. Doch die zelfde theologanten maakten onderscheid tusschen eene *volstrekte* en *bepaalde* eeuwigheid, beteekenende de laatste spraakvorm slechts *voor de grondlegging der wereld*. Zoo iemand dus in dien zin het denkbeeld van *eeuwigheid* nam, gelijk velen Gods besluiten *eeuwig* in dien zin namen, hoe weinig verschilde dan zijn gevoelen van het arianisme? waarin de *coëxsistentie* des Zoons met den Vader *ontkend*, maar eene *generatie* des Zoons van den Vader, die plaats hadde gehad *voor de grondlegging der wereld*, gesteld werd.

Bl. 554. (702) Dit gevoelen evenwel moest, volgens de ge-

gemelde vraagartikelen van de zuidhollandsche synode, insgelijks mede van harte verfoeid en verworpen worden. Zie het *Kerkel. handboekje*; bl. 430. VITRINGA trouwens had hetzelve in zijne hiervoor gemelde twistschriften, ook bestreden als in den hoogsten graad verwerpelijk. Men vergelijke het hier gegeven geschiedkundig berigt nopens den twist tusschen ROËLL en VITRINGA en de gevolgen van denzelven met de *Kerkel. geschiedenis* van V. HAMELSVELD vervolgd; XXV, bl. 259—267.

Bl. 555. (703) Zoodanige loffelijke getuigenissen aangaande ROËLL vindt men in VAN TILS *Bibl. theol. sel.* p. 107, in BUDDEI *Theol. dogm.* Lib. II, p. 305, en in WEISMANNS *Hist. eccles.* II, p. 673, 730.

Bl. 555. (704) LUDEWIG noemt, in zijn hiervoor (678) aangehaald geschrift, C. I, § 8, ROËLL *virum in dicendo promtum, suavem ac facilem.*

Bl. 556. (705) Hoe hoog bij ROËLL de heilige schriften op prijs stonden, heeft hij getoond in zijne inwijdingsredevoering, te *Utrecht* gehouden den 22 van herfstmaand des jaars 1704, *de Theologiae et Theologiae supernaturalis prae naturali praestantia.*

Bl. 556. (706) Deze welbearbeide kommentariën vindt men opgegeven in VRIEMOETS *Ath. fris.* p. 668, 69 en in BURMANS *Trai. erud.* p. 311, 312.

Bl. 556. (707) Zie onze aanteekening hiervoor (591).

Bl. 556. (708) Welke onaangenaamheden BEKKER bejegenden, toen hij te *Amsterdam* beroepen werd, zie men in NICERONS *Nachrichten*, enz. XX bl. 62.

Bl. 556. (709) Eene levensgeschiedenis van BEKKER vindt men in het a. w. van NICERON; t. a. p. Zelf heeft hij een *Kort ontwerp van zijn leven* vervaardigd, dat door zijnen zoon J. H. BEKKER, toen nog student in de godgeleerdheid, naderhand predikant te *Jelzum*, vermeerderd met *een opregt berigt* van 's mans laatste dagen, uitgegeven is ten jare 1698.

Bl. 556. (710) BEKKER dacht en werkte in éénen geest met ALTING, in nadruk zijnen boezemvriend. Hoe hoog ALTING van BEKKER geschat werd, zie men uit de veel-

valdige brieven, welke zij aan elkanderen hebben geschreven, te vinden in het vijfde deel van ALTINGS *Opera*, en uit de opdragt voor de eerste uitgave van de straks nader te vermeldene *Betooverde wereld*, bl. 2 en 3. BEKKER wekte zijnen broeder JOHANNES BEKKER, predikant te *Bellingweer* in Groningerland, op, om de gemelde latijnsche werken van ALTING in het licht te geven. Ook dit is door hem geschied en door zijnen opvolger in den dienst, GEORGIUS DE JAGER, en andere geleerden voortgezet.

Bl. 557. (711) Zie het *Kort ontwerp van* BEKKERS leven; bl. 4.

Bl. 557. (712) In Vriesland werd BEKKER beschuldigd van onregtzinnigheid, alleen van zijne broeders in de hervormde kerk. Maar nu bestreden ook de broeders van de remonstrantsch hervormde gemeenschap deszelfs gevoelens, als zeer verwerpelijk, gelijk wij straks nader zien zullen. Dit toch moest wel den ijver van vele hervormde kerkelijken en godgeleerden tegen BEKKER nog sterker doen ontvlammen. Indien hij nog ongezonder in de leer was, dan een remonstrant, hoe verre moest hij dus wel van het spoor der waarheid zijn afgedwaald!

Bl. 557. (713) De geheele titel was *de Betooverde wereld, zijnde een grondig onderzoek van het gemeen gevoelen aangaande de geesten, derzelver aard en vermogen, bewind en bedrijf, als ook hetgene de menschen door derzelver kracht en gemeenschap doen.*

Bl. 558. (714) DESCARTES leerde, om dit met meer woorden klaarder uitedrukken, dat er twee *wezenlijkheden* in de natuur zijn, denking namelijk en uitgebreidheid, waarvan de eerste het wezenlijke van den geest, en de andere het wezenlijke van de stof uitmaakt.

Bl. 558. (715) Deze, tot allerlei vreemde en willekeurige schriftverklaringen aanleiding gevende, grondstelling van BEKKER geviel in latere tijden zoo zeer aan de dus genoemde neologen in Duitschland, dat zij er hun geheel stelsel op begonnen te bouwen. Uit dien hoofde gaf één van derzelver voornaamste voorgangers, JOHAN SALOMO SEMLER, in de

de jaren 1781 en 1782, te *Leipzig* BEKKERS *Betooverde wereld* op nieuw in het licht, met aanmerkingen en bijvoegselen. Der opmerking waardig is, met opzigt tot de grondstelling van BEKKER, hetgene men leest bij HEIDANUS in zijn *Tract. de origine erroris;* Lib. II cap. IV p. 98.

Bl. 559. (716) Zie het *Ontwerp* van BEKKERS *leven*; bl. 4.

Bl. 560. (717) Zie de voorrede voor de eerste uitgave van *de Betooverde wereld*; bl. 13, 14, 17. BEKKER kon het afkeurend oordeel van het publiek zoo veel te gewisser voorspellen, omdat hij reeds eenigen tijd de leer, in het gemelde boek vervat, van den predikstoel had voorgedragen. Zie de voorr. bl. 4 en 16. Ook had hij reeds ten jare 1689 of 1690 uitgegeven eene vertaling van een engelsch werkje, dat den titel had, *Verhaal van ontdekte toverij.*

Bl. 561. (718) Alles, wat BEKKER, als predikant, van de kerkelijken inzonderheid van de Noordhollandsche synode moest dulden, getroostte hij zich; maar allerbitterst, en niet zonder reden, klaagde hij, als lidmaat der hervormde kerk over het, in den tekst laatstgemelde, hem met zulken smaad aangedane, leed, in het *Ontwerp van zijn leven;* bl. 6. Hij wenschte toen hartelijk, dat hem de toegang tot 's Heeren tafel toch nog eens weder geopend mogt worden. Maar dat is niet gebeurd. Hij is als een afgesneden lidmaat der hervormde kerk overleden. In zijne laatste ziekte weigerden zelfs zijne voormalige ambtgenooten openlijk met de gemeente voor hem te bidden. Zie het a. *Opregt berigt* enz. door J. H. BEKKER; bl. 20 en 21. Men leze ook aldaar, hoe BEKKER in zijne jongste betuigingen verklaarde *een levendig lidmaat der gereformeerde kerk te zijn, conform hare leere, in de nederlandsche confessie begrepen.* Zijn laatst uitgegeven werk behelsde negen en dertig *Predikatiën* over die *Confessie*, voorheen door hem gehouden. Al de schriften, tot het kerkelijk pleitgeding met BEKKER betrekkelijk, vindt men in BENTHEMS *Kirch- und schulenstaat*, opgenoemd; II. bl. 114. Alle nederlandsche synoden hebben vervolgens het vonnis der noordhollandsche

sy-

synode gewettigd, en BEKKER veroordeeld. Verg. WEISMANNI *Hist. eccles.* II p. 743.

Bl. 561. (719) Zie de *handelingen* der zuidholl. synode van het jaar 1693; art. 5, als mede het *Kerkel. handb.* bl. 431, 432.

Bl. 561. (720) Zie de *Wetten der klassis van Walcheren;* bl. 23.

Bl. 561. (721) In Gelderland werd ten jare 1694, gelijk ook in de synode van Stad en Lande ten jare 1695, het in den tekst gemelde vastgesteld. Doch ten aanzien der genen, die, door de theologische fakulteit der Groningsche akademie, tot kandidaten der heilige bediening bevorderd werden, is in dezen geene bepaling gemaakt voor het jaar 1723. Toen eerst werd aan de synode door de staten der provincie eene resolutie toegezonden, waarbij de deputaten vermaand werden, om toe te zien, dat BEKKERS gevoelens bij zulk eene gelegenheid, voor de theologische fakulteit, zoo wel verfoeid wierden, als voor de klassikale vergaderingen. Zie de *handelingen* dier synode van het jaar 1695, art. 30, en van het jaar 1723, art. 31. Volgens de handelingen derzelfde synode van het jaar 1724, art. 30, verklaarde de theologische fakulteit, dat zij zich naar *der staten* goedvinden gedragen zoude. Evenwel *vinden wij in de handelingen* der gemelde fakulteit bij de, na dien tijd voor haar afgelegde, examens geene vroegere blijken daarvan, dan den 20 van herfstmaand des jaars 1728. En toen ook werd bepaald, dat men voortaan in de diplomen, welke aan de kandidaten wierden uitgereikt, zoo wel van hunne verwerping der gevoelens van BEKKER, als van die der gevoelens van ROËLL getuigen zoude.

Bl. 562. (722) De titels dezer tegenschriften hier op te geven, zal wel niet noodig zijn. Men kan dezelve lezen in BENTHEMS m. a. werk; bl. 739—724; en men vergelijke de voorrede voor het door BEKKER uitgegeven werk, *De leeraar van de hoogeschool;* bl. 5.

Bl. 562. (723) AALSTIUS en STEENWINKEL gaven zamen één werk uit, ten jare 1693, onder den titel van *Zedige aanmerkingen* enz.

Bl.

Bl. 562. (724) Eenige bijzondere Amsterdamsche vrienden van BEKKER antwoordden VAN DER WAEIJEN, in het a. w. *De leeraar van de hoogeschool door voedsterlingen van de kerk onderzocht en wederleid;* hetwelk BEKKER uitgaf in het jaar 1694. De titels der antwoorden van BEKKER zelven vindt men voor een groot deel genoemd achter het tweede deel der tweede uitgave van 's mans *Betooverde wereld*, en in NICERONS *Nachrichten* enz. XX bl. 70.

Bl. 563. (725) Ook vond BEKKER zoo vele afzonderlijke wederleggingen van de onderscheidene tegen hem uitgegevene schriften onnoodig. De daarin vervatte bedenkingen waren meestal dezelfde. Hadde hij derhalve, naar zijn oordeel, één tegenschrift wederlegd, zoo was hij aan al de anderen geen bescheid schuldig gebleven.

Bl. 563. (726) BEKKER zag dit uit zeer vele toen in het licht verschijnende schriften van allerlei aard, zelfs uit zulke schriften, waarin men het anders geheel niet zoude verwacht hebben, als bij voorbeeld uit de voorrede van P. RABUS voor BERONICIUS, **, waar deszelfs *Betooverde wereld* werd genoemd *een werk vol van wijsheid en geleerdheid.* Maar hij zag het ook uit die zilveren en gouden, ter zijne eer geslagene, medailjes van onderscheidene stempels, op welker ééne hij, als een HERKULES, en zijn boek als de knods stond afgebeeld, waarmede hij den duivel van de aarde verjoeg en in de hel bande.

Bl. 564. (727) Men leze het *Kort ontwerp van zijn leven;* bl. 5.

Bl. 564. (728) Men vindt die voorbeelden in het vierde of laatste boek van dat werk.

Bl. 564. (729) Inzonderheid heeft door BEKKERS arbeid het volksgevoelen aan *tooverij* eenen geweldigen knak gekregen. Hetgene THOMASIUS te dien tijde in Duitschland te dezen opzigte gedaan heeft, dat deed BEKKER met geene mindere vrucht hier te lande. Hoe het mogelijk is geweest, dat voor BEKKERS tijd zoo vele menschen zelve voor de gerigten beleden, verbindtenissen met den duivel aangegaan

te

te hebben, valt niet gemakkelijk te begrijpen. Maar hoe is het mogelijk, dat nog in onzen tijd vele menschen, die men anders niet van kwade trouw verdenken mag, in goeden ernst verklaren, dat zij hier of daar met den *Heiland* der wereld gesproken, of ook wel den duivel ontmoet hebben, dien zij toesprekende wederstonden? Verstandigen en opgeklaarden kunnen ook dit niet begrijpen. Het eenige, dat men er van schijnt te kunnen zeggen, is, *dat* zoo wel genen als dezen dweepers waren van eene verhitte verbeelding, die door een dom bijgeloof voedsel kreeg. Onbegrijpelijker nog is het, dat men, ten minste tot aan het begin der achttiende eeuw, in de kerkelijke en burgerlijke protokollen, zoo onophoudelijk gewaagd vindt van processen tegen toovenaars en tooveressen, tegen duivelbanners enz., zelfs nog leest van waterproeven en andere proeven, en dat de burgerlijke regters de krankzinnigheid van zulke verbijsterde menschen, als werkelijk duivelsgezinden hebben kunnen straffen, en wel door vuur of water met den dood straffen. Reeds in het begin der zestiende eeuw had JAN WIER, een lijfarts van WILLEM, hertog van *Kleef*, zich verdienstelijk gemaakt door het bestrijden van zoodanige heksenprocessen. In latere tijden hadden meer andere geneeskundigen daartegen geijverd. Doch hunne pogingen waren steeds vruchteloos geweest. BEKKER eindelijk gaf aan dit bijgeloof in de gerigtshoven den doodelijken hartslag. Meer begrijpelijk is het, dat bij de hevigste wederstanders van BEKKER deszelfs gevoelen eene gansch andere uitwerking had, dan hetzelve bij bedaard nadenkenden vond, alschoon deze voor een groot deel anders in de hoofdstellingen het met BEKKER op verre of na niet eens waren. Velen van die hevige wederstanders, zelfs mannen van naam en roem onder de leeraars der hervormde kerk, gingen in het drijven van hunne begrippen, gelijk de ontvlamde ijver zulks mede bragt, nu verder, dan wel voorheen, het daarvoor houdende, dat nog vele menschen door den duivel werkelijk bezeten waren, dat deze een aanmerkelijk deel in het bestuur der menschen had, dat hij, onder allerlei ge-

gedaanten, hier op aarde des nachts omwandelde, en den menschen door zijne verschijning schrik en angst verwekte. En dit is wel éene van de voornaamste oorzaken, dat de minstdenkenden des volks, door zoodanige onderwijzers gestijfd in hunne dwalingen, schuw zijn gebleven voor het licht der hervorming, door BEKKER te dezen opzigte ontstoken, even schuw, als naar hunnen waan de booze geesten zijn voor het licht van den morgenstond.

Bl. 565. (730) Uit de oude geschiedenis kunnen zeer vele voorbeelden worden bijgebragt van het bijgeloof in dezen. Men leze onder anderen, de *Annales* of jaarboeken van TACITUS, Lib. XXIV C. 22, en het werk van SUETONIUS, *in vita* NERONIS; C. 36. Men voege er bij het gezegde van CLEANTES, wien CICERO toestemt, *de natura Deorum*; Lib. II C. 5. „ Stellas, quas Graeci *cometas*, nostri *crinitas* vocant, nuper bello Octaviano magnarum fuerunt calamitatum praenunciae." En de latere geschiedenis is niet minder vol van bewijzen, dat dit bijgeloof onder de menschen van allerlei stand geheerscht heeft. Hier te lande heerschte overal, bij geleerden zoo wel als bij ongeleerden, dat bijgeloof. Onze vaderlandsche historieschriften, vooral de kronijkschriften, dragen daarvan overal getuigenissen. En onze vaderlandsche hervormde godgeleerden? de meeste boezemden, wanneer er eene komeet aan den hemel verscheen, den menschen schrik en angst in voor naderende, onuitblijfbare, rampzaligheden. Zij bewezen hun gevoelen uit *Gen.* I: 14, JES. XXXIV: 4; LUK. XXI: 11, *Hand.* II: 19, 20, *Openb.* VIII: 10; en versterkten hunne bewijzen met hetgene zij in dezen tot eenen stelregel wilden doen gelden; *Omnium gentium confessionem naturae vocem esse putandam.* Zie BRINCKS *Toetssteen der waarh. en der dwal.* bl. 200. Bij gelegenheid eener, ten jare 1664 verschenene, komeet, gaf G. VOETIUS in het licht te *Amsterdam* eene *Exercitatio de prognosticis cometarum.* In dat geschrift maakt hij met godsdienstigen ernst zijne tijdgenooten oplettend op de toen geziene komeet, als eene wisse aankondigster van rampspoedige tijden.

Bl.

verhalende; drukt zich ter a. pl. niet zeer duidelijk uit,) welke zich niet ontzag te schrijven, of op haren naam te doen schrijven, dat 's mans gevoelen, betrekkelijk tot de kometen, *alle vrees Gods vernietigde*. Misschien bedoelde wel BEKKER één' der beide in den tekst gemelden, namelijk den advokaat der klassis van Zevenwouden, H. BRINCK, die ten minste in zijnen *Toetssteen* enz. bl. 195—204, iets dergelijks beweerde.

Bl. 566. (735) CASSINI gaf ten jare 1681 in het licht *Abrégé des observations et reflexions sur la comête* 1680 *et* 1681. BERNOULLI gaf ten jare 1682 in het licht *Conamen novi systematis cometarum*.

Bl. 566. (736) „ Mijn boexken over de *kometen* raakte onbelemmerd door de wereld, openende veler oogen zonder afgunst, en ook nog met dank." Dit waren BEKKERS eigene woorden in het m. a. *Kort ontwerp van deszelfs leven:* bl. 4.

Bl. 566. (737) De volledige titel was *Eewig Evangelium of leer der zaligheid, vervat in een na-leezing over de beloften aan de vaderen, wet door* MOSES *en waarheid in* CHRISTUS; *tot een sleutel der kennis en slot der geschillen.* Ten jare 1685 gaf VLAK nog in het licht *Zegen en vloek*, ten jare 1686, *De heilige sabbat*, en ten jare 1687, *Oefening in wijsheid tot matigheid.* Uit al deze schriften kan men zien, dat de man, zonder aan eenige partij toegedaan te zijn, vrij dacht, en vrij uit durfde schrijven hetgene hij voor waarheid hield. Schoon hij, als zulk een liberaal theologant, de denkwijze volgde van COCCEJUS, was hij het echter met dien grooten theologant in begrippen over de leer dikwerf geheel niet eens. Eene door hem ten jare 1684 uitgegevene verhandeling, MOSIS *foedus in campis Moabi*, was lijnregt tegen het gevoelen van COCCEJUS ingerigt. 's Mans overige schriften zullen wij hierna leeren kennen.

Bl. 567. (738) Zie de voorrede voor 's mans E. *Evangelium;* bl. 11.

Bl. 567. (739) Zie de gemelde voorrede; bl. 12.

Bl. 568. (740) Zie de gemelde voorrede; bl. 13.

Bl. 565. (731) PETIT, door de verschijning der komeet in het jaar 1664 opgewekt tot een naauwkeurig onderzoek naar den aard en gang der staartsterren, gaf ten jare 1665 in het licht zijne *Dissertation sur la nature des cometes*, waarin de vooroordeelen des volks, nopens deze verschijnsels, met kracht tegengesproken en wederlegd werden. Die verhandeling vindt men in het *Journal des savans* 1666, p. 343.

Bl. 565. (732) In andere landen hadden ook verscheidene geleerden het gewaagd tegen de algemeene volksvooroordeelen hunne stem te verheffen. Onder deze mag vooral genoemd worden STURM uit Duitschland, die ten jare 1681 eene verhandeling uitgaf *de cometarum natura motu et origine.* Reeds in de zestiende eeuw hadden sommige natuurkundigen beweerd, dat de kometen geene voorteekens van menschelijke ellende waren, maar hun gevoelen niet op zulke hechte gronden vastgezet, als lang na hen PETIT, STURM en BEKKER konden doen. JOHAN ANDREAS BOSIUS, hoogleeraar in de geschiedenis te *Jena*, heeft in het jaar 1665 eene verzameling uitgegeven van verhandelingen uit de tweede helft der zestiende eeuw, geschreven door ERASTUS, DUDITH, GRYNAEUS, en anderen, welke het *volksgevoelen* hadden aangetast.

Bl. 566. (733) Deze beroemde Rotterdamsche wijsgeer had ten jare 1682 in het licht gezonden *Pensées diverses à l'occasion de la comète, qui parut au mois de decembre* 1680.

Bl. 566. (734) De beide gemelde geleerden gaven wel geene afzonderlijke schriften uit tegen BEKKER, maar trachtten hem slechts in het voorbijgaan hier en daar te wederleggen, minder met woorden van gezond verstand, dan met te lasteren hetgene zij niet kenden, uit nijd en eigen waan van beter weten. Dus heeft er BEKKER over gedacht. Zie zijne voorr. voor het *Onderzoek van de beteekening der kometen;* en van de tweede uitgave, die in het jaar 1692 geschied is, bl. 72. Allervijandigst was het oordeel van eene zekere, geheele, klassis *of* synode, (want BEKKER dit

ver-

verhalende; drukt zich ter a. pl. niet zeer duidelijk uit,) welke zich niet ontzag te schrijven, of op haren naam te doen schrijven, dat 's mans gevoelen, betrekkelijk tot de kometen, *alle vrees Gods vernietigde*. Misschien bedoelde wel BEKKER één der beide in den tekst gemelden, namelijk den advokaat der klassis van Zevenwouden, H. BRINCK, die ten minste in zijnen *Toetssteen* enz. bl. 195—204, iets dergelijks beweerde.

Bl. 566. (735) CASSINI gaf ten jare 1681 in het licht *Abrégé des observations et reflexions sur la comête* 1680 *et* 1681. BERNOULLI gaf ten jare 1682 in het licht *Conamen novi systematis cometarum*.

Bl. 566. (736) „ Mijn boexken over de *kometen* raakte onbelemmerd door de wereld, openende veler oogen zonder afgunst, en ook nog met dank." Dit waren BEKKERS eigene woorden in het m. a. *Kort ontwerp van deszelfs leven*: bl. 4.

Bl. 566. (737) De volledige titel was *Eewig Evangelium of leer der zaligheid, vervat in een na-leezing over de beloften aan de vaderen, wet door* MOSES *en waarheid in* CHRISTUS; *tot een sleutel der kennis en slot der geschillen*. Ten jare 1685 gaf VLAK nog in het licht *Zegen en vloek*, ten jare 1686, *De heilige sabbat*, en ten jare 1687, *Oefening in wijsheid tot matigheid*. Uit al deze schriften kan men zien, dat de man, zonder aan eenige partij toegedaan te zijn, vrij dacht, en vrij uit durfde schrijven hetgene hij voor waarheid hield. Schoon hij, als zulk een liberaal theologant, de denkwijze volgde van COCCEJUS, was hij het echter met dien grooten theologant in begrippen over de leer dikwerf geheel niet eens. Eene door hem ten jare 1684 uitgegevene verhandeling, MOSIS *foedus in campis Moabi*, was lijnregt tegen het gevoelen van COCCEJUS ingerigt. 's Mans overige schriften zullen wij hierna leeren kennen.

Bl. 567. (738) Zie de voorrede voor 's mans E. *Evangelium*; bl. 11.

Bl. 567. (739) Zie de gemelde voorrede; bl. 12.

Bl. 568. (740) Zie de gemelde voorrede; bl. 13.

Bl. 568. (741) Zie de gemelde voorrede; bl. 14.

Bl. 568. (742) Zie 's mans E. *Evangelium*. bl. 15—17.

Bl. 568. (743) In de Formulieren van eenigheid, merkte VLAK zelf te regt aan; was de leer van een werkverbond niet bepaald; en nogtans zag hij wel vooruit, dat men hem verketteren zoude, omdat hij dezelve verwierp. Ook merkte hij te regt aan, dat zij, die hem verketteren zouden, te dien opzigte, van CALVIN geheel afweken, *terwijl* hij dien hervormer aanhing. CALVIN zegt in zijne *Comm. in* JEREM. XXXI; 31 et 31, met ronde woorden, *Deum nunquam pepigisse, aliud foedus, quam quod initio percusserat cum* ABRAHAMO *et tandem consignavit per manum* MOSIS. Ook was dit het gevoelen van D. PAREUS, die, gelijk men weet, eenstemmig dacht met URSINUS, den schrijver van den Heidelbergschen katechismus. Deze drukt in *Proleg. in Epist. ad Rom.* zich dus uit. *Foederis* naturalis *nusquam quod sciam in scripturis fit mentio.* Dan men herinnere zich uit onze aanteekening hiervoor (583) hoe en waarom de leer van een werkverbond het schibboleth van regtzinnigheid in de nederlandsche hervormde kerk geworden is.

Bl. 568. (744) Behalve de gemelde schriften, door VLAK uitgegeven, komt hier bijzonder in aanmerking 's mans *Trias dissertationum de Dei oper.* cet. Dit werk was, naar het oordeel van velen, vol van de schadelijkste dwalingen. Ook heeft VLAK vervolgens nog uitgegeven zijn *Witte keursteen;* waarin zijne gevoelens duidelijker en naauwkeuriger worden ontwikkeld. Zie de *Aanmerkingen over de vijf walchersche artikelen;* door J. J. BRAHE; bl. 228.

Bl. 568. (745) Die tegenstander van VLAK was de meergemelde HENRICUS BRINCK, toen predikant te *Utrecht*, die een werk in het licht gaf, getiteld *De ware leer der regtvaardigmaking, benadeeld door* I. VLAK, *doch verdedigd en bevestigd.* In dit werk worden de in den tekst gemelde stellingen met eene vinnige pen bestreden; bl. 1—185.

Bl. 570. (746) Op den titel van BRINCKS gemeld werk las men achter het woord *bevestigd* het volgende, *door de*

E. ver-

E. vergaderingen van de klassis en kerkenraad van Utrecht.

Bl. 570. (747) Zie hiervoor bl. 552 en (643) en bl. 561 en (720).

Bl. 571. (748) Zoo streng was men te dien opzigte, dat men ten jare 1700 zekeren in de klassikale vergadering zitting verzoekenden predikant dezelve niet toestond, omdat hij zwarigheid maakte de gemelde artikelen te onderteekenen, en deze eindelijk, door de omstandigheden gedrongen, die willens of niet willens onderteekende. Zie het a. w. van BRAHE; bl. 239.

Bl. 572. (749) Men leest deze *Orde* enz. in het *Kerkelijk handboekje*; bl. 433—433.

Bl. 573. (750) In het latijn kwam dit werk te *Eleutheropolis* (*Amsterdam*) uit ten jare 1666 onder den titel van *Philosophia, sacrae scripturae interpres, exercitatio paradoxa, in qua veram philosophiam infallibilem s. literas interpretandi normam esse demonstratur*; en ten jare 1667 in het nederduitsch onder den in den tekst gemelden titel. Velen hielden eerst voor den schrijver LAMBERTUS VELTHUIZEN, een' Utrechtschen geneesheer, die zich door verscheidene schriften beroemd, maar zich ook gehaat heeft gemaakt bij de kerkelijken der hervormde gemeente zijner stad. Vid. BURMANNI *Traj. eruditum*; p. 385—389. Maar hij zelf heeft den algemeenen waan zijner vijanden, als of hij de schrijver ware van het gemelde werk, met kracht tegengesproken in de voorrede voor zijn boek, *De usu rationis in rebus theologicis*, ten jare 1668 uitgekomen.

Bl. 573. (751) Hoezeer ook HEIDANUS een voorstander ware van het cartesianisme, zocht hij echter, nevens zijnen ambtgenoot COCCEJUS, in eene gemeenschappelijke beoordeeling, door hoog gezag van hen gevorderd, het gevoelen in het werk, *Philosophia s. s. interpres* aangeprezen, bondiglijk te wederleggen. LOUIS WOLZOGEN, predikant bij de waalsche gemeente te *Utrecht*, had zich ook nedergezet, om hetzelve te wederleggen, maar was, naar het inzien zoo van sommige cartesianen als van andersgezinde wijsgeerige theologanten, al schrijvende, in vele opzigten zelf van den weg

 der

der waarheid afgevoerd. Zijn geschrift kwam uit in het jaar 1668, onder den titel van *De scripturarum interprete contra exercitatorem paradoxum.* Tegen dit werk traden meer dan twintig schrijvers op; onder welke in het bijzonder genoemd mogen worden J. VAN DER WAEIJEN, M. NETHENUS, J. KOELMAN, G. DE RAAD, VOGELSANG enz. De staten der Utrechtsche provincie handhaafden nogtans de zaak van WOLZOGEN, terwijl er in het jaar 1669 een, in het fransch en nederduitsch vervaardigd, geschrift in het licht kwam, dat het oordeel behelsde van verscheidene professoren en doktoren der godgeleerdheid, die alle het werk van WOLZOGEN voor regtzinnig verklaarden. Maar aan de andere zijde kwam er toen in het licht een werk, *Theologorum quorumdam iudicium de libro* L. WOLZOGEN *de scripturae interprete;* hetwelk den magistraat van *Utrecht* zeer mishaagde, omdat de man in hetzelve als een vijand van de hervormde kerk met zwarte kleuren geteekend werd. De magistraat verbood de uitgave van hetzelve in zijne stad, en verzocht aan den magistraat van *Deventer*, om de predikanten te dier stede, RYSSENIUS en COLONIUS, die het bleek, dat zulk een scherp oordeel geveld hadden, wegens hunne warmbloedigheid in dezen ernstiglijk te bestraffen en tot bedaren te brengen. Men zie de resolutiën der staten van *Utrecht*, genomen in het jaar 1668 den 16 van herfstmaand, en die van den magistraat van *Utrecht*, genomen den 14 van zomermaand des jaars 1669; waaruit dit verhaal ontleend is door BURMAN, in zijn *Traj. eruditum;* p. 459 en 460.

Bl. 573. (752) Lang heeft het geduurd, eer men niet meer DE SPINOZA als schrijver van het gemelde werk erkennen wilde. BURMAN in *Traj. erudito;* p. 389 en 459, schijnt nog ten jare 1738 er aan getwijfeld te hebben, of DE SPINOZA de schrijver van het gemelde werk niet ware. Bij velen was het anders toen reeds volkomen zeker, dat LUDOVICUS MEIJER de schrijver was geweest. Deze was een Amsterdamsch geneesheer, bekend door zijn' van hem geschreven *Woordenschat*, welk nuttig werk nog in algemeen

meen gebruik is. Ook gaf MEIJER ten jare 1665 in het licht een werk, getiteld; *De iure ecclesiasticorum; liber singularis.* Daar ook dit werk zonder naam van zijnen schrijver op den titel verscheen, heeft men mede in den beginne DE SPINOZA te onregt voor deszelfs vervaardiger gehouden.

Bl. 573. (753) De titel was; *Tractatus theologico politicus, continens dissertationes aliquot, quibus ostenditur libertatem philosophandi non tantum salva pietate et reipublicae pace posse concedi, sed eandem, nisi cum pace reipublicae ipsaque pietate, tolli non posse.*

Bl. 574. (754) De titel van dit werk was, R. CARTESII *Principiorum philosophiae pars* I et II *more geometrico demonstrata per* B. DE SPINOZA.

Bl. 574. (755) Het punt of gronddenkbeeld, vanwaar DE SPINOZA het allereerst is uitgegaan, was het te zijnen tijde bij de philosofen geliefkoosde denkbeeld van vrijheid, maar een gansch ander denkbeeld van vrijheid, dan men aan God gewoon was toe te eigenen. Noch eene vrijheid, die den vrijen onverschillig doet zijn in zijn werken of niet werken, ook in zijn zoo en anders werken (*Libertas indifferentiae*,) noch eene vrijheid ter bepaling van iets, uit verkiezing van het betere of bestvoegelijke (*Libertas spontaneitatis*,) meende DE SPINOZA dat aan God mogt toegekend worden. Volgens deszelfs denkbeeld handelt God *noodzakelijk vrij*, alleen naar de wetten der *natuur* of naar zijne eigene noodzakelijke natuur. Zie hier DE SPINOZA's woorden; *Ethic.* P. I *Prop.* XVII; *Deus ex solis naturae legibus — agit. Solus existit et agit ex suae naturae necessitate.* Et Epist. LXII p. 584. *Vides igitur, me* LIBERTATEM *in* LIBERA NECESSITATE *ponere.*

Bl. 575. (756) *Ethic.* I *Propos.* XVIII. *Deus est omnium rerum causa inmanens, non vero transiens; et Propos.* XIX; *Praeter Deum nulla dari neque concipi potest substantia.*

Bl. 575. (757) *Ethic. P.* I *Prop.* XV. *Omnia in Deo sunt. — Quidquid est, in Deo est, et nihil sine Deo esse neque concipi potest. Prop.* XVIII; *Omnia in Deo,*

nil extra Deum, Prop. XXV *Omnia in Deo substantia.*

Bl. 575. (758) *Ethic.* I *Prop.* XXV. *Res particulares nihil sunt nisi Dei attributorum affectiones, sive modi, quibus Dei attributa certo ac determinato modo exprimuntur. Prop.* XXVI; *Unus Deus realitatis omnis fons et ex suae naturae necessitate causa. Ethic. Part.* II *Prop.* I, II; *Cogitatio, extensio attributum Dei est, sive Deus est res* COGITANS EXTENSA.

Bl. 575. (759) *Ethic.* I *Prop.* XVI *A summa Dei potentia, sive infinita natura infinita infinitis modis,* h. e. *omnia semper eadem necessitate sequuntur.* Epist. XXIII p. 452; *Omnia inevitabili necessitate ex Dei natura sequuntur.*

Bl 575. (760) *Ethic.* I *Prop.* VII; *Res, vel cogitandi modi sunt, per cogitationis attributum, vel extensionis modi, per extensionis attributum.* Part. II. Prop. II. *Modi Dei naturam determinato modo exprimunt.* Conf. *Epist.* XLI pag. 524, 526.

Bl. 575. (761) *Ethic.* I Prop. X *Ad essentiam hominis non pertinet, esse substantiam; hominis essentia constituitur certa attributi divini modificatione.* Prop. XXI. *Homo constat corpore et mente. Mens et corpus unum et idem est individuum, iam sub cogitationis, iam sub extensionis attributo concipiendum.*

Bl. 575. (762) Bij het leven van DE SPINOZA zijn deszelfs gemelde gevoelens niet algemeen bekend geweest; altoos uit zijne schriften konden zij niet bekend worden. Dezelve vindt men in 's mans *Opera posthuma*, die, kort na zijn overlijden, zijn in het licht verschenen, en wel voornamelijk in het eerste der vijf daarin begrepene schriften, dat den titel heeft van *Ethica ordine geometrico demonstrata et in quinque partes distributa, in quibus agitur* I *de Deo*, II *de natura et origine mentis*, III *de origine et natura affectuum;* IV *de servitute humana, sive de affectuum viribus;* V *de potentia intellectus.* Hetgene men vooral in de eerste afdeelingen van dit werk vindt, ziet men nu en dan nader opgehelderd in het vierde geschrift

de-

dezer *Opera posthuma*, dat getiteld is; *Epistolae doctorum quorumdum virorum ad* B. DE SPINOZA & *auctoris responsiones ad aliorum eius operum elucidationem non parum facientes*.

Bl 576. (763) „ Niet *uitvloeijen*." Die spreekvorm wordt doorgaans gebezigd, wanneer men DE SPINOZA'S gevoelen verklaart, maar geheel te onregt. Het denkbeeld der oude oostersche wijsgeeren en der nieuwe platonisten, aangaande eene *uitvloeijing*, zoo als die door het woord *emanatie* werd aangeduid, was geheel niet het denkbeeld van DE SPINOZA. Dat woord gebruikt hij nooit. Ook om zijne begrippen eigenaardig uit te drukken, kon hij dat woord volstrekt niet gebruiken. Bedient DE SPINOZA zich hier en daar van het woord *effluere*, dit neemt hij dan in den zin van *sequi*. Zie bij voorb. *Ethica*; I; *Prop.* XVI. In zoo verre hield dan niet DE SPINOZA God en de wereld voor hetzelfde wezen, gelijk de oude pantheïsten deden, volgens hunne emanatieleer; hetgene HENNERT zeer wel heeft aangemerkt in zijn *Vertoog over den aard der wijsgeerte van* DE SPINOZA; bl. 31, te vinden in de *Uitgelezene verhandelingen over de wijsgeerte en fraaije letteren, getrokken uit de werken der koninklijke akademie der wetenschappen te Berlijn*; I d. Wanneer DE SPINOZA zegt, *Ethic* I; Prop. XXV. *Deus est non tantum causa efficiens rerum, sed etiam essentiae*; en elders Prop. XXXVI. *Deus est omnium rerum causa*, zoo kan men hem nog geen' pantheist noemen. Maar overweegt men, hoe DE SPINOZA deze zijne stellingen verklaart, gelijk wij gezien hebben, namelijk, dat alles *in* God is, niets *zonder* God enz. denkbeelden, waarin zich het begrip van eene Godheid, afgezonderd van het heelal, ganschelijk verliest, *kan* en *moet* men hem toch *in zekeren zin* eenen pantheïst noemen.

Bl. 576. (764) Geen naam was hatelijker, dan die van atheïst. Ook meenden zelfs zulken, die DE SPINOZA anders voor een' pantheïst hielden, dat hij, zulk een' naam in den volsten zin verdiende, wijl hij eene leer voordroeg die voor allen godsdienst allerschadelijkst was, en denzel-

ven als het ware geheel verbande. En nogtans dacht men er niet om, dat de leer van DE SPINOZA zeer na grensde aan die der mystieken, welke toen algemeen verdragen werd, altoos niet zoo zwart werd gebrandmerkt, als eenige andere, hoe ook genoemde, leer, buiten de hervormde kerk, misschien, omdat zij hare voorstanders vond zelfs bij die godgeleerden, welke voor de regtzinnigste gehouden werden. De leer der mystieken had toch grootendeels hare herkomst uit de school der nieuwe platonisten, waarin, na het midden der derde eeuw, de voornaamste onderwijzer geweest was PLOTINUS, wiens gevoelen hier op nederkwam, dat uit het ééne eenvoudige *absolutum* alles is *uitgevloeid*, (geëmaneerd) wat bestaat, en hetzelve niet *eenmaal* zijne wording gekregen heeft, maar alles in dat *absolutum* van eeuwigheid geweest is. Was deze PLOTINUS dus niet even als DE SPINOZA een pantheïst geweest, en als allen, die het voor en na DE SPINOZA waren, en in grooten getalle gekend kunnen worden uit de *Commentatio* van J. G. BUHLE *de ortu et progressu pantheïsmi, inde a* XENOPHANE, *primo eius auctore, usque ad* SPINOZAM? Ja! PLOTINUS was een nog veel erger pantheïst. Hij was het in allen deele; DE SPINOZA slechts in zekeren zin.

Bl. 577. (765) De beroemde B. NIEUHOFF noemt in zijn werk, *over Spinozisme*, dat ons zeer te stade kwam, bl. 71, het *spinozisme* te regt eene antipode van het *cartesianisme*. NIEUHOFF beschouwt hetzelve als een stelsel, zamenhangende inzonderheid van *idealrealisme*, *fatalisme*, *antiteleologisme*, grof *materialisme* en fijn *anthropomorphisme* enz. Het beginsel van zedelijkheid, namelijk het onderscheid tusschen goed en kwaad, lag bij DE SPINOZA dus geheel in het donker. Dit is onlangs zeer wel aangemerkt door F. H. C. SCHWARTZ; *Evang. christl. Ethik;* bl. 72.

Bl. 577. (766) Zoodanige waren S. CLARKE, R. CUDWORTH, B. NIEUWENTIJD, J. A. RAATS, P. BAYLE, J. J. ZIMMERMAN enz.

Bl. 577. (767) Sommigen berigten, dat DEURHOFF geweest is een mandemaker, anderen noemen hem een' schrijnwerker, anderen weder een' koffermaker. Het laatste is wel het

waar-

waarschijnlijkste. Aan de zijde van zijne moeder had hij tot grootvader ARNOLDUS SENGUERD, een' zeer beroemden hoogleeraar in de wijsgeerte, eerst te *Utrecht*, daarna te *Amsterdam*, waar hij overleed ten jare 1667, en tot oom deszelfs zoon WOLPHERDUS SENGUERD, hoogleeraar in de wijsgeerte te *Leyden*. Door den omgang met deze beide philosofen had DEURHOFF al vroeg smaak gekregen in de wijsgeerte; welke hij, niet opgeleid tot eenen stand onder de geleerden, bij het lezen van eenige, in zijne moedertaal overgezette, wijsgeerige schriften, inzonderheid van DESCARTES, met ijver en vlijt, beoefende, voor zoo verre zijne beroepsbezigheden hem daartoe den tijd verleenden. Door dezen weg werd hij een philosofiche zelfdenker, die waarheid zocht, en dien ook het licht der waarheid soms helder in het oog straalde, maar dan weder een vaal schemerlicht overviel, hetwelk hem in verbijstering bragt.

Bl. 577. (768) Het eerste geschrift van DEURHOFF was getiteld, *Beginselen van waarheid en deugd*, en verscheen in het licht ten jare 1684. Hierop volgden zijne *Grondvesten van den christelijken godsdienst*, in het jaar 1690. Wijders gaf hij ten jare 1697 in het licht zijne *Bespiegeling van de heilige godgeleerdheid*. Ook heeft DEURHOFF in het licht gegeven eene *Verklaring van den tweeden brief van* PETRUS, en meer andere schriften, van welke wij straks nader eenige zullen noemen.

Bl. 578. (769) *Juist* was deze uitspraak van DEURHOFF, indien men er van uitzondert de emanatieleer der oostersche philosofen, die, gelijk wij aangemerkt hebben, door DE SPINOZA niet aangenomen, maar verworpen werd. Voor het overige waren de gevoelens van DE SPINOZA, omtrent *God* en de *wereld* harsenschimmen, waarvan men de eerste sporen ontdekt in de oostersche wijsgeerte.

Bl. 578. (770) Dus heeft DEURHOFF zich uitgedrukt in zijne *Bespiegeling van de h. godgeleerdheid*; bl. 54—57. Men vergelijke 's mans *Grondvesten van den christelijken godsdienst*; bl. 94—99. De wijsgeerige boekhandelaar F. HALMA was van oordeel, dat niemand DE SPINOZA beter wederlegd heeft, dan DEURHOFF, wiens scherpzinnigheid hij

te dezen aanzien bovenmate prijst. Zie deszelfs aanteekeningen op de *aanmerkingen* van BAYLE in het leven van DE SPINOZA, door hem vertaald; bl. 85.

Bl. 578. (771) Onder deze krijgvoerders tegen DE SPINOZA zijn geweest R. ANDALA, hoogleeraar te *Franeker*, in zijne *Dissert. de immortalitate mentis humanae*, inserta *Dissert.* VII. *Philos. syll.* p. 226 et seqq. T. H. VAN DEN HONERT in zijn werk, *Waarachtige wegen*; I bl. 51—173; JOHANNES DUKER in zijn geschrift, getiteld *Geopende deure tot de h. godgeleerdheid* enz.

Bl. 579. (772) Zie DEURHOFFS *Bespiegeling van de heilige godgeleerdheid, handelende van de werken der natuur*, in het vierde hoofdstuk van *de schepping in den beginne*, bl. 116, 117.

Bl. 579. (773) Deze stellingen, welke men als de slotsom van DEURHOFFS wijsgeerige denkbeelden omtrent God, als schepper, en de wereld, als door God geschapen, beschouwen moge, breidt hij in het a. w. bl. 117—122 nader uit, en besluit dan met deze woorden. „ In den beginne schiep God den hemel en de aarde! dat is, God „ bragt in wezen een onbegrijpelijk getal van onderscheidene ligchamen, welker verschillende zamenvoegingen, met verloop van tijd, de zienelijke wereld *toestellen*. „ Ook God bragt in wezen één' eenigen zelfstandigen „ geest, welke, door het kennen van bijzondere ligchamen „ zoo vele onderscheidene wijzen (*modi* of *modificationes*) „ heeft, of zoo vele bijzondere geesten of bijzondere denkwijzen in zich zelven vormt, als er menschelijke zielen, „ of andere betrekkingen van de denking tot de ligchamen, „ in de natuur der dingen werkzaam zijn."

Bl. 580. (774) De titel van het werk was; *De denkbeeldige wijsgeer, vertoond in* WILLEM DEURHOFFS *Beginselen van waarheid* enz.

Bl. 580. (775) Zie de *handelingen* der zuidhollandsche synode van het jaar 1736; art. 31. Tegen dat werk gaf ten jare 1738 BERNARD SEBASTIAAN CREMER, hoogleeraar te *Harderwijk*, in het licht zijn *Onderzoek nopens Gods aanbiddelijke werking naar den raad zijns willens.* Bl.

Bl. 580. (776) Men doorbladere de *handelingen* van onderscheidene provinciale synoden, in de volgende jaren gehouden tot aan het laatst der achttiende eeuw, en men zal telkens van DEURHOFF melding vinden gemaakt, met ernstige afvraging, of er ook iets van zijne gevoelens in de kerk bespeurd wierd? en met ernstige waarschuwing tegen dezelve. Behalve dat men in DEURHOFF de gemelde wijsgeerige gevoelens wraakte, werd hij als godgeleerde ook voor zeer onregtzinnig gehouden Hij volgde, bij het verklaren der protestantsche leer uit de heilige schrift, zijn eigen licht, hetwelk ook hier soms wel eens dwaallicht was, en meende niet zelden, dat er voor het stellen van deze en gene theologische begrippen geen grond was. Hij kwam in zijne schriften daar openlijk voor uit, voornamelijk in zijn geschrift *Des menschen verlossing*, hetwelk ten jare 1694 in het licht verscheen. En wel was het ook dit inzonderheid, dat hem den haat van den Amsterdamschen hervormden kerkenraad berokkende, met welken hij daarover in een kerkelijk pleitgeding gewikkeld werd. Een omstandig verhaal heeft hij zelf daarvan gegeven in een boekje, uitgekomen ten jare 1695, onder den titel van *De goede zaak van* DEURHOFF *of geloofsonderzoek van den eerwaarden kerkenraad.* Met den hoogleeraar S. VAN TIL heeft hij een' openbaren twist gevoerd over het verbond der werken, hetwelk hij ontkende, als zijnde door de theologanten *buiten de heilige schrift verdicht, en aan de heilige godgeleerdheid toegevoegd*, en *zijnde* het *eene vervreemding van de zaligmakende wijsheid.* Zie zijne *Volslagene afhankelijkheid aller schepselen;* bl. 117. Met dit alles moesten zelfs zijne grootste tegenstanders erkennen, dat in al zijne schriften eene ware godsvrucht doorstraalde. Merkwaardig was zeker geestig, satiriek, geschrift, dat, zoo men meent, door F. BURMAN den zoon, hoogleeraar te *Utrecht*, is in het licht gegeven, onder den titel van *De leer en eer van mijnheer* W. DEURHOFF *verdedigd tegen alle soorten van dominés, predikanten, vermaners, krankbezoekers* enz., zijnde eene za-

menspraak tusschen ALETHOPHILUS VEREDICUS *en eene Deurhoviaansche dame.* Conf. *Bibl. Brem.* Cl. III *Fasc.* II p. 380.

Over FREDERIK VAN LEENHOF, predikant bij de hervormden te *Zwol*, die geacht werd met DEURHOFF gelijk te denken, hopen wij, in de eerstvolgende afdeeling, onze historische aanmerkingen voor te dragen, ter meer geschikte plaatse.

MISSTELLINGEN.

IN DEN TEKST.

Bl. 25 r. 12, v. o. staat 1573 lees 1574
— 56 r. 14, v. o. staat (61) lees (62)
— 63 r. 8, v. b. staat *de laatste eerst te Bolsward*, lees *te Bolsward, de laatste*
— 161 r. 2, v. b. staat 1509, lees 1609. (178)
— 235 r. 14, v. b. staat 1626, lees 1625,
— 360 r. 8, v. b. staat *grasmaand* lees *grasmaand des jaars* 1624.
— 399 r. 1, v. b. staat *hood* lees *hoofd*
— 411 r. 5, v b. staat *ook* lees *ook bij sommigen*.
— 503 r. 5, v. o. staat 20 lees 23
— 514 r. 6, v. b. staat *het begin* lees *herfstmaand*
— 519 r. 9, v. b. staat *Dokkum* lees *Leeuwaarden*
— 573 r. 1, v. o. staat 1676 lees 1670.

IN DE AANTEEKENINGEN.

Bl. 25 r. 7, v. b. staat FRESINGA. *Die beeldstorming volgde, met bewilliging der monniken.* lees FRESINGA; „ *met bewilliging der monniken.*" *De beeldstorming volgde.*
— 51 r. 15, v. o. staat *dezelfde* lees *denzelfden*.
— 117 r. 14, v. b. staat *niet alleen tot de leer van het heilig avondmaal, maar ook tot die der voorverordening en* lees *tot de leer van het heilig avondmaal.*
— 138 r. 1, v. o. staat NEUHUISUS, lees NEUHUSIUS,
— 149 r. 2, v. b. staat BREYTINGER, lees BREYLINGER,
— — 5, — staat KOCH, lees ROCH,
— — 17, — staat BOELENS, lees BOELIUS,
— — 22, — staat VAN CAMPE, lees CAMPE,
— — 24, — staat van HARTEVELD, lees HARDEVELDT,

Dus zie ik, dat deze mannen zelve hunne namen geteekend hebben in een *Album*, toebehoord hebbende aan J. KUPELAERT, waarin meest al de leden der Dordrechtsche synode hunne namen hebben geteekend.

— 167 r. 13, v. o. staat 1620 lees 1619

Bl.

